

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНА ХХ ст.:
КУЛЬТУРА, ІДЕОЛОГІЯ, ПОЛІТИКА

Випуск 17

Київ 2012

УДК [008+316.75+32]: (477) “19”

Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В.М. Даниленко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — Вип. 17. — 301 с.

У збірнику розкривається широке коло проблем соціальної історії України ХХ ст. Аналізується суспільна поведінка різних соціальних груп населення України, особливості свідомості, соціальне самопочуття громадян та їх реакція на події політичного і повсякденного життя, динаміка змін етнічної структури українського суспільства. Розглядаються питання функціонування партійно-державної номенклатури, гендерної політики держави, релігійного життя.

Збірник розрахований на науковців та широке коло читачів.

Автори вміщених матеріалів висловлюють особисту точку зору, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Редколегія збірника

С.І. Білокінь, В.М. Даниленко (відп. редактор), О.В. Добржанський,
Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький, О.П. Рабенчук (відп. секретар).

Тексти статей подані в авторській редакції.

Набір підготувала *Н.Ф. Васильєва*.

Оригінал-макет підготувала *Л.А. Зубець*.

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії
України НАН України протоколом № 10 від 29 листопада 2011 р.

Засновник: Інститут історії України НАН України.

Видається з 1993 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації.

Серія КВ, № 6932, видане 04.02.2003 р.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України
до переліку фахових видань України з історичної науки.

SUMMARY

Ukraine XXth century: Culture, ideology, politics. Collection of articles. Editor-in-chief V. Danylenko. Kyiv: Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, 2011. Issue 17.

Collection of articles deals with different aspects of social history of the XXth century Ukraine. Social behavior of certain social groups, peculiarities of social consciousness, people's reaction to political and everyday life events, and trends in changing ethnical composition are analyzed. The problems of party-state nomenclature functioning, gender policy and religious life are discussed.

Collection is addressed to researchers and wider range of readers.

Колястрок Ольга (Вінниця)

УДК 930.1:94(477)

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У цій статті йдеться про розвиток історії повсякденності в сучасній українській історіографії. Антропологічний напрям успішно розвивався в дореволюційній класичній історіографії України. Радянський режим перервав такі дослідження. Вітчизняні дослідники відновлюють інтерес до реалій повсякденного життя.

Ключові слова: історія повсякденності, класична українська історіографія, сучасна наука, соціоантропологічний підхід

Прикметною ознакою сучасного розвитку української історичної науки є відчутна гуманізація та демократизація її історіографічного дискурсу, що є, передусім, віддзеркаленням закріплення демократичних основ суспільного життя й утвердження інтелектуальної свободи особистості. Водночас історіографічний поступ є також відповіддю на інтеграційні виклики світового наукового співтовариства. Закономірно, що поглиблена антропологізація історичних студій виразилась не тільки у зверненні до замовчуваних, непопулярних тем, а й у предметній об'єктивізації тих рівнів і сегментів суспільного минулого, що раніше не визнавалися за конструктивно-чинні в ході історії. Це підтверджує поява таких новітніх дослідницьких напрямів як історія ментальностей, інтелектуальна історія, усна історія, історія суб'єктивності, гендерна історія, історія приватного життя. До числа найбільш активно розроблюваних у сучасній українській історичній науці належить і тематика повсякдення, оскільки становлення історії повсякденності в Україні має ґрунтовне опертя в класичній історіографії дорадянського і ранньорадянського періоду.

На нашу думку, історіографічне дослідження феномену повсякденної історії актуальне з кількох позицій. По-перше, воно продиктоване необхідністю переосмислити крізь призму сучасної історичної антропології людинознавчий досвід класичної української історіографії (від народознавчих досліджень М. Костомарова, В. Антоновича, Ф. Вовка та ін. до соціолого-економічної школи М. Грушевського), що, з одного боку, сприятиме відновленню адекватного оцінювання історіографічної спадщини дорадянського покоління вітчизняних науковців, а з іншого — сприятиме партнерському інтегруванню української історичної науки до світової соціогуманітаристики у відповідності до її сучасного рівня вимог і стандартів.

По-друге, в радянські часи антропологічний алгоритм і напрям розвитку вітчизняної історіографії був перерваний, його сучасне відновлення й утвердження можливе за умови критичного аналізу і засвоєння напрацьованої на Заході теорії та методології історії повсякденності як самостійного напрямку історичних досліджень.

По-третє, студіювання тематики пов'язане з потребою всебічного розкриття змісту і суті такого складного феномену, яким є повсякденність, на основі комплексного аналізу зарубіжної соціогуманітарної науки ХХ — початку ХХІ ст. в цілому й історіографії зокрема.

По-четверте, вивчення процесів інституціалізації історії повсякденності в зарубіжній (в тому числі російській) гуманітаристиці сприятиме необхідній легітимізації напрямку в сучасній українській історіографії, визначенню її можливостей і ролі в макро- і мікроісторичних реконструкціях минулого, сприятиме її самовизначенню серед інших історико-антропологічних течій і напрямів.

По-п'яте, документальна база відтворення й осмислення повсякденного життя суспільства у вітчизняній науці спеціально і цілісно не була піддана аналізу, відтак потребує спеціальної джерелознавчої методології з наступною класифікацією та типологією її джерел.

По-шосте, завдяки своїй зорієнтованості на антропомірний вимір сенсу історії, методологія історії повсякденності має виключні можливості для аналізу радянського минулого, отже, використання її оптики та інструментарію в пізнанні радянського тоталітаризму є не тільки виправданим, а й виключно необхідним. Спираючись на активно розроблювані в 1990-ті рр. великі пояснювальні концепції радянського минулого (тоталітаризму, модернізму, національної державності), історикам не вдавалося знайти повних і чітких пояснень феномену сталінізму, який не вичерпується теренами державної, суспільно-політичної, соціально-економічної, національно-культурної історії. Сталінізм закріпився, насамперед, у штибі життя, способі мислення, манері поведінки пересічних людей. Отже, щоб зрозуміти радянське минуле і врахувати його уроки при будівництві вільного громадянського суспільства, не можна оминати в історичному аналізі повсякдення як унікальний життєвий простір, в якому сходилися всі рівні людського життя, де акумулювався різноманітний життєвий досвід.

Аналіз спеціальної наукової літератури дозволяє стверджувати цілком впевнено, що методологічні підстави повсякденнознавчої школи в Україні склались у руслі еволюційного поступу вітчизняної історіографії, завдяки науковим контактам з передовою історико-соціологічною думкою Європи. З огляду на це, нинішнє постання напрямку не слід тлумачити як наслідкове експортування (з Заходу чи Росії) або зводити до наздоганяючої тенденції вітчизняної історичної науки.

Свого часу, М. Костомаров, В. Антонович, розробляючи питання народності (менталітету), досліджували духовний світ, почуття, склад розуму, спрямованість бажань, ставлення людей до матеріальних і духовних цінностей. Історико-соціологічні погляди Ф.Вовка лежали у площині ідей О. Конта і Г. Спенсера, на його переконання, поєднані етнологічно-етнографічні й соціологічні дослідження становлять одну історичну галузь — антропологічну¹. Дорадянська вітчизняна історіографія звичайних реалій життя цілком самодостатня, представлена авторитетними науковими школами й визначними особистостями.

Найбільш систематизованими й теоретично обґрунтованими історико-соціологічними принципами були у науковій діяльності М. Грушевського. На основі поєднання теоретико-методологічних підходів народознавчої школи В.Антоновича і західної соціології початку ХХ ст. об'єктивно закладались безпосередні підвалини вітчизняної історичної школи повсякденності. Керуючись етнопсихологічними настановами свого наукового наставника і творчо засвоївши соціологічну методологію Е. Дюркгейма, М. Грушевський глибоко досліджував закономірності соціальної еволюції, спеціально акцентував увагу на ролі соціально-психологічних чинників. Не можна не згадати зусиль М. Грушевського з організації і налагодження діяльності Українського соціологічного інституту в еміграції, а також намагання вченого перетворити його на центр української суспільно-гуманітарної науки в Києві, що дали потужний імпульс історико-соціологічним дослідженням його послідовників². Щоб піднести соціологічну науку в Україні до світових стандартів і узгодити її зі світовим науковим рухом, співробітники Науково-дослідної кафедри історії України за завідунням М. Грушевського наполегливо вивчали зарубіжний досвід, в тому числі французьких антропологів³. К. Грушевська очолювала методологічну роботу з історичної соціології. Київська школа М. Грушевського з численними установами, комісіями, комітетами, дослідними кафедрами і лабораторіями, а також харківська школа Д. Багалія, периферійні науково-дослідні кафедри історії та культури України, що діяли при радянських Інститутах народної освіти, як і інші дослідні осередки на місцях (при бібліотеках, музеях, архівах), працювали в руслі спеціального вивчення повсякденних реалій сучасності, проводячи соціологічні опитування, анкетування, здійснюючи записи звичаїв, традицій, фольклору тощо. Історик І. Колесник не випадково визначає 1920-ті роки «золотою добою» української історичної науки, яка досягла світового рівня, перетворилася на складову національної свідомості та націєтворчого процесу⁴.

Втім, такі наукові проекти і підходи суперечили активно впровадженій і державно підтриманій методології марксизму. Над те, слідування людинознавчому принципу неминуче викрило б антигуманну сутність закріплю-

ваного радянського режиму. За таких обставин наприкінці 1920-х рр. в історіографії УСРР гору взяв формаційно-класовий підхід з оперттям на школу М. Яворського, позаяк М. Грушевському та його учням і послідовникам обстояти і закріпити антропологічні засади історії не судилося.

Сучасне постання повсякденнознавчого напрямку в Україні — не лише реакція на гносеологічні наукові виклики й аксіологічні запити суспільства, а й відновлення тривкості людинознавчого напрямку класичної української історіографії, репресивно перерваного в часи сталінізму. На становленні дослідницької школи повсякденності в Україні позначились краєзнавчі, етнографічні студії, новітні освітньо-дидактичні проекти. Щодо популяризаторства зарубіжної історіографії (школи «Анналів», зокрема), то цей чинник насправді прискорив теоретичне осягнення підстав історії повсякденності й її інституалізацію в Україні⁵. На сучасному етапі історики України вже не обмежуються описовими сюжетами з реалій повсякдення, а все частіше й результативніше вдаються до історико-філософських й культурно-антропологічних узагальнень. Новітня оптика вивчення минулого складалась не тільки як наслідок ревізії історичної методології, а й шляхом усвідомленого діалогу з іншими напрямками суспільно-гуманітарного знання. Дедалі частіше і плідніше застосовуються у науковому аналізі методологія вивчення повсякденності з інших гуманітарних наук, завдяки таким міждисциплінарним контактам не лише вироблені нові підходи до проблематики повсякдення, а й створюються праці інтегративного характеру. На основі потужного розширення кола джерел зростає критичне ставлення до історії повсякденності у руслі синтезування досвіду інших антропологічних галузей гуманітарних знань.

Дедалі міцніюча тенденція відновлення інтересу вітчизняних істориків до вивчення повсякденного життя людей яскраво засвідчує, наскільки українська історіографія є відповідальною за адекватне відтворення минулого в усій його розмаїтості й суперечливості і наскільки вона чутлива до суспільних викликів. Підвищений інтерес до повсякденного є своєрідним барометром загальної демократизації суспільства, що невідворотно вимагає об'єктивізації суб'єктів історії, визнання їх активної участі не тільки у творенні історії, а й в її осмисленні й усвідомленні. Історія повсякденності покликана довести, що хід історії залежить не тільки від політичних рішень, економічних законів і волі державців, а й від дій пересічних людей, їхніх реакцій на політичні рішення, розуміння ними економічних законів, визнання намірів державців.

З іншого боку, історія повсякденності віддзеркалює закономірні еволюційні зміни в історичній науці, викликані загальним оновленням гуманітаристики, її інтелектуалізацією за умов домінуючої культури інформаційно-комунікаційної цивілізації. Історія повсякденності дозволяє більш адекватно

сприймати історичний процес, що не вичерпується глобальними питаннями (економіка, політика, соціальна історія). Через історію повсякдення ми знімаємо суперечність між історією і життям. Вона створює можливість наскрізного бачення, в її контекст рівноправно вплітаються так звані визначальні сфери і непоказні сегменти людських історій. Історія повсякдення наближає нас до історичного минулого, створюючи ефект співучасті, співпереживання. Історія повсякденності забезпечує перехід від аналізу абстрактних процесів і структур до аналізу конкретної ситуації. Адже в житті людина зустрічається передусім не з структурами, а з реальною ситуацією. Політологи і соціологи називають це ситуаційним аналізом. Перехід дозволяє по-іншому висвітлити політичні, економічні, соціальні, культурні процеси, в такий спосіб допомагає подолати стереотипи й упереджені судження стосовно реалій минулого.

В этой статье речь идет о развитии истории повседневности в украинской современной историографии. Антропологическое направление успешно развивалось в классической историографии дореволюционной Украины. Советский режим прервал такие исследования. Ныне отечественные исследователи возобновили интерес к реалиям повседневности.

Ключевые слова: *история повседневности, классическая украинская историография, современная наука, социо-антропологический подход*

This article is about the history of everyday life in modern Ukrainian historiography. Anthropological direction successfully developed in classical historiography pre-revolutionary Ukraine. The Soviet regime suspended such research. Now domestic researchers resumed interest in reality of everyday life.

Key words: *the history of everyday life, classical Ukrainian historiography, contemporary science, socio-anthropological approach.*

¹ Масненко В. сторична думка та націотворення в Україні. — К., 2003.

² Гомотюк О. Повернення діячів еміграції як чинник піднесення науковості українознавства (середина 1920-х — початок 1930-х рр.) // Українознавство. — 2006. — № 1. — С. 66–71 — [електор. ресурс]: <http://www.ualogos.kiev.ua/text.html?category=1&id=237>

³ Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). — К., 1999.

⁴ Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII — поч. XX ст.). — К., 2000. — С. 64.

⁵ Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії // Краєзнавство. — 2010. — № 3. — С. 6–9.

Лаас Наталія (Київ)

УДК 930.1=111:94(477) «II пол. 19»

ХАРАКТЕРИСТИКА ЕТАПІВ ТА ОСОБЛИВОСТЕЙ ВИВЧЕННЯ РАДЯНОЗНАВЧОЇ ТА УКРАЇНОЗНАВЧОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ ГУМАНІТАРНИМИ НАУКАМИ АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКИХ КРАЇН У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

У статті визначено основні етапи радянських досліджень у Великобританії, США та Канаді протягом другої половини ХХ ст. Окреслено вплив русистики та радянології на становлення та легітимацію української проблематики серед слов'янознавчих досліджень. Охарактеризовано особливості методологічного апарату, джерельної бази та інституційних осередків радянських та українських студій.

Ключові слова: українські студії, радянологія, русистика, англо-американська історіографія.

Ситуація у сучасній українській історіографії поки що складається у такий спосіб, що зовсім небагато вчених займаються історією історичної науки в зарубіжних країнах. Певним винятком з цього правила є польська та російська історіографії, передусім через географічну, історичну, культурну близькість цих держав до України, що підсилено знанням мов та доступністю наукової літератури для аналізу.

Розвиток історичної науки в інших країнах, на жаль, потрапляє в поле зору українських дослідників досить зрідка. Особливо дивно видається така ситуація щодо історіографії США, Великобританії, Канади, тобто тих країн, де склалася певна традиція вивчення україністики. Проте нині нам невідома жодна монографічна праця, у якій би розкривалися та узагальнювалися історія зарубіжної україністики, історія славістичних досліджень загалом, умови та фактори їх формування, інституційний, соціальний, інтелектуально-когнітивний та методологічний аспекти становлення українських студій в окремих зарубіжних країнах.

Не вповні вдовольняє науковий запит і та ціла низка вже існуючих фахових досліджень щодо розвитку української гуманітарної науки в діаспорі (українська зарубіжна, еміграційна, діаспорна історіографія¹), адже вони зосереджуються загалом на україномовних студіях як таких, що репрезентують неперервність поступу національної української історичної науки протягом всього ХХ ст. (сучасна «звична схема української історіографії» починається історико-літературними творами Київської Русі й через козацьке літописання, народницьку та державницьку школи, діяльність М. Грушевського продовжується в українській історичній науці на еміграції,

яка зберегла українську традицію історіописання для її триумфу в умовах незалежної України).

У сучасній українській історіографії образ західної україністики сформувався фактично лише на специфічному колі джерел — україномовних рефлексіях та саморефлексіях представників передусім українського еміграційного середовища. При специфічному «діаспорному» способі мислення — подавати кожен подій як грандіозне досягнення, що з психологічної точки зору в умовах іноетнічного середовища цілком зрозуміло, — це сприяло утвердженню дещо одностороннього погляду на проблему. Пересічний український історик має цілу низку стереотипів щодо загального стану західної україністики²:

1) щодо масштабів роботи та значимості українознавства у колі інших славістичних дисциплін (ці масштаби є значно перебільшеними);

2) щодо кількості видрукованих наукових праць та їх якісного показника (побуває уявлення про існування цілих кладезів літератури щодо найрізноманітніших питань української історії);

3) щодо найновіших методологічних досягнень західної гуманітаристики, які буцімто використовують західні українознавці у своїх працях (насправді донедавна це була досить консервативна спільнота, особливо старшого покоління, орієнтована передусім на національний наратив. Певні зміни у бік запозичень нових теоретичних напрацювань спостерігаємо лише в останні десятиліття);

4) щодо позбавленості праць західних українознавців суб'єктивного складника, тобто про відповідність їхніх праць історичній істині (на нашу думку, за своїми концептуальними характеристиками вони просто більше пасували до новоствореної національної історії);

5) наділення досліджень західних українознавців функціями арбітражу у вирішенні спірних питань і безумовним авторитетом, що зумовлює загальнообов'язковість та престижність посилань на зарубіжну українознавчу літературу.

Зважаючи на побутуючі стереотипи та відсутність узагальнюючих досліджень з історії англо-американської історіографії та зарубіжної україністики, вважаємо за потрібне дати коротку загальну характеристику англомовної україністики зокрема та студій щодо Східної Європи/Росії/слов'янських народів загалом.

Початок славістичних (або слов'янознавчих) досліджень в Англії і США припадає на кінець XIX ст., однак до середини XX ст. славістика (передусім русистика) у науковій та освітній системі США, Канади та Великобританії займала маргінальне становище³. Справжній вибух наукового зацікавлення історією Росії, Радянського Союзу та країн Східної Європи, що опинилися у кремлівській орбіті, спостерігається з другої половини 1940-х рр.⁴ Цілком

зрозуміло, що основною причиною, яка викликала такий посилений інтерес до цього регіону, стала «холодна війна», яка характеризувалася ідеологічним, політичним, військовим і соціальним протистоянням двох суперсистем — США та СРСР. В умовах постійної конфронтації з Радянським Союзом у Сполучених Штатах виникла гостра необхідність вивчення свого противника, зокрема й у науковій площині. Академічне вивчення природи комуністичного режиму, передумов його виникнення і встановлення, на думку американських політиків, мало віднайти ключ до його послаблення і знищення.

Уряди та громадськість західних країн очікували від наукових експертів швидких відповідей на поставлені запитання, проте несподівано з'ясувалося, що таких спеціалістів з російської проблематики у західних країнах обмаль. З кінця 1940-х рр. на розвиток слов'язнавчих досліджень почали виділяти значні державні кошти. Відтоді і до середини 1990-х рр. славістика/слов'язнавство (Slavic studies, в поодиноких випадках Slavonic studies), радянологія (Sovietology)⁵ та вивчення регіону Східної Європи (East European studies) постійно отримували чи не найбільші дотації від урядових установ, громадських та університетських фондів. Таким чином, слов'язнавство і передусім радянологія, які за традицією організації наукового життя в англо-американському середовищі вирізнялися за географічним фактором (т. зв. «area studies», «регіональні студії»), а відтак включали в себе вивчення історії, соціології, економіки, політики, права, мови та літератури регіону, стали одними з найрозвинутіших у англо-американському світі наукових спеціалізацій⁶.

Радянологія як наукова дисципліна у складі англо-американської гуманітаристики та соціальних наук другої половини ХХ ст. була дуже особливим і специфічним явищем. Мабуть, це один з найяскравіших прикладів у світовій історіографії, на якому можна вивчати класичну для істориків проблему суб'єктивності історичного дослідження. Адже саме у радянології вплив позанаукових чинників набрав такого масштабу, що деякі дослідники взагалі відмовляють розробкам англо-американських спеціалістів із радянської проблематики у науковому статусі. Сучасні науковці із західного академічного середовища всіляко уникають формального і неформального вжитку цього терміну на позначення вивчення СРСР як такого, що має відчутні негативні конотації і навіть напівобсценічний присмак.

З нашого погляду, така категоричність надмірна, адже не потрібно забувати, що функція радянології полягала таки в максимально правдивій, експертній оцінці СРСР. Істинної інформації потребував насамперед американський уряд — головний грошодавець цих досліджень, — щоб на їх основі вибудовувати стратегію взаємовідносин з Радянським Союзом. Така ситуація загалом утримувала більшість дослідників від свідомої фальси-

фікації даних і висновків. Інша справа, що під впливом цілої низки чинників, суб'єктивних та об'єктивних, судження радянологів справді були zdeформовані та викривлені.

До найочевиднішого суб'єктивного фактору належать загальносуспільні настрої у західному світі в умовах «холодної війни»⁷. Радянський Союз — утілення комунізму — сприймався як абсолютне зло, тоді як некомуністичні режими були втіленням добра, справедливого правління, демократичних свобод і загальнолюдських цінностей, гідного способу життя. СРСР у всьому цьому був антиподом, відтак ніс у собі загрозу руйнації звичного оточуючого світу, що викликало у західних громадян природне бажання захистити, ізолювати себе від джерела небезпеки, найкраще — знищити його повністю.

Англо-американські радянологи також відчували подібні настрої. Ба більше, вони почувалися в авангарді боротьби з ворогом, адже від їхньої точності, фаховості та оперативності залежала здатність усієї системи західного світу швидко та адекватно реагувати на дії свого супротивника. Така психологія налаштувала радянологів на особливий спосіб мислення — вишукування передусім слабких сторін, протиріч в організації і функціонуванні соціалістичного суспільства; пошук можливих осередків внутрішнього опору в межах самої радянської системи; дослідження способів і механізмів індоктринації, упокорення і контролю за громадянами з боку верховної влади; вивчення політичної кон'юнктури у вищих ешелонах влади Радянського Союзу (т. зв. кремлінологія) тощо.

Радянологія відчувала на собі й політичний тиск як з боку урядових кіл Заходу, так і, як це не дивно, з боку Радянського Союзу. Останній у непрямий спосіб впливав на тематичні та джерелознавчі аспекти дослідження шляхом політики надання віз, допуску до архівів і бібліотек. Дуже показовим у цьому сенсі є випадок з відомим американським українознавцем Джеймсом Мейсом, який не отримав дозволу в'їхати у Радянський Союз зважаючи на неугоду радянському керівництву українську тематику його досліджень⁸.

Об'єктивним чинником неповноти і навіть хибності радянологічних досліджень був надзвичайно обмежений доступ їх творців до джерельної бази передусім через цілком зрозумілу відмову радянського керівництва у такому доступі⁹ (один з радянологів критично та дотепно порівнював радянологію з вивченням давніх цивілізацій з огляду на подібний стан їх джерел¹⁰). Отже, окрім архіву Троцького, смоленського архіву та деяких ін.¹¹, англо-американські дослідники загалом користувалися опублікованими працями. Найбільш використовуваним типом джерельних матеріалів були офіційні усні та опубліковані заяви радянського вищого керівництва, преса (передусім московська), радянські друковані наукові та науково-публі-

цистичні видання, оприлюднені статистичні дані, законодавча база, соціологічні опитування емігрантів з Радянського Союзу (йдеться про два великі проекти, зумовлені міграціями та переміщенням осіб унаслідок подій Другої світової війни і масовим виїздом із СРСР євреїв у 1970-х рр., — «Harvard Refugee Interview Project» у 1950–1951 рр. та «Soviet Interview Project» у 1983 р.¹²), враження від перебування у СРСР нечисленних громадян із західних країн, нелегально перевезена на Захід дисидентська література тощо. З цього переліку стає зрозумілим, наскільки викривлена картина реалій соціалістичного устрою мала постати в уяві навіть найоб'єктивнішого радянолога, якщо він керувався у своїх висновках такими специфічно орієнтованими джерелами.

Обмеженість доступної джерельної бази спровокувала в англо-американській радянології становище, коли джерела диктували радянологам тему та методологію наукового дослідження, обмежували їхні зусилля у рамках передусім політичної історії і так би мовити «гіперкритики джерел» (коли дослідники були схильні більше вірити прямо протилежному від того, що стверджувалося офіційними радянськими документами, та водночас майже сліпо довіряти інформації, отриманій в обхід офіційних каналів).

Інституційно славістичні та радянологічні дослідження розвивалися у формі наукових досліджень кафедр і департаментів (відділень) та науково-дослідницьких центрів у межах університетів. Кількість таких центрів була досить велика, мало не при кожному значному університеті. Традиційно найрозвинутішими славістичні дослідження були у трьох американських університетах — Гарвардському, Колумбійському та Каліфорнійському (Берклі), кафедри російської мови при яких були відкриті вже на початку ХХ ст. Після революції у Росії у 1917 р. при Стенфордському університеті утворено перший спеціалізований центр — Гуверівський інститут війни, революції і миру, що згодом накопичив надзвичайну кількість фактичного матеріалу з історії Росії і СРСР. Однак найінтенсивніше процес утворення спеціалізованих кафедр і центрів з русистики, слов'янознавства та радянології відбувався у перші повоєнні роки. Саме тоді виникли найзначніші осередки вивчення славістики в англо-американській гуманітаристиці — Російський інститут (нині — Інститут Гарімана) Колумбійського університету (1946), Російський дослідницький центр Гарвардського університету (1948), центри слов'янських та східноєвропейських досліджень двох каліфорнійських університетів у Берклі та Лос-Анджелесі, університетів Індіани та Мічигана (1950-ті)¹³. У Великобританії слов'янознавчі центри у цей час виникли у Глазго, Бірмінгемі, Оксфорді, традиції вивчення славістики вже мала Школа слов'янських та східноєвропейських досліджень Лондонського університету. Протягом другої половини ХХ ст. подібні центри з'являються в університеті Джорджтаун, університеті Джорджа Вашинг-

тона, Стенфордському університеті, університеті Ілінойсу, університеті Пітсбургу тощо¹⁴.

Велике значення у слов'язознавчих дослідженнях відіграла фахова періодика, розквіт якої припав на другу половину ХХ ст. Серед провідних фахових часописів з історії Росії, Радянського Союзу, Східної Європи згадаємо наступні: «The Russian Review» (британський журнал виходив у 1912–1914 рр., американський — з 1941 р.)¹⁵; «Slavic and East European Review» (британський журнал 1922–1941 рр.; у 1941–1945 рр. у зв'язку з війною виходив у США, з 1945 р. американський варіант продовжував виходити в США під назвою «The American Slavic and East European Review», з 1961 р. змінив назву на «Slavic Review»¹⁶); «Soviet Studies» (британський журнал 1949–1991 рр., з 1993 р. виходить під назвою «Europe-Asia Studies»); «The Russian History»; «Kritika» (оригінальний гарвардський проект та «нова серія» з 2000 р.)¹⁷; «Canadian Slavonic Papers» (канадський журнал, з 1965 р.); «Nationalities Papers»; «Communist Affairs» (американський журнал, з 1962 р.); «Problems of Communism» (з 1952 р., нині «Problems of Post-Communism»); «Survey» (до 1962 р. «Soviet Survey»); «Studies in Comparative Communism»; «Oxford Slavonic Papers»¹⁸; «Solanus» (британський журнал, 1966–1986 рр.); «Australian Slavonic and East European Studies»; «East European Politics and Societies»; «East European Quarterly»; «Journal of Communism Studies and Transition Politics»; «Journal of Cold War Studies»; «Slavonic and East European Review» тощо.

З ідейної точки зору англо-американська славістика та радянологія сформувалися під впливом кількох факторів. На нашу думку, визначальні позиції серед них займала політична еміграція з Радянського Союзу та країн Східної Європи. З революційної Росії виїхало чимало осіб, багато з яких були представниками інтелектуальних професій — професори, викладачі, науковці, філософи, письменники тощо. До Другої світової війни їхні експертні знання з російської і регіональної східноєвропейської царини не мали на Заході значного суспільного попиту, хоча частина з них отримала місця на кафедрах провідних американських університетів ще у 1920–1930-х рр.

Ситуація суттєво змінилася з початком «холодної війни». Власне англо-американські інтелектуали не були спроможні задовольнити тогочасну нагальну потребу в спеціалістах-слов'язознавцях. Відтак, на певний час на перші позиції вийшли російські емігранти, котрі передусім взяли на себе функцію виховання нового покоління експертів-радянознавців, слов'язознавців і русистів, — Г. Вернадський, М. Карповіч, М. Ростовцев, Л. Страховський, Д. Святополк-Мірській, М. Трофімов, М. Флорінський та ін.¹⁹. Саме від своїх російських учителів перші повоєнні радянознавці перейняли не лише концептуальне, методологічне та термінологічне бачення усього регіону, а й певні національні та культурні стереотипи сприйняття росій-

ськими вченими своєї історії — як історії Російської імперії — та інших народів, з якими вони цю історію поділяли. Саме інсталювання російської інтелектуальної традиції у наукові практики англо-американської історіографії в умовах кризової трансформації наукового середовища повоєнного західного світу зумовило домінування у дискурсі англо-американської історичної науки кількох типових стереотипів. Перший з них, найочевидніший для незахідного читача і найкритикованіший у подальших дослідженнях, — це ототожнення Радянського Союзу з Росією, синонімічне прирівнення Російської імперії до держави російського народу, що значною мірою спровокувало нівелювання вивчення інших національностей СРСР.

На теоретичному та методологічному рівні протягом другої половини ХХ — початку ХХІ ст. у англо-американській історіографії сформувалося кілька наукових концепцій щодо Радянського Союзу — тоталітаристська, ревізійністська, транзитологія, постколоніальна теорія та імперська перспектива, культурні студії СРСР та ін.

Перша з них — тоталітарна перспектива — найпопулярніша, займала домінуючі позиції протягом другої половини 1940-х — середини 1960-х рр., з частковою реабілітацією у кінці 1980-х рр.²⁰. Теоретиками цього напрямку стали Ханна Арендт з її працею «Джерела тоталітаризму»²¹, Карл Фрідріх і Збігнев Бжезінський — «Тоталітарна диктатура та автократія». Найвідомішими послідовниками були радянологи Дж. Кенан, В. Лакер, М. Малія, Р. Пайпс, А. Улам, Л. Шапіро та ін. Тоталітаризм як політична теорія розроблена К. Фрідріхом і З. Бжезінським у середині 1950-х рр. у їхній праці «Тоталітарна диктатура і автократія». К. Фрідріх проголосив, що в основу свого дослідження поклав «морфологічний» підхід. За ним він виділяв шість ознак тоталітаризму як суспільного і політичного устрою, що утворюють т. зв. «тоталітарний синдром». Серед перерахованих ознак були офіційна монополюсна ідеологія; панівна і єдина масова партія; терористичний поліцейний контроль; монополія на засоби масової інформації; монополія на зброю; централізоване планування та управління економікою. Втім, засадничу роль відігравала таки моноідеологія. Головною інтенцією концепції К. Фрідріха та З. Бжезінського було показати принципову інаковість тоталітаризму в порівнянні із західними ліберальними режимами.

Теорія тоталітаризму швидко здобула собі прихильність серед західних радянологів і стала визначальною концепцією для будь-якого тогочасного дослідження Радянського Союзу. У межах тоталітарної теорії поширення здобули дослідження з політичної історії, зокрема сформувалася ціла когорта т. зв. «кремленологів», головним об'єктом дослідження яких став процес прийняття політичних рішень на найвищому рівні в СРСР з його головними дійовими особами, формальними та неформальними процедурними характеристиками та факторами впливу на перевагу того чи іншого рішення.

Другий методологічний напрям — ревізіонізм — сформувався на противагу попередній тоталітаристській концепції і користувався попитом у середині 1960-х — середині 1980-х рр. Головними його представниками були Е. Актон, Е. Кар, С. Коен, М. Левін, А. Рабінович, Р. Суні, Ш. Фітцпатрик та ін. Ревізіонізм представляло нове покоління спеціалістів-радянологів, які загалом були незадоволені теорією тоталітаризму як пояснювальною концепцією щодо історії Радянського Союзу, передусім її розумінням радянського суспільства як статичного та незмінного протягом довгого історичного періоду, а також заангажованістю попереднього покоління дослідників обставинами «холодної війни»²². Дослідники звернули увагу, що Радянський Союз — це зовсім не статична система, навпаки, вона здатна до змін та еволюції у політичній, соціальній і культурній сферах. Особливо очевидним це стало щодо постсталінського періоду, для вивчення якого тоталітарна теорія абсолютно не надавалася.

Іншим об'єктом критики ревізіоністів стала переважаюча у працях представників тоталітарної школи політична проблематика. Натомість було запропоновано зосередитися на соціальних процесах та динаміці радянського суспільства²³. Втім навіть при вивченні політичної історії ревізіоністи послуговувалися цілою низкою різних концепцій і теорій, які акцентували увагу насамперед на динамічному аспекті проблеми, — «конфліктна модель», теорія «груп інтересів» тощо. Основною відмінністю у методологічній царині між тоталітарною та ревізіоністською школами було питання унікальності радянського суспільства. Якщо тоталітаристи розглядали Радянський Союз як виняток, особливий та унікальний тип соціального устрою, то ревізіоністи вважали, що між СРСР і західними демократіями можна знайти спільні риси, отже щодо радянського суспільства можна застосувати певні емпіричні методи та теорії, які початково використовувалися для західних країн (особливо захоплювалися тогочасні науковці теоріями модернізації та ідеєю поступової конвергенції радянського та західного демократичного способу життя). Це дало можливість суттєво розширити методологічний арсенал радянознавчих досліджень.

Поперемінне домінування то тоталітарного, то ревізіоністського підходів у англо-американській історіографії історії Радянського Союзу продовжувалося протягом усієї другої половини ХХ ст. Певні зміни відбулися лише з розпадом Радянського Союзу, який сам собою взагалі поставив питання правомірності існування радянології як наукової дисципліни, котра начебто не виконала свого призначення, не передбачивши розпад комуністичної системи. Дослідники змушені були по-новому переглянути всі попередні теоретичні та методологічні постулати щодо історії Радянського Союзу, що ініціювало цілком осібний етап у розвитку англо-американського слов'янознавства.

В. Петровський, наприклад, відзначав наступні тенденції у розвитку англо-американської історіографії 1990-х рр.:

1) увага змістилася до політичних і національних питань; соціальна історія змінилася культурною; на перший план вийшли проблеми ідентичності, мови, ментальності, соціальних ритуалів і практик, побутова історія;

2) актуалізувалося питання спадкоємності Російської імперії та радянської держави;

3) активізувалися дискусії з приводу того, чи був СРСР імперією, і якщо так, то з якими характеристиками, і чи можна в такому разі вважати Україну колонією;

4) спостерігався бум теми сталінізму як ключової для осмислення всієї історії СРСР;

5) посилилася увага до національних відносин у СРСР²⁴.

Загалом, у 1990–2000-х рр. в осмисленні радянської історії побутувало кілька методологічних підходів: транзитологія, постколоніальні студії, імперська перспектива. Популярністю стали користувалися також культурна історія, історія повсякденності, історія пам'яті, вивчення «сталінської суб'єктивності» тощо.

У цілому комплексі теорій, об'єднаних під загальною назвою транзитологія, увага зосереджувалася на трансформації соціальних і політичних процесів у країнах колишнього соцтабору²⁵. Втім, історія СРСР тут не набула самостійного значення, а слугувала лише «стартовим майданчиком» для подальших міркувань про сучасність. Основна ідея транзитологів полягала в тому, що перехід пострадянських держав від тоталітарного минулого до демократії західного зразка неминучий, хоча в процесі цього держави перебувають у певному перехідному стані. Загалом, особливість цієї групи концепцій у тому, що вони ґрунтувалися на політологічних і соціологічних дослідженнях сучасного їм пострадянського суспільства. Це формувало відповідний «політично-кон'юнктурний» погляд, що більшою мірою базувався на бажаному для західних дослідників результаті «навернення» пострадянських країн у західну демократію, аніж на реальних фактах. З часом дослідники, звичайно, усвідомили хибність власних сподівань, відтак виникли ідеї про пострадянський простір як «сіру зону», розвиток якого може рухатися у різних напрямках — демократія, авторитаризм, або залишатися у перехідному стані — т. зв. віртуальна демократія, вимушений плюралізм, керована демократія тощо.

Інший методологічний напрям досліджень — постколоніальні студії. Теорія постколоніального розвитку — одна з провідних концепцій у гуманітарній науці останніх десятиліть. Початок їй поклали дослідження Едварда Саїда, зокрема публікація його книжки «Орієнталізм» (1978)²⁶.

Хоча в «класичній» постколоніальній теорії йдеться про колишні неєвропейські колонії великих європейських імперій, нині робляться спроби розширити цю теорію на дослідження будь-яких взаємовідносин, що будуються за типом метрополія — залежна територія, не концентруючись лише на європейських імперіях. Головну увагу прихильники цього підходу звертають на особливості розвитку колишніх колоній, що у контексті історії Радянського Союзу знову, як і в попередньому випадку, повертає нас до постсоціалістичного суспільства²⁷.

Врешті, прихильники імперської перспективи чи не єдині, хто зосереджується на історичних аспектах, адже вони роблять спробу осмислити досвід Росії як тотально імперської структури²⁸. До цього часу термін «імперія» мав лише негативну конотацію: державні утворення, що ним означувалися, сприймалися як завойовницькі, агресивні, недемократичні тощо (наприклад, рейгановий вираз «імперія зла» щодо СРСР). Здавалося, що розпад СРСР лише підтвердив думку про нестійкість багатонаціональних утворень, але викликані ним дослідження «нового націоналізму» поставили під сумнів попередню безумовну легітимність і самоочевидність принципу «національної держави». Відтак, дослідники позиціонують вживання терміну «імперія» лише як конструктивної аналітичної категорії²⁹. Однак у більшості сучасних «імперіологічних» дослідженнях звертається увага на період Російської імперії, коли статус Росії як імперії очевидний. Проблема ж імперського характеру Радянського Союзу досі викликає численні дискусії та обговорення³⁰, хоча в сучасній англо-американській історіографії щороку більшає праць, засадничим принципом яких є означування Радянського Союзу як імперії («імперія позитивної дискримінації» Тері Мартіна, «імперія націй» Френсін Гірш, «імперіалізм як вища стадія соціалізму» Юрія Сльозкіна, «імперія пам'яті» Сергія Єкельчика тощо³¹).

Найбільші методологічні зміни в англо-американській радянології відбулися завдяки «культурному повороту» у цій галузі. Саме культурну історію та культурно-антропологічний підхід до вивчення радянського суспільства провідні фахівці у галузі вважають основним у сучасній історіографії. Прихильники такого підходу схильні трактувати СРСР особливою культурою чи цивілізацією, з характерними для неї соціокультурними феноменами. Звідси увага до проблем менталітету та уявлень звичайних радянських громадян, ритуалів, святкувань і церемоній, народної та етнічної культури, конструювання суспільних символів, повсякденного життя, соціокультурних ідентичностей, ідеології тощо.

Розглянемо тепер, яким же чином у науково-інтелектуальний простір англо-американської історіографії потрапила українська проблематика.

Уявлення про неросійські нації та народи Росії і східноєвропейського регіону в середовищі англо-американської гуманітаристики середини ХХ ст.

було ще менш ясним, ніж знання про самих росіян. Повоєнний вплив російських емігрантів на структуру та методологію радянських досліджень з їхньою великодержавницькою концепцією аж ніяк не сприяв проясненню ситуації з нетитульними, недержавними націями та народами регіону.

Нівелювання національної проблематики посилювалося також через особливості інтелектуальної та соціальної ситуації у середовищі української діаспори, яка б могла, як можна припустити, у такий же спосіб вплинути на англо-американські дослідження, як це вдалося зробити російським еміграційним ученим. Однак, порівняно зі своїми російськими візаві, які оселилися в Америці ще в довоєнний час, основні сили українських діаспорних учених у міжвоєнний період перебували в Центрально-Східній Європі. Навіть після закінчення війни пройшло кілька років, що означаються як «таборовий період», аж поки українські дослідники разом з частиною заснованих ними наукових установ перебралися до Північної Америки — Сполучених Штатів та Канади³². Зважаючи ще й на адаптаційний період у нових країнах, українці фактично втратили час, коли спеціалісти-слов'янознавці були найзатребуванішими в англо-американській історіографії.

Проте й самі українці не поспішали включатися до системи англо-американської науки, вбачаючи своє завдання не в інтеграції до міжнародного наукового простору, а в збереженні чистоти наукової, мовної (!) та інтелектуальної традиції українських суспільствознавчих наук³³. Складається враження, що українські наукові емігранти з відновленими чи новопосталими — Науковим товариством імені Тараса Шевченка, Українською Вільною Академією Наук в Америці та Канаді тощо³⁴ — діяли у ізольованому науково-інтелектуальному просторі, що не перетинався з англomовною славістикою, яка саме знаходилася у процесі свого соціально-інституційного та теоретично-методологічного становлення.

Більше того, ставлення представників англо-американської історіографії до українського еміграційного середовища було вкрай обережним. Тут до вже згаданого свідомого ізоляціонізму українців додався ще й фактор заплямованої зв'язками з німецькими нацистами репутації українського націоналістичного руху, представниками чи прихильниками якого були начебто всі українські емігранти. Окремі особи як з одного, так і з іншого наукових кіл, що намагалися встановити контакти з іншою стороною (наприклад, К. Менінг та Ф. Мозлі від західних учених чи Ю. Луцький від українців), серед своїх вважалися маргіналами і ледь не зрадниками — чи то наукової об'єктивності ліберального світу, чи то українського культурного спадку³⁵.

Зміни в англо-американському науковому середовищі, які й започаткували власне англomовну україністику (Ukrainian studies³⁶) як науково

легітимну дисципліну, припадають на другу половину 1960-х рр. Визначальним їх фактором став прихід у науку нового покоління вчених українського походження³⁷. Саме у цьому середовищі зародилася ідея відсепарувати інтелектуально та інституційно українознавчу проблематику від російських студій, причому зробити це у спосіб прийнятний і легітимний в очах західної наукової спільноти³⁸.

Як результат реалізації на практиці цього проекту в англо-американській освітньо-науковій системі постали такі інституції, як кафедра української історії, заснована у 1968 р. (очільники — Омелян Пріцак, Роман Шпорлюк, Сергій Плохій), кафедра української літератури і кафедра мовознавства з 1973 р. (на першій працював Григорій Грабович, на другій — Майкл Флаєр) у Гарвардському університеті, Український науковий інститут Гарвардського університету (США), заснований зусиллями Омеляна Пріцака 1973 р.³⁹. Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Канада) постав у 1976 р. завдяки активності Манолія Лупула та Петра Саварина⁴⁰. До цього слід згадати також кафедру українських студій при Торонтському університеті, засновану на початку 1980-х рр., професором якої був Пол Магочій; кафедру української культури та етнографії ім. Гуцуляків при Альбертському університеті (1989)⁴¹; кафедру українських студій Оттавського університету (1993) тощо. Було засновано періодичні органи нового типу — «Harvard Ukrainian Studies»⁴² та «Journal of Ukrainian Studies», що суттєво підважили існуючу до того англomовну українознавчу періодику — «The Ukrainian Quarterly» та «The Ukrainian Review», останній вирізнявся відверто пронаціоналістичною орієнтацією.

Головною метою новозаснованих інституцій разом з усією інфраструктурою було включення їх до англomовної історичної науки, відтак вони притримувалися таких принципів, як переважаюча англomовність у мовно-комунікативній сфері⁴³, підкреслена об'єктивність наукових досліджень та відсепарування історії України від решти історій. Два останні принципи зумовили орієнтацію переважно на середньовічну, ранньомодерну та модерну історію й уникнення досліджень нещодавнього минулого, пов'язаного з історією СРСР. Це дозволяло оминати небажані закиди у англо-американському науковому середовищі щодо пронаціоналістичної позиції, водночас дозволяло поширити хронологічно історію власне України на більш ранні часи. Внаслідок цього англо-американські українознавчі наукові інституції опанували період української історії до початку ХХ ст., тоді як історія України ХХ ст. продовжувала перебувати у складі радянології.

Остання за масштабами свого розвитку в англо-американській науці далеко перевищувала скромні зусилля західних українознавців, однак зосереджувалася переважно на Радянському Союзі загалом, не занадто виокремлюючи й толеруючи національні історії. До того ж радянологи у

методологічній та термінологічній площині часто ототожнювали СРСР лише з Росією, вважали їх чи не синонімічними термінами щодо однієї й тієї ж держави, дарма, що формально Росія були лише однією з п'ятнадцяти республік у складі федерації. Це виявлялося, зокрема, у тому, що англо-американські дослідники часто оперували даними щодо російської території, а висновки, отримані на їх основі, поширювали на весь СРСР. Чи, наприклад, у вживанні окремих термінів, коли росіян називали «титульною національністю», а всі інші нації та етноси — «національними меншинами», хоча українців, приміром, можна вважати титульною нацією у межах радянської України.

Такі загалом поширені методологічні викривлення дали підстави деяким зарубіжним вченим критикувати англо-американську історіографію за спрощений підхід до національної проблематики в межах Радянського Союзу та нівелювання національно орієнтованих досліджень, зокрема й україністики⁴⁴. З такою критикою можна погодитися. Від себе лише додамо, що, попри примітивоване ставлення англо-американських дослідників до національної проблематики, національна та етнічна призма були єдиними, крізь які неросійські національності у складі СРСР взагалі оприявнювалися як окремішня цілісність, тоді як при політичному, економічному, соціальному підході національна тематика виступала лише як локальна варіація на російській реальності.

Узагальнюючи, окреслимо кілька варіантів сприйняття України англо-американськими радянознавцями другої половини ХХ — початку ХХІ ст.:

1) Українці як одна з багатьох національностей Радянського Союзу, щодо яких застосовувався термін «неросійські народи СРСР». Відповідно основний контекст таких досліджень — статус Росії, російської нації, російської мови у СРСР, політика русифікація і процес взаємовідносин/протистояння російської та інших національностей. Звичайно, українці сприймалися як нація, що входить до складу СРСР, але акцент таких праць швидше не на ототожненні українців та росіян, а на їх відмінностях, на етнічних особливостях кожного з народів, і, відповідно, на особливостях національної політики вищого керівництва щодо неросійських національностей;

2) Україна як адміністративна одиниця Радянського Союзу, що має статус республіки. Найчастіше такий образ зустрічається в працях, котрі досліджують особливості управління в СРСР, його адміністративно-територіальний устрій, процес прийняття рішень, функціонування бюрократичного апарату тощо. У даному випадку Україна сприймається менше як структура, більше як результат рішень радянського керівництва з метою ефективнішого державного управління;

3) Україна як географічний регіон, населений не лише етнічними українцями, а й представниками інших етнічних груп, що вже є органічною

частиною цього регіону в силу різних історичних обставин. Україна сприймається так в історії єврейства Радянського Союзу, а також історії кримських татар, німців та інших етнічних груп;

4) Україна як реально чи потенційно незалежна держава. Самостійна українська держава існувала в 1917–1920 рр., однак пізніше, як відомо, була включена до складу Радянського Союзу. Особливо цікавив англо-американську історіографію проект незалежності України в інтелектуальній думці українських діячів, передусім українських націоналістів;

5) Україна як спірна територія. Такий образ сприйняття характерний для праць, де вивчається геополітичне становище Східної Європи, міжнародні стосунки СРСР з державами, що межують з українськими землями, особливо у вирішенні питань кордонів, обміну населенням тощо. Цей контекст присутній і в працях, які стосуються історії окремих регіонів України, передусім Галичини, Буковини, Закарпаття, Волині, котрі свого часу знаходилися у складі різних держав.

На сучасному етапі певне право на самостійність в англо-американській історіографії здобули лише такі періоди історії України, як ранньомодерний (який власне ставить питання появи українців як модерної нації) і пострадянський (коли для зарубіжного дослідника Україна з'явилася на політичній карті світу). Радянський період української історії все ще продовжує перебувати в ширшому інтелектуальному просторі вивчення Радянського Союзу загалом.

В статье определены основные этапы советологических исследований в Великобритании, США и Канаде на протяжении второй половины XX в. Рассмотрено влияние русистики и советологии на становление и легитимацию украинской проблематики в среде славяноведения. Характеризированы особенности методологического аппарата, источниковедческой базы и институциональных центров советологических и украиноведческих студий.

Ключевые слова: украинские студии, советология, русистика, англо-американская историография.

The main stages of establishment of Soviet studies in Great Britain, the US and Canada during the second half of the XXth century are distinguished. The influence of Russian studies and Sovietology on the development and legitimization of the Ukrainian aspects and problems among Slavic studies is analyzed. The peculiarities of the methodological apparatus, the source basis, and institutional centers of Soviet and Ukrainian studies are characterized.

Key words: Ukrainian studies, Sovietology, Russian studies, Anglo-American historiography.

¹ Атаманенко А. Українська зарубіжна історіографія: до проблеми образу // Ейдос. — 2006. — № 2. — С. 255; Атаманенко А.Є. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність (1965–1991). — Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2010; Ясь О. Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр. у світлі рефлексій її репрезентантів // Ейдос. — 2005. — Вип. 1. — С. 333–357.

² Причинами виникнення цих стереотипів слід вважати малообізнаність українських істориків із науково-культурними реаліями західних країн. Наприклад, Богдан Медвідський відзначав непорозуміння, які виникають між українськими та англо-американськими дослідниками щодо терміну «кафедра», «катедра», яким у пострадянському та західному науковому світі означаються зовсім різні способи організації наукового життя: Медвідський Б. Катедра української культури та етнографії ім. Гуцуляків при Альбертському університеті: контекстуальна аналіза // Західноканадський збірник / Упор. Яр Славутич. — Едмонтон, 1998. — Ч. 3. — С. 40–41.

³ Докладніше про перші кроки зарубіжної славістики/слов'янознавства див.: Ornstein J. Slavic and East-European studies: Their development and status in the Western hemisphere. — Washington: US Department of agriculture, Graduate school, 1957.

⁴ Ширше про становлення радянології у перші повоєнні роки див.: Меньковский В. И. История и историография: Советский Союз 1930-х годов в трудах англо-американских историков и политологов. — Минск: БГУ, 2007. — С. 33–48.

⁵ Про виникнення терміну «радянологія», його хронологічне, географічне та предметне наповнення докладніше див.: Меньковский В.И. История и историография: Советский Союз 1930-х годов в трудах англо-американских историков и политологов. — Минск: БГУ, 2007. — С. 11–21.

⁶ Американские советологи: Справочник / Сост. Я.А. Блинкин. — М.: АН СССР, ИНИОН, 1990.

⁷ Проблему психологічних концептів і стереотипів сприйняття Росії та Радянського Союзу пересічним американським дослідником порушила сучасна російська дослідниця Єлена Лаптева: Лаптева Е. Американское россиеведение 1970–2000 гг.: Характерные черты социокультурных исследований. Автореферат дис... д. и. н. — Тюмень, 2005. — С. 35.

⁸ Мейс Дж. «Ваші мертві вибрали мене...». — К.: Українська прес-група, 2008. — С. 12. Про необхідність «правильно» сформулювати тему дослідження, аби отримати дозвіл в'їзду до СРСР, згадували й інші колишні радянологи, зокрема, й під час особистого спілкування з авторкою цієї статті.

⁹ Перша радянсько-американська угода про культурний обмін була підписана 1958 року.

¹⁰ Меньковский В.И. История и историография: Советский Союз 1930-х годов в трудах англо-американских историков и политологов. — Минск: БГУ, 2007. — С. 41.

¹¹ Архів Троцького — це більша частина особистих паперів і матеріалів Льва Троцького, створених головним чином в еміграції, описаний та зберігається в бібліотеці Гарвардського університету (США). «Смоленський архів» — документи Смоленського обкому ВКП(б), захоплені під час Другої світової війни німцями, згодом потрапили до Національного архіву США, а 2002 р. були повернуті в Росію і зараз зберігаються у Смоленському державному архіві (див.: Гримстед П.К. Зарубежная архивная росси́ка и советика. Происхождение документов или их отношение к истории России (СССР), потребность в описании и библиографии // Отечественные архивы. — 1993. — № 1. — С. 20–53; Шепелев В.Н. Новые факты о судьбе документов

«Смоленского архива» (по материалам РЦХИ ДНИ) // Проблемы зарубежной архивной россики: Сб. ст. — М.: Информац.-издат. агенство «Русский мир», 1997. — С. 124–133).

¹² Berliner J. The Harvard Project and the Soviet interview project // Post-Communist studies and political science: Methodology and empirical theory in sovietology / eds. by F. Fleron, E. Hoffmann. — Boulder et al.: Westview Press, 1993. — P. 177–182.

¹³ Краснов И.М. Изучение истории СССР в США: некоторые цифры и факты // История СССР. — 1964. — № 6. — С. 167–169.

¹⁴ Меньковский В.И. История и историография: Советский Союз 1930-х годов в трудах англо-американских историков и политологов. — Минск: БГУ, 2007. — С. 34, 204–287.

¹⁵ Левина Е. Проблемы российской истории на страницах журнала «Russian Review» (США) // Отечественная история. — 1998. — № 2. — С. 143–148.

¹⁶ Илюхина Р.М. Вопросы истории советского общества на страницах американского журнала «The American Slavic and East European Review» (1941–1961 гг.) // История СССР. — 1962. — № 3. — С. 179–191.

¹⁷ Блинкин Я.А. «Kritika» — американский журнал по истории СССР // Вопросы истории. — 1983. — № 4. — С. 162–168.

¹⁸ Кузьмина В.Д., Хорошкевич А.Л. Вопросы истории СССР в «Оксфордских славянских записках» (1950–1957, тт. 1–7) // История СССР. — 1958. — № 1. — С. 202–213.

¹⁹ Див., наприклад: Болховитинов Н.Н. Русские ученые-эмигранты (Г.В. Вернадский, М.М. Карпович, М.Т. Флоринский) и становление русистики в США. — М.: РОССПЭН, 2005.

²⁰ Shapiro L. The concept of totalitarianism // Survey. — 1969. — no. 73, Autumn. — P. 93–115; Игрицкий Ю.И. Концепция тоталитаризма: уроки многочисленных дискуссий на Западе // История СССР. — 1990. — № 6. — С. 172–190; Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр. / Пер. з іт. М. Прокопович. — К.: В-цтво Соломії Павличко «Основи», 2005. — С. 71–97; Меньковский В.И. История и историография: Советский Союз 1930-х годов в трудах англо-американских историков и политологов. — Минск: БГУ, 2007. — С. 48–77.

²¹ Укр. переклад: Арндт Х. Джерела тоталітаризму. — К.: Дух і літера, 2005. — 584 с.

²² Fukuyama F. The modernizing imperative: The USSR as an ordinary country // The National Interest. — 1993. — Vol. 31, Spring. — P. 10–18; Fitzpatrick S. Revisionism in retrospect: A personal view // Slavic Review. — 2008. — Vol. 67. — № 3. — P. 682–704.

²³ Fitzpatrick S. New perspectives on Stalinism // Russian Review. — 1986. — Vol. 45. — № 4. — P. 357–373.

²⁴ Петровський В.В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991–2001 рр.). — Харків: Майдан, 2003. — С. 144–164. Див. також: Лаптева Е. Некоторые характерные тенденции в развитии американского россиеведения 1990-х годов // Отечественная история. — 2004. — № 2. — С. 159–169.

²⁵ Кузнецов И.И. Парадигма транзитологии (Плюсы и минусы объяснительной концепции переходного периода) // Общественные науки и современность. — 2000. — № 5. — С. 46–51.

²⁶ Укр. переклад: Саїд Е. Орієнталізм. — К.: В-цтво Соломії Павличко «Основи», 2001.

²⁷ Докладніше див., наприклад: Grabowicz G. Ukrainian studies: Framing the contexts // *Slavic Review*. — 1995. — Vol. 54, no. 3. — P. 674–690; From Sovietology to Postcoloniality: Poland and Ukraine from a postcolonial perspective / Ed. by J. Korek. — Södertörns: Södertörns högskola, 2007; Velychenko S. Post-Colonialism and Ukrainian History // *Ab Imperio*. — 2004. — № 1. — P. 391–404; Величенко С. Постколоніалізм, Європа та українська історія // *Україна Модерна*. — К.; Львів: Критика, 2005. — Чис. 9. — С. 237–248; Саїд Е. Культура й імперіалізм. — К.: Критика, 2007; Шкандрій М. Постколоніальний складник дискурсу України // *Критика*. — 2006. — Чис. 1–2; Dyogot E. How to qualify for postcolonial discourse // *Ab imperio*. — 2002. — no. 2. — P. 547–550; Dikovitskaya M. Does Russia qualify for postcolonial discourse? A response to Ekaterina Dyogot's article // *Ab imperio*. — 2002. — no. 2. — P. 551–557.

²⁸ Семенов А. Чем был Советский Союз и что означает его распад: дискуссии западных историков // *Неприкосновенный запас*. — 2001/2002. — № 6. — С. 26–32; Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. (Библиотека журнала *Ab Imperio*) / Под ред. И.В. Герасимова, С.В. Глебова, А.П. Каплуновского, М.Б. Могильнер, А.М. Семёнова. — Казань: Центр исследований национализма и империи, 2004; Baron N. New spatial histories of Twentieth century Russia and the Soviet Union: Surveying the landscape // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. — 2007. — Bd. 55, H. 3. — S. 374–400; Breyfogle N. Enduring Imperium: Russia/Soviet Union/Eurasia as multiethnic, multiconfessional space // *Ab imperio*. — 2008. — no. 1. — P. 75–129; Suny R.G. Studying empires // *Ab imperio*. — 2008. — no. 1. — P. 205–213.

²⁹ Новая имперская история постсоветского пространства. — С. 7–29.

³⁰ Lieven D. The Russian Empire and the Soviet Union as imperial polities // *Journal of Contemporary History*. — 1995. — Vol. 30, no. 4. — P. 607–635; Beissinger M. Soviet Empire as «Family Resemblance» // *Slavic Review*. — 2006. — Vol. 65, no. 2. — P. 294–303 та ін.

³¹ Martin T. The affirmative action empire: Nations and nationalism in the Soviet Union, 1923–1938. — Ithaca; New York; London: Cornell University Press, 2001; Hirsh F. Empire of nations: Ethnographic knowledge and the making of the Soviet Union. — Ithaca; London: Cornell University Press, 2005; Slezkine Y. Imperialism as the highest stage of socialism // *Russian Review*. — 2000. — Vol. 59, April. — P. 227–234; Yekelchik S. Stalin's empire of memory: Russian-Ukrainian relations in the Soviet historical imagination. — Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2004. Деякі з цих праць уже маємо можливість прочитати в перекладі на українську мову: Єкельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. — К.: Критика, 2008; Мартин Т. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки). — К.: Критика, 2012.

³² Про «таборовий період» в історії української науки докладніше див.: Wynar L. Ukrainian scholarship in exile: The DP period, 1945–1952 // *Ethnic Forum*. — 1988. — Vol. 8, no. 1. — P. 40–72.

³³ Щоправда Олексій Ясь, досліджуючи дискусії в українському еміграційному середовищі щодо майбутнього діаспорної науки, стверджує про існування т. зв. модерністів (О. Домбровський, І. Лисяк-Рудницький), які виступали за найшвидшу інтеграцію до західного наукового середовища (Ясь О. Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр. у світлі рефлексій її репрезентантів // *Ейдос*. — 2005. — Вип. 1. — С. 347). Проте на практиці перемогла традиціональсько-консервативна тенденція.

³⁴ Даревич Ю. Діяльність Наукового товариства ім. Шевченка в Канаді // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. — Вип. 5. — Острого; Торонто; Нью-Йорк: Національний університет «Острозька академія», Світова Наукова Рада Світового Конгресу Українців, Українське історичне товариство, 2005. — С. 73–80; Рудницький Я. Українська Вільна Академія Наук у Канаді: початковий період роки 1949–1955 // Життєвий досвід українців у Канаді: рефлексії. — Вінніпег: УВАН, 1994. — С. 163–173; Антонович М. 50-річчя Української Вільної Академії Наук // Український історик. — 1995. — № 1/4. — С. 73–81.

³⁵ Див. з цього приводу спогади Юрія Луцького: Луцький Ю. На перехресті. — Луцьк: Ініціал, 1999, а також Reshetar J. S. Jr. *Ukrainian studies in the West: Problems and prospects // Ukraine in the seventies: Papers and proceeding of the McMaster Conference on contemporary Ukraine, October 1974 / Ed. by P. Potichnyj.* — Oakville, Ont.: Mosaic Press, 1975. — P. 338.

³⁶ На думку українського історика Я. Дашкевича, між поняттями «українознавство» та «україністика» існує принципова різниця, що походить від дискримінаційно-меншовартісних конотацій, які приховує в собі перший з них (докладніше див.: Дашкевич Я. Українознавство, україністика, україніка. Еволюція понять та їх майбутнє // Другий міжнародний конгрес україністів, Львів, 22–28 серпня 1993 р.: Доповіді і повідомлення: Історіографія українознавства. Етнологія. Культура. — Львів: Міжнародна асоціація україністів, Академія наук України, 1994. — С. 3–8). Американський літературознавець Г. Грабович на позначення «Ukrainian studies» послідовно вживає «україністика» (див.: Grabowicz G. *Ukrainian studies: Framing the contexts // Slavic Review.* — 1995. — Vol. 54, no. 3. — P. 682). Втім, нам ближче позиція Я. Ісаєвича, який вважав обидва терміни синонімічними й однаково придатними як переклад «Ukrainian studies». На підтвердження своєї оцінки він наводить ситуацію в Росії, де початкова різниця між «слов'янознавством» і «славістикою» практично нівельована (див.: Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Міжнародна асоціація україністів, 1996. — С. 303–304).

³⁷ Суттєві відмінності між старшим поколінням українських вчених та новою генерацією наводить Джон Армстронг, використовуючи для групування саме освітній фактор. Див, наприклад: Armstrong J. A. *Ukrainian nationalism.* — 3rd ed. — Englewood, Colo.: Ukrainian Academic Press, 1990. — P. 236.

³⁸ Див. публікації публічних обговорень та круглих столів щодо проблеми інституційного та когнітивного розвитку українознавства в системі англо-американської науки: *Problems of terminology and periodization in the teaching of Ukrainian history // Rethinking Ukrainian history / Ed. by I.L. Rudnytsky with the assistance of J.-P. Himka.* — Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1981. — P. 234–268; *Ukrainian studies in the West: Problems and prospects // Ukraine in the seventies: Papers and proceeding of the McMaster Conference on contemporary Ukraine, October 1974 / Ed. by P. Potichnyj.* — Oakville, Ont.: Mosaic Press, 1975. — P. 337–355.

³⁹ Pritsak O. *Ukrainian studies at Harvard University // Український історик.* — 1969. — № 4. — С. 63–71; Pritsak O. *The present state of Ukrainian studies // Canadian Slavonic Papers.* — 1972. — Vol. 14. — № 2. — P. 139–152; Портнов А. Омелян Прицак — історик модерної України // Портнов А. *Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття.* — К.: Критика, 2011. — С. 185–199.

⁴⁰ Когут З. *КІУС у добу незалежної України // Західноканадський збірник / Упор. Яр Славутич.* — Едмонтон, 1998. — Ч. 3. — С. 88–98; Химка І. *Історія України та*

українців у Канаді у відділі історії та класики Альбертського університету // *Західноканадський збірник / Упор. Яр Славутич.* — Едмонтон, 1998. — Ч. 3. — С. 99–119; Саварин П. Спогади учасника: Політика, багатокультурність, Канадський інститут українознавства, абеткова Енциклопедія України–2 // *Західноканадський збірник / Упор. Яр Славутич.* — Едмонтон, 1998. — Ч. 3. — С. 317–382; Lupul M. The establishment of the Canadian Institute of Ukrainian Studies at the University of Alberta: A personal memoir // *Journal of Ukrainian Studies.* — 1993. — Vol. 18, nos. 1–2. — P. 1–31.

⁴¹ Медвідський Б. Катедра української культури та етнографії ім. Гуцуляків при Альбертському університеті: контекстуальна аналіза // *Західноканадський збірник / Упор. Яр Славутич.* — Едмонтон, 1998. — Ч. 3. — С. 40–87.

⁴² Pritsak O., Ševčenko I. A note from the editors: The first ten years of Harvard Ukrainian Studies // *Harvard Ukrainian Studies.* — 1987. — Vol. 11, no. 1/2. — P. 5–7; Гарвардські українознавчі студії. Показчик до томів 1–15 (1977–1991) / Укл. К.Д. Тейлор, З. Борисюк. — К.: Ін-т археології та джерелознавства АН України, 1992.

⁴³ Інший проект реформування української діаспорної науки, навпаки, принципово україномовний, представлений Українським історичним товариством та «Українським істориком» Любомира Винара. Докладніше див.: Винар Л. Українське історичне товариство, 1965–2000. Статті і матеріали. — Чернівці: Прут, 2000; Винар Л. На службі історичної науки: «Український історик», 1963–1988 // *Український історик.* — 1988. — № 1–4. — С. 5–42; 1989. — № 1–3. — С. 29–42; [тематичний огляд публікацій «Українського історика»] // *Український історик.* — 1994. — № 1–4.

⁴⁴ Біланюк П. Деякі зауваження до термінології української в англійських наукових виданнях // *Український історик.* — 1988. — № 1–4 (97–100). — С. 225–226; Thomas P. The Perception of Ukraine in Canadian and American Geography Textbooks // *Життєвий досвід українців у Канаді: Рефлексій.* — Вінніпег: УВАН, 1994. — С. 313–337; Thomas P. Towards a Curriculum for Teaching the Geography of Ukraine // *Життєвий досвід українців у Канаді: Рефлексій.* — Вінніпег: УВАН, 1994. — С. 339–379; Weres R. Confusion in Terminology Relating to the Ukraine Historical, Geographical and Cultural // Weres R. *The Ukraine: Selected References in the English Language.* — Kalamazoo, Michigan: Western Michigan University, School of Graduate Studies, 1961. — P. 34–40; Hagen von M. Does Ukraine have a history? // *Slavic Review.* — 1995. — Vol. 54, no. 3. — P. 658–673; Rudnytsky I. L. Soviet Ukraine in historical perspective // Rudnytsky I. L. *Essays in modern Ukrainian history / Ed. by P. Rudnytsky.* — Edmonton: The CIUS Press, 1987. — P. 463; *Ukrainian studies in the West: Problems and prospects // Ukraine in the seventies: Papers and proceeding of the McMaster Conference on contemporary Ukraine, October 1974 / Ed. by P. Potichnyj.* — Oakville, Ont.: Mosaic Press, 1975. — P. 337–355; Grabowicz G. *Ukrainian studies: Framing the contexts // Slavic Review.* — 1995. — Vol. 54, no. 3. — P. 674–690.

Рабенчук Олег (Київ)
УДК 94(477)093:(084.1)

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІЗУАЛЬНЕ ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стаття знайомить читача з поняттям «візуальний поворот», розкриває місце сфери візуального у сучасній гуманітаристиці, показує можливість та необхідність використання візуальних матеріалів у ході історичних досліджень як повноцінного джерела.

Ключові поняття: «візуальний поворот», сфера візуального, візуальні джерела, історія.

Дослідники, сфера інтересів яких торкається специфіки вивчення візуальних матеріалів сучасною гуманітаристикою, говорять про світові процеси культурних змін останніх десятиліть, які характеризуються все ширшим і масштабнішим використанням візуальних образів. Всезагальна медіалізація та візуалізація світу створила умови «повернення образу, символізму, уявного на авансцену» (La Rocca) та викликала тенденцію переходу від тексту до символу. Ці процеси визначаються вченими як «вибух цивілізації образу» (La Rocca)¹.

Візуальні образи фіксують найменші дрібниці щоденного життя, у фізичній чи віртуальній формі накопичуються у великих об'ємах і дозволяють досліднику, який інтерпретує й аналізує їх мову, робити висновки щодо різних аспектів життя людини. Найбільшу цікавість у науковців викликають проблеми конструювання реальності з допомогою візуальних образів та створення з допомогою них значень і сенсів, виходячи з того, що візуальність належить до тих вимірювачів соціальної дійсності, які задають основні траєкторії її (ре)конструювання і репрезентації.

Візуальними дослідженнями вже не одне десятиліття займається західний науковий світ. На пострадянському просторі вони теж не є вже новиною, але здійснюються переважно науковою спільнотою Росії і стосуються в основному сфери соціології й антропології, де з 90-х років минулого століття візуальні джерела перестали розглядатися лише як ресурс, а стали об'єктом і основним сюжетом досліджень. Доробок же ж історичної науки на цих теренах допоки невеликий.

Історики, як і представники інших гуманітарних дисциплін обійти увагою такий пласт джерел як візуальні матеріали не могли. Ще у 1953 році один із засновників школи «Анналів» Люсьєн Февр, говорячи у своїй статті, вміщеній у збірці «Битви за історію» про коло джерел історика, зазначав, що це може бути усе (у тому числі й візуальне), що, належачи людині, залежить

від неї, служить їй, виражає її, вказує на її присутність, діяльність, смаки і способи буття. Спільнота «Анналів», як ніхто до того, намагалася змалювати минуле у всеосяжному синтезі, що спричинило у результаті зміну ставлення істориків до джерел та широке використання при роботі з ними поряд із суто історичними методів суміжних з історією наук — соціології, антропології, етнології, психології, географії. Все це вкупі дало можливість надзвичайно збагатити джерельну історичну базу та методи її аналізу й антропологізувати, тобто наблизити до звичайної людини новітнє історіописання².

Розмаїття питань та проблем, які піднімалися істориками у ХХ ст. при спробах реконструкції реальності минулого та адекватного проникнення в свідомість людини, віддаленої від історика положом часу призвели поміж іншого до «лінгвістичного повороту» 1970-х рр., теоретики та послідовники якого намагалися подолати черговий «бар'єр німоти» джерел. Їх здобутком стала зміна ставлення до незаперечної цінності та «прозорості» джерела як істини в останній інстанції й «твердого факту». Текст джерела інтерпретувався ними скоріше «лінгвістичною реальністю», а не об'єктивним фактом, який говорив про минуле так, «як це було насправді» (Леопольд фон Ранке)³, позаяк дослідники добирають та інтерпретують факти у відповідності до мови їх досвіду, що «думає замість людини» і впливає на зміст описуваного. Тому історичні твори є скоріше літературними текстами, а не точним описом минулого і описані події кожен автор може інтерпретувати по своєму, в залежності від власних світоглядно-ідеологічних пріоритетів, що говорить про потенційно нескінченну кількість «історичних реальностей» (Гейден Вайт), які конструюють дослідники⁴.

Таким чином постає питання, яке досі не вирішене історичною наукою: у чому ж різниця між фактом і видумкою, і чи можна розмежувати історію як літературу й історію як науку, що таке історичний «документ», яке співвідношення між нарацією і реальністю, між офіційною письмовою історією і неофіційною усною⁵?

Поряд із «лінгвістичним поворотом» на дослідницьке поле новітнього історіописання не аби як вплинув «візуальний поворот», у межах якого сформувалася нова дослідницька парадигма «візуальних студій» (Visual Studies) та нове міждисциплінарне співтовариство. Багато хто з дослідників у гуманітаристиці відповідно до викликів часу почав більш активно залучати та аналізувати у процесі роботи різноманітний візуальний матеріал. Він надзвичайно багатогранний, часто складний і не однозначний, тож при його опрацюванні науковці послуговуються досягненнями семіотики, психоаналізу, марксистської критики, «культурних досліджень», постструктуралізму, фемінізму тощо.

Один із теоретиків візуальних досліджень У.Мітчел, який, до речі й увів термін — «візуальний поворот» («pictorial turn»), відмічає підвищений

інтерес гуманітарних наук останніх десятиліть до вивчення візуальної культури загалом, у широкому сенсі слова, коли кіно, телебачення, масову культуру вивчають з позицій сучасних філософських і соціологічних теорій. Поштовх цим дослідженням дала літературна теорія (марксистська і неомарксистська критика, «нова критика», постструктуралізм і деконструкція), яка означила кордони вербального в осмисленні нелітературних феноменів⁶. Саме специфіка співвідношення бачення і мови, візуального і текстуального, перекладу «мови» зображення на мову лінгвістичну сприяє більш глибокому розумінню сутності «візуального повороту» та його методології. Мітчелл, наприклад, у контексті цих досліджень визначає візуальну реальність (включаючи автоматизм візуального сприйняття у повсякденному житті) як культурний конструкт, який потребує внаслідок цього «прочитання» й інтерпретації тією ж мірою, якою цим процедурам піддається літературний текст. Але стосовно візуальних «текстів» потрібно брати до уваги те, що специфіка бачення людини є не первісною фізіологічною умовою інтерпретації, яка обумовлена чуттєвістю зорового апарату, а результатом несвідомо набутих конвенцій нашої культури. Ряд дослідників — Р. Арнхайм, М. Ямпольський та ін. своїми роботами продемонстрували «неприродність» зору в аналізі феномена лінійної перспективи. Тож саме «бачення» як ідеологічна категорія *par excellence* стало центральною теоретичною проблемою останніх десятиліть, а «навчитися бачити!» необхідним закликком кожному, хто має справу з візуальною сферою⁷.

На відміну від Мітчела, такі теоретики як Н. Брайсен, М. Холлі, К. Моксі та ін. вважають вивчення візуальної культури реконструкцією «історії образів», яка базується на семіотичному понятті репрезентації, інші ж, як, приміром, К. Джексон, Г. Поллок, Ф. Джеймісон, Дж. Вулф характеризують «візуальні дослідження» як соціологію візуальної культури або соціальну теорію візуальності⁸.

Таким чином візуальність вже не сприймається у науковій практиці як щось другорядне чи підпорядковане. Навіть більше, завдячуючи дослідженням Дебора, Ф. Джеймісона, М. Фуко прийшло усвідомлення, як зазначає Альміра Усманова, що візуальна культура сьогодні не лише поширює свою експансію на всі сфери соціального життя, а потребує особливої ґрунтовності вивчення, позаяк саме вона багато в чому відповідальна та наділена функцією формування нового соціального суб'єкта у суспільстві пізнього капіталізму, де візуальне поле Інтернету, журналів, газет, телебачення, реклами, яскравих вітрин магазинів формує його ідентичність, адже образи стимулюють волю і бажання (Беньямін)⁹.

Однією з перших гуманітарних дисциплін, де було усвідомлено необхідність осмислення буття людини в світі візуальної культури стала філософія. Філософський аналіз з самого початку базувався на даних візуального

досвіду. Торкаючись питання умов процесу мислення, феномену свідомості, механізмів пам'яті і запам'ятовування, формування суб'єктивності, автоматизму сприйняття він оперував візуальними категоріями на кшталт «картина світу», «простір», «форма», «образи свідомості», «уява», «інтелектуальне споглядання» та ін. Але хоча статус цих візуальних образів в основному не брався до уваги, а сприймався як риторичне звертання, їх використання може розцінюватися як свідчення вкоріненості візуальної культури в логоцентристський дискурс метафізики. Філософський дискурс, який базується на використанні таких візуальних метафор і відповідних їм способів пізнання отримав назву «окуляцентризм». Його можна розцінювати як віру в очевидність зримого, в його безумовність, однак саме цю віру руйнують візуальні дослідження, розробляючи категоріальний апарат і спеціальні методи аналізу репрезентацій і образів. У контексті концепції «візуального повороту» згаданий вище Мітчел робить висновок про те, що сучасна філософія і наука все більше орієнтуються на нову модель світу, де світ постає вже не стільки як текст, а як Образ. Суголосною йому є думка Гайдеггера про те, що образ світу постає не як який-небудь образ, що склався в нас про світ, а як світ, який розуміється як образ¹⁰.

«Візуальний поворот» і поява візуальних студій сприяли акумуляції розрізнених ідей, інтерпретацій, досліджень навколо того, «як ми бачимо, як ми здатні бачити, як нам дозволено бачити, як нас заставляють бачити» і як, виходячи з цього, «ми розрізняємо видиме і невидиме» (Foster). Тобто у цю предметну сферу з самого початку були включені не лише візуальна образність, а й акт бачення («act of looking»), з його візуальною подією й образом, що «переживається» (Bal) та візуальні практики. Оскільки саме бачення зазвичай вислизає від споглядання, однією з дослідницьких цілей тих, хто займається вивченням візуального стає примушування бачення (зору) до «показу» себе, набуванню видимості і доступності аналізу (Mitchell). Вирішення завдань такого чину супроводжується використанням феноменологічних, психоаналітичних чи постструктуралістських підходів до бачення, образу, візуальності¹¹.

На сьогодні питання про способи використання візуальних матеріалів історичною наукою, як і те, що таке візуальна історія і на які методи вона опирається залишається відкритим. Але «візуальний поворот» усе впевненіше утверджує себе на історичній ниві, не дивлячись на те, що не всі історики однозначно і прихильно ставляться до візуальних джерел.

У «візуальному повороті» в історіописанні науковці виокремлюють два важливі види передумов. До першого з них зараховують передумови соціального характеру, в яких відображається зміна статусу історії у сучасному суспільстві. Він передбачає стирання чітких меж між професійною історіографією й історією для широкої публіки, цікавість якої до історичних знань

зростає через збільшення використання візуальних матеріалів. Другий вид визначається як теоретичний. На цю стратегію роботи з візуальними джерелами певним чином вплинула постмодерністська методологія, яка концепцію дискурсивного зробила здобутком історіографії. Тож відповідно до того, як «розшифрування» вербального тексту проходить лише у контексті дискурсу, в котрому він виник, так і зображення не розглядається більше як «зліпок реального», а можливе лише у відповідності до конкретного дискурсу, і це «послання» й має «розшифрувати» історик.

Також тенденцією в історіографії, на котрій базувався «візуальний поворот», стало використання дослідниками останніх десятиліть фотографії як важливого джерела написання історії «знизу», коли наочно було продемонстровано обмеженість у цій царині досліджень традиційних вербальних джерел. Наступна важлива тенденція — вплив на візуальні студії психології мистецтва, наслідком чого стало створення Р. Арнхаймом особливої концепції «візуального мислення», у якій наголошується, що протиставляти чуттєве і раціональне знання — неправомірно. Істориком ця концепція може прислужитися тим, що на разі для історіографії характерним є експериментування з різними стилями викладу матеріалу, і тут володіння істориком яскравим візуальним мисленням може не аби як прислужитися¹².

Як зазначав ще 1980 р. П'єр Сорлен: «Завдання історика полягає тепер не лише у тому, щоб збирати невідомі джерела та робити їх доступними для всіх: замість цього він повинен навчитися використовувати матеріал, який вже широко відомий. Якби учені минулого не виконали своїх грандіозних завдань, сьогодні не було б «позитивної», або «наукової» історії. Але якщо сучасні історики будуть ігнорувати аудіовізуальний матеріал, він продовжить своє існування і без них, як історія засобом зображень. І у підсумку публіка втратить усіяку цікавість до спеціалістів, а самі спеціалісти потраплять у курйозну двояку ситуацію, здійснюючи свої дослідження у замкнутому просторі бібліотек, але звертаючись до телевізора щоразу, коли їм буде потрібна інформація про теперішнє. Історики зобов'язані проявляти цікавість до світу аудіовізуального, якщо вони не хочуть стати шизофреніками, яких відторгнуло суспільство як носіїв ерудиції, що вийшла з моди¹³».

Минуло багато років відтоді як П'єр Сорлен висловив своє бачення проблеми використання візуальних матеріалів, але актуальності його зауваження не втратило. За цей час світ ще більше візуалізувався, чому неабияк сприяє широке використання у щоденних життєвих практиках людей ЗМІ та мережі Інтернет, які мають вагомe значення у процесі соціальних комунікацій та здобутті необхідної інформації з будь-якої сфери знання. Тож не дивно, що у науковому світі не припиняються дискусії щодо можливості і характеру використання візуальних джерел у процесі реконструкції історії,

де має важливе значення політично загострене питання про те, яке минуле нами конструюється, що з минулого ми витісняємо і не визнаємо, і, нарешті, для чого взагалі про минуле хочемо знати. Дослідники, які працюють із цією категорією джерел, зокрема, у сфері «історія і кіно», говорять про величезну прірву між традиційними вербальними способами навчання та повсякденними обставинами життя у світі медіа, перед якими сьогодні стає безпорадною людина, вихована виключно на фактографії. Однак необхідною умовою професійності робіт подібного плану є те, що історик, який послуговується візуальними джерелами, має мати добру уяву про «традиційну» історію й актуалізувати матеріал, який зберігається в архівах; знати теорію та історію конкретного візуального медіума, репрезентативність котрого потрапляє у поле «історичного», і розуміти, яким чином облаштоване саме історіописання, постійно вдосконалюючи конструювання того чи іншого дискурсу¹⁴.

Більшість істориків, наприклад, ігнорують кіно як історичне джерело через складність ідентифікації образу реальності, який пропонує кінематограф своїми засобами. Однак кіно, як вказував М. Ферро, є важливим фактором історії. Мова кінематографу здатна розкривати таємне, виявляти соціальні й ідеологічні корені, оголювати внутрішню сутність суспільства, його прорахунки, які кінорежисер не обов'язково усвідомлював, створюючи той чи інший фільм. Тому зміст і значення твору можуть мати різне прочитання у різні історичні моменти, при чому кіно на момент виробництва здатне також звільнитися від тиску існуючого режиму, оскільки фільм, яким би він не був, унаслідок переобтяженості вмістом вислизає як від того, хто його знімав, так і від цензора.

Ферро говорить про те, що може бути кінематографічне прочитання історії, яке ставить перед істориком завдання його власного прочитання минулого. Як художні, так і не художні фільми доводять, що завдяки народній пам'яті і усній традиції кінорежисер може повернути суспільству історію, якої його позбавила державна машина. Але проблема в тому, чи змінюють кіно і телебачення наше сприйняття історії, оскільки предмет її — це не лише знання явищ минулого, але в рівній мірі аналіз зв'язків, які об'єднують минуле і сьогодення. При цьому існують також кінематографісти, які пропонують глобальну інтерпретацію історії, що існує лише завдяки їх аналізу і є не просто реконструкцією або відтворенням історії, а оригінальним вкладом у тлумачення подій минулого і їх зв'язків з сьогоденням¹⁵.

У широкому спектрі візуальних досліджень деякі дослідники умовно виділяють крайні позиції, які займають «інтерпретаційна» парадигма вивчення образів та парадигма «філософії присутності» (Мохей). У першій образи бачаться похідними від інтерпретатора, за яким визнається провідна

роль, у другій — розуміються наділеними здатністю самостійного існування і чільне місце тут відводиться образу. Як вважає дослідник Круткін В., однією з перспектив розвитку візуальних досліджень має стати розкриття взаємодоповнення цих протилежних парадигм¹⁶.

Проблема інтерпретації та значення візуального матеріалу цікавить історика перш за все, але вона є доволі неоднозначною. Айвен Гаскелл, який візуальний матеріал поділяє на «мистецтво», архітектуру і фотографію та «інше», з його категоріями артефактів і collectables, «лінію фронту» у цьому академічному дискурсі проводить між історичним відновленням та безпосереднім поєднанням кількох, часто навзаєм антагоністичних поглядів. Останні включають підхід, що визнає можливість безпосереднього інтуїтивного доступу до «художньої особистості» і «творчого процесу»; інтерес до візуальної герменевтики на підставі теорій семіотики, реконструкції чи психоаналізу та підхід, що підкреслює неможливість розуміння будь-якого твору мистецтва з минулого поза контекстом його стосунку до сучасної мистецької практики. Історичне ж відновлення передбачає тлумачення візуального матеріалу так, як його бачили на момент виникнення автор, сучасники або усі вони разом, крім того, дослідник, в його історичному підході до візуального матеріалу, має повернутися тут до «погляду часу», тобто культурно-специфічного способу бачення, який був властивий тому чи іншому періоду минулого¹⁷.

П. Берк серед способів роботи з візуальним матеріалом, крім психоаналітичного і структуралістського чи семіотичного, виокремлює ще соціальний. Психоаналітичний підхід у нього фокусується не на усвідомленому значенні зображення, а, за З. Фрейдом, на несвідомих символах і асоціаціях. Суттю структуралістського підходу, виникнення якого він пов'язує з іменами К. Леві-Стросса, Р. Барта і М. Фуко, визначається знакова система зображення, виявлення його метафоричного характеру, протиставлень, замовчувань та т.і. Берк відмічає, що цей підхід породжує ряд питань стосовно того, чи може вислів «мова зображення» бути більшим ніж метафора, чи можливо провести аналогію між мистецтвом і мовою, чи існує єдина мова чи «код» для розшифрування зображень, чи вони різняться як англійська, арабська, китайська й інші мови, чи є такий код свідомим чи несвідомим, якщо несвідомим, то в якому значенні — як у Фрейда у «витісненому» чи в суто мовному асоціативному сенсі? Третій підхід у Берка виходить з сучасних соціальних концепцій історії мистецтва. (Серед впливових сучасних теорій виділяються гендерні та тенденція, що розвивається паралельно з теорією літератури і зосереджує увагу на суспільній реакції на твори мистецтва (reception studies))¹⁸.

Вищезгаданий Гаскелл наголошує також на іншій доволі гострій теоретичній проблемі останніх років — природи об'єкта вивчення у межах

категорії «візуальний матеріал» і природи суб'єкта, який його використовує. Сучасна критична теорія (Жиль Дельоза і Фелікс Гваттарі) з її руйнуванням уніфікованого і логічного людського суб'єкта, відбилася на певних уявленнях істориків мистецтва і фахівців з культурознавства про природу творення предметів і їх використання, які залежать від складного розуміння структури цих предметів. Різноманітні, іноді взаємовиключні спроби визначити характер предметів і суб'єктів, до яких вони належать постали з визнання проблематичності визначення понятійної, емоційної та перцептивної складності предмета, що досліджується. Тож завданням історика має бути винайдення засобу визначення цієї складності без приписування їй надміру вітійоватих якостей. І тут не потрібно випускати з уваги, що предмет, який класифікують як візуальний матеріал, ніколи не є просто тим, що хтось бачить чи бачили інші¹⁹.

У візуальному досвіді як предмети, так і зображення охоплюють поняттям «репрезентація», під час інтерпретації якої вони (предмети і зображення) перестають бути «речами природи», тому, зіштовхуючись із ними у плані бачення, дослідник починає мати справу і з планом небаченого. Крім того предмети і зображення розкривають не лише те, що в них репрезентується, а й тих, хто репрезентує і для кого репрезентують. У візуальній сфері кінематографу, фотографії, живопису, архітектури, реклами, медіа репрезентації постають як ілюстрація повсякденного життя, фіксація реальності побуту, політики, влади, ідеології тощо. Вони впливали, а сьогодні ще більше впливають на соціальні уявлення, направляючи і оформлюючи соціальні практики людей. Таким чином сучасні дослідники, використовуючи візуальні свідчення, документи і об'єкти та виходячи на новий рівень інтерпретації візуального, відкривають для себе нові шляхи до розуміння минулого й сучасного та збагачують дослідницьке поле і способи аналізу даних історика²⁰.

Візуальні джерела показують історичні події та факти у вигляді конкретних статичних і динамічних образів, які містять як явну, так і приховану закодовану інформацію. Вона доповнює наші судження про історію і допомагає зробити її більш «очевидною», тому, вилучаючи, вивчаючи та використовуючи її, дослідник може не аби як збагатити дослідницький арсенал та способи аналізу, відкриваючи перед собою світ минулого у іншому ракурсі. Аналіз візуального торкається усіх сфер життя і, таким чином, допомагає бачити минуле у конкретиці, деталях та динаміці. При реконструкції, наприклад, актуальної у сучасному вітчизняному історіописанні історії повсякденності роль зображальних і речових джерел не лише зростає, а й спостерігається певна зміна їх пріоритетності стосовно вербальних текстів. Це пов'язано з тим, як відмічає дослідниця Ольга Коляструк, що повсякдення майже не фіксується в офіційних повідомленнях та

зведеннях і складно прочитується. Візуальні образи містять властиві різноманітним явищам щоденності специфічні деталі і нюанси, які не можуть передати інші види джерел, тож візуальні носії інформації є незамінними для дослідника. Вони виступають своєрідними артефактами свого часу, і, як жодне інше джерело, здатні передати нам дух, атмосферу минулого, проливаючи світло на конкретний спосіб існування людини у соціумі у сукупності її щоденних практик і ритуалів, з дрібницями побуту, зовнішнього вигляду, емоційного стану, поведінки тощо²¹.

Для значного числа різновидів візуальних джерел, а саме зображальних, важливою і знаковою особливістю є те, що у них фіксується інформація про дію у той момент, коли вона відбувалася. У таких документах образно віддзеркалюється конкретика місця і часу, вони є зліпками своєї епохи, але інформація, яку вони несуть у собі, вимагає детального семантичного, тобто знакового прочитання і розуміння. Саме через «візуальність» ми маємо приділяти таким джерелам особливу увагу, оскільки при правильному використанні вони не поступаються за інформативністю вербальним.

Конкретика деталей візуальних джерел (фото, кіно, реклама, скульптура, карикатура) відображає розмаїття тенденцій суспільного життя, доносячи до нашого бачення й розуміння особливості домашнього побуту чи виробничого процесу, дозвілля, моди, соціального статусу, гендерних особливостей. Крім того без таких носіїв інформації практично неможливо уявити інфраструктуру міського чи сільського життя у контексті зовнішнього вигляду адміністративних, громадських, спортивних, культурних споруд, помешкань, крамниць, транспорту, особливостей ландшафту, інтер'єрів, специфіки архітектури тощо. Ті ж соціальні явища чи архітектурні будови, зафіксовані візуально й віддалені одне від одного у часі, дозволяють досліднику аналізувати подібність і відмінність рис та робити висновки стосовно наступності і динаміки змін соціальної історії²².

Візуальні джерела іноді надають історичній інформації для роздумів більше, ніж письмові документи, оскільки їх мова несвідомо проговорює те, про що суспільство переважно мовчить, вона менше піддається цензурному тиску влади і, таким чином, містить менше лакун, ніж вербальні тексти. Крім того, історія сьогодні стає «візуальною» у буквальному сенсі слова, оскільки сучасні візуальні медіа є важливим способом запису, зберігання та комунікації історичного знання, органічно доповнюючи вербальні засоби. Вони (візуальні медіа), перш за все Інтернет, є також важливим засобом написання історичного тексту, оскільки ресурси останнього дають надзвичайно велику кількість джерел щодо тієї чи іншої події минулого і роблять її бачення «стереоскопічним» (А.Усманова), допомагають швидко шукати документи, отримувати безліч історичних версій у текстах і картинках. Візуальні медіа мають і ряд аналогій з механізмами нашої пам'яті

про події минулого: і пам'ять і медіа, «записуючи» та зберігаючи інформацію, не лише реконструюють минуле, а й активно створюють його, тож з огляду на це тема опосередкованої візуальними образами історичної пам'яті потребує розгляду і вивчення²³.

Але «місця пам'яті» (П'єр Нора) людини часто не зовсім надійні, їх ефемерність визначається природою пам'яті, тож особисті версії «Великої Історії» з часом остаточно замінюються «вже почутими і побаченими» офіційними версіями, які черпаються з книг, газет, радіо, телебачення тощо. Крім того пам'ять схильна до нормалізації минулого, стирання найбільш травматичних її моментів, селективного збереження окремих ситуацій, унаслідок чого минуле стає міфологізованим. Тому серед способів реконструкції історії може бути як створення «ситуації мови» конкретного індивіда, пов'язаного з «Великою Історією» своєю індивідуальною біографією, так і за її візуальними репрезентаціями у телебаченні, кіно, фотографіях, плакатах та інших артефактах, коли історична пам'ять матеріалізується і синхронізується з видимими (матеріальними) слідами історії²⁴.

Статья знакомит читателя с понятием «визуального поворота», раскрывает место сферы визуального в современной гуманитаристике, показывает возможность и необходимость использования визуальных материалов в ходе исторических исследований как полноценного источника.

Ключевые слова: «визуальный поворот», сфера визуального, визуальные источники, история.

The article deals with notion of “visual turn”, and exposes the place of visual sphere in the contemporary human studies, shows ability and necessity of using visual materials in the historical research as valuable source.

Key words: “visual turn”, sphere of visual, visual sources, history.

¹ Захарова Н.Ю. Визуальная социология: Фотография как объект социологического анализа // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2008. — Том XI. — № 1. — С. 147–150.

² Яковенко Н. Вступ до історії. — К. : Критика, 2007. — С. 205, 232.

³ Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє // Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка; Пер. з англ. — К.: Ніка-Центр, 2004. — С. 13.

⁴ Яковенко Н. Вказана праця. — С. 215–216.

⁵ Усманова А. «Визуальный поворот» и гендерная история // [Електронний ресурс]: Усманова А. — Режим доступу: http://sbiblio.com/biblio/archive/usmanova_visualniy/

⁶ Там само.

⁷ Усманова А. Беззащитная Венера: размышления о феминистской критике истории и теории искусства // ARCHE. — 1999. — 3(4) [Электронный ресурс]: Усманова А. — Режим доступа: [http:// http://arche.bymedia.net/3-1999/usma399.html](http://http://arche.bymedia.net/3-1999/usma399.html)

⁸ Усманова А. Визуальные исследования как исследовательская парадигма // [Электронный ресурс]: Усманова А. — Режим доступа: <http://viscult.ehu.lt/article.php?id=108>

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Цит. за: Орлова Г. «Карты для слепых»: политика и политизация зрения в сталинскую эпоху // Визуальная антропология: режимы видимости при социализме / Под ред. Е.Р. Ярской-Смирновой, П.В. Романова. — М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2009. — С. 64.

¹² Соколов А.Б. Текст, образ, интерпретация: визуальный поворот в современной западной историографии // Очевидная история. Проблемы визуальной истории России XX столетия: сб. татей / [редкол.: И.В. Нарский и др.]. — Челябинск: Каменный пояс, 2008. — С. 11–13.

¹³ Цит. за: Самутина Н. Рец. на кн.: История страны / история кино. Под ред. доктора исторических наук С.С. Секиринского. — М.: Знак, 2004. — 496 с. // Критическая масса. — 2004. — № 1 [Электронный ресурс]: Самутина Н. — Режим доступа: <http://viscult.ehu.lt/article/php?id=180>

¹⁴ Там само.

¹⁵ Ферро М. Кино и история // Вопросы истории. 1993, № 2. — С. 47–57 [Электронный ресурс]: Ферро М. — Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Article/ferro_kinoistor.php.

¹⁶ Круткин В. Снимки домашних альбомов и фотографический дискурс // Визуальная антропология: настройка оптики / Под ред. Е.Р. Ярской-Смирновой, П.В. Романова. — М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2009. — С. 124.

¹⁷ Гаскелл А. Візуальна історія // Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка; Пер. з англ. — К.: Ніка-Центр, 2004. — С. 250,251.

¹⁸ Соколов А.Б. Текст, образ, интерпретация... — С. 14.

¹⁹ Гаскелл А. Візуальна історія // Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка; Пер. з англ. — К.: Ніка-Центр, 2004. — С. 235, 236, 253.

²⁰ Круткин В., Романов П., Ярская-Смирнова Е. Интеллектуальное поле визуальной антропологии // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность: Сб. науч. ст. / Под ред. Е.Р. Ярской-Смирновой, П.В. Романова, В.Л. Круткина. — Саратов: Научная книга, 2007. — С. 7–10.

²¹ Коляструк О.А. Використання візуальних джерел у відтворенні повсякденності // [Электронный ресурс]: Коляструк О.А. — Режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Nvuu/Ist/2008_21/028.htm

²² Коляструк О. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності дослідження // [Электронный ресурс]: Коляструк О. — Режим доступа: <http://http://www.history.org.ua/JournALL/xxx/14/16.pdf>

²³ Усманова А. «Визуальный поворот»...

²⁴ Усманова А. Советская визуальная культура как объект антропологического исследования // [Электронный ресурс]: Усманова А. — Режим доступа: [http:// www.belintellectuals.eu/media/library/vis_anth_saratov_text.doc](http://www.belintellectuals.eu/media/library/vis_anth_saratov_text.doc)

Білокінь Сергій (Київ)

УДК 94(477)35.072.6:351/354(47+57)''1917/1941''

СЕКСОТИ ЯК ЕЛЕМЕНТ МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В СРСР (1917–1941 рр.)

У статті автор аналізує таку малодосліджену соціальну групу, як таємні співробітники ГПУ–НКВД–КГБ («сексоти»).

Ключові слова: сексоти, державне управління, допоміжні мережі.

Зіставляючи матеріали архівно-слідчих справ з наявними мемуарами та іншими історичними джерелами, можемо зробити несподіваний і доволі прикрий висновок, що функцію державного управління виконували ледве не всі державні структури й соціальні групи. У дослідженні про масовий терор як засіб державного управління ідеться про контроль за прикріпленим до певних місць проживання населенням, яке здійснювали «керівники будинків» («управдомы»), що навіть бували присутні під час арештів. Для виховання нового покоління будівників комунізму призначалась армія учительства. Аналогічну роль мали виконувати об'єднані у творчу спілку письменники. В окремому параграфі, спеціально присвяченому «допоміжним мережам», іде мова про газетярів: «Говорячи про владну вертикаль, не можна обминути таких допоміжних мереж, як армія сількорів¹. Загалом питання треба розглядати ширше — страшну функцію виконували всі большевицькі газетярі. 18 вересня 1926 року С. Єфремов переписав з «Пролетарської правди» скаргу: «До газетного робітника, — це особливо почуватися в провінції, — ставляться коли не зовсім з презирством, то принаймні неприязно. Його бояться. Від його ховаються. Його уникають»². Але ще цікавіший єфремовський коментар до газетного прикладу (якісь «відповідальні робітники» газетяра назвали «ментом»): «Мент» — це совітський газетяр, а на «блатному» тюремному жаргоні — шпиг, доглядач... Оце образ радянської преси. Але разом і образ радянського існування взагалі добре ілюструє ця тюремна фраза. Хороший цей газетяр, якого бояться, як шпики. Та хороші ж і ці «законодавці», що блатним жаргоном ілюструють своє тюремне становище»³. Все ж таки у містах існували безпосередні, дійовіші важелі влади. На селі однією з гілок влади були сількори»⁴. Крім відкритих прибічників тоталітарного режиму, лойяльних до неї громадян певну категорію населення складали її таємні співробітники («сексоти»).

Мемуарист дав три портрети совєцьких сексотів — свого гімназійного приятеля, згодом попа-розстригу Юрія Крестьянполя, якого згадував і під час слідства, інженера-лісовика Коваленка і колишнього міністра україн-

ського уряду Матвієвського⁵. Докладно переповідаючи їхні історії, Костянтин Штепа використав їх як матеріал для аналізу самої комуністичної системи, самого інституту секретних співробітників. «[...] вся наша система сверху донизу покоится на сексотах», — писав він (1959)⁶.

Перебувши перестройку, уже за умов незалежної Росії, яскравий дисидент Єфим Еткінд, не маючи змоги піднятися до системного аналізу явища за джерелами, оголосив, що «ГБ внедряла по сексоту в каждую коммунальную квартиру, студенческую группу, административную ячейку, социальную клетку, — а ведь таких единиц миллионы»⁷. Ґрунтуючись, правдоподібно, на окремих емпіричних фактах, його узагальнення лишалось звичайною совєцькою «припискою» і віддзеркалювало, умовно кажучи, чийсь параноїдальні настрої. Вони могли бути голубою мрією чекістів, але важко припустити, щоб із цієї фази відомчих мрій перейшли у справдешню реальність.

Фронтальний перегляд архівно-слідчих справ показує, що в СРСР сексотство було так само поширеним явищем, як радянське учительство, радянські журналісти тощо. Розсекречені справи колишнього НКВД–КГБ містять відомості про конкретних осіб. У серпні 1956 року у колгоспі ім. Дімітрова Решетилівського району) сторожував Іван Антонович Доля (нар. 1888, м. Решетилівка). У 1944–46 роках він сидів у Кустоловській с/г ИТК Полтавської обл., де відбував свій перший строк майбутній Св. Патріарх Володимир Романюк. Оперуповноважений («кум») доручив Долі доносити йому на Патріаршого посправника Євгена Борисовича Матвєєва⁸. У цій справі Доля виступав на суді як свідок, і 1956 року розповів чекістові молодшої генерації: «Помню, что нас, свидетелей-заключенных было семь человек, все эти заключенные были тоже осведомителями»⁹. Особисті справи большевицьких сексотів зберігались за їхнім місцем проживання, а коли вони кудись переїздили, справи пересилали слідом за ними¹⁰. Особова справа лінійного агента ОДТО ГПУ ст. Коростень «Юза» Федора Степановича Рока-Раковського (нар. у грудні 1894) як на кол. співробітника органів ВЧК зберігалось в архіві відділу «А» МГБ УРСР під архівним № 51929¹¹.

Вербування людини часто-густо перепліталось із її арештом. Бойового офіцера, капітана Константина Константиновича Нечаєва (нар. 1893) арештували 1927 року. «[...] руководствуясь оперативными соображениями и учитывая, что Нечаев Константин имеет обширные круги знакомства среди бывших людей (!) и белого офицерства, настроенного враждебно против Советской власти, он КООГПУ был завербован и из-под стражи освобожден»¹². Виходить, заарештовували його «без задньої думки». Але коли його узяли знову 28 грудня 1929 року, у постанові було зазначено: «За весь период связи с КООГПУ Нечаев всячески уклонялся от выполнения даваемых ему поручений, в то же время проводил к/р работу»¹³. Постановою

Окремої наради при Колегії ГПУ УСРР від 22 лютого 1930 року йому було визначено три роки концтабору.

Інколи, щоб бажану людину завербувати, її попередньо заарештовували. Чекіст стилізував те, що говорив йому на допиті 10 травня 1938 року помічник начальника відділу державної зйомки та картографії НКВД УРСР Олександр Якович Балаба (нар. у серпні 1904), у такий спосіб: «Да, через несколько дней после моего освобождения из-под ареста в Сватовском райотделении ГПУ в 1922 году я был вызван [...] в служебный кабинет [райуполномоченного ГПУ] Петренко, где я был завербован для секретной работы в качестве осведомителя»¹⁴. І двома днями раніше, себто 8 травня 1938 року датується те, що говорила на допиті сестра Балабіна Варвара Яківна: «Брат, когда я несколько позже с ним встретилась, рассказал мне, что его арест явился предложением к вербовке его для работы в качестве секретного осведомителя»¹⁵.

Якщо «контора» арештовувала «слюдами» своїх власних співробітників, і багатьох із них потім винищувала, природно, що архівно-слідчі справи зберігають настрої її недовіри й до секретних співробітників, так само, як і недовіри «сексотів» до них, інакше кажучи, до влади. Наприклад, проти Нового року, 31 грудня 1939 року заступник начальника I відділку III відділу N підписав довідку щодо справи-формуляру № 1298 на археолога Сергія Петровича Вельміна: «Вельмин С.П., продолжительное время являясь секретным сотрудником Киевского оперсектора ОГПУ, зная о пребывании эмиссаров организации на Украине, не сообщал об этом органы ОГПУ, а умышленно дезинформировал наши органы.

«В 1933 г., будучи вторично завербован, на агентурной работе себя не проявил и заподозрен в неискренности, а поэтому в 1936 году из состава сети исключен как заведомый двойник.

«Вельмин С.П. представляет из себя хитрого и пронырливого человека, умеющего создать о себе выгодное впечатление. [...] Вельмин С.П. имеет близкие связи с к.-р. элементом, работающим в УЖДС»¹⁶.

У серпні 1928 року співробітник Київського окружного відділу ГПУ Рахміль (Еміль) Моїсейович Правдін (1899, м. Ржищів Київ. губ. — 1938)¹⁷ завербував сина пастора київської євангеліко-лютеранської громади Вальтера Кенігсфельда (нар. 1899, Київ)¹⁸. Мабуть, чекісти заходилися при цьому розробляти німецьке консульство. Консулом був тоді Вернер Стефані (1882 — не раніше 1943)¹⁹. На Новий 1922 чи 1923 рік до нього прийшло близько 70 гостей. Очевидно, у Кенігсфельда проблеми з Чекою почалися з арешту, проведеного внаслідок того, що Вальтер там побував. Завдання, які Кенігсфельдові давали, він виконував кепсько, запевняючи чекістів, що «совершенно не способен к той роли, которую мне пришлось бы выполнять»²⁰. Все-таки 1937 року з нього вимучили якісь відомості про університетського

викладача німецької мови Фромгольда Майєра (1879–1937), невдовзі розстріляного²¹. Коли Вальтера Кенігсфельда покликали ще раз у жовтні 1930 року, співробітничати з чекістами він і зовсім відмовився²².

Інколи вибуття із секотів не коментувалось. У постанові помічника прокурора у слідчих справах УССР Диковського від 3 лютого 1936 зазначено, що справу музейниці Аделаїди Артюхової не можна передати до суду з оперативних міркувань — «свид.[етель] Гайденко в прошлом секретный сотрудник»²³. Тому, керуючись постановою ЦИК та СНК СРСР від 10 липня 1934 року, її справу треба було направити на розгляд Окремої наради при НКВД СРСР.

Накопичення ворожих настроїв між носіями влади і тими самими секотами, на яких вона спиралась, не могло не призвести зрештою до створення конфліктних настроїв і ситуацій. Якщо в'язні набували знання про систему («Концлагерь — это оголенный большевизм под микроскопом»), глибоко розчаровувалась у ній і розглядувана соціальна група. Навпаки, засадничо аморальних людей якісь матеріальні блага мали влаштовувати. Але так чи інакше, формувалось ще одне джерело деградації комуністичного суспільства.

Хтось ішов у секоти, сподіваючись, що його самого ця чаша мине. Справді, 11 вересня 1937 року було ув'язнено вихованця Павловського юнкерського училища Александра Александровича Корнілова (нар. 1896, Спб.), але як дефект слідства відзначалося, що до жовтня 1938 року «Корнилов не был допрошен как секретный сотрудник органов НКВД»²⁴.

У першу чергу чекісти вербували осіб із найгіршими об'єктивками — дворян, дітей репресованих, ченців, священників. Саме до таких людей чекісти мали підвищений інтерес, вважаючи, певно, що саме такі особи найлегше викликали в людей довіру.

Агентом ГПУ був благочинний Сквирського району о. Олександр Караванський. 11 березня 1957 року заступник начальника Управління КГБ при РМ УРСР по Київській обл. підполковник Клименко писав своєму колезі з Ярославля: «Согласно сообщению УАО УКГБ при СМ УССР по Киевской области установлено, что Караванский в прошлом состоял в агентурной сети и имел кличку «Карпов». 19.IX — 1951 года при N 7 / I — 11660 личное дело на Караванского Александра Федотовича, 1895 года рождения, уроженца м. Сквиры (Киева) было направлено в Отдел «А» УМГБ Ярославской области, по его новому месту жительства»²⁵.

У протоколі допиту ієромонаха Гамаліїла (Русальова, нар. 1877) зазначено: «Приехал я в Киев искать Алексея Шишкина, священника-профессора, что мне было поручено еще в октябре м-це 1929 г. п/п ОГПУ г. Ростова н/Д, в котором я работал секретным сотрудником»²⁶. У квітні 1944 року підполковник прикордонних військ НКВД «привлек к секретному сотруд-

ничеству» священника о. Федора Гайденка, що мешкав тоді в с. Василеві Заставнянського р-ну Чернівецької обл.²⁷.

Особливо зацікавлені були чекісти в добре поінформованих людях. 14 грудня 1937 року було ув'язнено вчителя 98 школи м. Києва Григорія Прокоповича Григор'єва (нар. 21 серпня 1898 р.). 19–28 грудня він працював над текстом зізнань: «Я состоял агентом в Украинском Управлении РК [рабоче-крестьянской] милиции (работал по сбору материалов о вредителях на Киевской кинофабрике. [...] Своей первоочередной задачей я ставлю беспощадное разоблачение всех моих недавних друзей и сообщников. Не сомневаюсь, что смогу обратить внимание НКВД еще на целый ряд врагов народа, находящихся пока что на свободе. Я имею достаточно данных для того, чтобы сделать это с успехом»²⁸. Дата 19–28 грудня свідчить про те, що викривальний запал виявився у шкільного вчителя не миттєвою хвилиною, а, правдоподібно, був наслідком більш як тижневих зусиль фахівців своєї справи.

Ще більший інтерес викликали у них менш чи більш визначні особи. Про діяча КПЗУ, редактора газети «Наша земля» Адріана Гошовського (нар. 13 червня 1898, с. Високо-Вежені Туркського пов.) начальник 3 відділу УГБ УНКВД ПО Новосибірської обл. старший лейтенант ГБ Іванов 12 грудня 1940 року писав: «Гошовский является нашим агентом с декабря 1932 года. В 1936–37 гг. прорабатывал поляков-шпионов Петровских и др., которые впоследствии были репрессированы. В 1939 году как агент расконспирировался перед своими знакомыми по месту работы, Кузбассуголь. В связи с этим Гошовскому было предложено перейти на работу в другое учреждение. В настоящее время Гошовский прорабатывает ряд лиц, занимающихся антисоветской деятельностью и подозрительных по шпионажу, материалы дает ценные»²⁹. Зайве говорити, що «цінність» з давньої чекістської точки зору сексотських матеріалів в історичній ретроспективі може бути така сама, більша або менша, або ніяка.

Відомості на цю тему містяться не лише у діловодстві НКВД, а й у мемуарах. Перебуваючи на еміграції, удова драматурга Миколи Куліша Антоніна розповідала: прозаїк Іван Дніпровський, напившись п'яний, зізнався Кулішеві, що «приставлений до нього як сексот, але клявся, що ніколи в світі не продасть свого ще з дитинства найкращого друга»³⁰.

Функції сексотів були очевидні. Один із них, васильківський вчитель (1931–1933) Андрій Степанович Зіневич (нар. 1891, с. Кошелівка Пулинського р-ну Київської обл.) був допитаний як свідок 15 травня 1935 року і живописав свою діяльність як звичайну рутину: «В 1930 г. в августе месяце Полонское Р/о ГПУ мне предложило стать секретным сотрудником ГПУ. [...] Все задания, которые давали мне органы ГПУ, я выполнял, по силе возможности. Посещал указанные явки. Писал характеристики на б. пет-

люровцев и б/белых»³¹. Те саме знаходимо у справі відповідального секретаря українського відділу ОЗЕТ Ісаака Абрамовича Гутермана (нар. 1896, м. Могильниця, Польща), арештованого 22 серпня 1938 року. У протоколі його допиту від 25 січня 1939 року читаємо: «Не помню точно месяца в 1928 году, будучи я (sic) секретным сотрудником ГПУ под псевдонимом «Барбюс», я был вызван на консперативную (sic) квартиру Начальником особого отдела Шумовым, где в то время находился в присутствии [начальника Полтавского окротдела ГПУ] Бржезовский, который ставил мне вопросы о задачах моей работы по борьбе с троцкистами»³².

Роль сексотів у системі визначалась серією підзаконних актів, один з яких викликав появу «совсекретной» довідки, яку 21 червня 1940 року затвердив начальник слідчої частини капітан ГБ Ламекін: «Проходящие по следственному делу № 93421 Залкинд Марк Ильич и Лозовик Анатолий Григорьевич, согласно справки 1-го Спецотдела НКВД УССР, являются агентами 2 Отдела НКВД УССР, поэтому допрошены быть не могут»³³.

Селянин с. Пінчуги Васильківського повіту Влас Кіндратович Линник (нар. 10 лютого 1889) закінчив Глухівський учительський інститут і Миколаївське військове училище за першим розрядом. Був офіцером царської армії. З квітня 1909 співробітничав з жандармським управлінням під псевдом «Неизвестный»³⁴. З 1917 член партії українських есерів. Член Ради Всеукраїнської ради військових депутатів. 8 серпня 1917 року мандатна комісія затвердила його членом Української Центральної ради³⁵. «Из материалов этого дела видно, что Линник Влас Кондратьевич с 1925 по 1931 год негласно сотрудничал с органами ГПУ под фамилией «Кондратенко»³⁶. Постановою трійки при КОУ НКВД від 5 квітня 1938 року 26 селян Київської області були розстріляні. В ухвалі Київського обласного суду 23 квітня 1958 року було зазначено: «Основанием к осуждению всех арестованных по данному делу лиц послужили их личные показания о том, что они были участниками антисоветской организации, созданной Линником Власом Кондратьевичем. Линник Влас Кондратьевич по делу допрошен не был»³⁷.

Ті, хто йшов на цю слизьку стежу, не завжди здогадувались, що час від часу органи своїх сексотів чистять так само, як і самі себе. Скажімо, Катерині Михайлівні Бородчак (Хам) у протокол допиту 11 серпня 1937 року вписали, що вона, будучи таємним співробітником НКВД, «представляла ложные донесения о готовящихся террористических актах»³⁸, і за це їй довелося **відповісти**.

Завідувач базою Київського холодильника Єфим Борисович (Беркович) Кравець (нар. 17 вересня 1889, м. Хабне Київ. губ.), попри брак освіти («образование низшее общее»), мав яскраве меншовицьке минуле. За «меншовицьку контрреволюційну діяльність» його арештовували у 1918, 1920, 1922 роках. Про всяк випадок він пішов у сексоты. Але коли його знову

узяли, 16 серпня 1937 року у постанові про висунення звинувачення йому було записано: «являясь секретным сотрудником, сознательно дезинформировал, давая ложные сведения, чем пытался завести органы УГБ НКВД в заблуждение»³⁹. Одержавши на ОСО при НКВД СРСР вісім років тюремного ув'язнення, Кравець уже набирився сил їх перебути, але 4 листопада 1937 року в Красноярському краю його розстріляли. Правдоподібно, вигадавши нову справу й провівши новий «суд».

Одесит Іполит Єфимович Лерман (нар. 1885) служив (1906–18) присяжним повіреним і паралельно (1906–09) був членом міського комітету партії есерів. Викладав у Московському інституті господарників. Його арештовували у 1922 та 1938 роках. Між відсидками, 1929 року він дав зобов'язання, але від роботи ухилився. Його розстріляли⁴⁰.

Сергей Сергеевич Мерінг (нар. 1897, Київ) був доцентом Київських курсів іноземних мов. 11 листопада 1937 року датується такий текст: «С 1931 г. я дал подписку о сотрудничестве с органами НКВД, обязался вскрывать и сообщать о всех контрреволюционных действиях известных мне лиц. — Вопрос: Что Вы конкретно дали как секретный сотрудник НКВД? — Ответ: Ничего»⁴¹. 23 листопада 1937 року Мерінга розстріляли. Тобто мало того, що знищили, — ще й замарали, як уміли й могли.

Фахівцем своєї справи був Сергей Николаевич Михайлов (нар. 1906, Тифліс). У 1914–19 роках він служив у контррозвідувальних органах царської армії, Центральної Ради, гетьмана. 14 жовтня 1937 року його заарештували. «Будучи осведомителем Киевского облуправления ГПУ, от работы уклонялся и дезинформировал органы ГПУ, а также проводил контрреволюционную пропаганду и возводил клевету на Конституцию СССР»⁴². Його розстріляли за ухвалою трійки при КОУ НКВД УСРР від 5 листопада 1937 року.

На жаль, дослідження сексотів як соціальної групи ускладнюється не лише з огляду на звичайну цензуру, а й на цензуру внутрішню, авторську. Раз-у-раз трапляються імена, називати які не хочеться навіть тоді, коли співробітники КГБ–СБУ відповідні справи вже розсекретили.

В статье автор анализирует такую малоисследуемую социальную группу, как секретные сотрудники ГПУ–НКВД–КГБ («сексоты»).

Ключевые слова: *сексоты, государственное управление, вспомогательные сети.*

In the article the author deals with the specific social group of “secret employees” at GPU–NKVD–KGB (“seksot”).

Key words: *“seksot”, public policy, additional networks.*

¹ Шалдїй Д. Легальні донощики НКВД: Про роль «робселькорів» в СРСР // *Визвольний шлях*. — 1951. — № 2. — С. 16–18; Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 роках. — С. 364–368.

² Єфремов С. Щоденники. — К.: Рада, 1997. — С. 400–401.

³ Там само. — С. 401.

⁴ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. К., 1999. — С. 211–212.

⁵ Мабуть, ідеться про Михайла Федоровича Матвієвського, з 31 серпня 1918 року прирахованого до міністерства юстиції (*Державний вісник*. — 1918. — 26 вересня. — № 52. — С. 3. Шп. 2, пор.: 3 жовтня. — № 54. — С. 4. Шп. 4). У грудні його було призначено на члена ради міністра внутрішніх справ (Нова рада. — 1918. — 26 грудня. — № 242. — С. 3. Шп. 3). У Кам'янці в липні 1919 року він — директор департаменту МВС (Христюк Павло. *Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр.* — Відень, 1922. — Том IV. — С. 148).

⁶ Штеппа К.Ф. Ежовщина // *Новый журнал*. — Кн. LVIII. — Нью-Йорк, 1959. — С. 176.

⁷ Эткінд Ефим. «Госстрах» в літературі // *Госбезопасность и литература на опыте России и Германии (СССР и ГДР)*. — М.: Рудомино, 1994. — С. 19.

⁸ 1995 року Є.Б. Матвеев приїхав до старого товариша, і я був присутній при їхній зустрічі. Див.: 3 розповіді у *Патріарших покоях // Україна: Наука і культура*. — Вип. 30. — 1999. — С. 344–348.

⁹ ГА СБУ. — № 18402 — Арк. 391. Раніше справа зберігалась в архіві обласного управління Івано-Франківської обл.

¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — № 43178 ФП / кор. 914. — Арк. 320–321.

¹¹ Там само. — № 47507 ФП / кор. 833. — Арк. 87–90.

¹² Там само. — № 58909 ФП / кор. 1500. — Арк. 8.

¹³ Там само. — Арк. 10.

¹⁴ Там само. — № 30310 ФП / кор. 149. — Арк. 23.

¹⁵ Там само. — Арк. 26.

¹⁶ Там само. — № 64454 ФП / кор. 1799. — Т. 3. — Арк. 95. Докладніше про С.П. Вельміна див.: Білокінь С. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. — К., 2006. — С. 184–185.

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — № 63023 ФП / кор. 1718. — Том 9. — Арк. 88, 91, 96 зв.

¹⁸ Сам пастор Річард Кенігсфельд помер у 1932–33 році.

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — № 46283 ФП / кор. 780. — Арк. 92.

²⁰ Там само. — № 47548 ФП / кор. 835. — Арк. 11 зв.

²¹ Там само. — № 62089 ФП / кор. 1650. — Том 2. — Арк. 29, 31.

²² Там само. — № 47548 ФП / кор. 835. — Арк. 11 зв.

²³ Там само. — № 64684 ФП / кор. 1818. — Том 1. — Арк. 70. Олександр Юрійович Гайдєнко був сином священика, членом УКП, завідував відділом соціалістичного будівництва і був вченим секретарем в Історичному музеї (1933–34).

²⁴ Там само. — № 31137 ФП / кор. 180. — Том 2. — Арк. 94.

²⁵ Там само. — № 43178 ФП / кор. 914. — Арк. 320–321.

- ²⁶ Там само. — № 66923 ФП. — Том 1. — Арк. 152.
- ²⁷ Там само. — № 71617 ФП / кор. 2069. — Арк. 202–203.
- ²⁸ Там само. — № 46283 ФП / кор. 780. — Арк. 23.
- ²⁹ Там само. — № 38833 ФП / кор. 428. — Арк. 162.
- ³⁰ Куліш Антоніна. Спогади про Миколу Куліша // Куліш Микола. Твори. — Нью-Йорк: УВАН, 1955. — С. 410–411.
- ³¹ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — № 17987 ФП / кор. 113. — Арк. 11, 13.
- ³² Там само. — № 58571 ФП / кор. 1481. — Арк. 50–51.
- ³³ Там само. — № 36653 ФП / кор. 333. — Том 1. — Арк. 144.
- ³⁴ Там само. — № 49866 ФП / кор. 972. — Арк. 210–239.
- ³⁵ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 216.
- ³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — № 49866 ФП / кор. 972. — Арк. 475.
- ³⁷ Там само. — Арк. 496.
- ³⁸ Там само. — № 49711 ФП / кор. 958. — Арк. 88–89.
- ³⁹ Там само. — № 58623 ФП / кор. 1483. — Арк. 7.
- ⁴⁰ Дело № П-27513 // Воля. — М., 1994. — № 2–3. — С. 63–68.
- ⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — № 40216 ФП / кор. 479. — Арк. 25.
- ⁴² Там само. — № 49866 ФП / кор. 972. — Арк. 466.

Подкур Роман (Київ)

УДК 323.33:341.38(477):(477.85)

ДЕЯКІ ТИПИ ПОВЕДІНКИ НИЗОВИХ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКИХ ПРАЦІВНИКІВ ПІСЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті на основі опублікованих матеріалів та виявлених архівних документів проаналізовані окремі типи поведінки низових партійно-радянських працівників після звільнення від нацистської окупації території Чернігівської області.

***Ключові слова:** партійно-радянські працівники, повоєнна Україна, типи поведінки, Чернігівська область.*

Дослідження моделей поведінки населення на теренах радянської України останнім часом стало актуальною проблемою. Деякі дослідники твердять про необхідність впровадження досвіду західної історіографії у вивченні повсякденної історії громадян СРСР та УСРР–УРСР. Однак, на нашу думку, йдеться не тільки про впровадження досвіду. Це закономірний процес інтеграції вітчизняних вчених у загальносвітовий дослідницький загал.

Сьогодні у вітчизняному історіографічному процесі почав формуватися дослідницький напрям, який серйозно скоригує вже реконструйовані історичні події, додасть нових аргументів у вивченні мотивації прийняття політичних рішень, розкриє повсякденні практики виживання окремого громадянина чи родини у конкретно-історичному періоді. Стануть зрозумілі глибині причини окремих міжетнічних, міжрегіональних, міжродових конфліктів тощо.

Подібні дослідження не лише залучать до наукового обігу нові, колись «глухі» архівні фонди. Вчені оминали своєю увагою заяви громадян, їх листування з державними органами з побутових чи «житейських» питань. Цитовані настрої, здебільшого, ілюстрували лише ставлення громадян до чергової концепції влади щодо політичного, соціально-економічного чи культурного розвитку. Погляд на вже виявленні документи з точки зору мотивів поведінки особи розкривають нові інформаційні можливості архівних документів.

Перші спроби узагальнити повсякденність Homo Sovieticus¹ Радянської України зроблені у циклі монографій «З історії повсякденного життя в Україні»². Автори циклу окреслили основні напрями дослідження соціаль-

ної історії, розкрили окремі форми поведінки різних соціальних груп. Оригінальні і, водночас, актуальні наукові розробки В. Швидкого щодо девіантних проявів в українському повоєнному суспільстві³. О. Рабенчук, досліджуючи соціальну свідомість та поведінку громадян в умовах голоду 1946–1947 рр., визначив деякі типи поведінки населення — крадіжки продовольства та самовільне залишення робочого місця. Дослідник інтерпретував їх як вимушений захід для виживання родини. В. Крупина акцентував увагу на повсякденному житті вищого партійно-державного та обласного керівництва. Районні та сільські чиновники згадувалися лише побіжно⁴.

Типи поведінки особи в історичному контексті активно вивчаються дослідниками. Особливо на тлі певних історичних, цивілізаційних змін. В екстремальних умовах повсякденного буття випробовуються набуті соціальні навички, вірність традиції, яскраво проявляються типи поведінки людини⁵.

Тому у статті досліджуються окремі типи поведінки сільських та районних працівників та активістів Чернігівської області одразу після звільнення області від нацистських окупантів та у повоєнний час. Регіональна специфіка Чернігівщини зумовила певні моделі поведінки низових керівників. Зокрема, наявність масової підтримки населення спричинило не лише широкий партизанський рух, а й значні втрати, знищення численних населених пунктів (Корюківська трагедія тощо). Це зумовило ставлення до колабораціонізму та стратегії виживання населення під час окупації.

Після звільнення Чернігівської області у вересні 1943 р. від фашистських окупантів одним з головних завдань органів більшовицької влади стало виявлення зрадників, «німецьких прислужників» та «контрреволюційних елементів». Керівництво СРСР та УРСР усвідомлювало небезпеку інакшумства, поширення «дрібнобуржуазного націоналізму». Особливо загрозові для сталінського режиму на визволених територіях були поширювані членами націоналістичних організацій ідеї та гасла самостійної та незалежної української державності. Тому із відновленням радянських владних структур органи державної безпеки негайно розпочали затяту боротьбу з «українським буржуазним націоналізмом», перш за все, з членами ОУН та підрозділами УПА. Начальник УНКВД по Чернігівській області П. Аксьонов 12 серпня 1944 р. доповідав секретарю Чернігівського обкому КП(б)У М. Кузнецову щодо появи груп УПА на терені області. Так, в Ічнянському районі зафіксовані факти націоналістичної агітації, спроб залучення місцевого населення до збройної боротьби проти радянської влади, поширення листівок та листів-погроз сільським активістам. П. Аксьонов також повідомляв про факти грабунку місцевого населення членами цих груп⁶. Для ліквідації націоналістичних груп, виявлення симпатиків ОУН були мобі-

лізовані оперативники відділу по боротьбі з бандитизмом УНКВД у Чернігівській області, відділу контррозвідки «Смерш» Київського військового округу.

Широку підтримку підрозділів УПА на терені області унеможливило приєднання до них колишніх поліцаїв, представників фашистської окупаційної адміністрації. Про це наголошувалося у доповідних записках чекістів.

Для виявлення дезертирів, фашистських прислужників, кримінальних злочинців, агентів розвідувальних служб Німеччини починаючи з січня 1944 р. проводилися періодичні масові перевірки документів у громадян області. Протягом доби 20–21 січня 1944 р. було затримано 1866 осіб, з них 659 — дезертирів Червоної армії, 363 — без документів, 227 — ухильників від мобілізації, 274 — військовослужбовців, які відстали від військових підрозділів, 113 — порушників військового обліку, 4 — колишніх поліцаїв тощо. Більшість цих громадян було направлено у розпорядження військкоматів (610 осіб) та військових комендантів (995) для відправки на фронт, 179 — звільнено, 82 особи було арештовано⁷. Враховуючи військовий час, більшість справ направлялися у військові трибунали, які засуджували громадян за «контрреволюційні злочини».

Масштабні чистки, звинувачення у «контрреволюційній» та «зрадницькій» діяльності на звільненій території області переконали низових партійно-радянських працівників у наявності значної кількості «зрадників» серед населення. Значний відсоток працівників повернулися з евакуації і вони були впевнені у масовому співробітництві населення з окупаційною адміністрацією. Подібні судження спричинили хвилю знущань та порушення «соціалістичної законності».

До порушення «соціалістичної законності» була причетна також інша категорія низових працівників, які брали участь у партизанському русі. Вони вважали, що участь у партизанському спротиві (власний смертельний ризик, небезпека знищення родини) дає право на певні матеріальні блага та участь в управлінні і розподілі державного, колгоспного та приватного майна.

Але такі бажання призвели до участі низових працівників у масових пограбуваннях населення області. Так, секретар Чернігівського обкому КП(б)У М. Кузнецова інформувалися щодо масових конфіскацій, грабунків місцевого населення колишніми партизанами. Зокрема, у Холминському районі протягом тільки листопада–грудня 1943 р. було зафіксовано 12 випадків незаконної конфіскації продуктів та майна селян. Причетні до грабунку колишні партизани, члени ВКП(б), на період розслідування справи вже були відповідальними працівниками сільрад, районних організацій. Населення було впевнене, що заявляти про грабунок безперспективно, бо

«районні працівники всі вилучені речі поділили між собою. При німцях поліцаї при вилученні залишали документ, а зараз вилучають без усяких документів». Начальник Холменського райвідділу НКВС Оськін наполягав на покаранні винуватців. Однак, секретар Холменського райкому КП(б)У Гузар заявив: «До відповідальності я партизан притягати не буду і арештовувати їх не дозволю»⁸.

Іншу модель поведінки формувала активна участь низових працівників у відновленні сільськогосподарського виробництва. Відбудова розорених нацистами колгоспів почалася з усуспільнення залишків селянського майна. Сільські керівники почали повертати не лише майно, яке селяни розібрали після відступу військ Червоної армії, а й майно самих селян. Насильницьке усуспільнення коней у колгоспі ім. Щорса Блиствівської сільради призвело до підпалу колгоспної конюшні 28 жовтня 1943 р.⁹ Селяни сподівалися, що коней-годувальників, яких вони доглядали під час окупації залишать їм у власність. Як наслідок відвертої несправедливості тварини загинули у вогні.

Прокурор Бахмацького району А. Єлисеєв 15 січня 1944 р. повідомляв, що голова сільради с. Мартинівці І. Прокопенко, його заступник Г. Зенченко та інші активісти «систематично займалися незаконними обшуками, конфіскацією майна, худоби, причому все незаконно забране ділили між собою»¹⁰. У листах селяни скаржилися на постійні пограбування колгоспних комор, але вони були впевнені у причетності до таких фактів керівництва колгоспу і сільради¹¹.

Свавілля, як типова модель поведінки місцевих керівників та активістів, проявлялося під час стягнення податків. Розорені війною селяни не були спроможні виплатити необхідні грошові та натуральні податкові збори. Так, грошові доходи в розрахунку на один трудовень в області складали: 1944 р. — 1,3 крб., у 1945 — 1,3 крб., у 1946 р. — 1,3 крб., у 1947 — 1,7 крб.¹² Колгоспниця Уляна Жлоба з с. Кувечич Чернігівського району писала до Чернігівського обкому КП(б)У, що 28 березня 1950 р. до неї в помешкання увірвались «два чоловіки і одна жінка» і забрали за несплату податку «з жердин пряжу», з якої вона сподівалася виткати полотно на сорочки 13-річній доньці та хворому чоловіку-фронтовику «нікуди негодному». Жінка у відчай вказувала, що у господарстві немає «ні худоби, ні птиці». На завершення вона зазначила: «Чоловік зовсім ослаб, уже не маємо ніяких коштів на лікування, а з мене, такої нещасної жінки, останню сорочку з плеч зірвали». Через місяць У. Жлоба отримала офіційну відповідь від секретаря Чернігівського райкому КП(б)У І. Челядина: «Здійснений у Вашому господарстві опис майна за несплату сільгоспподатку в сумі 144 карбованців 10 копійок за минулий 1949 рік — правильно, на основі постанови РНК СРСР № 473 від 28 квітня 1944 року. Вам необхідно найближчим часом розрахуватися з Державою, надати квитанцію про сплату сільгоспподатку в

райфінвідділ, після чого Вам повернуть забране у Вашому господарстві майно»¹³. Про типовість подібної поведінки свідчать численні скарги на неправильність стягнення податків. Враховуючи навіть відсоток правильного обрахування податків, у більшості листів громадяни скаржилися на саму форму стягнення — побиття, погрози, конфіскація речей, вартість яких перевищувала необхідний податок, розкрадання особистого майна громадян. Загалом тільки у 1947 р. в органи Чернігівського обласного уповноваженого міністерства заготівлі УРСР надійшло понад 31 тис. скарг¹⁴.

Відверті грабунки супроводжувалися *приниженням людської гідності*. Подібна поведінка повинна була «конституювати» сільського керівника чи активіста серед громади села і переконати селян у його праві на розпорядження не лише їх майном, а й життям. Зокрема, голова колгоспу «Комунар» Комарівського району І. Власенко у лютому 1947 р. піймав жителя хутора Шевченка Круничпольської сільради М. Христюка за крадіжкою колгоспного сіна, «арештував його, обмотав соломою, почав бити і водити по селу, змушував кричати, що він крав сіно, а потім вивіз за Омбиш у поле і розстріляв»¹⁵.

Документи фіксують сотні подібних прикладів. Для них характерні наступні риси: *фізичний вплив, тортури, «театральність»* самого процесу. О. Лисенко, яка провела попереднє дослідження щодо поведінки сільських активістів під час суцільної колективізації, стверджувала, що подібні дії стали однією з причин селянського спротиву навесні 1930 р.¹⁶

Факти порушення соціалістичної законності були настільки масовими, що ставали предметом розгляду центральних партійних та державних органів. Окрема масові порушення, виявлені у Батуринському районі стали предметом розгляду на політбюро ЦК КП(б)У. Вже 6 серпня 1946 р. була прийнята постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про факти порушення радянської законності та Уставу сільськогосподарської артілі у Батуринському районі Чернігівської області», де засуджувалися факти безпідставних арештів, знущань, побиття та грабунків¹⁷.

Подібні дії сільських активістів та керівників викликали спротив населення. Начальник УМВС І. Єгоров повідомив 31 грудня 1946 р. секретаря Чернігівського обкому КП(б)У М. Кузнецову про арешт п'ятнадцятирічного хлопця М. Вовка, який, «маючи на озброєнні обріз гвинтівки, 27 вересня у с. Буромка Тупичівського району у приміщенні контори колгоспу імені Сталіна убив голову колгоспу Єсипчука Андрія Семеновича»¹⁸. Але подібні випадки протесту були поодинокими на відміну від початку 1930-х рр.

На нашу думку, тут зіграли свою роль декілька факторів. По-перше, політична активність населення була практично придушена. Досвід суцільної колективізації, «великого терору» 1937–1940 рр. зіграв певну роль у легітимації більшовицького режиму у свідомості населення. По-друге,

надзвичайні заходи, що діяли в умовах війни (реальна можливість розстрілу «за законами військового часу»), постійні «чистки», які проводилися місцевими апаратами держбезпеки унеможлилювали масовий протест населення навіть за наявності значної кількості зброї. По-третє, громадяни не бачили альтернативи більшовицькому режиму. Нацистська окупаційна адміністрація з її людиноненависницькою політикою щодо населення території СРСР повністю дискредитувала себе. Тому селяни, здебільшого, письмово скаржилися на дії низових працівників, намагаючись знайти справедливість в умовах діючої системи влади.

Фактор «насилля» і «примусу» у поведінці низових партійно-радянських чиновників домінував під час виконання кампанії з мобілізації населення на відновлення вугільних шахт Донбасу та відбудову промислових підприємств. Чиновники посилалися на жорсткий наказ Державного комітету оборони СРСР від 26 жовтня 1943 р. № 4233 «Про мобілізацію працездатного населення для вугільної промисловості Донбасу» та Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про мобілізацію на період військового часу працездатного міського та сільського населення на роботу на виробництво та будівництво» від 13 лютого 1942 р. Так, до 1 грудня 1943 р. тільки Іваницький райвиконком мав відправити по мобілізації на Донбас 250 працездатних громадян, з них не менше 50% мали складати чоловіки¹⁹. Станом на липень 1944 р. з Чернігівської області було відправлено на Донбас 17 934 осіб²⁰. У спільній постанові Чернігівського облвиконкому і бюро обкому КП(б)У від 10 листопада 1944 р. наголошувалося щодо відправки тільки у листопаді–грудні 1944 р. 2550 осіб на відбудову промислових підприємств²¹.

Однак, вимоги вищого партійно-державного керівництва СРСР не враховували демографічні реалії звільненої від окупації області. Станом на січень 1944 р. в області налічувалося 1 113 719 осіб, з них чоловіків віком 18–24 роки — 14 119 осіб, 25–49 років — 46 219 осіб, 50–54 років — 19 262 осіб, жінок віком 18–24 роки — 79 165 осіб, 25–49 років — 237 262 осіб, 50–54 років — 38 844 осіб²². Однак, слід враховувати, що протягом наступних місяців левова частка чоловіків призовного віку через польові військкомати буде мобілізована на фронт. Основний тягар мобілізації падав на жінок, неповнолітню молодь та чоловіків похилого віку.

Місцеві керівники та активісти, намагаючись виконати визначені ліміти з мобілізації, відправляли на підприємства та торфорозробки підлітків і громадян похилого віку. Прокурор Чернігівської області Н. Прибилов інформував 13 червня 1945 р. обласне партійне та державне керівництво щодо численних порушень при мобілізації. Так, громадяни с. Осич Л. Брагінець, П. Скрипка і В. Шумко, 1930 року народження (тобто на момент мобілізації їм виповнилося 15 років) були мобілізовані на Шосткінське торф'яне виробництво.

Голова Матієвської сільради Оліфіренко мобілізував колгоспницю Х.Я. Малу, одиначку, для роботи на торфопідприємстві. Майно колгоспниці — корову, свиню, хату та предмети вжитку — було описане сільрадою і передано колгоспу. Громадянку Х.Я. Малу, після її відмови підкоритися постанові, зв'язали і під озброєним конвоєм доправили до сільради²³.

Елемент примусу викликав спротив у населення області. При майже повній відсутності роз'яснювальної роботи мобілізацію селяни сприймали вороже і намагалися всіма засобами її уникнути. У 1944 р. з Дмитрівського району мобілізовано на Донбас, в Брянськ та інші місця 730 чоловік, з них 30% дезертирувало²⁴. Прокурор Дмитрівського району повідомляв, що 12 дезертирів та 23 ухильників від мобілізації засуджено на різні строки ув'язнення, 113 осіб було повторно відправлено на роботу на промисловість²⁵. Батьки писали численні скарги на адресу вищого партійно-державного та керівництва: «У 1943 році мою дочку мобілізували на Донбас, — скаржилася у 1946 р. Ходора Євдокимівна Перепечко з хутора Куропіївки Щорського району. — І вона там працювала. Коли я захворіла, дочка, дізнавшись про це, кинула роботу і повернулася додому. За що її в 1944 році судили і відправили на роботу в Ворошиловград. Там вона трудилась гарно. Тепер же після амністії всіх указників відпустили додому, а мою дочку залишили»²⁶.

Попри жорсткі каральні заходи населення продовжувало уникати мобілізації. На березневого 1948 р. пленумі Чернігівського обкому КП(б)У вказувалося, що кількість не розшуканих дезертирів з підприємств військової промисловості за рік збільшилась удвоє — 789 осіб перебували на нелегальному становищі²⁷.

Насильницьким характером відзначалася також кампанія направлення молоді на навчання до фабрично-заводських училищ. Величезні втрати робітників-фахівців через військові дії необхідно було негайно компенсувати. Вище партійно-державне керівництво СРСР вирішило мобілізувати молодь 15–16 років на навчання до професійних училищ і, таким чином, у найкоротший строк вирішити кадрову проблему. Однак, сільська молодь через об'єктивні та суб'єктивні обставини масово не погоджувалася добровільно їхати на навчання. Здебільшого, 15–16-річна молодь була єдиною опорою у сільській сім'ї. Майже все чоловіче населення або було на фронті, або загинуло, або повернулося покаліченим і як наслідок — непрацездатним. Виїзд за межі рідного села реально загрожував мінімальному доброту родини.

Іноді вимоги щодо кількості молоді були невиправдано завищеними. Але виправдання, що «у нас немає молоді такого віку, що цифри плану складені для району нереальні»²⁸, не бралися до уваги. Тому секретарі райкомів КП(б)У та райкомів ЛКСМУ, щоб не позбутися посад, вдавалися до крайніх

заходів, таких, зокрема, як нічні облави²⁹. Секретар Козелецького райкому КП(б)У спійману молодь наказав утримувати у зачиненому приміщенні³⁰.

Чимало молоді втікали прямо з ешелонів. Так, у 1949 р. після відправки 7320 осіб 826 юнаків та дівчат по дорозі втекли³¹. Втечі набули настільки масового характеру, що генеральний прокурор СРСР К. Горшенін 31 липня 1947 р. видав наказ «Про посилення боротьби з порушеннями Указу Президії Верховної Ради СРСР від 20 грудня 1940 року в ремісничих, залізничних училищах та школах ФЗН». Тепер під кримінальне переслідування підпадали «особи, які винні в приховуванні підлітків»³².

Таким чином, дослідження типів поведінки, стратегії виживання осіб у конкретно-історичному часі чи специфічних соціально-політичних умовах надає можливість вивчити мотивацію дій вищого та місцевого партійно-державного керівництва СРСР та УРСР, розкрити глибинну реакцію особистості на дії представників влади різного рівня та її вплив на розвиток суспільних процесів.

Аналіз архівних документів дозволив виявити певну регіональну специфіку у моделі поведінки низових працівників у колишніх партизанських районах, яка ґрунтувалася на підозрі щодо масового «співробітництва населення з окупантами». Для низових партійно-радянських працівників, серед інших, характерні наступні типи поведінки — фізичний вплив, психологічний тиск та погрози стосовно особистості, грабунок майна селян.

В статье на основе опубликованных материалов и выявленных архивных документов проанализированы отдельные типы поведения низовых партийно-советских работников после освобождения от нацистской оккупации территории Черниговской области.

Ключевые слова: партийно-советские работники, послевоенная Украина, типы поведения Черниговская область.

In this article, based on published materials and archival documents revealed analyzed individual behaviors grassroots party and Soviet workers, after the liberation from Nazi occupation of the territory of Chernihiv region.

Key words: Party and Soviet workers, post-war Ukraine, the types of behavior, Chernihiv region.

¹ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. — М.: РОССПЭН, Фонд Б. Ельцина, 2008. — С. 275.

² Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії

України. — [Кн. 1], ч. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 445 с.; ч. 2. — 382 с.; Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. — [Кн. 2], ч. 1–2. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. — 351 с.; ч. 3. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 336 с.

³ Швидкий В. Девіантні прояви в українському повоєнному суспільстві // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. — Ч. 3. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 149–233.

⁴ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. — [Кн. 2], ч. 1–2. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 139–176.

⁵ Див. докладніше: Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один з факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 37. — К., 2011. — С. 166–179.

⁶ Держархів Чернігівської обл. — Ф. П-470. — Оп. 5. — Спр. 347. — Арк. 94–96 зв.

⁷ Там само. — Арк. 21–30.

⁸ Там само. — Ф. П-470. — Оп. 5. — Спр. 342. — Арк. 3–5.

⁹ Там само. — Ф. Р-5036. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 34.

¹⁰ Павленко С. Опозиція на Чернігівщині: 1944–1990. — Чернігів, 1995. — С. 15; Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-4999. — Оп. 1. — Спр. 332. — Арк. 30.

¹¹ Держархів Чернігівської обл. — Ф. П-470. — Оп. 5. — Спр. 753. — Арк. 22.

¹² Павленко С. Вказ. праця. — С. 8; Держархів Чернігівської обл., — Ф. Р-5036. — Оп. 2. — Спр. 259. — Арк. 70.

¹³ Павленко С. Вказ. праця. — С. 5; Держархів Чернігівської обл. — Ф. П-470. — Оп. 12. — Спр. 117. — Арк. 67–69.

¹⁴ Павленко С. Вказ. праця. — С. 6; Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-5036. — Оп. 4. — Спр. 306. — Арк. 38.

¹⁵ Павленко С. Вказ. праця. — С. 14; Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-4999. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 34.

¹⁶ Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один з факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 37. — К., 2011. — С. 166–179.

¹⁷ Держархів Чернігівської обл. — Ф. П-470. — Оп. 6. — Спр. 122. — Арк. 6, 48–52.

¹⁸ Павленко С. Вказ. праця. — С. 18.

¹⁹ Ніжинський відділ Держархіву Чернігівської обл. (далі — НВ Держархіву Чернігівської обл.). — Ф. Р-5306. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 4.

²⁰ Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-5036. — Оп. 4. — Спр. 7. — Арк. 68.

²¹ НВ Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-5286. — Оп. 2. — Спр. 3.

²² Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-5036. — Оп. 4. — Спр. 7. — Арк. 7.

²³ Там само. — Ф. П-470. — Оп. 5. — Спр. 754. — Арк. 40–41.

²⁴ Павленко С. Вказ. праця — С. 16; Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-4999. — Оп. 1. — Спр. 332. — Арк. 152.

²⁵ Там само.

²⁶ Павленко С. Вказ. праця. — С. 3; Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-5174. — Оп. 3. — Спр. 35. — Арк. 107.

²⁷ Павленко С. Вказ. праця. — С. 16.

²⁸ Павленко С. Вказ. праця — С. 3; Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-5036. — Оп. 4. — Спр. 302. — Арк. 50.

²⁹ Павленко С. Вказ. праця. — С. 4; Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-5144. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 24.

³⁰ Павленко С. Вказ. праця — С. 4; Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-5036. — Оп. 4. — Спр. 306. — Арк. 18.

³¹ Павленко С. Вказ. праця. — С. 4; Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-3769. — Оп. 7. — Спр. 38. — Арк. 32.

³² Павленко С. Вказ. праця. — С. 4; Держархів Чернігівської обл. — Ф. Р-5036. — Оп. 4. — Спр. 199. — Арк. 108.

Пронь Тетяна (Миколаїв)

УДК 94 (477+438) «1944–1951»

МАСОВЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ В УРСР В 1944–1946 рр.: КЛЮЧОВІ КОНЦЕПТИ УДОКУМЕНТОВАНОГО ТА ІСТОРІОГРАФІЧНОГО НАРАТИВУ

У статті виокремлюються й узагальнюються ключові концепти удокументованого та історіографічного наративу з проблеми масового переселення/депортації українців з Польщі в УРСР в 1944–1946 рр., здійснюється аналіз їх семантичного значення з метою встановлення правомірності використання щодо висвітлення даного руху населення.

Ключові слова: переселення, виселення, депортація, насильницьке переміщення населення, обмін/трансфер, трансакція.

Міждержавні переселення людей внаслідок зміни кордонів східноєвропейських держав на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки більше двох десятиліть перебувають у проблемному полі досліджень учених багатьох країн. В українській та польській історичній науці сталий науковий інтерес викликає взаємоспрямоване масове переселення поляків з Західних областей України в Польщу та українців з етнічних районів Лемківщини, Надсяння, Холмщини й Підляшшя в УРСР в 1944–1946 роках, що залишилися у складі Польщі відповідно до політичних домовленостей лідерів країн антигітлерівської коаліції, досягнутих на Тегеранській (1943) і Кримській (1945) конференціях та після укладення угоди між урядом СРСР і Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ) про радянсько-польський кордон (1944)¹. В обох країнах щорічно публікуються десятки наукових і публіцистичних праць, які безпосередньо присвячені або торкаються окресленої проблематики. Значний внесок в процес її вивчення зробили українські вчені О. Буцько, Л. Зашкільняк, Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ю. Макар, С. Макарчук, Ю. Сливка, В. Сергійчук, Ю. Сорока, І. Цепенда, польські вчені — Р. Дрозд, І. Галагіда, А. Гіль, Є. Місило, В. Мокрий, Г. Мотика, Я. Пісулінський та ін.

Зважаючи на достатньо вагому кількість історіографічних праць, ґрунтовність опрацювання проблеми, можна припустити, що нинішній стан досліджень є вершиною наукового й суспільного інтересу до неї. Між тим, це не применшує необхідності всебічного вивчення чи то переосмислення окремих її аспектів. Зокрема, з'ясування/уточнення семантичного значення ключових концептів: «депортація», «переселення», «виселення», «вигнання», «евакуація», подекуди «оптація», «трансфер», «репатріація», що вико-

ристовуються в українській і польській науковій літературі для окреслення руху українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та, з огляду на значне термінологічне розмаїття, визначення правомірності їх застосування щодо цієї міграційної хвилі населення.

Одними з перших на потребу вивчення зазначеної проблеми звернули увагу львівські вчені А. Баляновський², Я. Дашкевич³ та тернопільський дослідник С. Ткачов⁴. Однак їх бачення процесу дещо різняться. На відміну від львівських учених, які доводять правомірність вживання терміну «депортація» поряд із застосуванням синонімів «переселення», «примусове виселення», «переміщення» стосовно всього процесу переселення, С. Ткачов проводить ґрунтовний аналіз не тільки домінуючого терміна «репатріація» щодо міграційного руху поляків з України у Польщу у 1944–1946 рр., але й інших ключових термінів, які вживають дослідники щодо взаємоспрямованого руху населення прикордоння. Спираючись на праці переважно польських авторів (Р. Дрозда, К. Керстен, М. Латуха, Є. Місила, Я. Чернякевича), дослідник приходиться до висновку, що вживання лише одного якогось терміна, як-то: «депортація», «репатріація», «евакуація» чи то «переселення», якими послуговується сучасна польська та українська історіографія, задля означення подій 1944–1946 рр. не є правомірним, позаяк ці поняття «не відбивають процесу в цілому, а можуть бути дефініціями окремих його етапів, ... визначають різні за своїм походженням явища, що співпали в часі та просторі»⁵. Він пропонує вживати при окресленні міждержавного руху населення українсько-польського прикордоння термін «трансфер» (обмін). Логіка аргументації С. Ткачова є зрозумілою: на українсько-польському прикордонні справді спостерігалися змішані типи насильницьких переміщень населення.

Відтак, цілком очевидно, що проблема термінологічної верифікації понять потребує детальнішого вивчення й конкретизації. Метою нашої статті є систематизація удокументованих в архівних джерелах та введених до наукового обігу і практичного вжитку ключових концептів переселенського руху українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр., з'ясування їх семантичного значення, переосмислення процесу зрушення населення українсько-польського прикордоння з місць постійного проживання за етнічною ознакою. Відповідний понятійний апарат має важливе теоретико-методологічне значення для осмислення сутності масового переселення/депортації та міграційного руху українців з Польщі в 1944–1946 роках.

Складність написання цієї розвідки як одного із сегментів наукових досліджень із «не позбавленої емоцій і певної наперед передбачуваної заангажованості чи то політичної, чи то методологічної»⁶ проблеми українсько-польських відносин, полягає в особливому емоційному наповненні (неприйнятті переселеними іншого образу депортації, ніж узвичаєний) та

словнику — етимологічному значенні слів-синонімів, якими оперують дослідники. Вочевидь, слова є не лише інструментом для передачі думки та змісту, але й сприяють раціоналізації процесу, виявляють лінію мислення, формують образ об'єкта, про який ідеться. Нерідко, прагнучи вирішити це завдання, автори потрапляють у своєрідне «зачароване коло» загальної риторики, трансформації визначень, складності перекладу дефініцій іншою мовою чи то підбору відповідника, який би точно передавав сутність процесу. Власне, кожне слово має два рівні тлумачення. Перший рівень — явний, очевидний, що виражає значення, яке дослідник хоче свідомо виявити, промовляючи або пишучи слово. Другий — це те приховане (імпліцитне) значення, що несе в собі надзвичайний енергетичний заряд, вплив якого є визначальним для всього, що слово позначає⁷.

Усталений в українській публіцистиці та мемуаристиці після 1989 року концепт «депортація», що в цілому окреслює процес виселення українців з Польщі в УРСР в 1944–1946 роках, не зовсім відповідає історично складеному й прийнятому дослідниками визначенню, оскільки вмщує не відповідні для цієї хвилі переселення положення. Втім, це слово сприймається громадськістю без застережень. Перш за все, воно сублімує образ несправедливості й страждання у переселених та їх нащадків, загоює психологічні рани, нівелює накопичені непорозуміння на мікрорівні окремих осіб і громадськості.

На думку польського дослідника українського походження Р. Дрозда, «вживання іншого науково-нейтрального терміна, зокрема “трансфер” сприймалося б представниками покоління, яке було діючими особами цього процесу як образа»⁸. Життєздатність цієї думки стверджують сотні вербальних (оповідних) джерел: твори наукової літератури та публіцистики, спогади, мемуари, матеріали етнографічних експедицій, конкретно-соціологічних досліджень та спостережень у середовищі переселених переважно західного регіону України. Більшість українців, які прибули з Польщі через зазначені обставини, до сьогодні болісно сприймають термін «переселення». Так, опитані Волинським обласним ветеранським громадсько-культурним товариством «Холмщина» 300 респондентів з 8-ми районів і міст Волині, виселені свого часу з Польщі, одноголосно заявили: «Ми не переселенці — ми вигнанці»⁹.

Зважаючи на зазначене, можна констатувати, що універсальнішого терміна-замінника, який би влучно передавав сутність процесу, був зрозумілим для більшості й зручнішим для вживання на різних мовах, ніж означений, немає. Загалом слово «депортація» асоціюється в суспільстві з наругою над людиною. Мабуть, не треба довго доказувати, що наукова історія створена на основі документальних джерел має зважати на усну, «живу» історію, що існує паралельно з академічною. Ймовірно, коли

документ «зв'яжеться» з думками людей (звісно в межах розумного, адже рівень сприйняття власного досвіду глибоко індивідуальний), зможемо змінити рефрен старого афоризму: «Історія не вчителька, а наглядачка... яка нічого не вчить, а лише карає за незнання уроків»¹⁰ на той, що відповідає сенсу історичної науки: «Справжня історія — це таки вчителька життя»¹¹. Здається, цей перифраз загальновідомого латинського вислову, поданий Я. Дашкевичем, дає вичерпну відповідь на багато проблемних питань.

Назagal виділяються два підходи до тлумачення характеру переселення українців з Польщі в УРСР в 1944–1946 рр.: в офіційних документах та в історіографії. Спершу зупинимося на джерелознавчому аспекті. Попри зусилля вчених, визначити, коли влада СРСР почала пов'язувати питання про зміну кордонів Польщі з питанням про масове переміщення населення прикордоння за етнічною ознакою, чи з'ясувати роль радянського уряду у цьому процесі, поки не вдається. Відомо лише, що першим підняв це питання на Тегеранській конференції голів держав антигітлерівської коаліції СРСР, США і Великобританії Франклін Рузвельт. Під час розмови з Йосипом Сталіним 28 листопада 1943 р. він запитав: «Чи можливо буде організувати у добровільному порядку **переселення** поляків з території, що відійшла до Радянського Союзу?» і отримав ствердну відповідь: «Це можна буде зробити»¹².

Однак є ще одне свідчення, яке поки не привернуло увагу дослідників. У 1951 р. в Бостоні були опубліковані спогади У. Черчілля про Другу світову війну, в яких він дещо по-іншому передає зміст розмови, що відбулася між лідерами двох могутніх держав. Черчілль згадував: Рузвельт запитав Сталіна, чи задумується той про **обмін** (виділено нами. — *Т.П.*) населенням у даному районі. Сталін відповів, що бачить можливість проведення подібних заходів¹³. Вочевидь, ішлося не про поляків, а про двосторонній обмін населенням та територіями.

Є ще одна цікава обставина, яка вказує на необхідність проведення внутрішньої та зовнішньої критики джерел у процесі вивченні цього питання. 1991 року в Москві було надруковано російською мовою спогади Черчілля. У цьому багатотомному виданні можна зауважити чи то неточність перекладу, чи насправді нову постановку запитання Рузвельта до Сталіна. Президент запитав голову уряду СРСР: «Чи вважаєте ви можливим переселення жителів на добровільній основі?». Маршал (так Черчілль називає Сталіна) відповів: «Мабуть, це буде можливо»¹⁴. Отже, мова йшла про переселення всіх жителів, а найперше поляків, оскільки Рузвельт запитував про це у Сталіна відразу після перегляду карти з нанесеною на ній «лінією Керзона», коли стало зрозуміло, що Львів залишається у складі Радянського Союзу. Позиція Сталіна в питанні вирішення долі населення, як видно, була доволі непевною. Він не підтвердив, а лише припустив, що це, мабуть, буде

можливо. Видається, що він не очікував почути такого варіанту розв'язання проблеми.

У цій статті не вдаємося до пояснення варіативності перекладу даного діалогу, лише зазначимо: цілком ймовірно, що саме Рузвельт підштовхнув своїм запитанням Сталіна до прийняття рішення про взаємоспрямоване переселення українців і поляків прикордоння. Тож, власне, маємо перші удокументовані концепти: «переселення» й «обмін населення», які вдалося встановити. Вочевидь, лідери країн «Великої трійки» прагнули оформити переселення як «обмін», дати можливість кожній державі забрати власне населення відповідно до етнічної приналежності і не пов'язували його з можливістю подолання національно-визвольного руху, як стверджують дослідники. На сьогоднішній день документи, які засвідчили б ставлення радянського керівництва до переселення українців з Польщі як до заходу «покарання» за підтримку зазначеного руху, не виявлені. Хоча очевидно, що рішення про тотальне переселення українців (і поляків у тому числі) було зумовлено комплексом причин геополітичного, економічного, військового та етно-культурного характеру.

На ідеї етнічних переселень також наполягав У. Черчілль, коли намагався отримати згоду польського еміграційного уряду на кордони на сході держави у тому вигляді, що склався після 1939 р. і котрий влаштував би СРСР. У січні 1944 р., вже після завершення конференції, Черчілль направив листа С. Миколайчику, прем'єр-міністру польського лондонського уряду, в якому запропонував такий проект угоди: «Англійський уряд виступає за сильну, незалежну, національно об'єднану Польщу у кордонах, що приблизно збігаються з лінією Керзона (що в радянській інтерпретації включає Вільно і Львів) і лінією по Одеру. У такому випадку відбулося б **переселення** усіх поляків із східних районів країни та **повернення** поляків, вивезених у Росію із Польщі, а також **видалення** з Польщі українців і білорусів. На заході країни мало б місце **виселення** із Польщі німців (близько 7 млн. чол.)»¹⁵. У пропозиції прем'єр-міністра Англії виразно декларувалися наміри, які визначаються історичною наукою як «репатріація поляків» — повернення на батьківщину, і «депортація українців і білорусів» — вилучення (рос. «удаление») їх із Польщі. Зрозуміло, що добровільним шляхом останнє не відбулося. Фактично, англійський уряд запропонував польському еміграційному уряду незалежний статус держави та звільнення її від національних меншин в обмін на його згоду визнати територіальні зміни в запропонованому форматі. Чи була це поміркована чи запопадлива ініціатива Черчілля перед Сталіним і Рузвельтом, достеменно не відомо. Швидше за все, і те, й інше разом узяті. Щоб не залишитися осторонь від урегулювання спірних територіальних питань, Англія з власної ініціативи взяла на себе роль посередника у трикутнику відносин «СРСР–західні країни–Польща».

Це питання Черчілль обговорив напередодні Ялтинської конференції. 13 листопада 1944 р. під час наради в Москві в ході обговорення «польського питання» голова англійського уряду, поміж іншим, уточнив позицію господаря кремлівського кабінету щодо переселення поляків із Західної України та українців з Польщі: «Я вважаю, що ми вже домовилися стосовно **повернення та обміну населення?**»¹⁶. Сталін коротко підтвердив: «Звичайно!». Звернімо увагу, що ця розмова відбулася вже після того, як 9 вересня було підписано угоду про взаємну «евакуацію» населення і Головні Уповноважені уряду УРСР і ПКНВ відправили з території України та Польщі перші ешелони з «переселенцями». Відтак, маємо ще кілька удокументованих концептів, які не тільки вказують на невідворотність переселенських процесів, але й свідчать про прихований і примусовий характер та зовнішнє схвалення чи то заохочення. Штучне переміщення/переселення населення нерідко застосовувалося у світовій практиці. Щоправда, аналогів такого «повернення та обміну» не було, тому осуду світовими лідерами процесу переселення українців і поляків не було й не могло бути, попри сподівання народів.

На наш погляд, усні домовленості голів урядів СРСР, США й Великобританії на Тегеранській конференції та наступних зустрічах, обговорення в листах кордонів СРСР із Польщею й процесу «обміну населенням» можна класифікувати як трансакцію (лат. *transactio* угода), тобто політичну і юридичну угоду, що супроводжувалася взаємними поступками держав¹⁷. Дане рішення виходило далеко за межі відносин сусідніх країн. Тогочасну загальну атмосферу влучно проілюстрував у спогадах військовий радник двох президентів США на міжнародних конференціях Уільям Легі: «В руках цих трьох людей, що зібралися за столом у радянському посольстві в Тегерані, знаходилася доля мільйонів людей, зведених у найбільші армії й військово-морські флоти, будь-коли створеними для війни до того часу»¹⁸.

Слід зазначити, що угода про новий радянсько-польський кордон спричинила собою низку взаємопов'язаних поступок, зокрема, у визначенні контуру кордону між Польщею та Німеччиною, стосовно перспективи німців, що проживали на території, яка відходила до складу Польщі, а також стосовно питання входу Кенігсберга та його околиць (суч. Калінінградська область РФ) до СРСР; надання союзниками військової допомоги СРСР й відкриття другого фронту; угоди про вступ СРСР у війну проти Японії після розгрому фашизму; питання колоній Великобританії та ще багато не стільки виразних, але надто важливих для повоєнного устрою світу питань. Тож міжнародна угода про радянсько-польський кордон на українському відтинку і долю населення прикордонних областей була такою, як і будь-яке інше політичне рішення. Задовольнити інтереси всіх сторін, вочевидь, було неможливо. Надто суперечили вони між собою. СРСР

заплатив за міжнародні поступки з боку союзників на свою користь (повернув і утвердив у своєму складі значну частину втрачених після першої світової війни земель Російської імперії, здобув вихід до Балтійського моря) життям мільйонів солдат на фронтах і цивільного населення на окупованій фашистською Німеччиною території. Відтак, відстоював свої інтереси під час переговорів, ґрунтуючись, за симптоматичним визначенням У. Черчілля: «не на силі, а на праві»¹⁹, балансуючи та йдучи на поступки. Імперська ментальність політиків, які визначали долю народів світу, виключала можливість утворення нових незалежних держав.

Однак узгоджений на офіційному рівні концепт «обмін населення» щодо означення акції (фран. *action* — дія, спрямована на досягнення якої-небудь мети)²⁰ з переселення українців з Польщі і поляків з УРСР публічно артикулювався як «евакуація». Зміна фразеології у визначенні даного зрушення населення з місць постійного проживання відбулася на рівні виконавців. Безперечно, слово «евакуація» зміщувало акценти сприйняття громадськістю акції. Уряд УРСР мотивував зазначений захід, з одного боку, тісними історичними, культурними, духовними й родинними зв'язками населення по обидва боки кордону, з іншого — бажанням задовольнити чисельні прохання «жити в єдиній родині зі своїми братами за національністю»²¹. На жаль, на бажання українців жити на власній землі у складі України не зважили.

Дане рішення прийняли на міжнародному рівні. Головним чинником його була територія, а не населення. Союзні держави взяли на себе певні зобов'язання, які мали бути виконані. Нагадаємо, під евакуацією (лат. *“evacuare”* — спорожняти) розуміють вивезення населення, установ, майна: 1) з місцевості, що знаходиться під загрозою терористичних нападів у порядку надання допомоги постраждалому населенню; 2) у випадку великого державного будівництва на даній території або стихійного лиха; 3) планомірний вивіз, відправлення в тил мирного населення з театру воєнних дій; 4) вивід військ з території, яку вони займають на основі укладання угод, договорів тощо²². На нашу думку, удокументований концепт «евакуація» є правомірним у разі опису ходу переселення українського населення з Польщі тільки як стилістична форма тих років. Він змінював уявлення людей про справжні причини переселення. Варто зауважити, що працівники державних органів, які опікувалися міграційним рухом населення повоєнних років, відокремлювали цю категорію населення від перманентного, хаотичного руху інших хвиль повоєнних мігрантів, використовуючи різні словосполучення: «українці, що переселяються з Польщі», «українське населення, евакуйоване з Польщі», «евакуйоване з Польщі українське населення», «українські громадяни, що прибули з Польщі», «переселенці-українці», «українці-переселенці», «переселенці»²³ тощо. Ніхто особливо не задуму-

вався над причинами, які обумовили даний рух населення. Незважаючи на те, що виконавці акції з переселення добре знали життя в СРСР та мали можливість порівняти зі статками тутешніх селян, вони були свідомі того, що вивозять людей подалі від кордону, щоби забезпечити їм спокійне життя. Міжнаціональне протистояння, яке відбувалося на їхніх очах, додавало впевненості, що вони евакуюють українців зі своєї «фронтальної зони». Протидія праворадикальних структур та місцевої влади розцінювалася як перешкода у виконанні завдання.

У деяких джерелах рух українців із Польщі називався «репатріацією». Скажімо, міністр Державної безпеки СРСР В. Абакумов доповідав Л. Берія: станом на 15 липня 1946 р. «у порядку репатріації із Польщі на територію Української РСР прибуло 112 865 сімей українців-переселенців, загальною чисельністю 442 420 чоловік»²⁴. Люблінський воєвода В. Ружга тлумачив текст угоди, укладеної між урядом РП і УРСР, як угоду «про репатріацію українського населення з Польщі до УРСР та польського населення з УРСР на територію Польщі»²⁵. Паралельне вживання посадовцями обох країн терміну «репатріація» до означення переселення українців у межах двосторонніх домовленостей 1944–1946 років свідчить про відсутність чітких рекомендацій поняттєвого розмежування. Крім того, вживання різних термінологічних словосполук в одному значенні сприяло плутанині.

До сьогодні таке тлумачення можна зустріти в навчальній літературі з історії Польщі, авторами яких є вчені з різних країн. На проблемне поле дискусії опосередковано зайшли автори «Краткой истории Польши» (Москва, 1993) завважуючи: «Українська повстанська армія (УПА) протидіяла **взаємній репатріації польського й українського населення на основі угоди, підписаної 9 вересня 1944 р. між ПКНВ і урядом УРСР (виділено — Т.П.)**»²⁶. Постанова питання таким чином не тільки не відповідає сутності процесу, але й руйнує історичну тканину трьох країн. Вважаємо, що вживання терміну «репатріація» не правомірне для означення даного процесу, адже в перекладі з латинської (re... patria батьківщина) означає повернення на батьківщину військовополонених, переміщених осіб, біженців, емігрантів²⁷. Репатріант (лат. repatrians) — особа, що повертається на батьківщину шляхом репатріації. Відтак, репатріювати (лат. repatriare) — значить повертати на батьківщину військовополонених, переміщених осіб, біженців, емігрантів. Таке розуміння процесу є однобічним. Українці здавна жили на території, яка залишилася за новоутвореними кордонами держав, тому не могли повертатися на батьківщину. Вони вимушено покидали «малу батьківщину» і під впливом обставин прагнули віднайти нове місце проживання в УРСР, тільки з часом визнавши її за батьківщину.

На сторінках українських публіцистичних статей інколи можна зустріти такий хибний концепт щодо руху українців з Польщі, як «оптація».

Зауважимо, що в перекладі з латинської (*optatio* — бажання, вибір) — це вибір громадянства, що звичайно надається населенню території, яка переходить від однієї держави до іншої²⁸. При такому підході акцентується увага тільки на добровільному рішенні особи вийти з громадянства певної країни й набути іншого громадянства відповідно до міждержавних угод про оптацію населення. Як це було, приміром, в повоєнні роки у випадку з поверненням/переселенням в Україну українців і росіян, згідно з домовленістю з Чехословаччиною і Болгарією. Щодо українців із Польщі, то сторони не уклали аналогічних договорів. Українці, які залишалися проживати на території Польщі, вважалися її громадянами до переселення в УРСР, оскільки мали цей статус до 17 вересня 1939 року. Вони автоматично втрачали польське громадянство з моменту прийняття документів на евакуацію і повернення документів, що посвідчували особу в Польщі та прибуття на територію УРСР²⁹. Тому, на нашу думку, концепти «оптація» та «оптант» не можуть застосовуватися до українців, яких переселили після війни в Україну.

Розмірковуючи над смисловим значенням того чи іншого концепту та правомірності його використання щодо даного руху населення, сприймаючи одні поняття й відсікаючи решту, повертаємося до розгляду розповсюдженого у вітчизняній історіографії концепту «депортація», який узагальнює процес переселення українців із Польщі впродовж усього повоєнного періоду (1944–1951 рр.). Вважається, що цей термін увійшов у свідомість широкого загалу зі сторінок газет, наукових праць, присвячених проблемі післявоєнних міграцій. Спробуємо переосмислити його засадничі положення в контексті першої хвилі масового переселення українців із власних етнографічних територій у Польщі на територію України в 1944–1946 рр.

Варто відзначити: термін «депортація», що означає примусовий механічний рух населення, не є нейтральним поняттям, яке можна використовувати для позначення будь-якого подібного явища. На противагу іншим видам репресивних переселень (саме так визначає їх сутність теоретик «піраміди концептів» депортаційних процесів у СРСР, російський учений П. Полян)³⁰, рух українського населення з Польщі, який планувався як одноразовий, не отримав умовного криптоніму. Жодний офіційний документ не містить тлумачень, які б вказували на репресивний чи превентивний характер переселення українців з Польщі на зразок тих, які були у випадках депортації інших народів у межах СРСР. Таких, скажімо, як: «засіб розвантаження етнічного напруження» або «важіль урегулювання міжнаціонального конфлікту»³¹. Українські й російські дослідники традиційно використовують його як синонім до слова «виселення», беручи до уваги вже сам факт переселення як репресію.

У радянській правовій системі «депортація» не була юридичною категорією. До неї ставилися зневажливо як до винаходів буржуазного права й

визначали як «вигнання, примусове виселення судом або в адміністративному порядку особи, визнаної соціально небезпечною, з місця постійного проживання та поселення її на новому місці з обмеженням свободи пересування»³². У 80-х — на початку 90-х років минулого століття вчені розглядали це явище виключно як вигнання, висилку, висилання, що проводилося з метою кримінального або адміністративного покарання. Подібне тлумачення подають автори різних довідкових видань: «Советский энциклопедический словарь» (Москва, 1980), «Словарь иностранных слов» (Москва, 1989), «Словник соціологічних і політологічних термінів (Київ, 1993), «Малий словник історії України» (Київ, 1997). Однак учені, які працюють над проблемою депортацій/репресій населення, вживаючи ці поняття не цілком дотримуються цих тлумачень, оскільки кожна депортаційна хвиля має свою особливість. На разі в контексті наших роздумів важливим є визначення процесу внутрішньої депортації українців у Польщі в ході операції «Вісла» 1947 р., яке сформулював Я. Дашкевич. Якщо послугуватися його розлогим тлумаченням терміна: «депортація, як насильницьке позасудове виселення окремих осіб (але членів справжнього або придуманого соціуму), груп населення, врешті, націй із застосуванням сили (кажучи простіше — під конвоєм із багнетами), виселення проведене протягом короткого відрізка часу (години, двох, трьох) із мінімумом майна, конфіскацією чи розграбуванням решти майна державою, з використанням органів безпеки чи війська, державного транспорту на місця чи території, віддалені від дотогочасного постійного місця проживання. Депортація — це незаконний, брутальний прояв внутрішньої репресивної політики держави у вигляді колективної відповідальності. Вона суперечить будь-яким нормам, правам людини та звичайному почуттю справедливості»³³, то, як відомо, офіційно влада не покладала колективної відповідальності за підтримку національно-визвольного руху на українське населення Польщі, яке переселили в Україну протягом 1944–1946 років. Окрім цього, хоч більше для видимості, але все ж зберігала елемент добровільності, принаймні в інструкції з організації переселення та частково під час реалізації її положень на практиці. Я. Дашкевич звернув на це увагу, але наголосив на брутальності проведення переселенської акції.

Разом із цим не можна заперечити й того, що виселення українців із місць постійного проживання за методами виконання відповідало визначенню «депортація», тобто «виселення». Що ж стосується причин переселення, то воно не проводилося з метою покарання чи то розділення населенням колективної відповідальності. Українців не планували переселяти з Польщі як соціально небезпечний елемент. Це був лише інструмент розв'язання «територіального вузла» суперечностей сусідніх держав. Тож використання терміну «депортація» щодо українців, переселених у повоєнні роки з

Польщі можливо лише в тому контексті, який у нього вкладають самі переселені/депортовані українці — виселення/вигнання з теренів рідної батьківщини. На наш погляд, відповідною сутності досліджуваного процесу є перша частина визначення, яка запропонована авторами фундаментального видання «Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика)» за редакцією Ю. Римаренка: «Депортація — це насильне вигнання або переселення цілих народів, етнічних груп, їх частин або окремих представників з їх етнічної батьківщини, етнічних територій або місць компактного мешкання»³⁴.

Сукупність усього зазначеного дає підстави авторові статті сформулювати власне трактування найбільш розповсюдженого поняття щодо означення акції з переселення даної категорії населення. *Під депортацією українців з Польщі в УРСР в 1944–1946 роках слід розуміти процес (комплекс державних заходів) цілеспрямованого тотального вилучення (переселення, переміщення) етносу з історично усталеного місця постійного проживання, що опинився поза новоутвореними державними кордонами СРСР/УРСР і Польщі внаслідок трансакції лідерів країн антигітлерівської коаліції, проведений змішаною українсько-польською комісією з метою штучного формування нового чіткого контуру етнічного кордону держав. Означений процес передбачав розселення переселених людей у нові для них місця, визначені урядом і здебільшого далекі від ареалу колишнього проживання.*

Сучасне фактологічне обґрунтування методів його проведення дозволяє використовувати при оцінюванні події різні концепти, що назагал характеризують насильницьке переміщення населення. Відповідно до ст. 7 Римського статуту міжнародного кримінального суду «депортація» або «насильницьке переміщення населення» є тотожними поняттями³⁵. Відтак, правомірним є і такий концепт, як «примусове переселення». Термін «вимушене переселення» доцільно застосовувати у випадку, коли безпосередньо висвітлюється реакція переселенців. Не буде помилковим і застосування концептів «масове переселення» або «масштабне переміщення», оскільки одне й інше поняття мають імпліцитне значення. Одноразове масове вилучення з території певного етносу і його поселення в іншій країні, в іншому еколого-економічному районі та соціальному оточенні в будь-якому випадку є просторовим переміщенням. Масштабність акції з двостороннього переміщення більш як півтора мільйона людей на значні відстані, складність цього процесу як для переселених, так і для його виконавців, неможливо не усвідомлювати. Вважаємо, що застосування більшості названих концептів для окреслення подій на українсько-польському прикордонні є адекватним. Розмаїття понять-синонімів дозволяє

відчути глибину трагедії населення, яке змусили покинути рідні місця. Доля мігранта, який з волі тоталітарної держави поринув у вир економічних, побутових і соціальних негараздів, надзвичайно важка.

Виокремленні автором статті удокументовані ключові концепти щодо означення переселення українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр., їх інтерпретація в історичній літературі, а також аналіз трансформацій понятійного каркасу є лише поштовхом для подальшої розробки теоретичних питань зазначеної наукової проблеми.

В статье определяются и обобщаются ключевые концепты документированного и историографического нарратива по проблеме массового переселения/депортации украинцев с Польши в УССР в 1944–1946 гг., осуществляется анализ их семантического значения с целью определения правомерности использования при освещении указанного движения населения.

Ключевые слова: переселение, выселение, депортация, насильственное перемещение населения, обмен/трансфер, трансакция.

In the article determined and summarized key conceptions of documented and historiography narrative on issue of mass migration/deportation of Ukrainians from Poland in Ukrainian SSR in 1944–1946, the analysis of their semantic value is carried out with the purpose of determination of legitimacy of using for illumination of the indicated motion of population.

Key words: migration, eviction, deportation, violent moving of population, exchange/transfer, transaction.

¹ Советский Союз — Народная Польша. 1944–1974. Документы и материалы. — М., 1974. — С. 19.

² Боляновський А. Депортації як чинник впливу на розвиток українсько-польських відносин у 1944–1945 рр. // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2: Депортації 1944–1951 рр. — Львів, 2007. — С. 54–71.

³ Дашкевич Я. Акція «Вісла» — важкі питання // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2: Депортації 1944–1951 рр. — Львів, 2007. — С. 37–45.

⁴ Ткачов С.В. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. — Тернопіль, 1997. — 216 с.

⁵ Там само. — С. 5.

⁶ Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки в ХХ столітті: історіографічні аспекти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. — Львів, 2005. — С. 3.

⁷ Кулаков А. Трансформації мови українських медій: ключові концепти як підвалини їхнього розвитку // Україна модерна. — 2010. — № 5(16). — С. 78.

⁸ Drozd R. Droga na Zachod. Osadnictwo Ludnosci ukraińskiej na ziemiach zachodnich i polnochych Polski w ramach akcji Wisla. — Warszawa, 1997. — S. 6.

⁹ Онуфрійчук М. Мета, характер і наслідки примусового переселення етнічних українців із території Холмщини й Підляшшя // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: 3б. наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 159.

¹⁰ Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять // УІЖ. — 2000. — № 3. — С. 19.

¹¹ Дашкевич Я. «Учи неможними устами сказати правду»: історична есеїстка. — К., 2011. — С. 127.

¹² Советский Союз на Международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Т. II. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США, и Великобритании (28 ноября — 1 декабря 1943 г.). Сб. документов. — М., 1984. — С. 148.

¹³ Churchill W. The Sekond World War. — Boston, 1951. — С. 397.

¹⁴ Черчилль У. Вторая мировая война. В 3-х кн. Кн. 3. Т. 5–6. Сокр. пер. с англ. — М., 1991. С. 226.

¹⁵ Armia Krajowa w dokumentach. — Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1970–1981. — Т. III. — С. 231.

¹⁶ Российский государственный архив социально-политической истории. — Ф. 558. — Оп.11. — Д. 354 — Л. 87.

¹⁷ Словарь иностранных слов. — М., 1989. — С. 514.

¹⁸ Вторая мировая война в воспоминаниях У. Черчилля, Ш. де Голля, К. Хэлла, У. Леги, Д. Эйзенхауэра / Сост. Е.Я. Трояновская. — М., 1990. — С. 417.

¹⁹ Бережков В.М. Страницы дипломатической истории. — М., 1982. — С. 408.

²⁰ Словарь иностранных слов. ... — С. 25.

²¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОУ). — Ф. 4959. — Оп. 1, т. 1. — Спр. 45. — Арк. 5.

²² Словарь иностранных слов. ... — С. 582.

²³ Наведено за джерелами: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 793. — Арк. 37; Державний архів Волинської області. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 61. — Арк. 12; Державний архів Львівської області. — Ф. 221. — Оп. 2. — Спр. 25. — Арк. 2, 52; Державний архів Запорізької області. — Ф. Р-182. — Оп. 4. — Спр. 62. — Арк. 82; Державний архів Одеської області. — Ф. Р-2000. — Оп. 3. — Спр. 35. — Арк. 44; Державний архів Херсонської області. — Ф. П-46. — Оп. 1. — Спр. 700. — Арк. 1.

²⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — 2606. — Арк. 99.

²⁵ Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — Т. 2. Переселення поляків та українців 1944–1946. — Варшава–Київ, 2000. — С. 910.

²⁶ Краткая история Польши. — М., 1993. — С. 361.

²⁷ Словарь иностранных слов. ... — С. 440.

²⁸ Там само. — С. 356.

²⁹ ЦДАВОУ. — Ф. 4959. — Оп. 1, т. 1. — Спр. 13. — Арк. 71.

³⁰ Полян П.М. География принудительных миграций в СССР // Известия АН. Серия географическая, 1990. — № 6. — С. 55.

³¹ Иосиф Сталин — Лаврентию Берии. «Их надо депортировать» / Сост. Н.Ф. Бугай. — М., 1992. — С. 4.

³² Большая советская энциклопедия. — М., 1952. — Т. 14. — С. 58.

³³ Дашкевич Я. Вказ. праця. — С. 37.

³⁴ Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / За ред. Ю. Римаренка. — К., 1998. — С. 110.

³⁵ Римский статут международного уголовного суда (Рим, 17 июля 1998 года) // http://zakon.nau.ua/doc/?code=995_588

Даниленко Віктор (Київ)
УДК 94(477)316.3:111.62“1950/1960”

ДИНАМІКА ЗМІН ЕТНІЧНОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА в 1950–1960-х рр.

В статті розкриваються зміни в етнічному складі населення України в період хрущовської «відлиги», лібералізації національної політики КПРС.

***Ключові слова:** національна політика, лібералізація, національні меншини.*

Друга світова війна стала трагічною сторінкою в історії багатьох країн світу. Її жертвами стали десятки національностей, племен і народів. Закономірно, що у повоєнний період міжнародна громадськість здійснила ряд суттєвих кроків для поліпшення соціально-економічного та політико-правового становища як державних народів, так і національних меншин. Водночас і етнонаціональні спільноти, які не мали власних держав, активізували боротьбу за свої права.

Значним досягненням народів світу стало утворення у 1945 р. Організації Об'єднаних Націй. У її Статуті були закріплені основні засади міжнародного права. Одним з головних його принципів було проголошено право націй на самовизначення. Стаття 1 Статуту ООН ставила одним із головних завдань організації «розвиток дружніх відносин між націями на основі поваги принципу рівноправності та самовизначення народів»¹. Конкретний зміст принципу не розкривався.

У повоєнний період цей принцип знайшов свій дальший розвиток і в теоретичному, і в практичному сенсі. Так, у 1960 р. у Декларації ООН про надання незалежності колоніальним країнам та народам йшлося про те, що «всі нації мають право на самовизначення. Завдяки цьому праву вони самостійно вирішують питання про свою політичну систему та вільно здійснюють свій економічний, суспільний та культурний розвиток... Недостатня політична, економічна і соціальна підготовленість або недостатня підготовленість у галузі освіти ніколи не повинні використовуватися як привід для затримки досягнення незалежності»². Право націй на самовизначення визнавалося й іншими міжнародними документами, прийнятими у 60–70-ті роки. І це були не лише декларації.

У 60-ті роки ХХ ст. немало колоній стали самостійними державами. Водночас продовжувався процес внутрішнього самовизначення народів і народностей, які не отримали самостійності. Він виявлявся у їхньому прагненні до більш активного культурного і політичного життя у межах

державних об'єднань, до яких вони входили. В такому контексті право на самовизначення стало сприйматися як захист меншин корінного населення.

Захист національних меншин у повоєнному світі регламентувався також міжнародно-правовими документами загальних прав людини. Основоположним документом є також Статут ООН, в якому йшлося про повагу прав людини і основних свобод всіх без винятку рас, статей, мов і релігій. Спираючись на Статут ООН, Генеральна Асамблея ООН 10 грудня 1948 р. ухвалила Загальну декларацію прав людини. Документ не містив конкретних вказівок щодо захисту національних меншин, але орієнтував на конкретні заходи щодо здійснення і захисту перелічених у ньому прав і свобод людини³.

Важливим документом у сфері захисту прав людини і національних меншин стала Європейська конвенція про захист прав та основних свобод людини, підписана у Римі в 1950 р. державами-членами Ради Європи. Конвенція передбачала колективні гарантії щодо права на життя, на свободу і особисту недоторканність, на свободу думки, совісті і релігії, на свободу виявлення поглядів. Зокрема, у статті 14 Конвенції наголошувалось: «Здійснення прав і свобод, викладених у цій конвенції, гарантується без будь-якої дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або інших обставин»⁴.

На засадах Загальної декларації прав людини було розроблено і в 1966 р. прийнято Генеральною Асамблеєю ООН ще два важливих документи: Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права і Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Хоча в них ідеться передусім про захист індивідуальних, а не колективних прав і свобод людини, не обійдено увагою і питання про національні меншини. У статті 27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права зазначалося: «В тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до цих меншин, не може бути відмовлено у праві спільно з іншими членами тієї самої групи користуватись своєю культурою, сповідувати свою релігію та виконувати її обряди, а також користуватись рідною мовою»⁵. Важливо зазначити, що в пактах поряд з визначенням «захист меншин» було введено поняття «захист народностей».

Таким чином, міжнародне право про нацменшини у повоєнний період набуло більшої повноти, чіткості і досконалості. Воно все більше гуманізувалось, органічно поєднуючи індивідуальний захист прав і свобод людини з колективним.

Ці тенденції не оминули і Радянський Союз. В період сталінщини вони не могли ніяким чином проявитись, хоча в 30–40-ві роки етнічна карта

України суттєво змінилася. Зокрема, до складу УРСР увійшли майже всі українські етнічні землі й український етнос поповнився сімома мільйонами західних українців. Водночас, кількість українців, як і інших національностей УРСР, зменшилася внаслідок штучного голоду 1946–1947 рр. та депортацій із Західної України учасників національно-визвольних змагань. Величезних втрат зазнало єврейське населення України. Докорінні зміни відбулися у складі польської меншини внаслідок обміну населенням між СРСР та Польщею. З Криму у травні 1944 р. був депортований кримсько-татарський народ. В Україні зменшилася кількість німців, греків, вірмен, ромів.

Відновлена у повоєнні роки модель управління суспільством 30-х років несла в собі традиційні методи керівництва: адміністрування, терор, репресії, насильство. І лише після смерті Сталіна у 1953 р. розпочалася певна демократизація суспільних відносин. Хоча концепція національної політики Комуністичної партії і Радянської держави у своїй основі не зазнала особливих змін з часів 1930-х років. Всі зміни, які відбувалися, стосувалися практичного втілення національної політики. У сфері управління вона стала, як і загальна політика, більш ліберальною, поміркованою і більш терпимою після багаторічного правління Й. Сталіна.

В ряді законів і актів 1957 р. були значно розширені права союзних республік, передусім в адміністративній сфері. Однак корінним чином ситуація не змінювалась: суверенітет союзних республік як був, так і залишився фіктивним. Прагнучи перетворити національні республіки в географічне поняття, М. Хрущов надав новий імпульс політиці «зближення націй» з метою їх повного «злиття».

З лібералізацією суспільного життя за М. Хрущова з'явилася надія і в національних меншин України, які прагнули відновлення на державно-правовому рівні принципів національної політики, що діяли під час «українізації» 1920-х років. Обнадійливим сигналом до цього стала постанова пленуму ЦК КП України від 4 травня 1953 р. «Про постанову ЦК КПРС від 26 березня 1953 р. «Питання західних областей УРСР». Постанова визнала факт зневажання прав громадян, безглузде застосування масових репресій у 1944–1952 роках, здійснення політики русифікації, в тому числі у східних областях (викладання більшості дисциплін у вищих навчальних закладах, ведення агітаційної роботи, діловодства російською мовою, висунення на керівні посади переважно росіян)⁶. Однак ця постанова не мала глибинних наслідків ні для титульної нації, ні для національних меншин Української РСР, оскільки ленінсько-сталінська концепція національного питання у своїй основі не зазнала суттєвих змін ні в 1950-ті, ні в 1960-ті роки. Всі зміни, які відбувалися і в період хрущовської «відлиги» торкалися лише практичного втілення національної політики у радянській державі.

Динаміку змін етнічної структури населення України складно проаналізувати в межах короткого часового відрізка, а саме в період правління в СРСР М. Хрущова, передусім за браком статистичних даних, адже в той час відбувся лише один перепис населення — 1959 р. Тому найбільш продуктивним способом для виявлення основних тенденцій, змін, закономірностей і особливостей процесу є порівняння даних за 1939, 1959 і 1970-й роки.

Протягом зазначеного періоду суттєві зміни відбулися в складі населення України загалом і титульної нації зокрема. Якщо у довоєнний період населення України становило близько 41 млн. осіб, то перепис 1959 р. (без Криму і Закарпаття) дав число 39,7 млн. осіб. Тобто довоєнна чисельність населення України не була досягнута. З урахуванням входження Закарпаття (1945 р.) і Криму (1954 р.) населення України досягло за переписом 1959 р. 41,9 млн. осіб., а за переписом 1970 р. — 47,1 млн. осіб.

Українців, які проживали в Україні у 1959 р., налічувалося 32 млн. осіб, що всього на 4,4 млн. більше, ніж їх було у 1926 р. І це при тому, що до складу українського населення влилися мільйони українців із приєднаних Західної України, Закарпаття, Криму. Перепис 1959 р. показав, що український етнос на приблизно тій самій території не досягав чисельності, яку мав у 1926 р. На 1959 р. питома вага українців серед інших східнослов'янських народів порівняно з 1897 р. знизилась з 29,9% до 20,6%, а питома вага українців, які визнавали українську мову рідною, знизилася на 6%.

В 1960-ті рр. темпи приросту населення республіки були досить високими. А в 1970–1980-ті рр. спостерігалося стійке зниження приросту населення, кількість якого в Україні в 70-х роках зростала темпами у два рази, а у 80-х роках — у чотири рази нижчими, ніж у 60-х роках.

Лібералізація суспільно-політичного життя в Україні знайшла своє продовження у процесі поступової та непослідовної реабілітації репресованих національних меншин. У ці роки були реабілітовані десятки тисяч громадян різних національностей. Зокрема, 250 тис. депортованих з України німців домоглися повернення, але їм дозволили поселитися не в Україні, а в Комі АРСР та республіках Середньої Азії. 13 серпня 1954 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про зняття обмежень по спецпоселенню з колишніх куркулів, з німців, які були взяті на облік за місцем проживання, і з німців, мобілізованих в період Великої Вітчизняної війни для праці в промисловості, які виселенню не підлягали». 13 грудня 1955 р. виданий Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про зняття обмежень у правовому становищі німців і членів їх сімей, які знаходяться на спецпоселенні». 29 серпня 1964 р. Президія Верховної Ради СРСР визнала огульним обвинувачення радянських німців у посібництві окупаційному режимові. Незаконні дії щодо них було засуджено, несправедливі звинувачення знято. Однак негласно дискримінація радянських німців продовжувалася. Утиски німців стосувалися

розвитку їхньої культури, мови, вступу до вищих навчальних закладів, при прийомі в партію і на керівні партійні і господарські посади. Німецьку молодь не брали в елітні підрозділи Радянської Армії — повітряно-десантні, прикордонні та інші війська⁷. Лише Указ Президії Верховної Ради СРСР від 3 листопада 1972 р. «Про зняття обмежень у виборі місця проживання, передбачених у минулому для окремих категорій громадян» дозволив німцям селитися в Україні. В результаті до 1979 р. в Україну повернулись понад 34 тис. німців. Серед них були не лише депортовані, а й біженці та етнічні німці з інших регіонів СРСР, які виявили бажання і знайшли можливість переселитися в Україну.

22 листопада 1955 р. ухвалою Військової Колегії Верховного Суду СРСР було скасовано вирок у справі Єврейського антифашистського комітету⁸, а кримінальна справа припинена через відсутність складу злочину. Однак становище радянського єврейства не було простим. Воно продовжувало перебувати у глибокій кризі. В УРСР, як і в усьому Радянському Союзі, спостерігалися процеси депопуляції та асиміляції єврейського населення. Продовжувалася дискримінація єврейського населення. Не було відновлено єврейські театри, газети, видавництва, школи. В Одесі, де проживало приблизно 150 тис. єврейського населення, не було жодної єврейської школи, у вищих навчальних закладах міста студенти-євреї становили всього 3–5%. Відповідно, у євреїв формувалась свідомість, що вони неповноцінна і нерівноправна національна меншість, поширювався сіонізм і емігрантські настрої. Якщо у 1939 р. в Україні (без Закарпаття і Буковини) мешкало 2,5 млн. євреїв (6,2% всього населення), то у 1959 р. — 840,3 тис. (2%) (з урахуванням даних з Криму та Закарпаття), а в 1970 р. — 777 тис. (1,6%). За період від закінчення Другої світової війни і до 1970 р. з України в Ізраїль виїхало лише 2 тис. осіб єврейської національності, оскільки виїзд їх був фактично заборонений.

Серйозних змін зазнала у повоєнний період польська національна меншість. Масові переселення поляків до Польщі привели до суттєвого скорочення їхньої частки у складі населення України. У 1959 р. тут проживало 363,3 тис. (0,9%) поляків⁹.

Реабілітація національних меншин у післясталінський період не стосувалась усіх депортованих з України, і не відновлювала повністю їхні конституційні права у частині місця проживання і повернення власності. Так, Кримський обком Компартії України 15 березня 1954 р. в листі на ім'я секретаря ЦК О. Кириченка висловився за «заборону всім адміністративно висланим у 1944 р. повертатися і проживати на території Кримської обл.»¹⁰. Йшлося про греків, вірмен і болгар. Позиція обкому була врахована в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1956 р. «Про зняття обмежень, про правове становище греків, болгар, вірмен і членів їхніх сімей, які

знаходяться на спецпоселенні». Відповідно до цього указу радянським грекам знімалися обмеження в пересуванні, однак їм було заборонено повертатися в Крим, де вони раніше проживали. Не були повернуті їм і зайняті партійними і радянськими чиновниками в часи депортації будинки і землі. Особам грецької національності чинилися всілякі перешкоди для виїзду в Грецію.

Прагнучи наблизитись до території свого попереднього проживання, національні меншини почали селитися у прилеглих до Криму областях — Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій. Щоб не допустити масових переселень, Рада Міністрів СРСР прийняла 15 грудня 1956 р. постанову «Про розселення громадян, які раніше проживали в Кримській області». Нею заборонялося проживання німців, греків, болгар, вірмен та осіб інших національностей у вищеназваних областях. Виконками рад депутатів трудящих зобов'язувалися виселити цих громадян з названих областей. Облвиконками інших областей повинні були працевлаштувати їх відповідно до направлення відділів оргнабору робітників і переселення.

В Указі Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1956 р., який не був опублікований, йшлося і про реабілітацію кримських татар. Однак права на повернення до Криму вони також у цей період не отримали. В Указі Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 р. про відміну спецпоселенського статусу для кримських татар і радянських німців у ст. 2 зазначалося, що «зняття обмежень по спецпоселенню з осіб, перерахованих у статті першій цього указу, не тягне за собою повернення майна, конфіскованого при виселенні, і що вони не мають права повертатися в місця, звідки вони виселені»¹¹. Тих татар, які нелегально переїхали в Крим, як правило, негайно виселяли. Кримські татари почали організовуватись для боротьби за повернення на свою Батьківщину. Спираючись на українських і російських дисидентів і правозахисників, кримські татари розгорнули вперту боротьбу за свої національні права. У вищі партійні і радянські органи направлялась величезна кількість індивідуальних і колективних листів, заяв, петицій, в яких ставилось питання про негайне розв'язання татарського питання. Зокрема, у 1958 р. на адресу ЦК КПРС від кримських татар надійшло два листи з підписами. Один з них мав 16 тис. підписів, другий — 12 тис. У 1959 р. прохання від татар на адресу ЦК КПРС містило в собі 10 тис. підписів. У травні 1961 р. на адресу Президії ЦК КПРС надійшов новий лист з 18 тис. підписів з проханням про повернення всього кримсько-татарського народу на Батьківщину, в Крим¹². Крім листів і петицій, кримські татари проводили збори, мітинги, демонстрації. Однак такі акції закінчувались нерідко розгоном їх учасників, арештами.

Структурні зміни у складі населення України за національною ознакою зафіксував Всесоюзний перепис населення 1959 р. Його результати були

такими: українців у республіці проживало понад 32 млн. осіб (76,8%), росіян — понад 7 млн. (16,9%), євреїв — 840 тис. (2%), поляків — 363 тис. (0,9%), білорусів — 291 тис. (0,7%), молдаван — 242 тис. (0,6%), болгар — 219 тис. (0,5%), угорців — 149 тис. (0,4%), греків — 104 тис. (0,2%), румунів — 101 тис. (0,2%), татар — 61 тис. (0,1%), вірмен — 28 тис. (0,1%), гагаузів — 23,5 тис. (0,1%), німців — 23 тис. (0,1%), чехів — 14,5 тис., словаків — 14 тис. осіб. На інші, нечисленні національності, разом припадало 146 тис. осіб (0,3%)¹³.

Аналіз політики радянської держави щодо репресованих народів і загалом щодо національних меншин у 50–60-ті роки ХХ ст. свідчить про те, що вона не була виваженою, послідовною і гуманною. Реабілітація громадян різних національностей носила половинчастий характер і поєднувалася з традиційним обмеженням конституційних прав особи.

Відновлення історичної справедливості з реабілітації репресованих народів не було в центрі уваги правлячої Комуністичної партії, оскільки вона у цей час була повною мірою зайнята не захистом природних прав народів, а проблемою «злиття націй», творення «нової історичної спільності — радянського народу».

Ідея «злиття націй» була центральною в комуністичній доктрині побудови інтернаціональної радянської держави в усі її історичні періоди. Вона базувалася на відомому положенні «Маніфесту Комуністичної партії»: «Національна відособленість і протилежності народів все більше й більше зникають уже з розвитком буржуазії, з свободою торгівлі, світовим ринком, з одноманітністю промислового виробництва і відповідних йому умов життя». Вважалося, що з переходом до соціалізму процеси ці прискоряться, нації поступово відімруть, національні риси народів внаслідок знищення їх основи — приватної власності неминуче будуть змішуватися і зникнуть. Тому навіть вимушений «розквіт націй» в СРСР у 1920-і роки був жорстко контрольований і регламентований більшовицьким режимом. В своїй основі він спрямовувався до відомої стратегічної мети, озвученої Й. Сталіним у 1930 р. на XVI з'їзді ВКП (б): «Треба дати національним культурам розвинутих і розгорнутих..., щоб створити умови для злиття їх в одну спільну культуру з однією спільною мовою».

Зміни в суспільстві у період правління М. Хрущова не носили глибокого характеру і не могли вплинути на природу режиму. Домінуючою тенденцією, хоча й прикрашеною атрибутами лібералізму, залишалася тенденція посилення концентрації всієї влади в Москві, зміцнення централізму, асиміляції й русифікації народів СРСР, оскільки головною етнічною базою радянської імперії були визначені росіяни, російський народ.

Послідовно проводилася лінія на посилення уваги до російської мови, зміцнення її позицій в суспільстві. Центральний орган КПРС — журнал

«Коммунист» пропагував ідею про те, що «на высших стадиях коммунистического общества неизбежно исчезновение национальных различий и слияние наций. Будущее слияние наций предполагает образование единого языка для всех народов». Єдиною мовою мала стати, звичайно, російська. Тож для чого було думати та піклуватися про національні мови?

Виступаючи на вчительському з'їзді в Києві у жовтні 1958 р. завідуючий відділом освіти і науки ЦК КПРС М. Кузін наголошував, що вивчення української мови у школах з російською мовою викладання має бути лише на добровільній основі, й що низькі оцінки в такому випадку з цього предмету не повинні бути перешкодою для переведення такого учня до наступного класу чи вступу до вузу... З'їзд виявив певний спротив пропаганді таких поглядів. Навіть деякі високі посадовці змушені були заявити, що українська мова повинна залишитися обов'язковою для вивчення в російськомовних школах.

У грудні 1958 р. в газеті «Правда» з'явилася стаття М. Бажана і М. Рильського «В ім'я людини», в якій автори виступили проти фактично факультативного викладання рідної мови в школах України. Їх ініціативу згодом активно підтримали збори київських письменників. Однак цей спротив не міг протистояти масованому тиску центру.

Реалізація «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» 1959 р. вела до прискореного збільшення російськомовних шкіл в республіці. У 1958/59 н.р. в УРСР було 25,4 тис. шкіл з українською мовою навчання з 3,5 млн. учнів, російськомовних шкіл було 4049, але в них навчалася 1,5 млн. учнів, хоча питома вага російського населення в Україні була значно нижчою. У порівнянні з 1955/56 н.р. кількість учнів у школах з російською мовою навчання збільшилася на 182 тис., а з українською — зменшилася на 2,5 тис.

Російськомовними були головним чином школи міські. У великих промислових центрах, передусім на сході та півдні України, такі школи переважали абсолютно кількісно і числом дітей, які в них навчалися. Скажімо, в м. Сталіно 98% учнів навчалися в школах з російською мовою викладання, в Харкові — 87%, в Одесі — 87%, Горлівці — 91,3%. У Кримській області було лише три школи з українською мовою навчання, які відвідувало ледь більше 600 учнів. Навіть у Києві, столиці Української РСР, у 1959/60 н.р. дві третини учнів загальноосвітніх шкіл здобували освіту російською мовою. У перший же рік дії шкільного закону кількість російськомовних шкіл у республіці зросла на 143 одиниці. Новий шкільний закон СРСР, в т.ч. його український дубляж, продемонстрував зневажливе ставлення влади до мов народів СРСР, став засобом подальшої русифікації і національного знеособлення неросійських народів.

Денаціоналізації служила не лише освіта, а й засоби масової інформації, видавнича справа. В Україні неухильно зростала кількість російськомовних видань. Так, у 1959 р. в УРСР було опубліковано 4 тис. назв книг і брошур українською мовою, в 1960 р. — 3,8 тис., у 1961 р. — 4 тис. Російськомовні видання становили відповідно 2,6 тис., 3,9 тис., 4,4 тис. назв. Такі диспропорції у видавничій справі вели до сумних наслідків. Вже у 1963 р. в СРСР лише 4,3% назв книг були україномовними (при 17% українського населення в Союзі).

В установах, навчальних і наукових закладах, на фабриках і заводах, в партійних та державних органах республіки, у листуванні, технічній та службовій документації застосовувалась виключно російська мова. Така політика привела до того, що мільйони українців стали називати російську мову своєю рідною. У 1959 р. їх налічувалося 2,1 млн. (6,5% усіх українців республіки), а в 1970 р. — понад 3 млн. (8,6%).

Пом'якшивши режим у роки хрущовської «відлиги», влада нарощувала зусилля з нівелювання національного життя народів СРСР. Новий поштовх цим процесам дав XXII з'їзд КПРС, який визначив програмною метою своєї діяльності формування «нової історичної спільності — радянського народу».

Серцевиною концепції «радянського народу як нової історичної спільності» у відношенні до України була ідеологія «воз'єднання», сформульована в тезах ЦК КПРС до 300-річчя Переяславської ради (1954 р.). Саме в ній були закорінені основні елементи опорної конструкції теоретичного винаходу партії.

Поповнивши теоретичний арсенал партії, положення про радянський народ стало активно впроваджуватись у суспільно-політичну практику, у свідомість населення.

Основою радянського народу, як нової нації, мала стати багаточарова національна свідомість, яку графічно можна було б зобразити у вигляді піраміди. На її вершині — власне російський елемент, нижче — слов'янський («триєдиний російський народ»), ще нижче — всі інші національності, які населяли Радянський Союз. Під цю схему підганялися міжнаціональні стосунки, проводилась відповідна національна політика. «Нова радянська людина», на думку російського дослідника тоталітаризму К. Гаджієва, не могла мати національної основи, національного коріння, вона — представник безнаціональної спільноти.

Радянське керівництво радикалізувало політику «перемішування племен і народів». Росіянами активно «освоювалися» національні райони СРСР і союзні республіки. Заохочувалося переселення росіян в Україну, а українців — за межі УРСР.

У 1950–1960-ті рр. абсолютна і відносна чисельність російського населення в Україні також неухильно збільшувалася. Передусім за рахунок його

зростаючого притоку у великі міста і промислові центри. Якщо у 1939 р. чисельність росіян в Україні, в її сучасних кордонах, становила понад 4 млн. осіб (10,4%), то у 1959 р. тут налічувалося уже більше 7 млн. осіб (16,9%), а в 1970 р. — більше 9 млн. (19,4%). У роки хрущовської «відлиги» Україна, як і раніше, була одним з найпривабливіших регіонів для росіян, які мігрували за межі своєї етнічної території. Відповідно, показники абсолютного приросту росіян залишалися набагато вищими від показників зростання чисельності будь-якої іншої національності України.

З 1959 р. по 1970 р. середньорічна чисельність росіян, які прибували в Україну, становила 118 тис. осіб. Осідали російські мігранти переважно у містах. У 1959 р. в українських містах було сконцентровано 81% російського населення. До кінця 1950-х рр. приплив росіян у міста республіки випереджав за обсягом міграцію до них українців. Внаслідок цього відсоток росіян у міському населенні України неухильно зростав, досягши у 1959 р. 29%. У 60–70-ті рр. етнічна структура мігрантів приблизно відповідала національному складу міст, внаслідок чого частка росіян у міському населенні стабілізувалася на рівні 30%¹⁴.

Загалом за період з 1913 по 1959 р. чисельність росіян на території СРСР зросла більше, ніж у два рази, від 72 млн. до 159 млн. осіб. І це незважаючи на Першу світову, громадянську і Велику вітчизняну війни, масові репресії, голод. Кількість українців з 1913 по 1959 р. зросла з 33 млн. до 37 млн. осіб. Темпи приросту росіян були у 5 разів більшими, хоча до складу України в цей період увійшли Буковина, Закарпаття, Галичина, Крим, а народжуваність і в росіян, і в українців була приблизно однаковою.

В роки хрущовської «відлиги» російська етнічна група отримала найкращі з усіх національностей України, включаючи і самих українців, умови для розвитку і задоволення своїх національно-культурних потреб та інтересів. Росіяни займали за своїм соціальним статусом найбільш поважне місце серед національних спільнот України. Трагедія останніх полягала в тому, що поряд з одним видом нерівності, соціально-класовою, коли в суспільстві перевага віддавалася (формально) робітникам, селянам, пролетарям (насправді — партійно-бюрократичній верхівці) культивувалася підспудно й інша нерівність — національна.

Перебування росіян в Україні не складало для них якихось проблем. Вони завжди залишалися «першими серед рівних», відчуваючи себе не національністю, національною меншиною, а нацією, носіями високої історичної місії. В силу свого домінуючого становища у них не було відчуття інонаціонального середовища. Для них взагалі була характерна слабка адаптація до мови і культури національної більшості. Та в дійсності вона була й не потрібною: національно-російська двомовність (як перехідний етап до російської одномовності), престижність «російської» освіти, переваги у всіх

сферах російської мови знімали проблему знання української. Російський ірредентизм (боротьба за возз'єднання розірваного етносу) посилювався за рахунок асиміляції українського населення і сприйняттям його як окремої гілки того ж російського народу. Радянське партійно-державне керівництво виходило фактично з ідеї «СРСР як єдиної неділимої Російської держави». У 1966 р. в листі-клопотанні до Голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР український поет-перекладач, дисидент С. Караванський писав: «поява на Україні великих мас російського населення (відставні офіцери, відставні працівники КГБ та інші привілейовані категорії громадян), які селяться у містах і захоплюють усі вигідні посади, роботи і професії, призводить до того, що корінне українське населення відтискається на низькооплачувані роботи чорноробів, санітарів, двірників, грузчиків, будівельних та сіль. госп. Робітників. Таке безцеремонне заселення відвічних українських земель не обіцяє нічого, крім національної ворожнечі»¹⁵.

Зростаюча присутність росіян в Україні та дифузія російського й українського етносів, вели, фактично, до розмивання останнього і витворення нового субетносу — «новоросів», які, залежно від політичних та культурних умов, могли вважати себе або росіянами, або українцями. Характеризуючи російську імперську історію, відомий російський публіцист В. Прокоф'єв зазначав: «Росія закабалила нові колонії — як їй здавалося — навіки. Оскільки віри в те, що прибалти, західні українці, молдавани погодяться на роль напіврабів Росії не було, то Росія почала змінювати демографічний склад поневолених країн... Для місцевих мешканців радянська влада була потрійним злом — тоталітаризмом, окупацією і перетворенням в національну меншину у своїй рідній країні»¹⁶.

Таким чином, у роки хрущовської «відлиги» етноси України продовжували зазнавати суттєвої деформації. Русифікувалася титульна українська нація, національні меншини. Їхні представники масово набували рис російської ідентичності. Вони неухильно зменшувалися кількісно. Змінювалося їхнє національно-культурне обличчя. Натомість зростала кількість російського і зрусифікованого населення. Україна неухильно і прискореними темпами перетворювалася з поліетнічної в двоетнічну країну. Диспропорції і дисгармонія в динаміці змін етнічної структури українського суспільства не були закономірним процесом міжнаціональних стосунків, а штучно інспірованим, який рано чи пізно мав повернутися у своє природне русло, що і засвідчили події 1991 р.

В статтє раскрываются изменения в этническом составе населения Украины в период хрущевской «оттепели», либерализации национальной политики КПСС.

Ключевые слова: національна політика, лібералізація, національні меншинства.

The article deals with ethnic dimension of population change in Ukraine during the Khrushchev Thaw, the liberalization of the CPSU national policy.

Key words: national policy, liberalization, national minorities.

¹ Статут Організації Об'єднаних Націй. — К., 2008. — С. 7.

² http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/colonial.shtml

³ Невичерпність демократії. — К., 1994. — С. 105–109.

⁴ Цит. за: Антонович М. Конвенція про захист прав людини і основних свобод у судах європейських держав та перспективи її застосування в Україні // Право України. — 2000. — № 8.

⁵ http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_043

⁶ Див.: Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. док. і матеріалів / Упоряд. М.І. Панчук та ін. — К., 1994. — С. 318–324.

⁷ История российских немцев в документах (1763–1992 гг.). — М., — С. 211, 242, 251, 254–290.

⁸ Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Зб. док. і матеріалів / За заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. — Київ–Чернівці, 2008. — С. 826.

⁹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР. — М., 1963. — С. 168.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3614, арк. 1; Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І.О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка. — Ч. 2. — С. 434.

¹¹ Крымско-татарское национальное движение. — М., 1992. — Т. 2. — С. 51.

¹² Пыжиков А.В. Хрущёвская «оттепель». — М., 2002. — С. 187.

¹³ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР. — М., 1963. — С. 168–169.

¹⁴ Шевченко Анатолій. Росіяни // Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. — К., 1996. — С. 106–107.

¹⁵ Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»): Зб. матеріалів уклад Вячеслав Чорновіл. — Париж, 1967. — С. 144–153.

¹⁶ Цит. за: Часто Петро. Від Переяслава чи до Переяслава? Третього не дано... // <http://www.svoboda-news.com/2003/27/3.htm>

Смольницька Мирослава (Київ)
УДК 94(477)–055.2:32”1945–1965”

ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА В УРСР: ПРАВОВЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ТА НАПРЯМИ РЕАЛІЗАЦІЇ (середина 1940-х — перша половина 1960-х рр.).

У статті висвітлюються основні напрями гендерної політики в УРСР (середини 1940-х — першої половини 1960-х рр.), закріплені в нормативних документах і проваджені керівництвом держави стосовно своїх громадян. Прослідковано реалізацію постулатів рівності статей у повсякденному житті.

Ключові слова: *гендерна політика, становище жінок, рівність статей, повсякдення, Українська РСР.*

Попри розмаїття публікацій, які виконані в рамках гендерних досліджень, або ж з використанням гендерного підходу перед науковцями постає чимале коло маловивчених проблем. В т.ч., одна з них — гендерні взаємовідносини в Українській РСР в другій половині ХХ ст.

Мета публікації — дослідити політику радянської держави стосовно суб'єктів гендеру (чоловіків і жінок) у повоєнні роки і період «хрущовської відлиги». З огляду на поставлену мету ставимо завдання: проаналізувати законодавчу практику радянської держави в сфері регулювання гендерних відносин, прослідкувати реалізацію проголошуваних постулатів рівності статей у повсякденному житті.

В науковій літературі наявний чималий пласт досліджень, які розкривають проблеми жінок і чоловіків в радянському соціумі. З огляду на характер зародження гендерних досліджень спочатку як історії жінок, чи історичної фемінології більшість авторів у своїх напрацюваннях об'єктом аналізу обирали жінку і відповідно вивчали, які трансформації відбувалися з її статусом порівняно з статусом чоловіків.

Історіографія даного питання бере свій початок практично одночасно з досліджуванним періодом. Зміст напрацювань радянських науковців фактично є рупором офіційної політики держави: вони акцентують увагу на таких ролях жінки в соціумі, як трудівниця, мати-героїня, громадська діячка, звеличують досягнення окремих представниць у цих сферах.

Виклад матеріалу в працях, опублікованих в 1940-ві–1960-ті рр.¹ базувався на підборі фактів, що підкреслювали рівноправне становище жінок в СРСР і відповідно в УРСР. Автори, опираючись на положення Конституції СРСР, Конституції УРСР та інших нормативних документів радянського законодавства, говорили про наявність в країні умов, які

забезпечували жінкам рівність прав з чоловіками. А саме: жінкам гарантувалися рівні можливості у праві на працю, доступності знань, декларувалися законодавчий захист жіночої праці, охорона материнства, надання допомоги у вихованні дітей. Причому висвітлювалися тільки позитивні моменти і зрушення (з позиції офіційної ідеології) від проваджуваних заходів у забезпеченні рівних прав у становищі чоловіків і жінок в радянській країні.

В кінці 1970-х — на початку 1980-х поряд з публікаціями, які звеличували діяльність держави і партії, спрямовану на піклування про жінок, почали з'являтися перші дослідження, з сторінок яких дізнаємось про наявність різноманітних проблем, які доводиться вирішувати жінці у повсякденні. В цей період коло дослідників жіночих проблем включало істориків, соціологів, економістів, філософів тощо. Зокрема, за даними Н. Пушкаревої² найбільш ґрунтовні розробки окремих питань в цьому напрямі здійснено соціологами і етнографами. Додамо тільки, що більшість з цих досліджень базувалися на аналізі становища жінок в РСФСР, жінки УРСР в них представлені фрагментарно.

Після розпаду СРСР напрями досліджень, які почали розроблятися науковцями у 1980-ті, знайшли своє продовження і навіть поглиблення. Наукову палітру було значно розширено в т.ч. за рахунок появи можливостей дослідникам з пострадянського простору долучитися до апробації методології та інструментарію соціальної історії, гендерних досліджень, історії повсякдення, мікроісторії, усної історії тощо, які вже кілька десятиліть успішно розвивалися і удосконалювалися зарубіжними колегами. Зокрема, серед українських істориків різноманітні аспекти гендерних відносин вивчають О. Кісь, Л. Буряк, М. Вороніна, К. Кобченко, О. Лабур, О. Стяжкіна та ін. В російській історіографії гендерні проблеми вже тривалий час досліджують Н. Пушкарева, С. Айвазова, Т. Кириллова, О. Здравомислова. Загалом дослідники радянської дійсності приходять до висновку, що гендерний режим в СРСР втілював одночасно такі складові, як декларація рівності у публічній сфері та наявність традиційного розподілу ролей у приватній.

Гендерні відносини, які домінували в радянському суспільстві в період з середини 1940-х — до першої половини 1960-х рр., почали утверджуватися в повсякденному житті населення ще в довоєнний період. Юридичне оформлення принципу рівності знайшло своє закріплення в законодавчих документах СРСР, які в свою чергу були продубльовані в законодавстві союзних республік. Апелюючи до ряду правових документів, керівництво радянської держави вкорінювало в масовій свідомості як прогресивне і позитивне досягнення наявність юридичного оформлення рівноправності чоловіків і жінок у публічних сферах. Насамперед наголошувалось, що

СРСР була першою державою в світі, в Конституції якої ще з 1918 р. було закріплено юридичну рівноправність чоловіків і жінок у всіх сферах соціального життя³. Станом на середину 1940-х років діяла низка законодавчих актів, які в правовому полі регулювали становище жінок, їх права і обов'язки. Серед них основні — Конституція Української РСР, «Положення про вибори до Верховної Ради Української РСР», «Положення про вибори в обласні, окружні районні, міські, сільські і містечкові Ради депутатів трудящих Української РСР», Указ президії Верховної Ради СРСР «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, посилення охорони материнства і дитинства про встановлення почесного звання «Материнська слава» і медалі «Медаль материнства»» (8 липня 1944 р.).

Згідно них жінкам гарантувався відкритий доступ до участі в громадсько-політичному житті суспільства в першу чергу шляхом рівноправної участі у виборах. «Вибори депутатів є загальними: всі громадяни УРСР, що досягли 18 років, незалежно від расової належності, статі, віросповідання, освітнього цензу, осілості, соціального походження, майнового становища і колишньої діяльності, мають право брати участь у виборах депутатів, за виключенням божевільних та осіб, засуджених з позбавленням виборчих прав. Депутатом ВР УРСР може бути обраний кожен громадянин УРСР, що досягнув 21 року, незалежно від расової приналежності, статі, віросповідання, освітнього цензу, осілості, соціального походження, майнового становища і колишньої діяльності». Крім того жінки мали право на рівні з чоловіками обирати і бути обраними чи призначеними на керівні посади в законодавчі, урядові та вищі судові установи республіки⁴.

Якщо право заборони накладалось на одного з подружжя, воно не поширювалося на іншого члена подружжя. Гарантувалися рівноправність подружжя у шлюбі в особистих і в майнових відносинах.

Жінка проголошувалася рівноправною в різних сферах публічного життя. Згідно радянської пропаганди вона мала рівні права: в колгоспному і промисловому виробництві, мала право на освіту, право на відпочинок (відпустки і дозвілля), право на соціальне забезпечення населення (включно з безкоштовною медичною допомогою), рівні можливості для реалізації в громадській і державній діяльності, в мистецтві. Неодноразово підкреслювалося, що жінці гарантувалося піклування держави при виконанні нею материнських функцій. Зокрема, жінка-мати могла розраховувати на додаткову допомогу від держави з народженням третьої дитини. Щоб «підняти на невидану досі висоту гідність і славу матері» вводилися урядові нагороди багатодітним матерям за народження і виховання своїх дітей. Збільшувалися відпустки жінкам на час вагітності і пологів до 77 днів, замість 62. Вагітні жінки на певному терміні вагітності отримували право на звільнення від

надурочних і нічних робіт, їм надавалася перевага у відпуску продуктів з підсобних господарств заводів і фабрик. Серед інших проголошуваних заходів в сфері охорони материнства і дитинства передбачалися: створення будинків матері й дитини, спеціальних будинків відпочинку для ослаблених матерів-годувальниць і вагітних жінок; розширення мережі дитячих закладів з метою повного охоплення ними всіх дітей, які потребують обслуговування; встановлення кримінальної відповідальності щодо осіб, звинувачених в образі і приниженні гідності жінки-матері⁵.

Всі ці заходи мали підкреслити прогресивність соціалістичного ладу в радянській державі, що постійно протиставлявся порядку існуючому в «капіталістичних» країнах. Найбільш гостро інакший від соціалістичного спосіб життя у сфері вирішення проблем жінок критикувався за відсутність надання жінкам шансів на реалізацію у різних сферах життєдіяльності, за їх безправне становище, особливо у виробничому процесі⁶. Згідно радянської політики жінкам, щоб позбавитися дискримінації, «пропонувалося приєднатися в ряди працівників найманої праці, взяти активну участь в класовій боротьбі, яка веде до соціалістичного перевороту. А вже в суспільстві, звільненому від дискримінації, експлуатації і пригноблення, здавалося тоді, будуть створені умови для справжньої рівності чоловіків і жінок»⁷. Фактично зрівняння жінок в правах з чоловіками в радянському соціумі відбулося за рахунок зрівняння жінок перед лицем народного господарства в якості «трудової сили» з чоловіками⁸.

Саме такі акценти розставляла радянська пропаганда, коли представляла становище жінок СРСР на розсуд міжнародній громадськості. Жінок радянської держави, зокрема на міжнародній виставці в Парижі 1947 р., позиціонували, як вільних і рівноправних: «ви бачите жінок на всіх виробництвах, у всіх професіях, кожна працює для величі своєї країни і для загального благополуччя... Вони вільно вибирають своє майбутнє, розвивають свої здібності, фізичні і розумові»⁹.

Наявність чималого комплексу проблем, які складали значний відсоток часу повсякдення людини, панівна ідеологія залишала поза увагою. Головну увагу держави було зосереджено на вирішенні проблеми економічної відбудови шляхом залучення у виробництво якнайбільшої кількості робочих рук, в т.ч жіночих. Завдання, які ставились перед жінками у кінці 1940-х рр., висловлені в одній з промов Й. Сталіна: «Жінки складають половину населення нашої країни, вони складають величезну армію труда і вони покликані виховувати наших дітей, наше майбутнє покоління, тобто наше майбуття»¹⁰.

Безперечно жінки складали вагому частку трудових ресурсів країни у воєнні та перші повоєнні роки (фактично з 1943 року і до демобілізації колишніх військових з лав Червоної армії більшість працюючого населення

становили жінки). Зокрема, в загальній чисельності робітників і службовців Української РСР після звільнення її території жінки нараховували: 3958 тис. осіб, проти 1381 тис. чоловіків. В т.ч. кількісний склад міського працездатного населення був представлений — 479 тис. чоловіків, 1126 тис. жінок; серед сільського населення після звільнення — 902 тис. чоловіків і 2832 тис жінок¹¹. Станом на 1 жовтня 1945 р. з проведенням демобілізації удільна частка жінок в загальній чисельності робітників і службовців Української РСР складала 52,2%: в промисловості 43,8%, сільському господарстві 58,7%, будівництві 36,3%, на транспорті та зв'язку 42,2%, освіті 73,5, охороні здоров'я 85,5%, на держслужбі 57,5%¹². Надалі співвідношення жіночого та чоловічого населення вирівнювалося, проте дисбаланс на користь жінок зберігався дуже довго¹³.

Після закінчення війни перепис населення 1959 року все ще відображав її негативні наслідки, які продовжували мати місце і на початок 1960-х рр. Війна позначилася на темпах приросту населення: скоротилася народжуваність, що привело до зменшення в 1959 р. чисельності осіб у віці 10–19 років. Крім того, у вік активного розвитку сім'ї і народження дітей (15–49 років) ввійшла малочисельна група жінок воєнного часу народження¹⁴. Негативні тенденції продовжували спостерігатися і в наступні роки: на початок 1961 р. молоді 16–19 рр. в країні нараховувалося всього 10 млн. проти 14,7 млн. на поч. 1959 р., чи майже в 1,5 рази менше. Тільки до 1966 р. чисельність молоді вказаного віку досягла рівня 1959 р.¹⁵.

Оскільки держава потребувала жіночої праці, ініціативи, рушійної сили на різних ділянках відновлення соціалістичного господарства, реалізація положень про рівність статей відбувалася на рівні державного регулювання. Зокрема, вживалися заходи щодо широкомасштабного залучення жінки до політичної, суспільної та виробничої діяльності, шляхом забезпечення пропорційного представництва жінок у державно-партійних структурах, створенню можливостей для їх активної участі у громадських організаціях, наданні права отримувати жінкам освіту нарівні з чоловіками і забезпечення їх відповідно місцем роботи.

В кінці 1940-х рр. з обласних комітетів в ЦК КП(б) України регулярно надходили звіти про виконання рішень партії по роботі серед жінок. Вони містили інформацію: про участь жінок в органах радянської влади, ступінь їх залучення в народне господарство, охоплення жінок виробничим навчанням, їх участь у боротьбі за виконання п'ятирічки в чотири роки, участь у створенні колгоспів в західній Україні, реалізації права на освіту, обсяги висування на керівні посади (на партійну роботу, на комсомольську роботу, в органи радянської влади, в систему народної освіти, в галузь охорони здоров'я, в систему культосвітніх установ, облспоживспілку, облуправління сільським господарством та ін.)¹⁶.

Активна пропаганда в цьому напрямі, надання численних можливостей самореалізації у виробничому процесі відіграла важливу роль у мобілізації жіночої рушійної сили на виконання урядових завдань. Про це свідчать зокрема: архівні стенограми численних з'їздів передовиків різних галузей господарства, офіційні документи відділу по роботі серед жінок, підшивки періодичної преси досліджуваного періоду¹⁷.

Жінок активно залучали до виробничого, політичного, суспільного життя. Їх на рівні з чоловіками стосувалися проваджувані державою заходи різноманітних соціальних гарантій, зокрема таких як покращення життя і умов праці робітників, охорона праці на виробництві тощо.

Водночас вирішення питань щодо полегшення ситуації в приватному житті повністю залишалися поза увагою держави. Фактично офіційна ідеологія рівноправності маскувала існуючу дискримінацію жінок у всіх сферах життя і патріархальну ідеологію її другорядності, призначення для сімейного життя. За роки війни жінки стали незамінною виробничою силою, проте державна політика продовжувала використовувати їх продуктивну функцію, оскільки реалізовувала демографічну політику в т.ч. шляхом регулювання народжуваності штучними методами.

Такий стан речей фактично відображений у численних нормативних документах (мало згадуваних в радянській історіографії), юридична сила яких не полегшувала життя жінки. В перше повоєнне десятиліття репродуктивні права жінок фактично знаходилися під жорстким контролем держави, оскільки продовжували діяти: заборона на виробництво контрацептивів (з 1935 р.); заборона на аборти, крім т.зв. «за медичними показниками» (з 1936 р.); закон, що ускладнював розлучення (з 1936 р., і хоча в 1944 р. розлучатися дозволили, проте процедура продовжувала залишатися ускладненою, оскільки «народний суд, який знаходиться на близькій відстані від місця проживання подружжя, їх дітей і свідків на має права на вирішення розлучення по суті, а обласний суд, який має повноваження виносити рішення по суті справи, розташований зазвичай далеко від учасників судового процесу; не тільки свідки, але й члени сімей інколи не мають можливості з'явитися до суду у справі розлучення через далеку відстань, що в свою чергу не дає можливості обласному суду дослідити справу з необхідною повнотою і правильно вирішити питання про можливість чи необхідність збереження шлюбу»¹⁸). Згідно указу від 8 липня 1944 р. визнавалось, що тільки зареєстрований шлюб породжує права і обов'язки подружжя. Доволі жорстко засуджувалася жінка в тому випадку, коли вона наважувалася на дошлюбний зв'язок і вільне кохання. «Радянське законодавство про сім'ю і шлюб рішуче виступає проти легковажного відношення до шлюбу, до сім'ї, до виховання дітей. Розпуста і непорядкованість у взаємовідносинах статей несумісна з нормами комуністичної моралі»¹⁹.

Фактично в обмін на визнання свободи і рівності жінки держава поклала на неї виконання ролей не тільки трудівниці і матері, але й головної виховательки своїх дітей, берегині радянської сім'ї, вірної дружини, яка бере на себе всі клопоти про дім. До жінки-матері ставилися дедалі зростаючі вимоги по вихованню підростаючого покоління: державі необхідні були працьовиті виконавці, особи з слухняною поведінкою, незацікавлені в особистому матеріальному збагаченні, особи для поповнення збройних сил, а також особи, які здатні забезпечити подальше відтворення. Сім'я мала сприяти вихованню людини радянського суспільства з високими моральними якостями, основними серед яких були: «комуністичне ставлення до праці і соціалістичної власності, дисциплінованість, чесність і правдивість перед партією і народом, хоробрість та сміливість, скромність...»²⁰. Особисті розвиток і самореалізація дозволялися лише у схвалених державою сферах і за умови підтримки основної лінії партії. Оскільки велика увага приділялася наявності бездоганного минулого не лише власного, а й своїх батьків чи найближчих родичів, таке право отримували не всі. Осуду зазнавали всі, хто в своїй поведінці допускав відхилення не схвалені партійної ідеологією: «Немало є ще у нас таких юнаків і дівчат, які зневажливо ставляться до праці, не прагнуть трудитися на загальну справу і, добре знаючи свої права, не відчувають обов'язків перед партією, народом і державою, що створили умови для навчання і праці, для всебічного розвитку кожної людини»²¹.

Характеризуючи взаємовідносини радянської влади і жінки, дослідники говорять про своєрідний гендерний контракт, санкціонований державою: жінка формально має з чоловіком рівні права, отримує будь-яку освіту, може працювати на будь-якій посаді — але при цьому сім'я не перестає бути основою її діяльності. Держава немовби відмовлялася регулювати приватне життя людей, але насправді вона мовчазно підтримувала точку зору, що побут і сім'я — особиста справа кожної жінки, в якій вона може розраховувати на власні сили. З цього приводу дослідниці становища жінок говорять: «Люди старшого покоління пам'ятають про створювані ЗМІ образи сильних і сміливих жінок. «Робітниця — господині життя». Про них писали книги, газети, вміщували портрети стахановок і ударників. Вони були на виду, притягували до себе загальну увагу, заставляли говорити про свої проблеми. Особливо, якщо показували виключно високі результати чи виступали в професійних ролях, раніше властивих тільки чоловікам. А скромних домогосподарок на цьому шумному, яскравому фоні мало хто помітив. Вони вели своє тихе життя, також повне праці і напруги, але видно тільки своїм близьким»²².

В період «хрущовської відлиги», яка принесла позитивні зрушення в громадсько-політичному житті держави, намітила тенденції до покращення

в різних соціальних сферах, приватне життя жінки продовжувало залишатися в маргінальному становищі. Зрушення, які стосувалися покращення становище жінок, передбачали лише деяке полегшення контролю за їх репродуктивними функціями: в 1955 р., з відміною криміналізації абортів, жінкам і їхнім сім'ям повернули функції контролю над народжуваністю. Проте ця політика не підкріпилася сексуальною освітою, доступністю надійних контрацептивних засобів, і аборт для жінки залишався головним способом контролю репродукції.

Для законодавчого оформлення ще низки заходів, які б мали полегшити становище жінки в сім'ї, довелося чекати ще десятиліття: лише в 1965 р. — полегшено процедуру розлучення, в 1967 р. — урегульовано право на отримання фіксованої долі аліментів — 25% від заробітної плати колишнього партнера подружжя, в 1968 р. в кодексі про шлюб — введено оплачувані відпустки по вагітності і пологам, гарантії надання допомоги на дітей самотнім матерям і розлученим жінкам²³.

Всі ці закони об'єктивно сприяли покращенню становища жінок, проте не знімали з них подвійного навантаження, яке нарешті помітили навіть на рівні КППС. Зокрема, партійне керівництво у жовтні 1966 р. визнало наявність «феодалного відношення до жінок» і закликала до створення умов для подолання нерівності в побуті. Щоправда подібне визнання не реалізувалося у реальних діях на покращення ситуації.

Більш того, нерівність у становищі чоловіків і жінок поглиблювалася у виробничій сфері, яка ще десятиліття тому пропагувалася як рівноправна. Насамперед гендерна дискримінація реалізовувалася в тому, що державна політика не припускала залучення жінки в наукомісткі галузі, а навпаки підкреслювала, що жінці потрібно надати більш легку, але достатньо оплачувану роботу. В середині 1960-х років став міцно нав'язуватися гендерний стереотип фемінізації неprestижних галузей народного господарства. Де-факто жінки відсторонювалися від права на прийняття політичних рішень, участі в управлінні на різних рівнях.

Слід відмітити, що подібні тенденції почали спостерігатися ще на кінець першого повоєнного десятиліття. А саме: жінок, які під час війни отримали доступ до «чоловічих» професій, і продовжували їх займати ще кілька років по закінченні війни, із завершенням процесу демобілізації воїнів із лав червоної Армії легко витіснили із їхнього вимушеного становища лідерів у зв'язку із зростанням символічної «цінності» чоловіків. Причому інколи це робилося доволі брутальними методами. Інколи мотивація звучала навіть наступним чином: «...не знімаємо, а переводимо, ми вас вважаємо непоганим робітником, але ви жінка, а я на ваше місце підберу чоловіка, більш рухомий штат і роблю я це в зв'язку з вказівкою ЦК партії... жінка повинна бути жінкою»²⁴.

Таким чином, аналізуючи гендерну політику в Українській РСР, можемо констатувати, що в її правовому полі існувало чимало нормативних документів, які закріплювали рівноправність чоловіків і жінок у публічній сфері. Фактично, жінки в Українській РСР (за вищевказаними документами) користувалася рівними правами з чоловіками у всіх сферах господарчого, державного, культурного і громадсько-політичного життя. Можливість здійснення жінками рівних прав з чоловіками забезпечувалася наданням: рівного права на працю, оплату праці, відпочинок, соціальне страхування і освіти; державної допомоги багатодітним і самотнім матерям; відпусток із збереженням утримання жінкам під час вагітності і пологів; допомоги жінкам при виконанні материнських обов'язків шляхом створення мережі пологових будинків, дитячих ясел і садочків.

Попри проголошувану рівність, на практиці жінкам неодноразово доводилося стикатися з наявністю численних перепон, які заважали її реалізації в публічній сфері. Найголовнішим тягарем для більшості являлася відсутність дієвих засобів і методів, які могли б розвантажити жінку від практично одноосібного виконання традиційних домашніх обов'язків, відповідальності за сім'ю (і дітей, і чоловіка). Про занурення жінки лише у приватну сферу не могло бути й мови, оскільки така праця не вважалася суспільно-корисною і не отримувала належного визнання у суспільній свідомості. В радянському суспільстві відносини жінки з державою здійснювалися на основі її обов'язкової участі у суспільному виробництві.

В статье рассмотрены главные направления гендерной политики в УССР (сер. 1940-х — первой половины 1960-х гг.), закрепленные в юридических документах и реализовываемые руководителями государства по отношению к своим гражданам. Отслежено внедрение принципа равенства полов в повседневной жизни советского общества.

Ключевые слова: гендерная политика, положение женщин, равноправие полов, повседневность.

The article deals with the principal directions of gender policy in the USSR (the mid 1940s — the first half of 1960s.). They were enshrined in legal documents and realized the by state towards its citizens.

Key words: gender policy, gender, gender equality, everyday life.

¹ Бебель А. Женщина и социализм. — М., 1959. — 592 с.; Бильшай В. Решение женского вопроса в СССР. — М., 1959; Женщины страны советов. — М., 1977; Женщина, ее жизнь и стремления. Впечатления о международной женской выставке в

Париже. — М.: Изд-во ВЦСПС–Профиздат, 1948. — 102 с.; Советская женщина: труд, материнство, семья. — М.: Профиздат, 1987. — 176 с.

² Пушкарева Н. Гендерная теория и историческое знание. — СПб.: Алетейя; АНО «Женский проект СПб», 2007. — С. 39.

³ Гурко Т. Социология пола и гендерных отношений // <http://articles.excelion.ru/science/filosofy/39073775.html>

⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 74. — Спр. 8. — Арк. 349.

⁵ Там само. — Арк. 350.

⁶ Дет. див.: Проблемы занятости женских трудовых ресурсов. — К., 1981. — С. 6–13.

⁷ Пушкарева Н. Гендерная теория и историческое знание. — С. 133.

⁸ Там само.

⁹ Женщина, ее жизнь и стремления. Впечатления о международной женской выставке в Париже. — С. 9.

¹⁰ Цит. за: Женщина, ее жизнь и стремления. Впечатления о международной женской выставке в Париже. — С. 10.

¹¹ Галаган Я.В. Советская женщина: портрет в ретроспективе. — К., 1990. — С. 33.

¹² Там само. — С. 34.

¹³ Герасимова М.С. Историчні умови формування та правила організації повсякденного життя в Донбасі в 1945–1953 рр. // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. статей. Кн. 12. — Донецьк, 2006. — С. 118.

¹⁴ Панкратова М.Г. Сельская женщина в СССР. — М.: Мысль, 1990. — С. 40–41.

¹⁵ Груздева Е.Б., Чертихина Е.С. Труд и быт советских женщин. — М., 1983. — С. 25–26.

¹⁶ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 74. — Спр. 2. — Арк. 164.

¹⁷ Там само. — Спр. 1. — Арк. 3; Там само. — Спр. 2. — Арк. 3; Там само. — Спр. 4. — Арк. 11–14.

¹⁸ Бильшай В. Решение женского вопроса в СССР. — М., 1956. — С. 216.

¹⁹ Там само. — С. 214.

²⁰ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4716. — Арк. 24.

²¹ Там само. — Арк. 14–15.

²² Советская женщина: труд, материнство, семья. — М.: Профиздат, 1987. — 34 с.

²³ Пушкарева Н. Гендерная теория и историческое знание. — С. 431.

²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 74. — Спр. 4. — Арк. 126–128.

Бондарчук Петро (Київ)

УДК 265+260.2,94(477)”1940/1980“

РЕЛІГІЙНІ ОБРЯДИ ЖИТТЄВОГО ЦИКЛУ В ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (середина 1940-х — середина 1980-х років)

У статті аналізується здійснення релігійних обрядів циклу, зокрема хрещення, вінчання та поховання в УРСР. Автор простежує динаміку виконання обрядів, тенденції змін у цій сфері. Висвітлено мотивацію віруючих стосовно здійснення релігійних обрядів життєвого циклу.

Ключові слова: релігійні обряди, хрещення, вінчання, поховання, віруючі.

Одним із важливих питань соціорелігійної історії є обрядова поведінка віруючих. Вивчення його допомагає краще зрозуміти релігійність населення, його духовні пріоритети та цінності. В цій праці, аналізуючи це питання автор зупиняється на періоді середини 1940-х — середини 1980-х років. Предметом вивчення є виконання релігійних обрядів життєвого циклу в УРСР.

У вітчизняній історичній науці ця проблематика не була предметом спеціального історичного дослідження. Праці істориків, присвячені релігійному життю 1940–80-х років, лише побіжно торкалися її. Серед цих досліджень були монографії О. Лисенка¹, В. Пащенко², В. Войналовича³, І. Андрухів⁴, С. Яремчука⁵, Я. Стоцького⁶ та інші.

Велику увагу релігійні конфесії, насамперед РПЦ, РПСЦ, РКЦ та УГКЦ, приділяли обрядовим діям, які супроводжували найважливіші моменти людського життя: хрещення, вінчання та поховання. Перший і найповажніший із семи православ'я і католицизму — обряд (таїнство) хрещення. В основі його лежить вчення про те, що кожна людина грішна від народження, тобто несе на собі відбиток перворідного гріха, який змушує її страждати і робить вразливою перед злом. Хрещення звільняє людину від влади гріха, нечисті й відкриває шлях до спасіння, вічного життя у раю. Людина, за християнським віровченням, під час хрещення з'єднується з Богом, отримує благодать і помирає для тілесного, гріховного життя. Водночас хрещення є символічним актом прийняття дитини чи неофіта до релігійної громади⁷. Зважаючи на таке його значення, цей обряд був поширений серед вірян. У громадах РПЦ одночасно із цим обрядом виконувалося таїнство миропомазання, яке в римо-католиків здійснювалося пізніше.

Іншим важливим та поширеним був обряд похоронів. Похоронні обрядові дії включали відспівування та поминальні треби, які здійснювалися на

третій, дев'ятий, сороковий день і в річницю смерті⁸. Заупокійні богослужіння та похоронні обрядові дії мали полегшити померлому шлях до Царства Небесного, відмолити гріхи та відігнати «нечисту силу»⁹. Позаяк обряди хрещення та похорон, за релігійним віровченням, визначали багато в чому життя людини і посмертне існування людської душі, їх виконання було для віруючого надзвичайно важливе.

Менш поширеним було вінчання, що означало освячення шлюбу Богом.

Упродовж 1930-х років у зв'язку із жорстокою боротьбою з Церквою та релігією, закриттям храмів кількість виконуваних обрядів значно скоротилася. Під час війни, коли відбувалося відновлення діяльності храмів і функціонування релігійних громад, спостерігалось поживлення цієї діяльності. Ця тенденція зберігалась й у повоєнний період, відтак релігійні обряди виконувалися часто. 1946 року на Волині, за офіційними даними (цифри яких були нижчі від реальних, оскільки не включали певну кількість не облікованих обрядів і часто були занижені), православні священники охрестили 70,7% новонароджених дітей, повінчали 52% усіх зареєстрованих пар молодят і виконали обряд поховання над 78% померлих¹⁰. У Жмеринському районі Вінницької області 1947 року було здійснено близько 5 тис. релігійних обрядів (хрещень, відспівувань тощо)¹¹. Навіть 1957 року на Полтавщині, за офіційними даними, із 24 800 зареєстрованих новонароджених дітей 70% було охрещено. За церковним обрядом відбулося понад 40% поховань померлих¹². Вагомий рівень обрядової активності спостерігався також у промислових регіонах, де релігійність населення була найнижчою. Зокрема, в Новомосковську Дніпропетровської області 1949 року із 633 народжених дітей було охрещено у церкві 569, 1951-го із 639–545¹³. У Синельниківському районі Кривого Рогу 1946 року було охрещено 45% новонароджених, повінчано — 3,6% пошлюблених, поховано за церковним обрядом 36% померлих; у Васильківському районі цього міста охрещено й поховано відповідно 45,4% і 73%¹⁴. У багатьох регіонах, особливо в західноукраїнських областях, показники виконання релігійних обрядів були ще вищі.

Зупинімося детальніше на ситуації в окремих населених пунктах. Уповноважений Ради у справах РПЦ Федотов після своєї поїздки по Києво-Святошинському району відзначав: «В с. Михайлівська Рубежівка (Михайлівка-Рубежівка. — Б. П.) всі церковні обряди жителі цього села акуратно виконують, всі хрестять дітей, жодного похорону без священника не буває. Немає жодного випадку в селі, щоб ті, що беруть шлюб, не вінчались у церкві. У 1946 р. хрещень було 63, вінчань — 43, похоронів — 27»¹⁵. Тут до виконання релігійних обрядів були причетні і члени партії: комуніст Ковтун (39 років) вінчався у церкві, була охрещена дитина комуніста Дудника, дочка голови колгоспу вінчалася у церкві¹⁶. Уповноважений РСРК у Волинській

області М. Діденко у звіті за січень 1949 року, характеризує релігійне життя с. Пожарки Рожищенського району, писав: «У селі досі немає жодного народженого, над яким не здійснюють хрещення, немає жодного шлюбу поза церковним вінчанням <...>, навіть голова сільради не зміг цього уникнути і хрестив дитину, тому, як він заявив, що якщо залишити дитину не хрещеною, то тоді жити у селі неможливо — засміють»¹⁷.

Розповсюдження цих обрядів в Україні мало свою специфіку. Хрещення та поховання були значно поширеніші, ніж вінчання. У їх виконанні домінували західні області УРСР, тоді як південні, східні та центральні відставали. Крім того, жителі сільської місцевості були при цьому більш ревні, ніж городяни.

Як зазначалося раніше, в окреслений період спостерігалось також виконання релігійних обрядів над членами сімей комуністів та за їхньої участі. Лише у Жмеринському районі Вінницької області 1947 року 140 членів ВКП(б) звинувачувалися у причетності до виконання релігійних обрядів¹⁸. У доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Хрушова в Україні вказується, що 1948 року порівняно з 1947-м значно збільшилася кількість випадків, коли члени ВКП(б) чи кандидати в члени ВКП(б) були причетні до вінчання у церкві, хрещення дітей і дорослих, похоронів за участю священника й відвідували богослужіння у церкві. За 1947–1948 роки обкоми КП(б)У розглянули 980 справ на членів і кандидатів ВКП(б), що мали стосунок до здійснення релігійних обрядів, із них 349 припадає на 1947 рік, тоді як на 1948-й — 629. Найбільше членів і кандидатів у члени ВКП(б) причетні до релігійних обрядів у Житомирській області (191), Чернігівській (144) та Кам'янець-Подільській (129)¹⁹. Приміром, Ф. Доманський, член ВКП(б) із 1944 року, пасічник у радгоспі (Бердичівський район Житомирської області), запросив до себе додому священника, який охрестив вісім молодших дітей, двоє старших відмовилися²⁰. І. Гурін, 1919 року народження, член ВКП(б) із 1944 року, працював рахівником у колгоспі с. Бобровиця Чернігівської області і був секретарем первинної парторганізації. Своє вінчання у церкві наприкінці 1947 року пояснював тим, що інакше його дружина вийшла б заміж за іншого²¹. Інший комуніст (1919 року народження), який з 1943 року працював ланковим у колгоспі Згурівського району Полтавської області, дозволив охрестити свою дружину в церкві, мотивуючи свій вчинок тим, що від нехрещеної жінки може народитися виродок²².

У березні 1947 року Торчинський райком КП(б)У Волинської області розглядав справу про хрещення дітей комуністів Захарченка й Томашевича (обряд хрещення над дитиною першого виконувався у церкві, а другого — вдома). Згодом з'ясувалося, що діти колишнього голови райвиконкому Г. Дубинця і чинного Г. Павлюка теж охрещені в цей період²³. Як бачимо,

членство в компартії не перешкоджало багатьом людям зберігати залишки релігійної віри.

Попри те, що багато людей були причетні до виконання релігійних обрядів, частину православного духовенства, переважно зі старих кадрів, турбувало, що віряни не усвідомлювали їх змістового наповнення. Низку прикладів наведено у звіті (за січень–травень) 1949 року уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР П. Ходченка. Наприклад, священник Пашков із Херсонської області не задовольнявся тим, що віруючі здійснювали релігійні обряди за звичаєм, а хотів, щоб вони виконували їх із почуття віри. Священник Слесарев (с. Землянка Макіївського району Сталінської області) вимагав від осіб, які принесли хрестити дитину, знання напам'ять Символа віри, інакше відмовлявся здійснювати обряд²⁴. Неналежне усвідомлення значення обрядів не було наслідком лише антирелігійної боротьби, воно корінилося в самому православ'ї, яке в історичному минулому ніколи не акцентувало уваги на знанні пересічними віруючими основ віровчення чи змісту обрядів, відтак поширенішою була практика неусвідомленого обрядовір'я.

Серед істинно-православних християн (за окремими винятками) через відсутність священників не виконувалися обряди (таїнства) миропомазання, священства, маслосвяття (єлеопомазання). Обряд хрещення здійснювали повивальні бабки чи лідери та проповідники, які зналися на цій церемонії. За церковними правилами, повивальна бабка могла охрестити дитину, якщо та була слабка й могла померти неохрещеною. Істинно-православні християни скористалися цим правилом²⁵. В їх середовищі також було відсутнє виконання обрядів миропомазання та маслосвяття (єлеопомазання), проте окремі їх елементи могли виконуватися²⁶.

Не відмовлялися від виконання релігійних обрядів у цей період і загнані в підпілля греко-католики, які не перейшли у православ'я. Священник І. Нагаєвський писав: «Українську церкву загнано в катакомби. Скриті священники почали хрестити дітей, вінчати молодих супругів та уділяти хворим Найсвятіші Тайни, а померлому кладуть на домовину груд землі, що над нею в укритті відправляє священник похоронний обряд. Католицька Ієрархія, що діє в катакомбах, застосовувала всі досвіди і практику первісної Християнської Церкви під час поганських переслідувань»²⁷. Ця характеристика стосувалася і Галичини, й Закарпаття.

Віруючі, що залишилися вірні греко-католицизму після ліквідації УГКЦ, часто відмовлялися, щоб обряди виконували православні священники. 1948 року священник Погорецький із Тернопільської області заявляв: «...Віруючі сіл Трибухівці, Цвітова, Медведівці, Новоставці і Пилява були колись греко-католицької віри і такими хочуть залишитися. Настрашені Ватиканом і бандерівцями, вони не хочуть утримувати чужого їм вірою православного священника. Хрестити новонароджених дітей чи вінчатися йдуть у інші

церкви, тобто туди, де священники не признаються, що вони визнали православ'я...»²⁸. Отже, на долю греко-католицького духовенства припадало чимало виконаних обрядів у Західній Україні, які не фігурували в жодній статистиці.

Активними в повоєнний період були римо-католики. Виконання релігійних обрядів життєвого циклу католицьким духовенством можуть охарактеризувати показники по кафедральному костьолу у Львові. 1950 року там було охрещено 134 особи, 1951-го — 145, 1952-го — 126, 1953-го — 125. Кількість вінчань у ці роки становила відповідно 47, 51, 63 і 61²⁹, тобто у 2–3 рази менше. Проте важливо враховувати, що більшість римо-католиків польського походження були виселені після війни до Польщі й тих, що залишилися, було небагато. Можна також стверджувати, що ситуація із виконанням обрядів у ці роки в середовищі римо-католиків була сталою або близькою до неї. Якщо хрещень 1953 року у кафедральному костьолі Львова було здійснено менше порівняно з 1950 роком, то вінчань — більше. У цьому разі можемо говорити не про зменшення рівня релігійності, а лише про вплив природних факторів, як-от народжуваність.

Доволі активними у виконанні обрядів були протестанти, хоча тут слід зауважити, що вони не виконували деяких обрядів, які здійснювали православні та католики, та й самі обряди інколи мали інше значення. Приміром, баптисти, крім хрещення, здійснювали обряди вінчань та похоронів, які зберегли зовнішню церковну оболонку. Вони включали проповіді, молитви, співання гімнів³⁰, але не були таїнствами. Виконання обрядів у протестантських релігійних організаціях закритого типу в досліджуваній період часто відбувалося таємно.

Ось як, за свідченням очевидця, відбувалися хрещення в повоєнний період у громаді АСД у с. Пожарки Рожищенського району Волинської області: «Акт хрещення проводився таємно, скромно на річечці Лютиця поблизу села Пожарки. Присутніми були 5 осіб — ті, хто приймав хрещення, і ще 5 осіб, які його обслуговували». Інший член громади АСД повідомляв: «Весь акт хрещення проходив таємно. Сільські начальники, дізнавшись про намір хрещення, вартували біля дороги з метою перешкодити проведенню обряду»³¹. Наведені приклади були типові для протестантських громад закритого типу, особливо нелегальних.

Особливістю повоєнного релігійного життя був сильний зв'язок із воєнними лихоліттями — їх відгомони залишалися доволі відчутні. Зокрема це стосувалося релігійних ушанувань загиблих під час війни. Одним із проблемних моментів було здійснення панахид на братських могилах. Ініціювали ці акти представники духовенства та віруючі люди, але влада їх часто забороняла. У листі Ради у справах РПЦ при РМ СРСР від 11 травня 1948 року до уповноваженого Ради у справах РПЦ у Миколаївській області

Плахотного зазначалося, що здійснення панахид на братській могилі не дозволяється. Крім того, лист містив рекомендацію: тактовно роз'яснити священику, що у братських могилах можуть бути поховані не лише православні віруючі (а й навіть невіруючі), відтак можуть виникнути непорозуміння між різними віруючими і служителями різних культів³².

Як свідчать факти, в період середини 1940-х — середини 1950-х років спостерігалася тенденція до здійснення великої кількості обрядів в УРСР загалом. Це характерно для всіх великих та середніх конфесій. Проте були регіональні відмінності: в західноукраїнських областях виконувалося більше обрядів, ніж у південних, східних та центральних. Серед православних і католиків найпоширеніші були обряди хрещення та поховання.

Частка здійснених обрядів особливо зменшувалася впродовж кінця 50-х — початку 60-х років, коли здійснювалася активна антирелігійна політика. 1961 року у храмах РПЦ в УРСР, за офіційними даними, було охрещено 41% новонароджених (335 893 дитини), а 1962-го — 41,2% (340 963 дитини)³³. 1961 року поховано за релігійним обрядом 35,7% померлих (103 347), а 1962 року — 33,9% (110 940). 1961 року у православних храмах вінчалася 28 014 пар із 433 501, що брали шлюб, а 1962-го кількість вінчань в Україні складала 5,4% від загальної кількості укладених шлюбів³⁴. Очевидно, що ці цифри не відповідають дійсності, адже саме в цей період набирала сили практика заниження показників виконаних обрядів, до якої вдавалися органи влади, щоб успішно рапортувати про свої здобутки на ниві антирелігійної боротьби. Водночас чимало священиків приховували інформацію про частину здійснених обрядів.

До того ж на початку 1960-х фігурують суттєво відмінні дані. 1963 року в Україні, за офіційними даними, у православних храмах було охрещено 387 603 осіб (48,8%) із загальної кількості зареєстрованих новонароджених³⁵, тоді як 1961-го — 41%. Те саме стосується й обряду похоронів: якщо 1962 року, за офіційними даними, за ним було поховано 33,9% померлих, то 1963-го — 49,6%³⁶. Однак кількість вінчань за цей період зменшилася: 1963 року вінчалася у православних храмах 21 601 пари з 407 388 зареєстрованих шлюбів — на 2024 пари менше, ніж 1962 року³⁷. Не варто також забувати, що певна частина виконаних обрядів у Галичині та Закарпатті припадала на підпільне греко-католицьке духовенство, а ці обряди не фігурували в статистиці. Попри цифрові неточності, ми все-таки можемо простежити (враховуючи зазначені моменти) динаміку виявів обрядової активності віруючих, а вона свідчить, що порівняно з повоєнним періодом частка виконаних обрядів у цей період значно зменшилася.

Детальніше кількість виконаних обрядів хрещення, вінчання та поховання у середовищі РПЦ в окремих регіонах відображає представлена в таблиці 1 інформація³⁸.

Таблиця 1

Дані про кількість релігійних обрядів в УРСР за 1961 і 1962 роки						
Назва області	Хрещень у % від загальної кількості новонароджених		Вінчань у % від загальної кількості шлюбів		Поховань за релігійним обрядом у % від загальної кількості похоронів	
	1961	1962	1961	1962	1961	1962
Вінницька	27,6	32,0	3,0	2,1	27,5	20,4
Волинська	67,6	69,3	17,4	13,6	69,0	65,0
Дніпропетровська	18,5	28,0	0,9	0,4	13,5	26,0
Донецька	41,6	38,3	0,9	0,4	42,0	29,5
Житомирська	38,0	35,0	3,0	1,9	39,6	31,6
Закарпатська	59,0	67,7	30,1	36,0	62,3	65,5
Запорізька	31,6	42,6	0,4	0,3	15,1	12,06
Івано-Франківська	54,5	54,5	30,7	30,6	62,9	58,9
Київська	51,0	38,1	2,1	1,5	41,4	29,6
Кіровоградська	45,5	36,0	0,8	0,5	33,6	19,4
Кримська	29,7	36,6	0,3	0,2	12,6	19,4
Львівська	51,4	48,3	30,1	29,5	56,6	39,2
Луганська	23,2	20,1	0,5	0,5	22,2	20,0
Миколаївська	41,9	41,4	0,8	0,6	33,6	40,94
Одеська	49,6	43,6	8,0	5,6	42,5	50,6
Полтавська	39,6	33,5	0,4	0,2	27,6	20,0
Ровенська	62,5	65,5	28,5	23,6	64,5	64,3
Сумська	44,6	52,0	1,6	1,01	37,1	40,1
Тернопільська	58,4	58,0	38,4	35,01	35,7	68,0
Харківська	29,6	41,4	0,8	0,55	15,56	24,3
Херсонська	41,5	38,3	0,8	0,6	27,8	29,3
Хмельницька	35,4	34,9	2,1	0,5	29,0	19,1
Черкаська	31,8	38,2	0,6	0,4	27,7	25,2
Чернівецька	52,9	57,5	22,3	21,4	61,9	61,6
Чернігівська	41,0	41,1	4,2	2,2	46,2	28,8
Усього	41,0	41,2	6,4	5,4	35,7	33,9

Отже, найбільше охрещених 1962 року було у західноукраїнських областях — Волинській і Закарпатській, найменше — у центральних, східних і південних, особливо в Луганській та Дніпропетровській. За виконанням обряду вінчання цього ж року домінували Закарпатська, Івано-Франківська й Тернопільська області, а найбільше відставали Запорізька, Кримська та Полтавська. Що стосується Галичини, то тут, як ми зазначали раніше, певна частина виконаних обрядів припадала на греко-католицьких священнослужителів, що діяли підпільно. Ці дані у звітах уповноважених не фігурували. Те саме стосувалося й поховань за релігійним обрядом: найбільше їх зафіксовано у Західній Україні, найменше — в багатьох центральних, східних і південних областях. До того ж в областях, що сусідили, ситуація була неоднозначною. У Донецькій області, яка межувала з Луганською, частка осіб, що здійснили хрещення 1962 року, була майже удвічі більша, ніж в останній. Очевидно, що статистика по окремих областях далека від істини, зокрема і внаслідок бажання місцевих уповноважених успішно прозвітувати про успіхи в боротьбі з релігією. Занижені цифри були обумовлені й тим, що частину обрядів духовенство не фіксувало. Цю думку підтверджує дуже невелика, за офіційною статистикою, частка хрещень новонароджених у переважно сільській за населенням Вінниччині, де цей обряд виконувався над більшістю сільських дітей.

Незважаючи на посилення боротьби з релігією в цей період продовжували виконуватися релігійні обряди, зокрема хрещення, над членами сімей комуністів і навіть керівників державних установ та компартійних організацій. Лише у Новомосковську Дніпропетровської області, як повідомляється у доповідній записці старшого інспектора уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР С. Голубаня від 29 липня 1963 року, зафіксовані випадки хрещення дітей заступника секретаря парткому М. Ільїна, заступника прокурора М. Уткіна, завідувача райвідділу культури В. Огурцова, директора вечірньої школи А. Криворучка, секретаря партійної організації листопрокатного цеху металургійного заводу І. Головатого, секретаря партійного бюро СУ-2 Я. Деркача, секретаря партійної організації металургійного заводу І. Шинкаренка, секретаря парторганізації механічного заводу Ф. Журавльова та інших. Усього згадується кілька десятків керівників компартійних організацій та посадових осіб³⁹. У Миколаївській області не лише було охрещено дитину секретаря комсомольської організації колгоспу «Росія» селища Криве Озеро Л. Ларцева, він і сам був хрещеним батьком одного з комсомольців⁴⁰. Як бачимо, ситуація повоєнного періоду, коли діти частини комуністів і ще більше комсомольців, були охрещені, зберігалася.

Часто обряди здійснювалися не лише з релігійних причин. Так, громадянин Єрж (70 років) із с. Вищетарасівка Томаківського району Дніпро-

петровської області в бесіді з уповноваженим Ради у справах РПЦ зазначив: «Хай у нас немає молитовного будинку. Ми його не можемо мати, адже немає відповідної будівлі. Але не можна ж допускати і до того, щоб померлих ховали як собак. Забили в ящик, кинули в яму і в тих, що лишилися живими, на серці залишилися і гіркота, і думки: так само й мене поховують, як собаку. До війни у нас не було церков, але людей ховали як належить: проводжали з почестями»⁴¹. Цей громадянин не заявляв про свою релігійну приналежність, як і не порушував питання про відкриття церкви, однак був невдоволений тим, що померлих ховають без будь-якого вшанування.

Аналізуючи здійснення релігійних обрядів у середовищі РПЦ, один із працівників Ради у справах РПЦ в, УРСР старший інспектор уповноваженого Ради С. Голубань після перевірки в Кіровоградській області (1961 року) зазначав: «Безперечно, що в багатьох випадках ці обряди здійснюються в силу традиції. Безсумнівно, велику роль при цьому відіграла та ситуація, що церква залучала людей до виконання обрядів своєю помпезністю та мальовничістю релігійних обрядів і ретельно розробленим ритуалом»⁴². Радянський чиновник у даному разі лише підкреслив відомий як для влади, так і для духовенства, факт.

Намагалися у цей період зберегти вірність релігійним обрядам і старообрядці, що належали до РПСЦ (Білокриницької згоди). 1963 року в с. Грубні Кельменецького (тепер Сокиринського) району Чернівецької області із 36 новонароджених дітей 32 було охрещено в старообрядницькій церкві⁴³. Хоча слід зауважити, що загальна статистика по УРСР із виконання релігійних обрядів хрещення, вінчання і похоронів серед старообрядців була значно нижчою.

Дослідник старообрядництва О. Катунський зазначав, що однією із суттєвих особливостей віри старообрядців є прихильність до релігійного обряду. Релігійна догматика притягує увагу пересічних віруючих дуже рідко. Обряд виступає в ролі певного «інструмента», який забезпечує «вічне блаженство на тому світі» й вирішує земні проблеми⁴⁴. «Все це виробило у старообрядців практицизм у ставленні до життя, віру в успіх своїх дій, пронизаних релігійною обрядовістю», — зазначає О. Катунський. — «Іншими словами, більшість глибоко віруючих старообрядців сприймають усе своє життя як неперервний обряд. При цьому вони рідко звертаються до бога з будь-якими практичними проханнями. Те, що їм під силу, намагаються робити самі, про інше просто не думають»⁴⁵.

У релігійних організаціях старообрядців-безпопівців виконували здебільшого обряд похорону. Обряди хрещення новонароджених та вінчання здійснювалися рідко. На початку 1962 року із 63 старообрядницьких релігійних організацій безпопівських було лише 12⁴⁶. Нечисленність безпопівських громад сприяла занепаду релігійного життя, а місіонерської діяльності

спрямованої на збільшення кількості членів громад, яку провадили протестанти, вони не вели.

Активно виконувалися релігійні обряди життєвого циклу в греко-католицькому середовищі. Частина віруючого населення Галичини та Закарпаття у другій половині 1950-х — першій половині 1960-х років часто під впливом греко-католицького духовенства продовжувала ігнорувати здійснення обрядів православним духовенством. Так, під впливом греко-католицьких священників Зайця, Мартинюка і Месака із м. Заліщиків віруючі припинили відвідувати православну церкву в с. Добрівляни. Священик цієї парафії отець Снятович у скарзі архієпископу Львівському і Тернопільському Миколаю (1967 р.) писав: «В Заліщиках під час моєї роботи як пароха не було жодного хрещення і вінчання. Хрестять і вінчають в о. Зайця. У Вербну неділю щорічно він святить лозу в себе вдома. Всі несуть до нього, а до Добровлян мало хто йде із Заліщиків»⁴⁷. Нелегально виконували релігійні обряди і греко-католицькі священники на Закарпатті — уповноважений у справах РПЦ в УРСР П. Ходченко згадував Ороса, Миргитича, Ченгері та інших⁴⁸. Як бачимо, представники греко-католицького духовенства продовжували таємно хрестити, вінчати та здійснювати поховальний обряд.

Не нижчою, ніж серед православних вірян, була обрядова активність римо-католиків. У житомирському костьолі 1960 року було охрещено 774 дітей, 1961-го — 755, 1962-го — 740; у костьолах Закарпаття 1960 року — 1416, 1961-го — 1284; у Хмельницькій області 1960-го — 536 дітей, 1961-го — 551⁴⁹. У костьолі Житомира 1963 року охрестили 1994 осіб, а в костьолах Львівської області — 454⁵⁰. Багато римо-католиків, щоб здійснити обряд хрещення, приводили своїх дітей за багато десятків кілометрів⁵¹. Значно менше людей вінчалися у храмі: в костьолах Тернопільської області 1960 року — 37 пар, 1961-го — 39, 1962-го — 21; у Хмельницькій 1960 року — 139, 1961-го — 103⁵². У римо-католиків спостерігалася та сама тенденція, що й у православних: доволі велика частка виконаних хрещень і порівняно мала — вінчань.

Особливо сильні у цей період позиції РКЦ були в Закарпатті. На початок 1960-х у костьолах вінчалися навіть працівники державних установ. Інколи їх до цього спонукали священники. В Рахівському районі настоятель солотвинського костьолу Гевелі відкрито запропонував місцевому вчителю, який виступав із лекціями на атеїстичну тематику, обвінчатися, обіцяючи виконати цей обряд таємно⁵³. В регіонах, де римо-католиків було менше, такі випадки траплялися набагато рідше.

Великим залишався рівень виконання релігійних обрядів у Закарпатті в тих населених пунктах, де діяли реформатські громади. У с. Велика Добронь Ужгородського району 1961 року було охрещено 93% новонароджених

дітей, повінчано 83% усіх одружених, за релігійним обрядом були поховані всі померлі. 1960 року ці цифри становили відповідно — 85%, 72%, 97%. У с. Дрисині Мукачівського району 1960 року у храмі вінчалось 52% одружених, а 1961-го — всі⁵⁴. Цікаво, що в населених пунктах, де поруч із реформатами проживало багато представників інших конфесій, кількість виконаних релігійних обрядів була меншою.

У досліджуваній період серед реформатів, як і серед прибічників інших конфесій, спостерігалися спроби з боку рідних щоб священнослужителі здійснили релігійні обряди й над невірними. Для прикладу наведемо випадок, що стався у с. Струмківка Закарпатської області 1962 року: «...Ховали померлого молодого робітника-атеїста... Але батьки померлого наполягли, щоб був і реформатський єпископ Генчі, який у церкві цього села був за пастора. Останній відмовився, мотивуючи тим, що померлий був атеїстом. Тоді не тільки батьки, а й багато віруючих зажадали, щоб Генчі обов'язково був на похоронах. Генчі пішов, але без чорного плаща (схожого на ризу) і виступив із промовою, в якій не згадував бога і наприкінці сказав: “Покійник був хорошою людиною, але атеїст. Я його ще в дорадянський час ніяк не міг змусити молитися богу в школі, де я в той час викладав богослів'я”»⁵⁵. Прикметно, що інші священники, особливо православні, були менш вимогливі і часто виконували релігійні обряди при похованні невірних людей на вимогу їхніх рідних.

Під тиском влади загальна кількість обрядів, які здійснювалися в середовищі реформатів, скорочувалася. Якщо 1959 року було здійснено 1702 хрещень, то 1960-го — 1500; вінчань за церковним обрядом — відповідно 597 і 482⁵⁶. Проте частка виконаних обрядів хрещення, вінчання і похорону в реформатському середовищі залишалася вищою, ніж у православному та католицькому.

Послаблення антирелігійної боротьби в середині 1960-х років дало лише нетривале збільшення кількості виконання обрядів життєвого циклу, і тенденція до їх зменшення зберігалася. У 1970–80-х, порівняно із 1960-ми, спостерігалось подальше загальне зниження кількості здійснених обрядів. Кількість хрещень, здійснених в Україні православними священниками 1974 року, порівняно з 1970 роком, за офіційними даними, знизилася майже на 8% і становила 37%. За цей період на 2,3% зменшилася кількість похоронів за релігійним обрядом. Знизилася й кількість церковних вінчань⁵⁷.

В окремих документах Ради у справах релігій, працівники якої хотіли прозвітувати про свою успішну діяльність у сфері боротьби з релігією, навіть стверджувалося, що за шість років (1971–1977) в Україні на третину скоротилася кількість хрещень і вінчань (завищені дані. — *Б.П.*), поступово знижувалася кількість поховань за церковним обрядом⁵⁸. У СРСР скорочення обрядовості за 9 років відбувалося такими темпами: 1962 року було

охрещено 30,7% новонароджених дітей, а 1971-го — 20,6%; вінчання у православних храмах 1971 року складало лише 1,9% від загальної кількості шлюбів, а з усіх християнських конфесій — 3%⁵⁹. Як бачимо, статистика СРСР була значно нижчою, ніж в УРСР.

Водночас спостерігалось і збільшення кількості хрещень дітей шкільного віку. Якщо в Україні 1966 року було охрещено 1777 школярів, то 1974-го — 2683⁶⁰. Але ці цифри не враховували кількості не облікованих підпільних хрещень.

Нерідко охрещували й дітей представників інтелігенції. У Миколаєві, за офіційними даними, 1974 року були охрещені діти 92 інженерно-технічних працівників, 41 — вчителів і студентів, стількох же медиків, 16 — співробітників органів МВС⁶¹. Проте ця статистика не враховувала дітей, охрещених в інших храмах — за межами міста. Інтелігенція за виконання релігійних обрядів над їхніми дітьми могла зазнати гонінь, на відміну від колгоспників та робітників.

В окремих населених пунктах обряд хрещення здійснювали над понад 90% новонароджених дітей. Зокрема, в доповідній записці «Про релігійну обстановку в Ровенській області» (1970 рік) вказувалося, що в регіоні є села, де майже кожна новонароджена дитина охрещена в церкві⁶². Такі села були не лише в Західній Україні, а й у центральних областях. Зауважмо також, що сільська місцевість у здійсненні цього обряду випереджала міста. У Чернігівській області на сільську місцевість припадало 70%, а на міста — 30% із загальної кількості хрещень 1973 року⁶³. До того ж ситуація попередніх періодів, коли частину виконаних обрядів духовенство не реєструвало, а частину обрядів у Галичині та Закарпатті здійснювали греко-католицькі священики, повторювалася. Крім того, документи державних органів містять інформацію про здійснення релігійних обрядів удома (їх також не фіксували) й позаштатними священиками⁶⁴.

Аби чіткіше побачити динаміку виконання обрядів у середовищі РПЦ у цей період, звернімося до показників по Києву. Тут із 1970 по 1974 рік було досягнуто значного зниження релігійної обрядовості: хрещень — із 34,1% до 19,9%, вінчань — до 0,9%, відспівувань — до 28%⁶⁵. 1977 року хрестили новонароджених дітей 19%, вінчання становило 0,9% від кількості зареєстрованих шлюбів, поховано за релігійним обрядом 22,9% померлих⁶⁶. Різке зменшення кількості виконаних обрядів показує, що в подоланні релігійності виважена поступова атеїстична пропаганда була не менш ефективна, аніж жорстка антирелігійна боротьба.

На кінець 1970-х — початок 1980-х років (порівняно з другою половиною 1940-х), за офіційними даними, частка виконаних обрядів життєвого циклу значно зменшилася загалом по Україні: приблизно удвічі — хрещення й не менш ніж у кілька разів — вінчання. Менших змін зазнала традиція похо-

вань за релігійним обрядом. У різних регіонах зменшення виконання релігійних обрядів різнилося, що було зумовлено різними факторами.

Розглянемо ситуацію із виконанням різних обрядів у цей період детальніше, як її зображали радянські чиновники (див. таблицю 2) з її подальшим критичним аналізом.

Таблиця 2

Офіційні дані про кількість здійснених релігійних обрядів в окремих областях за перше півріччя 1978 року			
Назва області	Хрещень у % від загальної кількості новонароджених	Вінчань у % від загальної кількості шлюбів	Поховань за релігійним обрядом у % від загальної кількості похоронів
Вінницька	34,9	1,9	35,9 ⁶⁷
Ворошиловградська	27,3	0,4	67,6 (зокрема очних — 19,8, заочних — 47,8) ⁶⁸
Закарпатська	33,7	16	63,3 ⁶⁹
Івано-Франківська	42	12	70,2 ⁷⁰
Київська	29,9	0,5	37,2 ⁷¹
Кіровоградська	22,7	0,1	31,6 ⁷²
Кримська	18,6	0,05	очних — 2,8, заочних — 45,1 ⁷³
Одеська (на 1977 рік)	50,3	3,8	52,7 ⁷⁴
Полтавська	17,1	—	58,7 ⁷⁵
Тернопільська	28,6	13,7	76,1 ⁷⁶
Харківська	29,6	0,34	5,8 ⁷⁷
Херсонська	35,3	0,02	46 ⁷⁸
Хмельницька	20,4	0,4	25,1 ⁷⁹
Черкаська	24,3	0,23	29,8 ⁸⁰
Чернівецька	23,7	8,3	53,9 ⁸¹
Чернігівська	27	1,3	15 (із них 39% — заочні) ⁸²

Багато даних статистики у таблиці 2 явно занижені й хибні. Найбільше це стосується західних областей. Хоча в Галичині та Закарпатті частину виконаних обрядів можна «списати» на греко-католицьке духовенство, однак у Чернівецькій області низька статистика хрещення новонароджених (23,7%) обумовлена насамперед «правильним» статистичним підходом. Загалом можна стверджувати, дослідивши широке коло джерел, що кількість хрещених немовлят наприкінці 1970-х — на початку 1980-х років в Україні загалом становила не менше 60% від всіх новонароджених. У західних областях цей відсоток був вищий, а в східних і південних — нижчий. Те саме стосується мешканців сіл і міст: перші загалом більше схилилися до проведення цього обряду над своїми дітьми, ніж останні. Як бачимо, дані цієї таблиці становлять інтерес не як свідчення кількісних показників (а вони були далекі від реальних), а лише частково для відображення регіональних відмінностей — порівняння західних, центральних, східних і південних регіонів.

Що ж стосується цифр, які відображали кількість вінчань і поховань за релігійним обрядом, то вони менше зазнавали корекції з боку чиновників. Це було зумовлено низкою причин. Зокрема, кількість вінчань і так була доволі низька порівняно з показниками кількості віруючих, які офіційно визнавалися владою. А високу частку похованих за релігійним обрядом можна було допустити (тут занижувалася насамперед кількість так званих заочних відспівувань), скільки вона стосувалася людей народжених переважно в дорадянський період, а відтак не повністю перебуваючих під впливом атеїстичного світогляду. Тоді як висока частка охрещених новонароджених означала, що місцева влада не належним чином проводить антирелігійну пропаганду і бореться з «релігійними пережитками». А за таку «несумлінність» радянські посадові особи могли зазнати посадових стягнень і навіть бути звільненими з роботи.

Близькі показники виконання обрядів в Україні зафіксовані й у 1980-х. У Львівській області 1986 року, за офіційними даними, повінчалися 21,5% молодят і 64,5% похоронів було здійснено за релігійним обрядом⁸³. Це не надто відрізнялося від статистики другої половини 1970-х років. Всього у храмах РПЦ 1982 року було здійснено 182 тис. обрядів хрещення, 13 тис. вінчань, 245 тис. похоронних обрядів. На інші релігійні течії припадало лише 14 тис. згаданих обрядів (3,1%)⁸⁴. Такий невеликий відсоток лише свідчив, що серед прибічників багатьох протестантських течій та представників інших конфесій окремі обряди не виконувалися.

Ситуація у РРФСР була багато в чому схожа. За соціологічними даними, наведеними у книжці О. Дем'янова, близько 44,5% жителів Воронежської області (1970-ті роки) хрестили своїх дітей, ховали за релігійним обрядом понад 60% померлих⁸⁵. Як в УРСР, так і в Росії на прояви релігійності впливала регіональна специфіка.

Водночас у СРСР спостерігалася тенденція до збільшення кількості хрещень дорослих і дітей шкільного віку. Якщо 1976 року обряд хрещення було здійснено над 26,8 тис. повнолітніх осіб (за даними релігійних організацій), то 1986-го — над 51,8 тис., а хрещення дітей шкільного віку зросло за цей період відповідно від 25,6 тис. до 40,5 тис.⁸⁶

Як уже зазначалося, дані про кількість виконаних обрядів, які подавалися, часто були надзвичайно спотворені. Погляньмо на звіт 1975 року. Тернопільська область звітувала, що кількість хрещень складає 36% від кількості новонароджених. Тоді ж Донецька область, де була набагато нижча релігійність населення, і значно менше храмів, звітувала про 34,8% хрещень. Ще більш викривлена ситуація спостерігалася 1980 року, коли «малорелігійна» Донеччина за звітами перевершила Тернопільщину на 0,5%. А 1985 року справа дійшла до відвертого абсурду: за офіційними даними, на Тернопільщині було здійснено на 20% менше обрядів хрещення над новонародженими, ніж на Донеччині⁸⁷. Навряд чи чиновники, які склали або приймали ці звіти, вірили статистиці. Український релігієзнавець В. Єленський справедливо зауважує з цього приводу: «...Вся країна вимушено жила тоді в такому собі “ідеологічному задзеркаллі”. Пропагандистські фантоми охоплювали всі сфери життя. Згідно з ними чавуну мало виплавлятися щороку більше, а релігійності лишатися все менше. Скорочення мережі релігійних організацій, питомої ваги релігійних обрядів, кількості самих віруючих ставало критерієм успішної політико-виховної роботи. Вже це спотворювало реальну картину: в центр надходили переможні репортажі про мало не масовий перехід учорашніх віруючих на позиції науково-матеріалістичного світогляду. Духовенство ж приховувало правдиві дані про кількість хрещень, вінчань тощо, протестантські пресвітери не вносили до списків громади віруючих з вищою освітою, студентів, просто тих, хто побоювався втратити посаду. “Справна цифра” правила бал і серед ідеологічних працівників: той, хто володів прийомами формування потрібних показників, міг поглузувати з диваків, котрі не знали правил гри чи відмовлялися грати в неї»⁸⁸.

Певну активність у виконанні обрядів життєвого циклу зберігали й старообрядці. Динаміка хрещень, вінчань і похоронів за релігійним обрядом старообрядців 1960–70-х років була така: якщо 1964 року у Вінницькій області було охрещено 149 дітей, повінчано 53 пари, поховано за релігійним обрядом 81 померлих осіб, то 1970 року відповідно 116, 44, 117; 1973-го — 82, 38, 125⁸⁹. 1977 року на Вінниччині у старообрядницьких громадах було охрещено 70 дітей, здійснено 40 вінчань і 165 відспівувань. Цього ж року соборувалося 70 осіб. Згідно з опитуваннями, діти дев'яти із десяти молодих сімей були охрещені на вимогу своїх дідів та бабів. Із 70 хрещень 60 було здійснено над дітьми колгоспників і лише 10 — над дітьми з робітничих

сімей⁹⁰. Отже, ці цифри свідчать, що кількість охрещених і вінчаних у РПСЦ невинно зменшувалася; одночасне збільшення кількості похованих за релігійним обрядом теж є свідченням занепаду цієї конфесії, адже віруючих ставало менше, а поповнення було незначне.

У старообрядницьких громадах Одеської області протягом 1970-х років спостерігалися ті самі процеси, що на Вінниччині: зниження кількості виконаних хрещень і збільшення кількості похоронів. Якщо 1970 року було охрещено 369 осіб, то 1972-го — 474 осіб, 1975-го — 371, а 1977 року — 256 осіб. Відспівувань упродовж цього періоду було здійснено відповідно 208, 432, 374 і 453⁹¹. Збереження високих показників виконання обрядів на Одещині великою мірою зумовлене як більшою кількістю старообрядців, що там проживали, так і більшою компактністю їх проживання.

На кінець 1970-х — початок 1980-х існували села, де вияви релігійної поведінки старообрядців були інтенсивні. Приміром, у с. Грубні Сокирянського району Чернівецької області, де населення майже повністю складалося зі старообрядців, за перше півріччя 1978 року з 13 народжених дітей 12 було охрещено; з 15 пар, що зареєстрували шлюб у ЗАГСі 11 вінчалася; із 16 похоронів — 13 було здійснено за релігійним обрядом⁹². Такого не можна було сказати про с. Білу Криницю Глибоцького району цієї ж області, де населення теж майже стовідсотково складалося зі старообрядців та їхніх нащадків. Однак упродовж 10 років (на 1978 рік) серед місцевих віруючих не було здійснено жодного хрещення і вінчання. Причина полягала не лише в послабленні релігійності, а й у збільшенні кількості осіб похилого віку. Тут майже не було молоді, вона виїжджала із села чи асимілювалася. Зрідка в цьому селі хрестили дітей старообрядців з інших місцевостей області⁹³. Як бачимо, у двох різних старообрядницьких селах була цілковито різна ситуація.

Старообрядницький священик із с. Добрянка Ріпкинського району Чернівецької області заявляв, що хрестять дітей здебільшого молоді, яка не знає молитов і не хреститься, а здійснює обряд під впливом батьків, родичів або традиції⁹⁴. Деякі старообрядницькі священики, зокрема в Чернівецькій області, відмовлялися хрестити дітей, чиї батьки не були вінчані⁹⁵. Ці представники старообрядницького духовенства намагалися не відходити від церковних традицій.

Прикметно, що старообрядницькі священнослужителі намагалися дотримуватися релігійних норм як у церковному служінні, так і у світському житті. Ця позиція часто викликала активний спротив із боку частини віруючих, яким такі погляди не були притаманні. «Вони дедали частіше протестували проти того, що священик відмовляв у хрещенні дитини, якщо батьки не вінчалися в церкві, чи в похоронах померлого, якщо він був поголений і вдягнений в одяг сучасного зразка»⁹⁶.

При переході з іншої віри у старообрядницьку над неофітами обов'язково здійснювався обряд хрещення⁹⁷. Це свідчить про те, що таїнства, виконані духовенством РПЦ, старообрядці не визнавали. Однак траплялося, коли віруючі старообрядці зверталися із проханням про виконання треб до духовенства РПЦ. Такі випадки було зафіксовано в с. Петрашівці Хмельницької області⁹⁸, й вони засвідчують поступове зближення частини старообрядців із Руською православною церквою.

Обрядову активність у цей період також проявляли й віруючі, що належали до РКЦ. У Вінницькій області 1972 року було охрещено 529 дітей римо-католиків, а 1975-го — 457; повінчано відповідно 134 та 141 особи; поховано за релігійним обрядом — 117 та 190⁹⁹. Як бачимо, тут виконувався переважно обряд хрещення, натомість вінчання та поховання — значно рідше.

Серед інших обрядів життєвого циклу, що проводилися у римо-католицьких храмах, варто відзначити конфірмацію (таїнство миропомазання в католицькій церкві). Кількість конфірмованих залежала від багатьох обставин. 1967 року в католицькій громаді м. Полонного (Хмельницька обл.) було конфірмовано лише 7 осіб, тому що цей обряд священник здійснював упродовж 10 років і за цей час основна маса охочих його пройшла. У с. Маниківці цієї ж області 1967 року було конфірмовано близько 50 осіб, позаяк цей обряд священник став проводити останні три роки¹⁰⁰. У громаді с. Гречани та деяких інших у Хмельницькій області обряд конфірмації не здійснювався взагалі¹⁰¹. Не проводився він того року і в діючих римо-католицьких громадах Тернопільської області¹⁰².

Вищу активність порівняно з вірними РПЦ та РКЦ у виконанні обрядів хрещення, вінчання та поховання у цей період зберігали реформати. В районах Закарпаття, населених реформатами, була значно вища частка здійснення релігійних обрядів, ніж по Україні загалом. Так, у Закарпатті 1970 року, за офіційними даними, було охрещено 50% новонароджених, тоді як в Ужгородському районі — 59,6%, а в Берегівському — 61,9%. Поховано за релігійним обрядом у Закарпатті було 73,3% померлих, а в зазначених районах відповідно 80,6% і 74,6%. У Берегівському районі кількість вінчань була на 10,6% вищою, ніж в області загалом, а у Виноградівському — на 13,8% (в області частка вінчань становила 24,4% загальної кількості пошлюблених)¹⁰³. Доволі високий рівень обрядової активності реформатів припав і на 1980-ті.

Значну пасивність у виконанні релігійних обрядів життєвого циклу в цей період демонструють іудеї. В усіх синагогах України в 1970–80-х роках не здійснювався важливий шлюбний обряд, дуже рідко — обрізання і барміцво (над 13-річним підлітком, який, за іудейським віровченням, ставав повнолітнім). Частіше здійснювалися обряди, пов'язані із поховально-поми-

нальним циклом, але і їх виконання було далеке від ортодоксального¹⁰⁴, що свідчило про секуляризаційні процеси в середовищі іудеїв.

Обряди життєвого циклу в деяких релігійних течіях використовувалися з метою тиску на маловіруючих членів громади. Так, у молоканських сім'ях над дітьми здійснювався обряд кщення (хрещення). Дітей могли відмовити кстити, якщо над батьками не було виконано молоканського шлюбного обряду. Якщо батьки не відвідували зібрань, старці могли нагадати їм про це, коли вони хотіли кстити дитину: якщо ви не відвідуєте зібрань, отже, відійшли від молоканської віри, тому не слід просити братство кстити дитину. Проте першу дитину, як правило, кстили, пам'ятаючи заслуги предків. А батьки, очікуючи на другу, починали відвідувати зібрання¹⁰⁵. Багато віруючих молокан похилого віку зазначали, що вони робили це з остраху: якщо відійдуть від братства чи порушать молоканські традиції, їх відмовляться ховати за молоканським звичаєм¹⁰⁶.

Для багатьох слабо віруючих чи невіруючих людей (це стосується прибічників багатьох конфесій. — *Б.П.*), які брали участь у виконанні релігійних обрядів життєвого циклу (зокрема як хрещені батьки), вони сприймалися як мирські. Один із священників писав: «До церкви вони приходять як до цирку: нафарбовані, виряджені. Сміються у церкві. Хрестиків не носять. Молитов не знають і повторювати за служителем не хочуть. Який сенс від такого хрещення! Вони його сприймають як світську, а не церковну справу»¹⁰⁷. Кількість таких осіб поступово збільшувалася.

Зниження рівня виконання релігійної обрядовості життєвого циклу спонукало духовенство до спрощення обрядів, внесення у них нових елементів. Обряд хрещення в РПЦ почали здійснювати не обов'язково після народження дитини. Те саме стосувалося вінчання і похорону. Вінчатися можна було значно пізніше від громадської реєстрації шлюбу, зняли сувору вимогу до віросповідної належності молодят¹⁰⁸. Православний священник Політило зі Львова 1972 року заявляв уповноваженому Ради у справах релігій: «...Обряд вінчання проводжу вдвоє швидше належного»¹⁰⁹.

Однією з особливостей обряду хрещення у досліджуваний період було те, що його могли здійснювати над дітьми, не зважаючи на те, чи батьки та хрещені є віруючими. І хоча церковні канони забороняли такі дії, «однак з метою якомога більше “охопити” хрещенням дітвори (і цим самим не лише збільшити прибуток церкви, а й використати його як засіб пропаганди релігії)», — як зазначав колишній священнослужитель П. Дарманський, — «служителі культу не цікавляться вірою батьків і “восприємників”»¹¹⁰. Окремі священники спрощували й сам ритуал хрещення. Замість триразового занурення у воду вони поливали голову дитини водою зі склянки над мискою чи тарілкою¹¹¹. Спостерігалось спрощення у виконанні й інших обрядів. Зокрема раніше спільні панахиди і заочне відспівування померлих

дозволялися лише у виняткових випадках. Проте вже у 1950-х роках заочне відспівування, спільні сповіді та панахиди почали широко практикуватися, а інколи виконувалися навіть заочні хрещення¹¹².

У брошурі П. Свободного і А. Калінчука (1988 року) зазначалося: «Хоча церковний канон передбачає, щоб чин похоронної відправи здійснювався духовенством над покійником у храмі, нині набула значного поширення заочна відправа похорону. На Вінниччині, наприклад, на неї припадає третина всіх поховань, здійснених за релігійним ритуалом. Як вона проводиться? За порадою священика віруючі приносять до церкви жменю землі із могили померлого родича, і над нею влаштовуються обрядові церемонії за всіма церковними правилами. Потім цю землю висипають на могилу, вона тепер вважається “опечатаною”. Щоб залучити до церкви більше людей, передусім молоді, в деяких парафіях священики вдаються до такого тактичного прийому: пропонують запрошувати до участі в обряді хрещення не одного хрещеного батька чи одну хрещену матір, а дві-три пари. Для виправдання відхилення від канону (до речі, в ньому нині дуже рідко хто розуміється) вони звичайно заявляють, що внаслідок збільшення числа кумів дитина буде особливо щасливою в житті і ніколи не хворітиме»¹¹³. Ослаблення регламентації виконання православних обрядів і спрощення було однією з причин їх значного (незважаючи на певне зменшення) поширення.

Спрощення та скорочення обрядів у досліджуваній період притаманне не лише РПЦ, а й іншим конфесіям. Як зазначено у звіті уповноваженого Ради у справах релігійних культів в УРСР П. Вільхового ще за 1962 рік, римо-католицьке духовенство, щоб не лише утримати, а й розширити свій вплив на населення, почало запроваджувати нові правила в богослужіння. Було скорочено літургію, і залежно від місцевих умов її проводили не лише вранці, а й увечері; спрощувалося освячення паски, криниць, житлових будинків. Залежно від обставин, відсутності священика або що віруючим рекомендували самим здійснювати цей обряд, використовуючи освячену священиком воду. В тих місцевостях, де не було єпископа, священики могли вінчати людей різних віросповідань, використовувати розмовну мову віруючих під час виконання обрядів хрещення, вінчання, сповіді. Ці відступи від канонів священнослужителі запроваджували за вказівками Ватикану¹¹⁴. Після Другого Ватиканського собору (1962–1965 роки), який вніс деякі зміни у виконання обрядів, до них почали вдаватися ще активніше.

Важлива у вивченні релігійної обрядовості мотивація віруючих до здійснення обрядів життєвого циклу. Зрозуміло, що для глибоко віруючих людей вони були невід’ємним атрибутом релігійного життя, але люди зі слабкою релігійністю могли думати інакше. Це стосується також невіруючих. На мотиваціях двох останніх категорій населення зупинимось детальніше, позаяк вони виходять за межі суто релігійної мотивації.

У праці «Религиозная обрядность: содержание, оценки» наведено таку характеристику мотивів здійснення обряду хрещення: «Провідну роль серед них грають суб'єктивні фактори. У більшості випадків це відмова родичів доглядати за неохрещеною дитиною, погляд на хрещення як на магічний акт, що зберігає здоров'я новонароженому, данина традиції, “мода” тощо. При цьому домінують такі фактори нерелігійного характеру, як сила сімейних традицій, погляд на хрещення як на давній народний обряд, звичай тощо»¹¹⁵. Інколи молоді батьки погоджувалися виконувати обряд через обіцянки їхніх родичів допомогти матеріально¹¹⁶.

Звернімося до конкретних прикладів. Невіруюча робітниця К., що не витримала навали віруючої матері, так пояснювала свої дії: «Ну що тут особливого. Ми не віримо в бога, а їй від цього приємно. Вона вже стара, та й за дітьми буде краще дивитися. Загрожувала, що якщо діти будуть нехрещені, то навіть не підійде до них»¹¹⁷. У с. Маниківцях (Хмельницька область) із 89 опитаних молодих батьків, чії діти були охрещені у костьолі, на запитання про мотиви хрещення відповіли: «Зробили це за традицією» (38 осіб); «тому що хрестять інші» (32); «на вимогу батьків» (12), лише семеро зізналися: «Тому що віримо в Бога»¹¹⁸. Очевидно, що останню відповідь багато опитуваних не обрали зі страху заявити про свою релігійність. Однак це також свідчить, що в багатьох із них вона не була достатньо сильна.

Проблему ставлення населення до релігійної обрядовості життєвого циклу яскраво відображає соціологічне дослідження Вінницької обласної організації товариства «Знання». На питання анонімної анкети «Чому ви охрестили свою дитину?» (питання неправильно сформульоване: обряд хрещення здійснює священник, а не батьки. — *Б.П.*) 25,17% опитаних (74 особи) послалися на віру в Бога, 20,41% (60 осіб) — на моральні міркування й батьківські почуття. Останні вважали, що хрещення гарантує їхнім дітям здоров'я та щастя, натомість релігійна мотивація в них була ослаблена. 26,87% (79 осіб) пояснювали здійснення обряду традицією. Зазвичай вони висловлювалися так: «Так уже повелося: діди та батьки наші хрестили дітей і ми хрестимо. Цей звичай не нами запроваджений, тож не нам його й скасовувати». 9,18% (27 осіб) хрестили своїх дітей, не бажаючи виокремлюватися. Деякі з них зазначали: «Всі так роблять». 11,91% опитаних (35 осіб) діяли під тиском батьків чи близьких родичів; 4,08% (12 осіб) приваблював сам обряд; 2,38% (12 осіб) ухилилися від відповіді¹¹⁹. Отже, як бачимо, осіб, що пояснювали здійснення обряду хрещення релігійними переконаннями було зовсім мало на тлі решти висловлених мотивацій.

Однією з причин більшої усталеності обряду хрещення поряд з іншими було те, що він сприймався як «магічний акт захисту здоров'я дітей. В основі його лежить одвічно присутнє будь-якій матері почуття страху за

життя дитини, намагання забезпечити їй здоров'я, добробут, щастя»¹²⁰. А обряд хрещення, згідно з поширеною думкою, давав таку надію, сприяв покращенню здоров'я, земної долі, захищав від майбутніх нещасть.

Серед мотивів здійснення обряду вінчання, крім віри в Бога, називалися традиційно народні («вінчалися наші діди і прадіди і ми не можемо відставати від них»), «вінчання — давня традиція нашого народу», «так заведено в нашому селі») та естетичні («вінчання — гарний обряд, хочемо, щоб він запам'ятався на все життя»). Крім того, часто до нього вдавалися під тиском батьків, родичів, громадської думки, а також із вірою, ніби він зміцнює сім'ю тощо¹²¹. Ці мотиви сприяли тому, що участь у цьому обряді могли брати й невіруючі. З 93 опитаних на Вінниччині віруючих, над якими був здійснений обряд вінчання, 45,16% були спонукані вірою в Бога; 19,34% вважали, що вінчання сприятиме формуванню міцної сім'ї й унеможливить чвари; 17,2% зазначали прив'язаність до традиції; 14% виконували волю батьків; 4,3% приваблював естетичний бік обряду¹²². Загалом на Вінниччині обряд вінчання на той час становив менше 1,5% із загальної кількості шлюбів¹²³. Як показало опитування, частка осіб, які його виконання мотивували своїми релігійними переконаннями, була значно меншою, ніж частка осіб, чий діти були охрещені з тих самих міркувань.

Мотивація здійснення церковного обряду поховання також відображена в соціологічних дослідженнях на Вінниччині. Із 309 опитаних людей, чий рідні були поховані за релігійним обрядом, 21,04% пояснювали свою поведінку релігійними переконаннями. До них можна додати 28% тих, які вважали, що такий обряд визначить подальшу долю небіжчика. 25,52% виконували волю померлого і не бажали відступати від традицій. 11,65% погодилися на здійснення цього акту під впливом родичів, 8,42% — щоб уникнути осуду знайомих та сусідів, 3,25% заявили, що їм подобається ритуал і 2,28% ухилилися від відповіді¹²⁴.

Похоронний обряд виявився найстійкішим тому, що смерть є найбільш важкою і травматичною подією не лише для осіб, які мають помирати, а й для живих. Людське розуміння нашттовхується на багато викликів. Що трапиться з померлим? Яким буде життя без них для нас? Чи продовжується життя після смерті? Ці та схожі питання є життєвими, але люди не можуть на них відповісти. Однак ритуали можуть підготувати до смерті й полегшити переживання тяжкої втрати¹²⁵. Тому вони й набули такого поширення в різних людських культурах, зокрема на теренах України. Похоронний обряд особливо був важливий для людей похилого віку, які усвідомлювали свої гріхи чи несправедні вчинки та відповідальність за них перед Богом.

Соціологічне дослідження відділу наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР, здійснене 1983 року на Івано-Франківщині, відобразило мотиви участі в релігійних обрядах (див. таблицю 3)¹²⁶.

Таблиця 3

№	Варіанти відповідей	Ті, що вагалися		Ті, що вважали себе віруючими	
		Кількість відповідей	%	Кількість відповідей	%
1	Визнаю силу таїнств	7	1,3	197	10,6
2	Здійснення обряду заспокоює душу, відпускає гріхи	15	2,8	381	20,7
3	Приваблює емоційність, урочистість, пишність	49	9,0	81	4,4
4	Дотримуюся традицій	465	85,5	11,71	64,2
5	Інші мотиви	8	1,4	2	0,1
	Усього	544	100	1832	100

Отже, в таблиці 3 показано, що понад 64% опитаних віруючих обрало відповідь із посиланням на традицію. Суто релігійні та психологічні мотиви вкупі були включені менш, ніж у третину відповідей.

Аналізуючи мотивацію здійснення релігійних обрядів, звернімося до розуміння цих дій із боку невіруючих. Ось цікаві міркування про здійснення релігійних обрядів невіруючої людини, яка власну невіру та мотиви поширювала на інших людей: «Усіх малих хрестять. І церква закрита, і попів нема, та на це діло попа відшукують.

Чи вірять вони в якихось там богів?

Ні. Не вірять.

Роблять так, бо здавна так робили. А чому колись це робили? Вірили? також ні. Багато у нас забобонів деяких, а віри нема.

Хрещення — це нічого не має до Бога. Це як день приєднання до своєї нації, до свого класу.

Якби бог був тут при чімсь, то логічно хрестити тоді треба як виросте і почне розуміти. Та цього не дозволяється. Хрестять, як тільки родяться.

В якій вірі родився, так і помирай. Такий неписаний закон. Зміна віри розцінюється як зрадництво, ренегатство.

Хрестять малим, щоб він став опорою своєї нації, класу, як його виховують. Адже в минулому, якби виріс і тоді обирав собі віру, то може вибрав би мусульманство, тоді їздив та арканив своїх братів по крові. І “на законном основанні”. Чи став би католиком і лани б допомагав орати братами і теж “на законном основанні”.

А так, коли іде проти закону, зраджує віру і братів своїх, то от такий Тарас Бульба скаже:

— Я тебе породив, я тебе і уб'ю! — На законном основанні. Такий закон: Смерть ренегату!»¹²⁷. Отже, ця особа пов'язувала обряд із національною традицією.

Досліджуючи релігійну обрядовість, варто коротко згадати і радянські (штучно створені) обряди життєвого циклу, метою яких було замінити релігійні. Радянська система створила ритуали, які супроводжували життя людини, — ритуали ініціації і соціальної трансформації — вступ у жовтенята, піонери, комсомольці, армійська присяга тощо. Ідею причетності до спільної справи висловлювали ритуали містеріального типу: паради, демонстрації, мітинги. Створювалися й емоційно насичувалися образи держави, батьківщини (Батьківщина-Мати), політичного устрою, ідейних натхненників (Маркс), вождів (Ленін)¹²⁸ тощо.

Радянські обряди нерідко містили значний елемент примусовості, штучності та формалізму. Свого часу доволі влучно їх охарактеризували І. Ільф і Є. Петров у статті «Мати» на прикладі октябрин: «...Була нашвидко скомпонована жахлива музично-профспілкова містерія під назвою “октябрини”. Новонародженого несли до місцевкому. Тут відбувався церемоніал вручення подарунка. Дарували завжди одне і те саме — червону сатинову ковдру. Але вже за цю ковдру голова місцевкому брав реванш: над люлькою немовляти він проголошував двогодинну доповідь про міжнародне становище... Після закінчення доповіді ледь посинілому немовляті давали ім'я: хлопчика називали Доброхім, а дівчинку — Кувалда, сподіваючись, що дітей називатимуть так усе життя»¹²⁹. На наш погляд, багато радянських обрядів не відбулося саме тому, що радянські чиновники не завжди враховували специфіку обряду як символу, а ставилися до нього як до простого звичаю, який достатньо кілька разів чи кілька десятків разів провести, щоб він вкорінився в побуті населення.

Підсумовуючи, зазначимо, що впродовж 1940–80-х років частка виконаних релігійних обрядів життєвого циклу, зокрема хрещення, вінчання та поховання, невпинно зменшувалася. Найбільше знизилася частка вінчань пошлюблених — не менш ніж у кілька разів, майже удвічі знизилася частка хрещень новонароджених. Стійкіший виявився обряд поховання. Відомі неодноразові випадки, коли релігійні обряди виконувалися над членами сімей осіб, які заявляли про свою атеїстичну позицію, зокрема комуністів, керівників радянських установ та організацій, не кажучи вже про комсомольців. Фактично у свідомості деяких людей поєднувалися дві протилежні ідеології — релігійна й комуністична (атеїстична).

Найбільша частка виконаних обрядів життєвого циклу припадає на західні області України, найменша — на південні та східні. Це було зумовлено як нижчою релігійністю населення на півдні та сході України, так і значно рідшою релігійною мережею. На півдні були населені пункти, від

яких, щоб дістатися храму, потрібно подолати десятки кілометрів. Впливала на активність віруючих у виконанні деяких обрядів і конфесійна приналежність. У деяких конфесіях окремі з них не виконувалися. Зниження рівня релігійної обрядовості спонукало духовенство до спрощення обрядів, внесення у них нових елементів. Це було притаманне не лише православним, а й римо-католикам та іншим релігійним об'єднанням. Дедалі частіше обряди життєвого циклу здійснювалися не з набожності, а під впливом громадської думки, традиції. Незважаючи на зменшення загальної кількості випадків їх виконання, вони, порівняно з іншими релігійними обрядами, характеризувалися відносною стійкістю, позаяк Церква традиційно закріпила за собою право відзначати найважливіші моменти в людському житті, розробивши спеціальний урочистий ритуал.

В статтє анализируеться совершение религиозных обрядов жизненного цикла, в частности крещения, венчания и похорон в УССР. Автор отслеживает динамику выполнения обрядов, тенденции изменений в этой сфере. Освещена мотивация верующих по отношению совершения обрядов жизненного цикла.

Ключевые слова: религиозные обряды, крещение, венчание, похороны, верующие.

Bondarchuk P.M. The religious ceremonies of living cycles in the life of Ukraines' population (the middle 1940s — the middle 1980s).

The article analyzes performance of religious ceremonies of living cycle, particularly baptism, church wedding and burial. The author traces the dynamics of the performance of ceremonies, tendencies of changes in this sphere. The believers' motivation for performing religious ceremonies of living cycles is examined.

Key words: religion rituals, baptism, church wedding, burial, believers.

¹ Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946. — К.: Ін-т історії України НАН України. 1997. — 404 с.

² Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. — Полтава: Ч. 1. — 1997. — 354 с.; Ч. 2. — 2001. — 736 с.; Його ж. Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 — початку 1990-х років. — Полтава, 2005. — 631 с.; Його ж. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. — Полтава, 2002. — 615 с.

³ Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. — К.: Світогляд, 2005. — 741 с.

⁴ Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: Історико-правовий аналіз — Івано-Франківськ, 2004. — 344 с.; Його ж. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. — 432 с.

⁵ Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини). — Чернівці: Рута, 2004. — 352 с.

⁶ Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). — Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. — 432 с.; Його ж. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 роках. — К.: ФАДА, ЛТД, 2008. — 510 с.

⁷ Религиозная обрядность: Содержание, эволюция, оценки // Межреспубл. филиал Ин-та науч. атеизма АОН при ЦК КПСС в г. Киеве; Под общ. ред. А.С. Онищенко. — К.: Выща школа, 1988. — С. 35–36.

⁸ Там само. — С. 76.

⁹ Там само. — С. 71.

¹⁰ Милусь В.І. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х — 50-і роки ХХ ст. Дис... канд. іст. наук / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. — Луцьк, 2002. — Арк. 146.

¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 1281. — Арк. 1.

¹² Войналович В.А. Держава і церква на Полтавщині (друга половина 40-х — 80-ті роки) // Держава і церква на Полтавщині за радянської доби / Редкол. П.Г. Шемет (голова) та ін. Упоряд. В.А. Войналович, О.О. Нестуля. — Полтава, 2002. — С. 98.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 375. — Арк. 77.

¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4555. — Арк. 104.

¹⁵ Там само. — Арк. 68.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Гаврилюк О. Ставлення тоталітарного режиму до релігійних осередків волинського села після другої світової війни // Науковий вісник ВДУ: Журнал Волинського державного університету ім. Лесі Українки. — Філософські науки. — 1998. — № 10. — С. 103.

¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 1281. — Арк. 1.

¹⁹ Там само. — Оп. 23. — Спр. 5668. — Арк. 1.

²⁰ Там само. — Арк. 2.

²¹ Там само. — Арк. 3.

²² Там само.

²³ Милусь В.І. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х — 50-і роки ХХ ст. — Арк. 137.

²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5928. — Арк. 11.

²⁵ Демьянов А.И. Истинно-православное христианство: критика идеологии и деятельности. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1977. — С. 116.

²⁶ Там само. — С. 118.

²⁷ Цит. за: Войналович В.А. Українська Греко-Католицька Церква в останні роки сталінського режиму // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Зб. ст.) / НАН України. Ін-т історії України та ін. — Вип. 19. — К.; Донецьк: Рідний край, 2001. — С. 348.

- ²⁸ Стоцький Я.В. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). — Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. — С. 121.
- ²⁹ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були неохотні. — К.: Дніпро, 2001. — С. 93.
- ³⁰ Митрохин Л.Н. Баптизм. — Изд. 2-е. — М.: Политиздат, 1974. — С. 211.
- ³¹ Гаврилюк О., Григоренко С. Конфесія адвентистів сьомого дня на Волині у післявоєнний період // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету / Мін-во освіти України. Волин. держ. ун-т ім. Лесі України. — Вип. 4. — Луцьк, 1999. — С. 80.
- ³² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 8.
- ³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5663. — Арк. 35–39.
- ³⁴ Там само. — Арк. 35.
- ³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 26.
- ³⁶ Там само. — Арк. 27.
- ³⁷ Там само. — Арк. 28.
- ³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5663. — Арк. 52.
- ³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 375. — Арк. 77–79.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5663. — Арк. 35.
- ⁴¹ Там само. — Оп. 23. — Спр. 5928. — Арк. 12.
- ⁴² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 323. — Арк. 141.
- ⁴³ Там само. — Спр. 422. — Арк. 26.
- ⁴⁴ Катунский А.Е. Старообрядчество. — М.: Политиздат, 1972. — С. 88.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5488. — Арк. 39.
- ⁴⁷ Стоцький Я. Українська греко католицька церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). — С. 252.
- ⁴⁸ Волошин Ю. «Самоліквідація» Ужгородської унії: До 50-річчя спроби знищення Греко-Католицької церкви на Закарпатті // Людина і світ. — 1999. — № 1. — С. 38.
- ⁴⁹ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру... — С. 200.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 26.
- ⁵¹ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру... — С. 200.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5488. — Арк. 31.
- ⁵⁴ Там само. — Арк. 41.
- ⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 27.
- ⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5297. — Арк. 80–81.
- ⁵⁷ Там само. — Оп. 25. — Спр. 1201. — Арк. 8.
- ⁵⁸ Там само. — Спр. 1508. — Арк. 13.
- ⁵⁹ Там само. — Спр. 663. — Арк. 4 зв.
- ⁶⁰ Там само. — Спр. 1201. — Арк. 8.
- ⁶¹ Там сам. — Арк. 8–9.
- ⁶² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 183. — Арк. 48.

- ⁶³ Там само. — Спр. 330. — Арк. 57.
- ⁶⁴ Див.: Там само. — Спр. 294. — Арк. 41.
- ⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 663. — Арк. 16.
- ⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 75. — Арк. 38.
- ⁶⁷ Там само. — Спр. 80. — Арк. 3.
- ⁶⁸ Там само. — Арк. 4.
- ⁶⁹ Там само. — Арк. 5.
- ⁷⁰ Там само. — Арк. 6.
- ⁷¹ Там само. — Арк. 8.
- ⁷² Там само. — Арк. 11.
- ⁷³ Там само. — Арк. 18.
- ⁷⁴ Там само. — Арк. 20.
- ⁷⁵ Там само. — Арк. 23.
- ⁷⁶ Там само. — Арк. 10.
- ⁷⁷ Там само. — Арк. 29.
- ⁷⁸ Там само. — Арк. 27.
- ⁷⁹ Там само. — Арк. 28.
- ⁸⁰ Там само. — Арк. 29.
- ⁸¹ Там само. — Арк. 36.
- ⁸² Там само. — Арк. 33.
- ⁸³ Григоренко В. Если без предвзятости... // Наука и религия. — 1987. — № 12. — С. 19.
- ⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2403. — Арк. 33.
- ⁸⁵ Демьянов А.И. Религиозность: тенденция и особенности проявления: (социально-психологический анализ). — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. — С. 130.
- ⁸⁶ Харчев К.М. Гарантии свободы // Наука и религия. — 1987. — № 11. — С. 23.
- ⁸⁷ Єленський В. З історії передквітневого двадцятиліття // Людина і світ. — 1991. — № 1. — С. 7.
- ⁸⁸ Там само. — С.6-7.
- ⁸⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 9. — Арк. 56.
- ⁹⁰ Там само. — Спр. 76. — Арк. 109.
- ⁹¹ Там само. — Арк. 146.
- ⁹² Там само. — Арк. 166.
- ⁹³ Там само.
- ⁹⁴ Там само. — Арк. 163.
- ⁹⁵ Там само. — Спр. 24. — Арк. 156.
- ⁹⁶ Там само. — Арк. 110–111.
- ⁹⁷ Там само. — Арк. 131.
- ⁹⁸ Там само. — Арк. 144.
- ⁹⁹ Там само. — Спр. 24. — Арк. 163.
- ¹⁰⁰ Там само. — Оп. 5. — Спр. 33. — Арк. 98.
- ¹⁰¹ Там само. — Арк. 99.

- ¹⁰² Там само. — Арк. 100.
- ¹⁰³ Сиксай А.А. Критика идеологии современного реформаторства: Дис... канд. филос. наук / КГУ им. Т.Г. Шевченка. — К., 1972. — Арк. 153.
- ¹⁰⁴ Єленський В. Українська іудаїка // Людина і світ. — 1991. — № 6. — С. 45; Його ж. Відновлюючи втрачені цінності: іудаїзм у контексті політичної історії України після жовтневого періоду // Політика і час. — 1991. — № 16. — Листопад. — С. 72.
- ¹⁰⁵ Козлова К.И. Изменения в религиозной жизни и деятельности молоканских общин // Вопросы научного атеизма. — Вып. 2. — М., 1966. — С. 320.
- ¹⁰⁶ Там само.
- ¹⁰⁷ Носова Г.А. Обряд крещения: традиции и современность // Вопросы научного атеизма. — М., 1986. — Вып. 34. — С. 252.
- ¹⁰⁸ Бондаренко В.Д. Современное православие: тенденции эволюции. — Симферополь: Таврия, 1989. — С. 153–154.
- ¹⁰⁹ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру... — С. 210.
- ¹¹⁰ Дарманський П. Обряд у житті людини. — К.: Політвидав України, 1974. — С. 55–56.
- ¹¹¹ Свободний П.П., Калінчук А.О. Релігійна обрядовість: суть, мотиви дотримання, шляхи подолання / Т-во «Знання» УРСР. — К., 1988. — С. 27.
- ¹¹² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 377. — Арк. 14.
- ¹¹³ Свободний П.П., Калінчук А.О. Релігійна обрядовість: суть, мотиви дотримання, шляхи подолання. — С. 26.
- ¹¹⁴ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру. — С. 198.
- ¹¹⁵ Религиозная обрядность: содержание, эволюция, оценки. — С. 38.
- ¹¹⁶ Там само. — С. 40–41.
- ¹¹⁷ Колодний А.М. Обрядово-побутова релігійність і шляхи її подолання: Дис... канд. філос. наук / Мін-во вищої і середньої освіти УРСР; КДУ ім. Т.Г. Шевченка. — К., 1966. — Арк. 120.
- ¹¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 872. — Арк. 17.
- ¹¹⁹ Свободний П.П., Калінчук А.О. Релігійна обрядовість: суть, мотиви дотримання, шляхи подолання. — С. 22–25.
- ¹²⁰ Религиозная обрядность: содержание, эволюция, оценки. — С. 41–42.
- ¹²¹ Там само. — С. 68–69.
- ¹²² Свободний П.П., Калінчук А.О. Релігійна обрядовість: суть, мотиви дотримання, шляхи подолання. — С. 22.
- ¹²³ Там само. — С. 24.
- ¹²⁴ Там само. — С. 23–24.
- ¹²⁵ Ingpen R., Wilkinson Ph. A celebration of Customs and Rituals of the world. — New York: Facts on file, 1994. — P. 96.
- ¹²⁶ Москалец В.П. Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 66.
- ¹²⁷ НА ІМФЕ. — Ф. 14-3. — Од. зб. 588. — Арк. 195.
- ¹²⁸ Сафронов А. Религиозные психопрактики в истории культуры. — Х.: ХГАК, 2004. — С. 99.
- ¹²⁹ Цит. по кн.: Филатов А. О новых и старых обрядах. — [М.:] Профиздат, 1967. — С. 46–47.

Янковська Оксана (Київ)

УДК 94(477)331.25:001.73“1956”

РЕФОРМИ УРСР В СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ В СЕРЕДИНІ ХХ ст.: ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ (До 55-річчя пенсійної реформи)

На основі архівних матеріалів, законодавчих і підзаконних актів та наукових публікацій в статті висвітлюється проблема переходу до державного пенсійного забезпечення громадян в УРСР середини ХХ ст.

Ключові слова: пенсійна реформа, державна пенсія, пенсія за старістю, пенсія за інвалідністю, пенсія у випадку втрати годувальника, персональна пенсія, жєбращтво.

Про пенсійну реформу 1956 р. немало цікавих праць, оглядових або пропагандистського характеру, містить радянська історіографія. Сучасні українські дослідники увагою до цієї проблеми не зловживають. При написанні статті автор зважав на публікації істориків А. Бобровського, В. Даниленка, Л. Ковпак, М. Смольницької, чії дослідження повсякденного життя пересічних громадян відтворюють реальний рівень соціального забезпечення в УРСР, а також правників (О. Надієнко, Б. Сташків) і економістів (Н. Бахмач, А. Якимів), що аналізом соціального становища суспільства в зазначений період скористалися як для міждисциплінарних досліджень, так і для потреб модернізації пенсійної системи.

Загальновідомо, що до середини 1950-х років трудові стосунки та пенсійне забезпечення в УРСР регулювалися окремими, здебільшого не пов'язаними між собою, а незрідка й суперечливими, законодавчими та підзаконними актами СРСР (оскільки УРСР від 1922 р. входила до складу СРСР, на її територію поширювалася дія всіх союзних нормативних актів; республіканські ж акти практично повністю дублювали союзні). Пенсії за віком (за старістю), скасовані разом з усіма законами імперії, в пореволюційну десятирічку не відновлювалися, єдине виключення — викладачі, що одержали пенсії «за вислугою років»: у вищих навчальних закладах (зауважимо, що це не науковці, оскільки на той час в УСРР наука була відокремлена від освіти і сконцентрована в науково-дослідних кафедрах) — від 1924 р., в інших навчальних закладах — від 1925 р.¹ Стосовно пенсій внаслідок інвалідності, то від 1918 р. існували пенсії для інвалідів Червоної Армії, 1923 р. — персональні пенсії для політкаторжан, 1936 р. — пенсії з загальної інвалідності. 1928 року були встановлені перші пенсії за віком (за старістю) — для робітників текстильної промисловості²; 1929 р. такі пенсії були поширені ще на три окремі категорії робітників: залізничників, металістів і гірників³.

1930 р. чинне пенсійне законодавство було зведене в Положення про пенсії і допомоги з соціального страхування⁴. 1932 р. постановами Союзнаї ради соціального страхування при НКП СРСР пенсії за старістю поширилися на робітників ще деяких галузей народного господарства, інженерно-технічних працівників та певні категорії службовців, причому робітники, залежно від галузі, поділялися на три категорії з різними розмірами пенсій, і запроваджувалися переваги пенсійного забезпечення робітників і їхніх сімей порівняно зі службовцями та їхніми сім'ями. Інші категорії робітників, службовці, представники колишніх експлуататорських класів і співробітники репресивних органів минулих режимів отримали право на пенсію за старістю лише за статтею 120 Конституції СРСР від грудня 1936 р. Зазначена стаття своєю чергою доповнювалася підзаконними актами, що приймалися на користь окремих груп населення, залежно від тогочасних уподобань держави. Відтак, панував відомчий принцип, за якого працівники різних відомств, виконуючи однакову роботу, діставали неоднакові платню і, відповідно, пенсію. А самі пенсії були надто малими. До того ж, нагадаємо, протягом понад 20 років від встановлення радянської влади значна кількість мешканців міст (не кажучи вже про селян), які полишали роботу внаслідок похилого віку, пенсії якщо й отримували, то лише завдяки різного роду касам взаємодопомоги, тощо.

Відсутність системного підходу до проблеми спричиняла плутанину, сваволю і разючу диспропорцію у нарахуванні пенсій, числені порушення законодавства, наслідком чого був принизливий рівень забезпечення життєвих потреб пенсіонерів і немалий внесок у зростання кількості жебраків. Не можна сказати, що це не непокоїло владу. Ще 1951 р. в УРСР було здійснено перереєстрацію пенсіонерів всіх категорій, які перебували на обліку в органах соцзабезпечення⁵. Втім, як виявилось, метою було, по-перше, виявити і виправити випадки невірного нарахування пенсій, пов'язані з переплатою державних коштів, а по-друге, вплинути на зовнішні прояви жебрацтва. Зрештою, перереєстрація дала реальну картину облікованих пенсіонерів — станом на лютий 1952 р. в органах соцзабезпечення УРСР на обліку було 2,42 млн. осіб, в тому числі⁶:

Категорія	Кількість (тис.осіб)	Доля від загальної кількості (%)
Інваліди Вітчизняної війни	354	14,63
Сім'ї загиблих воїнів	1250	51,65
Інваліди праці та інваліди за віком	730	30,17
Персональні пенсіонери	16	0,66
Інші категорії	70	2,89

За цими ж даними в республіці нараховувалися до 27,5 тис. так званих «неопределившихся инвалидов и престарелых» — колишніх робітників, службовців, колгоспників, які за станом здоров'я були не в змозі працювати, але й не одержували пенсії⁷. Певна частина з них мусила була злидарювати, поповнюючи верству фахових жебраків.

Підсумком перереєстрації стосовно переплат став новий порядок призначення пенсій, встановлений наказом Міністерства соціального забезпечення УРСР від 4 грудня 1951 р., за яким кожному призначену пенсію мав перевіряти обласний відділ соцзабезпечення, а міністерство — контролювати процес за спеціально розробленою особистою карткою пенсіонера⁸. Вагомість цього питання для влади засвідчують постійні перевірки і щорічні рішення вищих органів влади, що їх стимулювали. Зокрема постанова РМ УРСР і ЦК КПУ від 16 серпня 1952 р. «Про заходи по дальшому поліпшенню обслуговування інвалідів Вітчизняної війни та інших пенсіонерів» та постанова ЦК КПУ від 12 березня 1953 р. «Про крупні недоліки в роботі Міністерства соціального забезпечення УРСР» спричиняли перевірки діяльності всіх обласних відділів соцзабезпечення стосовно призначення пенсій і виявлення переплат⁹.

Стосовно жебрацтва 22 серпня 1951 р. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про заходи по ліквідації і попередженню жебрацтва в УРСР», якою при місцевих радах створювалися опікунські органи для працевлаштування інвалідів, закликалося активізувати діяльність кас взаємодопомоги колгоспників. Також РМ УРСР вирішила відкрити додатково 26 будинків інвалідів на 3100 ліжок, але протягом 1952 р. не було вирішене навіть питання фінансування¹⁰. Чи ж дивно, що ці формальні заходи не справили очікуваного впливу? Як писав вже 1953 р. до газети «Радянська Україна» мешканець м. Одеси А. Гольдман: «В трамваях, на вулицях, на базарах — скрізь можна бачити жебраків, які просять милостиню. Значна частина їх є інвалідами Вітчизняної війни, які одержують від держави пенсію. Найгірше те, що вони з'являються в громадських місцях з урядовими нагородами — орденами і медалями, розповідають про свої воєнні подвиги, викликаючи співчуття, і свої розповіді звичайно закінчують такими словами: “А тепер я залишився калікою і не маю на прожиття”...»¹¹.

Дійсно, за матеріалами Групи з в'яснення причин бродяжництва і жебрацтва в УРСР, сформованої з працівників Прокуратури СРСР, МВС СРСР, Міністерства юстиції СРСР, лише затримуваних міліцією за бродяжництво і жебрання в УРСР було:

- у 2-му півріччі 1951 р. — 16700 осіб,
- у 1952 р. — 21128 осіб,
- у 1-му півріччі 1953 р. — 10662 осіб¹².

Зокрема, з усіх затриманих у січні–червні 1953 р.

- працездатних — 1692,
- інвалідів Вітчизняної війни — 2700,
- інвалідів праці — 2954,
- інвалідів, які покинули домівку — 149¹³.

А за причиною жебрання за той же період:

- професійних жебраків — 904, тобто близько 8,5%,
- тимчасово нужденних — 2145, понад 20%,
- хворих, літніх, що не мають державного забезпечення і не працюють — 3877, близько 36,4%,
- матеріально незабезпечених, в т.ч. з малими пенсіями — 2835, близько 26,6%¹⁴.

Таким чином, переважна більшість (понад 83%) жебраків і волоцюг в УРСР на той час виявилися особами незабезпеченими або недостатньо забезпеченими матеріально, понад половину — інваліди Великої Вітчизняної війни і праці, і близько половини — пенсійного віку. Наприклад, неодноразово затримували за жебрання в Житомирі Лебедева М.Ф. 1918 р.н., сліпого з дитинства, непрацюючого, який пенсії не отримувал і мав на утриманні двох дітей; в Одесі — Бардакова М.Д. 1885 р.н., інваліда праці, що одержував 85 крб. пенсії; у Ворошиловграді — Свилярьова С.І. 1874 р.н., що жив у власному помешканні, не мав родичів і одержував пенсію 100 крб. тощо¹⁵. При цьому лише в Києві нарахували 3410 пенсіонерів, що отримували пенсію меншу 50 крб., і 16525 — з пенсією від 50 до 100 крб.¹⁶ Для порівняння — після чергового зниження цін у квітні 1953 р. на ринку у райцентрі 1 десяток яєць коштував 7 крб., 1 кг свинини — 15 крб., 1 пуд пшениці — 40–42 крб.¹⁷ То ж частина тих нужденних, які мали житло, могли б жити не жебраючи, за умови надання їм коштів на життя, як от збільшенням пенсії до прожиткового мінімуму. Проблеми інших могли бути вирішені влаштуванням до будинку інвалідів.

Відтак, щодалі більше виявлялася необхідність упорядкування сфери соціального забезпечення. Згідно даних міністерства соціального забезпечення УРСР, на початок 1956 р. лише в галузі пенсійного забезпечення в республіці були чинними понад 600 нормативних актів¹⁸.

Системна робота з оптимізації законодавства СРСР з пенсійного забезпечення та соціального страхування розпочалася 1954 р. 5 лютого 1955 р. Президія ВЦРПС затвердила «Положення про порядок призначення і виплати допомоги за державним соціальним страхуванням». Водночас готувалася пенсійна реформа і протягом другого кварталу 1956 р. відбулося її «всенародне обговорення». Про якість цього заходу і його вплив на підсумковий документ можна судити по зведенню в ЦК КПУ за травень 1956 р.: «Информация об откликах трудящихся УССР на проект Закона о государственных пенсиях.

... На собраниях, митингах, проводимых на предприятиях, трудящиеся задают много вопросов, заслуживающих внимания. Наиболее характерные из них такие:

1. Имеют ли право на пересмотр пенсии граждане, которые будут переезжать из сельской местности в город?

2. Будут ли устанавливаться пенсии одиноким старикам, не имеющим кормильца и стажа работы?

3. Будет ли уменьшена выплата пенсий офицерам, которые находятся в отставке и по состоянию здоровья могут еще работать?

4. Как будут обеспечиваться лица, ставшие инвалидами в детстве, у которых нет родственников?

5. Будут ли получать пенсию семьи, кормильцы которых пропали без вести в период Великой отечественной войны?

6. Будет ли проект Закона широко обсуждаться на собраниях трудящихся с целью внесения в него изменений и дополнений? Если будет, то куда следует направить свои предложения?

К Проекту Закона о пенсиях вносится ряд предложений:

1. Оговорить в законе, чтобы тем, кто стал инвалидом вследствие пьянки или хулиганства, уменьшить размер пенсии или совсем лишать их пенсионного содержания.

2. Высказывается мнение, чтобы дифференцировать начисление пенсии в зависимости от стажа работы рабочих и служащих: тем, кто проработал более 25 лет установить определенные надбавки за каждый проработанный год сверх 25-летнего стажа.

3. Дифференцировать пенсии инвалидов отечественной войны, приняв во внимание, что довоенная зарплата была меньше, чем сейчас.

4. Инвалидам гражданской войны назначать пенсии в размерах, предусмотренных для инвалидов отечественной войны.

5. Работающим пенсионерам выплачивать не 150 руб., а 50% пенсии. Установить такой порядок для тех, кто получает зарплату до 2200 руб. Совсем не выплачивать пенсии тем, кто зарабатывает более 2200 руб.»¹⁹.

14 липня 1956 р. був прийнятий Верховною радою СРСР Закон СРСР «Про державні пенсії», що набув чинності 1 жовтня 1956 р.²⁰. Своєю чергою в серпні Рада міністрів СРСР затвердила «Положення про порядок призначення і виплати державних пенсій»²¹, внаслідок чого повністю або частково втратили чинність близько 1000 нормативних актів СРСР і союзних республік про пенсійне забезпечення.

За визначеним законом порядком заяву про призначення пенсії разом з документами про робочий стаж і заробітну платню подавалося в місцевий орган соціального забезпечення, де проводили необхідні перевірки і розрахунки, після чого сформована пенсійна справа надходила до комісії з

призначення пенсій при виконкомі місцевої Ради депутатів трудящих, котра й призначала пенсію. Залежно від стажу роботи і заробітної платні розмір щомісячної пенсії для пересічного громадянина міг встановлюватися в межах від 300 до 1200 крб. Чоловіки отримували право на пенсію у віці 60 років за не менш, ніж 25-річного стажу роботи, жінки — у віці 55 років за 20-річного стажу; жінкам, які народили та виховали до 8 років п'ятеро та більше дітей, встановлювався на 5 років нижчий від загального вік для одержання пенсії і необхідний трудовий стаж²². За попереднім законодавством пенсії обчислювалися в одних випадках із заробітку, в інших — з тарифної ставки, а оскільки тарифна ставка на той час складала 45–60% заробітку робітника, то бачимо, що зв'язок між заробітною платою і розмірами пенсії був доволі ефемерним — в законі 1956 р. це усувалося тим, що пенсії в усіх випадках обчислювалися з середньомісячного фактичного заробітку.

Були встановлені надбавки для заохочування багаторічної і безперервної праці, бажано на одному підприємстві. Так, за безперервний стаж роботи понад 15 років або за загальний стаж роботи чоловікам, що працювали не менше як 35 років, і жінкам, що працювали не менше як 30 років, пенсія збільшувалася на 10%; втім, тепер пенсія могла нараховуватися і за неповного стажу (в пропорційних долях).

Закон варіював розміри пенсій також зважаючи на сімейне становище пенсіонерів: для непрацюючих пенсіонерів, які мали на утриманні одного непрацездатного члена сім'ї, пенсія збільшувалася на 10%, при двох або більше непрацездатних — на 15%.

Усувалася низка заборонних вимог: п'ятирічна перерва в роботі, терміни звернення до органів соціального забезпечення, тощо. Раніше звернутися з заявою про призначення пенсії за інвалідністю можна було тільки протягом двох років з дня припинення роботи, якщо цей термін був пропущений, то пенсія призначалася лише у виняткових випадках; у новому ж законі обмежувальних строків для звернення за пенсією не передбачалося. Також раніше той, хто припиняв роботу до досягнення пенсійного віку, право на пенсію за старістю втрачав, за новим же законом, якщо він мав необхідний трудовий стаж, але припинив роботу, не досягши віку, який дає право на пенсію за старістю, то він мав одержувати пенсію по досягненні цього віку. Зрозуміло, розширення умов для одержання пенсії спричинило збільшення кількості пенсіонерів.

Стосовно фактичного розміру пенсій, то він збільшився для всіх категорій громадян, за єдиним виключенням працівників науки, для яких залишився на попередньому рівні. Всього за даними міністерства соціального забезпечення УРСР на 1955 р. в республіці виплачувалося 2492068 пенсій загальною сумою 350,4 млн. крб. щомісяця або 4204,7 млн. крб. за рік;

згідно нового закону вартість пенсій ставала 583,9 млн. крб. за місяць або 7006,3 млн. крб. за рік, отже зростала, начебто, на 66,6%²³. Максимальні пенсії за віком станом на 1956 рік нараховувалися для працівників вугільної промисловості, де середній розмір пенсії становив 610 крб. (за старого законодавства — 454 крб.), металургійної — 550 крб. (427 крб.), залізничного транспорту — 500 крб. (320 крб.) та зв'язку — 480 крб. (311 крб.)²⁴, що відображує тодішні пріоритети держави. Найбільші пенсії за інвалідністю були від виробничої травми в цих же галузях: інвалідам I-ої групи у вугільній промисловості середній розмір пенсії становив 870 крб. (780 крб.), металургійній — 750 крб. (780 крб.), залізничному транспорту — 750 крб. (640 крб.), зв'язку — 620 крб. (640 крб.)²⁵. Водночас для пенсіонерів, що працювали або мали інший дохід, встановлювалась гранична пенсія в 150 крб. (якщо їх заробіток не перевищував 1000 крб.), а для тих, хто працював на підземних роботах, на роботах з шкідливими умовами праці і в гарячих цехах, пенсія обмежувалася 50% призначеної пенсії, незалежно від одержуваного заробітку; пенсія ж за старістю, призначена при неповному стажі, працюючим пенсіонерам не виплачувалась взагалі; саме за рахунок цього зазначена вище сума пенсій по республіці за рік (7006,3 млн. крб.) насправді зменшувалася до 6002,4 млн. крб., отже зростання асигнувань відносно старого пенсійного законодавства становило 42,7%, а не 66,6%²⁶. І вже 1956 року вперше була надана дотація з державного бюджету на покриття витрат з пенсійного забезпечення згідно статті 6 Закону «Про державні пенсії»: «Виплата пенсій забезпечується державою за рахунок коштів, щорічно асигнованих по державному бюджету СРСР, в тому числі коштів по бюджету державного соціального страхування, що утворюються з внесків підприємств, установ та організацій без будь-яких вирахунків з заробітної плати» (*підкреслено автором*)²⁷. Надалі ці постійно зростаючі дотації фінансувались із фонду, який становив складову частину Державного бюджету і, відповідно, наповнювався за рахунок загальних податкових надходжень. Оскільки фонд соціального страхування хоч і був складовою частиною держбюджету, наповнювався з окремого страхового збору (нарахувань на фонд оплати праці) і перебував у віданні профспілок, то таким розмежуванням джерел фінансування Закон СРСР «Про державні пенсії», фактично, відокремив пенсійне забезпечення від соціального страхування.

Прийняттям Закону «Про державні пенсії» реформа не вичерпалася. Одразу було видано низку підзаконних актів з пенсійного забезпечення, причому, на відміну від 30–40-х років в кореляціях дотримувались системного характеру. Вище вже згадувалося про серпневу постанову з впровадження механізму використання пенсійного закону. Задля врегулювання застосування пільг у галузі соціального забезпечення 1 серпня 1956 р.

Міністерство охорони здоров'я СРСР затвердило Інструкцію з визначення груп інвалідності і список професійних захворювань, а РМ СРСР затвердила Списки (відомі як № 1 і № 2) виробництв, цехів, професій і посад, праця в яких надає право на державну пенсію на пільгових умовах та в пільгових розмірах²⁸. Невдовзі постановою Ради міністрів УРСР від 6 листопада 1956 р. «Про серйозні недоліки в організації роботи по введенню в дію Закону про державні пенсії» було узагальнено досвід запобігання типовим помилкам в пенсійній справі республіки.

Таким чином, результат пенсійної реформи полягав у консолідації основних видів пенсій (за старістю, за інвалідністю, у випадку втрати годувальника), розширенні кола осіб, що мали право на пенсію, та встановленні єдиних правил і порядку їх призначення й виплати. Виплату пенсій гарантувала держава без будь-яких відрахувань з зарплатні.

В перші ж місяці впровадження реформи виявилася колізія, пов'язана з пенсіями працюючих шахтарів. Від 1947 р. пенсіонерам-шахтарям, що продовжували працювати, пенсія за старістю і інвалідністю зберігалася незалежно від отримуваної зарплатні²⁹. Разом з іншими пільгами це сприяло закріпленню найбільш досвідчених і кваліфікованих працівників вугільних копалень. Закон же 1956 р. в цьому випадку передбачав виплату лише 50% призначеної пенсії. Відтак, після набрання ним чинності шахтарі-пенсіонери почали масово звільнятися. Так, протягом жовтня 1956 — червня 1957 рр. на самій лише шахті «Кочегарка» м.Горлівка залишили роботу 142 осіб, в тому числі 52 члени КППС; всього ж на копальнях Сталінського району за цей час звільнилися 13453 пенсіонерів, на копальнях Ворошиловградського району — 5200 осіб³⁰, що створило неабиякі кадрові проблеми в галузі. То ж 1958 р. було відновлено статус-кво стосовно шахтарів.

Інші зміни стосувалися, здебільшого, спеціальних пенсій.

Особливістю нового пенсійне законодавства було те, що воно не вимагало обов'язкового виходу на пенсію при досягненні пенсійного віку. Зокрема, надавало можливість чи не довічно працювати чиновникам вищих щаблів. Натомість, розширило систему персональних пенсій:

– за вислугу років для певних категорій спеціалістів (працівників освіти, охорони здоров'я, театральнo-видовищних підприємств, льотного складу цивільної авіації);

– працівникам науки у зв'язку зі старістю та інвалідністю, а членам їхніх сімей — у зв'язку з втратою годувальника;

– генералам, адміралам і офіцерському складу радянської армії та їхнім сім'ям;

– персональні пенсії у зв'язку зі старістю й інвалідністю громадянам, що мали особливі заслуги перед державою, а їхнім сім'ям у зв'язку з втратою годувальника.

Власне, термін «персональна пенсія» закріпився лише за останнім з перелічених типом, з цього і виходитимемо надалі.

Персональні пенсії, як такі, було введено в 1923 р. спочатку для колишніх політкаторжан. З роками вони перетворилися на пенсії для «старих більшовиків» — членів ВКП(б) з партійним стажем до 1918 р. Серед персональних пенсіонерів існувала ієрархія — залежно від займаної перед пенсією посади вони ставали персональними пенсіонерами союзного, республіканського або місцевого значення, граничні розміри пенсій і пільг яких значно різнилися; зауважимо, що регулювалися вони, здебільшого, «закритими» підзаконними актами³¹. Згідно розпорядження РМ СРСР від 14 квітня 1949 р. для персональних пенсіонерів діяли такі пільги: щорічна виплата 13-ї пенсії, 50% знижка квартплати і комунальних послуг, безкоштовне користування міським транспортом; також держава сприяла поширенню кас взаємодопомоги персональних пенсіонерів. 1954 р. номенклатуру претендентів було розширено³², граничний розмір персональних пенсій збільшено і до діючих пільг додано медичне обслуговування елітними клініками Ліксанупру Міністерства охорони здоров'я УРСР, безкоштовне забезпечення ліками, курортними путівками з проїздом в обидва кінці, відповідним житлом, відтак створило умови недоцільності існування кас взаємодопомоги персональних пенсіонерів³³. Насправді персональні пенсії одержували не самі ветерани партії і, до того ж, не всі ветерани партії. Наприклад, протягом 1953 р. персональні пенсії республіканського значення було призначено 712 особам, з них членам партії до 1920 р. включно — 548, іншим категоріям — 174, а в 1954 р. — 2263 особам, з них членам партії до 1920 р. — 1773, іншим категоріям — 490³⁴. Зауважимо, що станом на 1 січня 1955 р. в парторганізації УРСР на обліку були 9507 членів КПРС з партійним стажем до 1920 р. включно, з них персональні пенсії союзного, республіканського або місцевого значення отримували 5487 осіб (58%), а 4020 не були персональними пенсіонерами, здебільшого це ті, хто працював на посадах з невисокою оплатою; з тих 5487 персональних пенсіонерів УРСР 597 були союзного значення, 3738 — республіканського, 1152 — місцевого³⁵. Лише санаторне лікування персональних пенсіонерів і лише республіканського значення в 1953 р. коштувало бюджетові УРСР 2,9 млн. крб.³⁶, на 1954 рік для цього вже запланували 5,15 млн. крб.³⁷.

В рамках пенсійної реформи РМ СРСР в листопаді 1956 р. затвердила Положення про персональні пенсії³⁸. За новим законодавством комісії з призначення таких пенсій діяли при Раді міністрів СРСР, РМ союзних республік та при облвиконкомах рад депутатів трудящих. Остаточо було встановлено такі види персональних пенсій:

1) союзного значення — за заслуги перед СРСР (максимальний розмір 2000 крб.; за старого законодавства було 1500 крб.³⁹, втім, незважаючи на

законодавче обмеження, Мінсоцзабез УРСР станом на 1 жовтня 1955 р. виплачувало 11 особам персональні пенсії союзного значення в розмірі від 1700 до 5000 крб.⁴⁰);

2) республіканського значення — за заслуги перед союзною республікою (максимальний розмір 1200 крб.; відносно попереднього не змінився⁴¹);

3) місцевого значення — за заслуги місцевого значення (максимальний розмір 600 крб.).

З набранням чинності новим пенсійним законодавством такі пенсії призначалися чоловікам після досягнення 55 років, жінкам — 50 років, а за наявності інвалідності — незалежно від віку (згодом, вже 1977 р., пенсійний вік персональним пенсіонерам зрівняли з загальним пенсійним віком). За рахунок новел пенсійного законодавства по УРСР сума виплат персональних пенсій місцевого значення зросла на 10%, а союзного і республіканського — на 25%⁴². Поза тим, що персональні пенсії були вищими від загальнодержавних пенсій, з ними були пов'язані різноманітні привілеї та пільги: 50% знижки зі сплати за житлову площу та комунальні послуги, лікування в спеціальних лікарнях та поліклініках, оплата ліків за рецептами у розмірі 20% їх вартості, безкоштовне протезування (за винятком протезів з дорогоцінних металів), безкоштовний проїзд у міському транспорті, безоплатний проїзд один раз на рік (в обидві сторони) залізничним, водним, повітряним або автомобільним міжміським транспортом. Щорічно персональний пенсіонер одержував грошову допомогу в розмірі до двох місячних пенсій, а за наявності тривалого партійного стажу — ще й на безоплатну путівку в санаторій або будинок відпочинку (за бажанням путівку заміняли грошовою компенсацією), а також інші соціальні пільги. Загалом виходить, що з персональних пенсій відкинуто завісу начебто компенсації за втрату здоров'я борцям з царатом — в новому пенсійному законодавстві це стало кастовим привілеєм чиновництва.

Пенсії працівників науки залишалися регульованими Положенням «Про пенсійне забезпечення працівників науки» від 1949 р.⁴³, стосовно ж письменників і митців пенсійне забезпечення було суттєво поліпшено 1957 р.⁴⁴ Зауважимо, що наявність спеціальних положень не виключало можливості отримання як митцями, так і науковцями (або членами їх сімей) пенсії за загальним пенсійним законодавством.

Чи не найрезонанснішими в ті роки були зміни, що сталися в пенсійному забезпеченні військовослужбовців. Згідно низки актів, прийнятих протягом передвоєнних і воєнних років, коли від війська залежала доля держави, пенсії генералів, адміралів і старших офіцерів становили до 90% посадового окладу; пенсії інших категорій військовослужбовців хоча й були невисокими, здебільшого, також перевищували мізерні цивільні пенсії. 1953 р. в СРСР почалося скорочення війська і під гаслом «перекування мечів на

орала» було демобілізовано величезну кількість командного складу, що в боях здобули високі звання завдяки особистій хоробрості та бойовій інтуїції, але не відповідали ані освітнім критеріям, ні інтелектуальним; оскільки вони, зазвичай, не мали цивільного фаху, то для них передбачалося пенсійне забезпечення й при вислугі, меншій за 25 років, на пропорційній основі. Проте вже за п'ять років вся ця маса пенсіонерів виявилася зайвим тягарем для бюджетів союзних міністерств оборони, внутрішніх справ і КДБ, з яких ці пенсії виплачувалися. Тоді й з'явилася липнева 1959 р. постанова РМ СРСР № 876⁴⁵, яка зменшила максимальні розміри пенсії, що їх раніше одержували старші і вищі офіцери. Пенсія службовцям силових відмств у всіх випадках мусила не перевищувати для генералів і адміралів — 3000 крб., для старших офіцерів — 2000 крб., для молодших офіцерів та військово-службовців рядового, сержантського і старшинського складу понадстрокової служби — 1500 крб. на місяць. Великі зміни спіткали пенсії інвалідам і сім'ям загиблих і померлих воїнів.

Як змінилися військові пенсії в результаті їх перегляду за новою постановою проілюструємо на прикладі Одеського військового округу (чисельник показує кількість справ, знаменник — сума зменшення або збільшення в тис. крб.; всі обрахунки зроблено автором, проценти зазначено від кількості переглянутих справ)⁴⁶:

а) пенсії військовослужбовцям:

Пенсія за вислугу 25 і більше років				Пенсія за вислугу 20 років		Пенсія за інвалідністю				
Всього справ	Переглянуто на 1/11-1959	Залиш. без змін	Зменшено	Всього справ	Залиш. без змін	Всього справ	Переглянуто на 1/11-1959	Залиш. без змін	Збільшено	Зменшено
15773	15696	6839	$\frac{8857}{4787}$	5058	5058	10594	10510	6569	$\frac{2201}{176}$	$\frac{1740}{219}$
		43,6%	56,4%		100%			62,5%	20,9%	16,6%

б) пенсії сім'ям:

Всього справ	Переглянуто на 1/11-1959	Залишено без змін	Зменшено	Припинено
12248	12202	10019	$\frac{1875}{422}$	$\frac{308}{171}$
		82,1%	15,4%	2,5%

б) всього по Одеському військовому округу:

Всього справ	Переглянуто на 1/12-1959	Залишено без змін	Збільшено	Зменшено	Припинено
45713	43506	28525	<u>2300</u> 190	<u>12472</u> 5428	<u>308</u> 171
		65,43%	5,19%	28,67%	0,71%

Отже, ціна питання за 1960 рік по одному військовому округу становила 5 млн. 409 тис. крб. економії.

Якщо прийняття Закону СРСР «Про державні пенсії» передувало хай яке громадське обговорення, то постанова Радміну СРСР від 27 липня 1959 р. (набрала чинності 1 січня 1960 р.), що змінювала пенсії військовослужбовцям, була несподіваною для широкого загалу і обговорювалася вже після її прийняття, в якості «роз'яснювальної роботи» перед набранням нею чинності. За інформацією до ЦК КПУ «...основная масса военнослужащих одобрительно отнеслась к уменьшению их пенсий. В то же время встречались и альтернативные мнения. ... отдельные пенсионеры первоначально неправильно восприняли это постановление и допускали нездоровые высказывания. Так, бывший командир авиаполка полковник запаса Паршин П.Б. (Кировоградская обл.), которому согласно нового постановления пенсия будет снижена с 3000 до 2000 руб. в беседе заявил: “Этим постановлением уравнили всех — и командиров полков, и командиров эскадрилий. После этого лёгный состав пачками будет подавать рапорта об увольнении из армии. Зачем ему гробить здоровье, когда он может раньше уволиться и получать пенсию”»⁴⁷; «Подполковник запаса Марченко (Полтавская обл.), бывший замкомандира батальона по политчасти, которому пенсия будет снижена с 2700 до 2000 руб., в беседах с другими пенсионерами высказывал своё недовольство, употребляя такие выражения: «Какие-то 700 рублей пожалели», «отобрали 700 рублей» и так далее. ... Член КПСС, полковник запаса Пилипенко М.М., бывший заместитель командира полка по строевой части, у которого семья состоит из 3-х человек и имеет хорошую квартиру, после того, как узнал в сентябре с.г., что пенсия ему будет снижена с 2240 руб. до 1736 руб., высказал неудовлетворение новым порядком пенсионного обеспечения военнослужащих и отказался в связи с этим выступить с докладом «О дне танкиста» перед рабочими и служащими одного из предприятий г. Ново-Московска Днепропетровской обл.»⁴⁸; «...командир 112 и.а.п. полковник Яковлев заявил: “Новое положение о пенсиях вызовет ещё большую неуверенность у офицеров в завтрашнем дне. После снижения размера пенсий наврядли кто-то пожелает стать офицером. Не получится ли так, что мы рубим сук, на котором сидим?”»⁴⁹.

Отже, з військовими пенсіями спостерігаємо зовсім іншу картину, аніж з персональними: суттєво обмежено було саме максимальні пенсії. Відтак, одержати вищу пенсію генералам і старшим офіцерам можна було лише за умови пенсії персональної (а отже — особистої лояльності владі). Очевидно, тут маємо певну рефлексію влади на масове невдоволення примусово демобілізованих. Тож їх було використано для наочної демонстрації принципу «замалі пенсії підвищити, завищені пенсії зменшити», не зачіпаючи головних здобувачів надвисоких пенсій — чиновників і функціонерів КПСР. Зазначимо, що 1960 р. було впорядковано згідно державних пріоритетів виплату пенсій і допомоги співробітникам репресивних органів, зокрема, Міністерства внутрішніх справ і їх сім'ям⁵⁰; ця постанова набрала чинності 1 квітня 1960 р.

Так до початку 60-х років в країні склалася державна система загального пенсійного забезпечення робітників і службовців. Однак вона не охоплювала велику частину економічно активного населення УРСР — колгоспне селянство. Приміром, на 1960 р. з 5,6 млн. осіб пенсійного віку республіки кількість пенсіонерів становила лише 4,4 млн. осіб, тобто на 21% менше⁵¹.

Основним нормативно-правовим актом, що до кінця 60-х років регулював внутрішньоколгоспні відносини та відносини колгоспу з державою був Примірний статут сільськогосподарської артілі⁵². Згідно його статті 11 колгосп мусив створювати фонди допомоги інвалідам, старим, тим, хто тимчасово втратив працездатність, нужденним сім'ям, на утримання дитячих ясел і сиріт — все це в розмірі не більше 2% валової продукції колгоспу. З цього фонду колгосп міг надавати літнім колгоспникам та інвалідам пенсійне забезпечення продуктами та грошима. Але внаслідок відомого свого матеріального стану колгоспи просто не могли забезпечити пенсії своїм членам. Так, в одному з кращих колгоспів (с. Ружин, колгосп ім. Леніна) Ружинського району Житомирської області, що «по економічному положенню ... относится к числу лучших районов», 1957 р. на трудовень виплачували по 1,5–2 кг хліба та по 5 крб. грошима⁵³. Того ж року в «економічно слабкому» колгоспі ім. 8 Березня села Горішне Коломийського р-ну Станіславської області, оплата трудовня становила 0,5 кг зерном і 50 коп. грошима, а за два квартали 1958 р. на трудовень видано по 1 крб. грошима і за 7 місяців по 0,3 кг зерна⁵⁴. 1960 р. в колгоспах Пирятинського району Полтавської області в середньому сплачували по 0,5 кг зерна і по 1–1,5 крб. грішми на трудовень⁵⁵. У звіті Городищенського райкому Черкаської області зазначалося, що «Грошові прибутки колгоспів району зросли з 16,7 млн. крб. в 1953 р. до 86,1 млн. крб. в 1960 р., а оплата праці становить в середньому по району 1 кг хліба і по 3,8 крб. грішми на вироблений трудовень. Район по показникам цієї групи займає перші і середні місця»⁵⁶.

Окрім того, навіть в справних колгоспах керівники часто нехтували мовчазними, заляканими буттям односельцями. Редакція газети «Колгоспне село» звертала увагу партійних органів на кричущі «непоодинокі» факти, зокрема, ось витяг з аналізу листів з пенсійного питання, поданого 1963 р. до ЦК КПУ: «З Полтавської області одержано 20 таких скарг. Більшість з них припадає на Диканське і Глобинське виробничі управління. Так, Овксентій Аврамович Баль, колгоспник артїлі імені Щорса Диканського району, народився 1888 року, а його дружина Марина Архипівна — 1892. Обоє працювали в колгоспі 33 роки, але незважаючи на похилий вік, пенсії не одержують. Копія скарги т. Баля була надіслана нами начальнику виробничого управління т.Філоненку, який відповів редакції, що «статутом сільгоспартїлі в колгоспі імені Щорса (село Орданівка) не передбачене призначення пенсії». Колгоспник артїлі імені Шевченка цього ж району Хоролець Трохим Никонович, 1893 р. народження, живе вдвох з дружиною, дітей не має. З 1934 року працює в колгоспі ковалем. Загальні збори встановили йому щомісячну пенсію — 16 кг борошна. Вісім місяців він одержував цю допомогу, але голова артїлі т. Глушко раптом відмінив рішення загальних зборів і виплату пенсії було припинено. Втручання газети не дало позитивних наслідків. Подібні ж скарги надійшли з Глобинського виробничого управління. Наприклад, колгоспник артїлі «40 років Жовтня» Дудар Григорій Євдокимович написав таке: «Мені 76 років. Все життя працював у рідному колгоспі. Два сини загинули на фронті. Залишилась дочка, яка живе окремо, має троє дітей, хворіє. Раніше артіль допомагала мені хлібом, а тепер нічого не дає». Про цей факт повідомлено голові Глобинського райвиконкому, але відповіді ще не одержано. З Вінницької області надійшло 17 скарг з призначення пенсій. Ось приклад: Колгоспниця села Антонове Крижопільського району Євдокія Тарасівна Свиначук має 75 років, з них 26 років працювала в колгоспі. Зараз хворіє, але пенсії не одержує, хоч неодноразово зверталась до правління артїлі. Про скаргу т. Свиначук редакція повідомила секретаря Вінницького сільського обкому КП України т. Бугаснка. Він відповів нам: «Питання про визначення пенсії гр. Свиначук буде вирішуватись з прийняттям в колгоспі положення про пенсійне забезпечення колгоспників». 14 червня ц.р. редакція одержала лист від колгоспника Мира Івана Панасовича з села Качківка (колгосп «Дружба») Могилів-Подільського району. Він пише, що весь час працював у колгоспі. Йому 82 роки, дружині — 77. Ніякої пенсії чи іншої допомоги вони не одержують ... Зміст і характер скарг з пенсійної справи по інших областях аналогічний»⁵⁷. На що, наприклад, Вінницький обком КПУ відповів: «... в с. Качківка проживає близько 800 чол. престарілих колгоспників і економіка артїлі в даний час не дозволяє встановити їм постійне пенсійне забезпечення... Колгосп ім. Держинського (с. Антоновці) встановити пенсії

престарілим колгоспникам не має можливості, а тим, що потребують допомоги, надає її через касу взаємодопомоги»⁵⁸.

Селяни таки діждалися пенсії за старістю, за інвалідністю та в зв'язку з втратою годувальника. Згідно Закону СРСР від 15 липня 1964 р. «Про пенсії і допомогу членам колгоспів» пенсії за старістю призначалися чоловікам при досягненні 65 років (стаж роботи — не менше 25 років), жінкам при досягненні 60 років (стаж роботи — не менше 20 років)⁵⁹. Умовою для надання пенсій і допомог став колгоспний стаж. Втім, пенсіями цей закон забезпечував лише голів колгоспів, спеціалістів та механізаторів. 1968 року пенсійний вік для них було вирівняно з пенсійним віком робітників і службовців. І лише від червня 1971 р. дія Закону 1964 р. поширилася на всіх колгоспників і колишніх членів колгоспів, землі яких були передані радгоспам або іншим підприємствам; втім, рівень пенсійного забезпечення, гарантований пенсіонерам-колгоспникам, був значно нижчий, ніж робітникам і службовцям — мінімальний розмір пенсії для них становив 12 крб. (після грошової деномінації 1961 р. для робітників і службовців мінімум був 30 крб.), максимальний — 102 крб. Фінансування пенсійного забезпечення колгоспників було покладено на Централізований фонд соціального забезпечення колгоспників.

Тим же Законом СРСР від 15 липня 1964 р. встановлювалась допомога жінкам — членам колгоспів на період відпустки за вагітністю та пологами; тривалість такої відпустки, визначалась за нормами, аналогічними для жінок — робітниць і службовців⁶⁰.

Отже, до реформи 1950-х років пенсійне забезпечення в УРСР існувало, здебільшого, в межах професійних об'єднань у вигляді кас взаємодопомоги тощо. Фактично, це були громадські ініціативи з захисту (пенсійного) людей. Водночас, всі засоби виробництва були усупільнені і використовувалися високоцентралізованою державою відповідно до її, держави, мети. Більше того, все життя в державі щодалі жорсткіше регулювалося нею ж. З-поміж головних задач того регулювання було позбавлення громадян можливості вести індивідуальну економічну активність. То ж, чи зазначені вище громадські ініціативи з пенсійного забезпечення були адекватними політичним і економічним реаліям держави, і чи, взагалі, могли вони бути спроможними? Досвід перших трьох з половиною десятиліть років радянської влади в Україні свідчить, що звільнення з роботи за віком пересічного громадянина тягло за собою зuboжіння.

Відтак, позаяк держава взялася вирішувати все за всіх, вона, зрештою, мусила взяти на себе відповідальність за забезпечення в старості і немічтих людей, чийми силами, здоров'ям і життям вона цілковито розпоряджалася (або, принаймні, прагнула до цього) за їх продуктивної спроможності. То ж перехід до державного пенсійного забезпечення був кроком, цілком зумовленим внутрішньою логікою системи.

Чи було це на користь людям? Беззаперечно, загальнозживані зрозумілі й прозорі правила є корисними. Протягом 1953–1964 рр. система пенсійного забезпечення робітників, службовців і певних категорій колгоспників в УРСР, як і в цілому СРСР, набула дійсно системного, практично, завершеного вигляду системи класичного типу, заснованої на гарантіях державних виплат у випадку настання відповідних обставин. Реформа 1956 р. поліпшила пенсійне забезпечення всіх верств трудящих, за виключенням колгоспного селянства; подальший її розвиток спричинив позитивні зрушення в пенсіонуванні селян. Правда, покращення стосувалися одних більше, інших — менше; на тлі того, що низці категорій громадян забезпечувався мінімально необхідний прожитковий рівень, величезна диспропорція між «трудящими» і «номенклатурою» продовжувала чимдалі розшаровувати суспільство. Для пересічного громадянина УРСР вихід на пенсію означав суттєве погіршення життєвого рівня.

На основе архивных материалов, законодательных и подзаконных актов и научных публикаций в статье освещается проблема перехода к государственному пенсионному обеспечению граждан УССР в середине XX в.

Ключевые слова: *пенсионная реформа, государственная пенсия, пенсия по старости, пенсия по инвалидности, пенсия в связи с потерей кормильца, персональная пенсия, бродяжничество и нищенство.*

Problem of transferring to citizens' state pension provision in UkrSSR in the period of mid-XX century is covered in the article based on archive materials, legislative and subordinate acts, scientific publications.

Key words: *pension reform, state pension, old-age pension, disability pension, pension for the loss of a breadwinner, merit pension, utter poverty and beggary.*

¹ Надієнко О.І. Генезис адміністративно-правового регулювання у сфері пенсійного забезпечення в Україні (радянський період) // Право і суспільство № 3. — Дніпропетровськ, 2009. — С. 64.

² Постанова Союзної ради соціального страхування при НКП СРСР від 5 січня 1928 р. «Про надання пенсійного забезпечення престарілим робітникам підприємств текстильної промисловості».

³ Постанова ЦВК і РНК СРСР від 15 травня 1929 р. «Про забезпечення в порядку соціального страхування на випадок старості».

⁴ Затверджене ЦВК і РНК СРСР 13 лютого 1930 р.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 1744. — Арк. 22.

⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 1744. — Арк. 22, *підраховано автором.*

- ⁷ Там само. — Арк. 37.
- ⁸ Там само. — Арк. 25.
- ⁹ Там само. — Спр. 3111. — Арк. 5, 33, 35.
- ¹⁰ Там само. — Спр. 1744. — Арк. 37–38.
- ¹¹ Там само. — Спр. 2925. — Арк. 162.
- ¹² Там само. — Спр. 3111. — Арк. 85.
- ¹³ Там само. — Арк. 91.
- ¹⁴ Там само. — Арк. 91, *обрахунки уточнено автором*.
- ¹⁵ Там само. — Арк. 98.
- ¹⁶ Там само. — Арк. 105.
- ¹⁷ Там само. — Оп. 41. — Спр. 422. — Арк. 5.
- ¹⁸ Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). К., 2003. — С. 43.
- ¹⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4304. — Арк. 32–33.
- ²⁰ Радянська Україна. — 1956. — 15 липня.
- ²¹ Постановление Совета министров СССР от 4 августа 1956 № 1044 «Об утверждении Положения о порядке назначения и выплаты государственных пенсий». — М., 1956.
- ²² Україна: Хроніка ХХ століття. Роки 1946–1960. — Ч. 2. 1953–1960 / уп. М. Смольницька. — С. 413.
- ²³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4092. — Арк. 84.
- ²⁴ Там само. — Арк. 63.
- ²⁵ Там само. — Арк. 76.
- ²⁶ Там само. — Арк. 85.
- ²⁷ О государственных пенсиях: Закон СССР от 14 июля 1956 г. // ВВС СССР. — 1956. — № 15.
- ²⁸ Постановление Совета министров СССР от 22 августа 1956 № 1173 Об утверждении списков производств, цехов, профессий и должностей, работа в которых дает право на государственную пенсию на льготных условиях и в льготных размерах. — М., 1956; невдовзі ці списки було доповнено Постановою Радміну СРСР від 29 жовтня 1959 р. № 1218.
- ²⁹ Постановление СМ СССР от 10 сентября 1947 г. № 3211 «О преимуществах и льготах для подземных рабочих, руководящих и инженерно-технических работников угольной промышленности и строительства угольных шахт».
- ³⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4540. — Арк. 7.
- ³¹ Див.: Постановление Совнаркома СССР от 21 декабря 1926 года «О порядке выплаты персональных пенсий, назначенных органами союзных республик» // СЗ СССР. — 1927. — № 2. — Ст. 23; Постановление ЦИК и Совнаркома СССР от 30 мая 1928 года «О персональных пенсиях» // Там само. — 1928. — № 35. — Ст. 315; Постановление Совнаркома СССР от 15 декабря 1945 г. № 3239 «О персональных пенсиях для старых большевиков»; Постановление Совета министров СССР от 28 июля 1948 г. № 2796 «О персональных пенсиях республиканского и местного значения».
- ³² Постановление Совета министров СССР от 15 мая 1954 г. № 910 «О мерах по дальнейшему улучшению материально-бытовых условий старых членов КПСС, полу-

чающих персональную пенсию союзного и республиканского значения»; продублировано постановою РМ УРСР і ЦК КПУ від 8 червня 1954 р. № 774.

³³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3076. — Арк. 33, 38.

³⁴ Там само. — Спр. 4092. — Арк. 7–8.

³⁵ Там само. — Арк. 8.

³⁶ Там само. — Спр. 3076. — Арк. 39.

³⁷ Там само. — Арк. 51.

³⁸ Постановление Совета министров СССР от 14 ноября 1956 г. № 1475 «Об утверждении положения о персональных пенсиях».

³⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 1744. — Арк. 129.

⁴⁰ Там само. — Спр. 4092. — Арк. 102.

⁴¹ Там само. — Спр. 1744. — Арк. 129.

⁴² Там само. — Спр. 4092. — Арк. 83.

⁴³ Постановление Совета министров СССР от 28 сентября 1949 г. № 4140 «Об утверждении Положения о пенсионном обеспечении работников науки».

⁴⁴ Постановление Совета министров СССР от 07 августа 1957 г. № 946 «О пенсионном обеспечении писателей, композиторов, работников изобразительных искусств и членов их семей».

⁴⁵ Постановление Совета министров СССР от 27 июля 1959 г. № 876 «О пенсиях генералам, адмиралам, офицерам, военнослужащим рядового, сержантского и старшинского состава сверхсрочной службы Советской Армии и Военно-Морского Флота, Комитета государственной безопасности при Совете министров СССР и войск Министерства внутренних дел СССР, а также их семей».

⁴⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5053. — Арк. 50.

⁴⁷ Там само. — Арк. 16.

⁴⁸ Там само. — Арк. 22.

⁴⁹ Там само. — Арк. 31.

⁵⁰ Постановление Совета министров СССР от 17 февраля 1960 г. № 168 «О пенсиях и пособиях лицам начальствующего и рядового состава органов Министерств внутренних дел и их семьям».

⁵¹ Народне господарство Української РСР у 1970 році. — ЦСУ УРСР, 1971. — С. 388.

⁵² Прийнятий II Всесоюзним з'їздом колхозників-ударників і затверджений постановою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) 17 лютого 1935 р. // Збірник нормативних актів — К. — 1989. — 224 с.

⁵³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 41. — Спр. 148. — Арк. 251.

⁵⁴ Там само. — Арк. 15.

⁵⁵ Там само. — Спр. 164. — Арк. 359.

⁵⁶ Там само. — Спр. 177. — Арк. 83.

⁵⁷ Там само. — Спр. 264. — Арк. 109–110.

⁵⁸ Там само. — Арк. 112.

⁵⁹ Закон СССР от 15 июля 1964 г. «О пенсиях и пособиях членам колхозов» // ВВС СССР. — 1964. — № 29. — Ст. 340.

⁶⁰ Відомості Верховної ради УРСР. — 1964. — № 30. — С. 441–445.

Киридон Петро (Київ)
УДК 329.15+ 321 (477)“195”

ВІДНОВЛЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ПАРАМЕТРІВ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

Здійснено спробу схарактеризувати становище партійно-державної номенклатури Української РСР перших повоєнних років, особливості її функціонування в умовах пізнього сталінізму.

***Ключові слова:** партійно-державна номенклатура, пізній сталінізм, тоталітарна політична система, управлінський апарат, радянське чиновництво, бюрократія.*

Більшовицький різновид організації управління країною (на відміну від демократичних політичних систем) сповідував у кадровій стратегії підходи, властиві тоталітарним режимам. Правові процедури формування гілок влади та адміністративної системи було підмінено на номенклатурно-апаратні механізми відбору, розстановки та виховання управлінців. Така практика склалася ще в 1920–1930-ті роки. Лихоліття 1941–1945 років завдало не лише відчутних кадрових втрат, але й призвело до руйнування напрацьованих апаратних зв'язків, управлінських конструкцій, адміністративних схем. Таким чином, після війни постало завдання відновлення партійно-номенклатурної системи управління, проте вона не могла не зазнати певної корекції, спричиненої новими умовами відбудови мирного життя.

Участь номенклатури в суспільно-політичних, соціально-економічних, культурних процесах, що відбувалися в повоєнній Українській РСР, зумовлювалася новими об'єктивними реаліями, котрі характеризували ситуацію другої половини 40-х — початку 50-х років. Повноваження, які впливали зі статусу апарату правлячої партії, спонукали бюрократично-чиновницькі структури партійно-державного складу якнайактивніше братися за виконання головних задач. Це, власне, й було формальне призначення номенклатури. Щоправда, вона завжди намагалася стати суб'єктом комуністичної політичної системи, аби відігравати власну роль у формуванні державного курсу.

Означену проблему не обійдено увагою в сучасній історіографії. Цьому періодові української історії присвячено кілька видань документів, зокрема в Україні та Росії¹. Вітчизняними вченими проведено значний обсяг роботи з метою об'єктивного висвітлення особливостей розвитку тодішнього суспільства, пертурбацій, що їх зазнали управлінські структури повоєнної

доби, змін, котрі відбулися в політичній системі, новацій у провадженні курсу правлячого режиму тощо². Останнім часом вивченням зазначеної проблеми активно займаються В. Крупина³, О. Штейнле⁴ та інші дослідники⁵.

Різноманітні сторони повоєнної інституціоналізації правлячої в СРСР номенклатури розкрито в працях російських дослідників⁶. Ряд монографій присвячено регіональним аспектам повоєнної історії з огляду на діяльність у той час партійно-державної номенклатури⁷.

Проте, попри значну увагу з боку вчених до проблем функціонування повоєнної партійно-державної номенклатури, досі тема зберігає актуальність і потребує детального вивчення. Завданням даної публікації є окреслення особливостей функціонування республіканських структур партійно-державної номенклатури в перші повоєнні роки.

Після завершення Великої Вітчизняної війни функціональне призначення номенклатури в тоталітарній політичній системі СРСР принципово не змінилося. Тоді було тільки переглянуто, з урахуванням нових реалій, форми реалізації тих завдань, котрі поклалися на чиновництво партійного та державного апаратів.

Війна справила на суспільство колосальний вплив. За словами О. Гаман-Голутвиної, вона інтенсифікувала потребу громадян у мобілізації, мілітаризувала всі ланки і вузли політичної системи. Причому ефективність мобілізаційної системи, котра принесла перемогу у війні, зміцнила елементи тоталітарної системи взагалі, у тому числі її номенклатурне осердя. Однак відбулися й зміни іншого характеру: комуністична політична організація автоматично втратила ряд сильних сторін, серед останніх — здатність повної мобілізації ресурсів завдяки монополізації влади в разі неефективності дій політичної верхівки, недостатньої дієвості управлінського центру. Тож вік і зниження працездатності Й. Сталіна в повоєнний період стали політичним чинником слабкості влади, ознакою її недостатньої готовності до нових суспільних викликів⁸.

Певне послаблення центральної влади в повоєнні роки мало два наслідки. Режим вимушено шукав засоби компенсації втрачених ешелонів, а народ — зі свого боку — прагнув розвинути тенденцію до вивільнення від впливу держави. Номенклатура за таких обставин мала заявити про себе з позицій рятівника становища, оскільки все ще являла могутнє, кланово згуртоване утворення, до всього розташоване на таких стратегічних вузлах, котрі виникли ще в 20–30-ті роки на стратегічних, стикових (між владою і громадянами) позиціях.

Саме в такій обстановці режимом наполегливо вживлялася в повоєнне суспільство ідея перманентного зміцнення державних і партійних керівних структур у процесі відбудови і подальшого поступу до комунізму.

Вітчизняний дослідник О. Штейнле виокремив основні завдання і напрямки діяльності республіканської верхівки повоєнної доби, називаючи як пріоритетні складові відновлення системи управління 1930-х років, ліквідацію розрухи та налагодження народного господарства й радянізацію західних областей, а також «придушення» в республіці націоналістичного руху⁹.

Погоджуючись із таким розподілом визначальних векторів спрямування зусиль, конкретизували б, що йшлося загалом про конверсію суспільного життя, досвіду якої номенклатура тоді не мала. Так само зрозуміло, що просте відтворення довоєнного ладу виглядало нереальним, скоріше йшлося про розбудову модернізованого варіанту більшовицького тоталітаризму, підправленого новими міжнародними реаліями, пригніченого змінами в світогляді народу, котрий, із одного боку, зазнав під час війни жахливих поневірянь і колосальних утрат, а, з іншого, — набув гордого статусу народу-переможця, сини котрого, крім іншого, побачили умови життя в Західній Європі.

Ураховуючи сказане, зауважимо: цілком доречним було очікувати на певну лібералізацію складових пізнього сталінізму порівняно з тим ладом, котрий склався напередодні війни, припинення масових репресій, пом'якшення тиску з боку держави на громадян, колективну розбудову мирного й щасливого повоєнного життя. Не судилося цим сподіванням збутися в цілому, однак атмосфера перших повоєнних років змушувала сталінський режим шукати інших, ліберальніших порівняно з довоєнним часом, форматів управління. Тож, не змінюючи сутності власного тоталітарного змісту, політична система, зокрема завдяки її номенклатурі, мусила складати нові схеми взаємин рівня «влада — народ».

Звичайно, повоєнний режим диктатури Сталіна й надалі мав, передусім, консервативне тоталітарне забарвлення, проте він дещо видозмінився у похідних, другорядних іпостасях. Зупинимося на характерних пізньому сталінізмові властивостях, котрі зачіпають проблеми функціонування партійно-державної номенклатури.

Перш за все, йдеться про світоглядне трактування примату суспільства над особою. У повоєнні часи в СРСР на офіційному рівні особливо акцентувалося на поняттях «народ», «маси», «партія», возвеличувалася воля колективу, влади, суспільства і принижувалася роль одиниць. Із огляду на те, яким чином це впливало на становище номенклатури, зауважимо, що від неї вимагалася забезпечення надійного супроводу партійних рішень, котрі стосувалися різних виявів суспільного життя, мобілізація кожного громадянина на виконання тих завдань влади, які нібито стосувалися інтересів усього соціуму.

Проповідь необхідності всіляко зміцнювати державу, владу в міру просування країни до комуністичного майбутнього теж була характерною ознакою сталінізму, особливо на його пізньому етапі, коли Й. Сталін (значно

раніше, ніж це зробив М. Хрущов) проголосив початок безпосереднього комуністичного будівництва. Так, 1946 року спеціальна комісія завершила підготовку проекту нової Конституції СРСР, а наступного року було підготовлено проект Програми ВКП(б). Обидва документи націлювали народ і партію на конкретну розбудову комунізму. Зокрема, в проекті партійної програми було записано: «ВКП(б) ставить своєю метою протягом найближчих 20–30 років побудувати комуністичне суспільство». На підтвердження заявленого вже тоді розпочалися «великі будови комунізму». Звичайно, обидва проекти готувалися та обговорювалися вузьким колом функціонерів. Тим важливіше наголосити на безпосередній причетності номенклатури до розробки головних документів доби. З іншого боку, відзначимо, що відносно ліберальний дух проектів (Конституція передбачала, наприклад, відмову від диктатури пролетаріату) свідчить про наявність у номенклатурному середовищі демократичних тенденцій.

Важливою акцією в цьому контексті стало створення згідно з постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) в березні 1947 року судів честі в міністерствах і центральних відомствах СРСР. Ці особливі виборні органи (громадські форми), запозичені з царських часів (подібні до них офіцерські суди в армії діяли до 1917 року), були покликані боротися з недоліками і злочинами в номенклатурному середовищі¹⁰. Суди мали розглядати «антипартійні, антидержавні, антигромадські» вчинки керівних працівників партії і держави. Вони проіснували до 1949 року і цілком були спрямовані проти номенклатури, виявивши прагнення політичного керівництва взяти останню під тотальний контроль. На нашу думку, це була спроба посилити репресивний тиск на управлінців, котрі внаслідок послаблення нагляду в час війни дозволяли собі певну самостійність у роботі. Апаратні структури, як уміли, чинили супротив тискові політичної верхівки.

Отже, слід відзначити появу в чиновницьких колах обнадійливих тенденцій внутрішньокорпоративної демократизації. Це тим важливіше, що номенклатурна політична система як ніяка інша мала кріпити ключові механізми партійно-державних структур завдяки кадровій політиці і контролю за поведінкою мас.

Не самоуправління народу, як проповідував К. Маркс, а авторитарна народна демократія з партійною диктатурою на чолі — іще один постулат, властивий сталінським поглядам на державну політику, яскраво акцентований після війни. Покликанням номенклатури за таких обставин було не залучення широких мас до керівництва партією й державою, а фактична ізоляція трудящих від органів управління. Закрита каста номенклатури мала категорично гарантувати недопуск у лави функціонерів осіб, котрим чужі кланові традиції і правила, що робило апарат надійною підвалиною більшовицького панування в суспільстві, віддаляючи його від народу.

Принциповою рисою пізнього сталінізму слід визнати гіпертрофовані уявлення про необмежене право держави розпоряджатися суспільною власністю та необхідність утримувати потужну систему державного планування виробництва. Мінімальний допуск приватної ініціативи, обмеження колективістських засад у народногосподарській діяльності, на думку сталінського керівництва, мали гарантувати розвиток держави нині і на віддалену перспективу. Тут роль номенклатури в контексті економічних процесів впливала з огляду на потреби комплектування господарських кадрів і забезпечення належного партійно-державного управління і контролю з боку чиновників: облаштувати безперебійну роботу політичного механізму комуністичного режиму.

Зрозуміло, що сталінська владна система трималася на діяльності незліченного адміністративно-карального апарату (теж цілком номенклатурно контрольованого), який у надзвичайному режимі функціонування рятував провальні проекти, стимулюючи до діяльності ті елементи політичної системи, котрі інакше просто не діяли¹¹.

Властивістю сталінізму на його пізній стадії залишалася «табірна» зорієнтованість стосунків із «ворогами народу», активне задіяння дешевої робочої сили в'язнів у народногосподарське будівництво. На час смерті Сталіна (1953 рік) у системі Управління виправно-трудових таборів і колоній МВС Української РСР числилося: 37 таборів, 17 колоній, 11 інших підрозділів, у яких утримувалося понад 50 тис. осіб, у тому числі близько 8 тис. «контрреволюціонерів»¹².

Із огляду на сказане історики в більшості своїй пропонують вважати добу пізнього сталінізму, перш за все, завершальним етапом формування в країні сталінського абсолютизму, авторитарного тоталітаризму. Відтак «прірва між народом і адміністративно-командною компартійною верхівкою продовжувала неухильно збільшуватись»¹³.

Таким чином, партійно-державна номенклатура на зламі 1940–1950-х років відповідала, понад усе, за реалізацію головних, стратегічних рішень правлячого режиму; вона, як і раніше, була безпосередньо причетною до основних дій влади і суспільно-політичних процесів, що відбувалися в Українській РСР повоєнного часу.

Про пріоритети внутрішньої політики Центрального Комітету ВКП(б) в перші повоєнні роки можна судити, виходячи з того, на які складові номенклатурних списків було зорієнтовано контроль цього органу. Реєстр 1946 року містить близько 70% посад регіонального рівня (до міст і районів включно). Його ж прикладна «спеціалізація» була такою: радянські та державні функціонери — 29,6%, промислові управлінці — 27,6%, партійно-комсомольська номенклатура — 24,6%¹⁴. Як бачимо, існувала невелика перевага на користь державних (але не суто партійних) структур, котрі разом із виробничою

номенклатурою складала понад 57% підконтрольних ЦК посад. Отже, саме на них робилася ставка в умовах подолання тяжких наслідків війни та виконання складних завдань відбудови народного господарства.

Власне компартійна номенклатура помітно відставала, утрачала реальний вплив на суспільні процеси. Компартія виглядала такою, що втрачає авангардну роль у суспільстві на користь державних структур. Важливо, що в самій партії різко впала питома частка робітників і селян (станом на 1 січня 1953 року — 19,5% і 13,4% відповідно), що позначилося й на виробничих номенклатурних щаблях, де відчутним став відсоток безпартійних¹⁵. Виникало логічне запитання: як парткомам безпосередньо на виробництві регулювати діяльність кадрів? Сталінське керівництво прагнуло поліпшити ситуацію засобами примусового розподілу молодих фахівців, різноманітними мобілізаціями номенклатури, проте атмосфера нестабільності, з огляду на неможливість бюрократичного контрольного охоплення всього простору народного господарства, залишалася напруженою принаймні до смерті диктатора.

Українська регіональна номенклатура (до номенклатури ЦК КП(б)У 1946 року входило 14 тис. 588 посад¹⁶), яка зосереджувалася в центральних відомствах республіки та обласних структурах, строго виконуючи рішення Кремля, між тим, навчилася приймати відносно самостійні рішення з кадрових питань. Певний люфт автономності Києва в повоєнний час став новацією в діяльності партійно-державної номенклатури. Парткоми всіх рівнів були безпосередніми реалізаторами такої кадрової політики і поводитися, порівняно з 1930-ми роками, значно впевненіше.

Відродження впливовості правлячої партії, котре поступово відбувалося в перші роки після завершення війни, зумовило зростання функціонального навантаження на партійні комітети та їхні апарати. Більше того, обсяг практичної діяльності партійних органів в останні роки життя Сталіна ширився з огляду на переоцінку у вищому керівництві держави ролі ВКП(б) / КПРС, коли акцентувалося увагу на перерозподілі владних повноважень між партійними і державними структурами¹⁷. Як і раніше, партчиновники намагалися потіснити апарати радянських і господарських структур на багатьох ділянках виробничої сфери. Але ці потуги серйозно обмежував кадровий дефіцит: ще в другій половині 1930-х років партійну еліту на всіх щаблях було значною мірою знекровлено і фізично винищено. Непоправного удару завдала й війна, котра змусила навіть призупинити функціонування партійних комітетів на окупованих територіях.

Між партійним і державним апаратами відбувалася постійна конкуренція. Зумовлене неврегульованістю питання розподілу повноважень, відсутністю чітких положень щодо функціональної відповідальності номенклатури та розмитістю меж між апаратами партійно-державного підпо-

рядкування, особливо на регіональному рівні, глухе протистояння радянських органів і партійних комітетів тримало в напрузі номенклатуру принаймні до весни 1953 року.

Тож фактична і юридична причетність чиновницьких загонів радянського і компартійного рангів до всього, що відбувалося в країні, неминуче відтінювала дійсну вагу партійної та державної номенклатур, визначала ефективність їхнього функціонування в політичній системі повоєнного Радянського Союзу та союзних республік, зокрема Української РСР.

Однією з насущних проблем перших років по війні стала колосальних масштабів міграція населення: зі сходу, із тилу поверталися евакуйовані, із заходу йшов потік демобілізованих воїнів, а також масово прибували громадяни, репатрійовані нацистами, колишні військовополонені тощо. Із цих джерел повнилася й номенклатура, присутньо змінюючи облік цієї формації. Фронтвики, партизани, підпільники вносили зовсім нові риси в портрет номенклатурника повоєнної доби. Вони часто займали місця в бюрократичних кабінетах, уносячи в них присутні впливи морально-психологічного сенсу, властиві людям, котрі «пройшли війну».

Ця нова номенклатура, крім іншого, мусила перейматися долями тих, хто розділив їхні поневіряння (як на фронті, так і в евакуації) і мав повертатися до звичних мирних норм життя. Завданням першочергової ваги тоді було працевлаштування тисяч людей та створення для них елементарних побутових умов.

Вища влада натомість головні зусилля зосередила на іншому напрямкові: забезпечення відбудови народного господарства. Законом про п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР у 1946–1950 роках передбачалося «відбудувати потерпілі райони країни, відновити довоєнний рівень промисловості і сільського господарства і потім перевершити цей рівень у значних розмірах»¹⁸. На практиці голе адміністрування призвело до того, що піднесення і зростання радянської економіки в 1947–1948 роках змінилося фазою «перегріву» (1949–1950 рр.) та помітним сповільненням темпів протягом 1951–1954 років¹⁹.

Заради виконання планів владою мали бути задіяні всі засоби. Тож задовго (до 1947 року) діяла заборона робітникам залишати робочі місця, і багато працівників із числа евакуйованих углиб СРСР тривалий час не могли повернутися в Україну. Номенклатурні служби в ті роки мусили організовувати виявлення таких і подібних порушень у цій сфері. Як відзначає В. Баран, «партійні і державні органи посилювали контроль за населенням... З цієї метою було проведено перепис громадян, облік робітників і службовців...»²⁰.

Для відбудови шахт Донбасу, Дніпрогесу, зруйнованих комбінатів, фабрик і заводів було застосовано метод надання комсомольських путівок.

Разом із нещадною експлуатацією молодіжного ентузіазму справу вирішували завдяки номенклатурним структурам. Партійні, комсомольські та профспілкові апарати працювали на виконання мобілізаційних заходів стосовно вербування робочої сили на найважливіші об'єкти. Причому характерною особливістю часу стала колосальна увага до важкої та добувної галузей промисловості. Поряд із мирним будівництвом республіка також наполегливо працювала на потреби оборонної сфери, зокрема на створення радянської атомної зброї.

Знесиленим вийшло з війни сільське господарство. 1945 року його продукція не перевищувала 60% від довоєнного показника. В Українській РСР становище стало катастрофічним через голод 1946–1947 років, котрий забрав життя сотень тисяч громадян. Аграрний сектор республіки був у катастрофічному становищі.

Номенклатура середніх та нижчих ешелонів опинилася в числі головних винуватців провалу господарювання на селі. У республіці прокотилася хвиля звільнень керівників обласного, районного та сільського масштабів. Розголосу набула, зокрема, справа першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У П. Найдьонова. Невиконання областю плану хлібозаготівель 1947 року він пояснював на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У перевищенням прогнозів інспекторами з урожайності, котрі довели Дніпропетровщині нереально високий план. Проте, винним визнали першого секретаря обкому, замінивши його на Л. Брежнева²¹. Масові кадрові чистки тоді призвели до звільнення з посад за «недоліки й помилки в роботі» ще семи секретарів обкомів партії, чотирьох міністрів і трьох їхніх заступників²². Кадрову ситуацію на селі рятували посиленням туди міської номенклатури. Протягом тільки 1947 року 880 партапаратників із міст зайняли посади 118 секретарів райкомів, а також завідуючих відділами, інструкторів, пропагандистів тощо²³.

Жалюгідне становище колгоспів і радгоспів спричинило кампанію реформування цього сектора економіки. Зазвичай покладалися на номенклатурну політичну систему, орієнтовану не на матеріальну мотивацію виробника аграрної продукції, а на структурні перебудови в колгоспах і радгоспах. Замість ланки (невеликий колектив, часто — члени однієї сім'ї) у повоєнні роки впроваджували малоефективну бригадну форму праці, котра з часом себе цілком дискредитувала.

Завдання безпосереднього підйому виробництва покладалися на колгоспно-радгоспну номенклатуру найнижчого рівня. Тож саме на неї падала й провина за провальні реформи в українському селі. «Численні плани розвитку сільського господарства у повоєнний період, що розроблялися в тиші номенклатурних кабінетів, були відірвані від реалій життя, тому так і залишилися на папері». До переліку невдалих номенклатурних спроб реформ належали трирічний план розвитку громадського, колгоспного та

радгоспного тваринництва (1949–1951 рр.), освоєння заплавів Дніпра, меліорація земель та осушення боліт, створення замість сіл агроміст тощо²⁴.

Подальше укрупнення колгоспів зумовило значно активніше задіяння їхніх голів у командно-адміністративні механізми управління виробництвом на селі. Однак загальний низький рівень керівництва аграрним сектором економіки в Українській РСР повоєнних років не давав можливості поліпшити господарські показники. У номенклатурних кабінетах, як правило, засідали люди, котрі не мали на те належного рівня підготовки. У райкомах на посадах інструкторів, пропагандистів, а то й завідуючих секторами перебували люди, котрі почасти мали початкову або незакінчену середню освіту. Не вистачало й фахівців сільського господарства. Наприклад, в Оболонському районі Полтавської області із 14 осіб, котрі працювали агрономами, жодна не мала вищої освіти, а обов'язки завідуючого сільсько-господарським відділом виконував звичайний рахівник²⁵.

Некваліфіковане керівництво сільським господарством на всіх рівнях зводило нанівець будь-які реорганізації в аграрній сфері. «Громіздке планування, регламентація геть усього, гігантоманія, надмірна централізація... — все це завдавало нечувано болючих ударів по сільському господарству»²⁶.

Колгоспники в повоєнні часи опинилися в становищі юридичного безправ'я, систематичних принижень і матеріальної бідності. Викачування з села потрібної продукції покладалося державою на силові та адміністративні схеми. Тому номенклатурний тиск залишався головною складовою відносин партії та радянських органів із селянством узагалі. Методом насильства долалися спротив і вияви протесту, під страхом покарань через невиконання трудовнів (за умов напівголодного існування і розрухи виробництва на селі) у перші повоєнні роки виселили за межі УРСР близько 12 тисяч селян. Не зважаючи на запобіжні заходи влади (заборона видавати селянам паспорти, що практично прив'язувало їх до місцевості, тощо), повоєнні роки позначилися відтоком населення із сіл у міста. Протягом 1946–1953 років у Радянському Союзі близько 8 млн. селян покинули домівки²⁷. Ті, хто залишився, відчували жахливого страхіття чергового голоду 1946–1947 років.

Силоміць створювалися колективні господарства в західному регіоні, де завершили колективізацію тільки в середині 1950-х років. Загальний незадовільний стан на селі, постійне недоїдання населення, очевидне протистояння влади і селянства не завадили більшовикам заявити вустах високопоставленого можновладця Г. Маленкова в 1953 році, що в СРСР повністю вирішено зернову проблему²⁸. Так само цинічно в грудні 1947 року скасували карткову систему забезпечення продуктами харчування, одразу значно підвищивши роздрібні ціни на них та провівши конфіскаційну грошову реформу. Кожного року на 8% зростала номінальна зарплата населення²⁹.

Однак, починаючи з 1946, щорічно влада організовувала державні позики для «відбудови і розвитку народного господарства».

Описане вище відбувалося на фоні ігнорування з боку влади соціальних проблем. Проживання в підвалах, бараках і навіть землянках для сотень тисяч людей було реальністю важких повоєнних років. Доходи громадян залишалися символічними завдяки податковим нормативам, усталеним державними стандартами. Неувага до виробництва товарів споживання (група «Б») на роки вперед залишала напівжебрацький рівень життя населення сумною перспективою. Привілейоване забезпечення номенклатури в ті часи викликало протестні настрої серед громадян. Провідники саме такого владного курсу не мали вагомих аргументів для розшифровки причин соціальної нерівності в умовах відбудови зруйнованого війною народного господарства.

Важливим напрямком роботи політичного режиму в повоєнні роки стала радянська західноукраїнських областей. Присутність номенклатури в цій масштабній кампанії виявилася передусім у посиленні з боку партійних і державних органів контролю за населенням та мобілізації сил на боротьбу з націоналістичним підпільним рухом. Оскільки націоналісти-партизани головним об'єктом терору визначили управлінців-чиновників, остільки номенклатура мала безпосередні підстави організувати нищення антирадянського руху в областях Західної України.

Традиційною формою такої боротьби стали систематичні перевірки громадян цього регіону, організовані представниками номенклатури спільно з силовими органами з метою виявлення учасників руху опору чи їхніх посібників. В. Баран наводить вражаючу статистику. У Львові лише протягом одного місяця 1947 року «перевірено» 25,7 тис. осіб, понад половину з них — на залізниці. Львівський обком зафіксував, що було виявлено антирадянських елементів, гестапівських агентів, німецьких посібників, членів УПА, дезертирів та інших ворогів влади — усього 1473 особи. 1,1 тис. «ворогів» затримали в районах Львівщини³⁰. Питання боротьби з антирадянськими силами в західних областях у повоєнний час перебувало в центрі уваги всіх номенклатурних підрозділів. Прагнення притягнути до участі в кампанії місцеве населення через залучення його в номенклатурні кола тривалий час не давали помітного ефекту. Опір радянській була по суті масовим, а співпраця з партійно-радянськими органами трактувалася місцевим людом як колабораціонізм. Згорання боротьби націоналістичного підпілля розпочалося тільки в середині 1950-х років. За цей час у Західній Україні було репресовано до 500 тис. осіб. Безпосередню участь в цьому безперечно брала партійно-державна номенклатура.

Ще одним чинником політичної активності номенклатури залишалася її активна участь у забезпеченні ідеологічного контролю над громадянами. Його нарощування об'єктивно впливало з огляду на ряд обставин. По-

перше, влада в роки війни на місяці та роки губила зв'язки з населенням, котре перебувало в умовах окупації, волею-неволею зазнаючи при цьому впливу нацистської пропаганди. По-друге, комуністи через невдачі (особливо на початковому етапі), помилки і навіть злочини у часи війни втратили значний потенціальний запас і без того небагатого авторитету в народі. Потретьє, значну частину населення країни відтепер складали вчорашні фронтовики, які, пройшовши європейськими дорогами війни, побачили інше життя, набувши критичної щодо радянської влади маси настроїв. Слід також відзначити фізичні втрати в самій партії, котра не мала такої потужної армії комуністичних агітаторів, як у передвоєнні часи. Усе це актуалізувало піднесення режимом ідеологічної роботи, котра в умовах тоталітарної держави була одним із визначальних елементів політичної системи.

Виявами агресивності з боку держави щодо умонастроїв громадян стали акції, котрі, передусім, вимагали максимальної мобілізації партійного апарату, який укупі з комсомольським та профспілковим чиновництвом, за підтримки радянських функціонерів мав запустити ідеологічну машину комуністичного одурманення народних мас.

Серед названих кроків влади назвемо створення в липні 1946 року такої могутньої установи, як Головне управління у справах літератури та видавництва при Раді Міністрів СРСР (Головліт) та аналогічних форм у союзних республіках. Вони виконували функції ідеологічної цензури щодо всіх публікацій, кіно, радіо, телебачення. 1947 року чисельність співробітників цього відомства складала 6 тис. 453 осіб. В обласних центрах функціонували Облліти, у районах працювали уповноважені.

Центральне відомство Головліту складалося з семи спеціальних відділів. Крім оберігання державної та військової таємниці, Управління переймалося цензорським контролем щодо іноземної літератури, інформації зарубіжних кореспондентів щодо подій в СРСР, книг і журналів, інших друкованих видань. Всесоюзна Книжкова Палата, що входила в структуру Головліту, проводила бібліографічну реєстрацію всіх витворів друку. Тож, як бачимо, структура цензури функціонувала цілком у дусі номенклатурної підсистеми, а, отже належала до її верстви.

Рівень секретності інформації, за поширення котрої наставала відповідальність, у повоєнні роки було на порядок підвищено. Усе нові й нові «списки на вилучення», що їх готував Головліт, оперативно очищали книгозховища від «небезпечної» для громадян літератури, регулярно розширяло переліки заборонених авторів. За даними В. Барана, 1948 року було вилучено 1,1 млн. примірників «шкідливої літератури», до 40 тис. творів унесено виправлення³¹.

Партійно-державна номенклатура також долучилася до інших ідеологічних кампаній, котрі потрясли країну в добу пізнього сталінізму. Вона мала

реагувати на витримані в дусі «ждановщини» постанови 1946–1948 років, організовуючи, зокрема в Українській РСР, належне організаційне втілення в життя ідей боротьби з буржуазним націоналізмом у різноманітних його проявах. Партійно-державне чиновництво брало участь у кампаніях 1949–1953 років, спрямованих проти «низькопоклонства перед Заходом», «безрідного космополітизму», «вейсманістів-морганістів», проводило акції з розвінчування «помилки» українських письменників, художників, композиторів.

Загалом, слід відзначити неабиякий внесок саме партійно-державної номенклатури в створення в повоєнну добу відповідної тоталітарній системі ідеологічної атмосфери, насиченої страхом, підозріливістю і незахищеністю громадянина в його безправному становищі. Номенклатура зміцнювала панування держави над суспільством.

Стосовно внутрішніх тенденцій розвитку номенклатури варто відзначити, що по війні вона переживала доволі серйозні метаморфози, зумовлені масштабістю тих задач, котрі вона була покликана розв'язувати. Повернення до мирного життя змусило управлінські структури перейти від режиму роботи, зумовленого умовами війни, до конверсійної відбудови зруйнованої країни. Колосальні обсяги роботи створювали підстави всіляко роздувати апарати партійно-радянських органів. Тому номенклатура оперативно формувала все нові загони власних функціонерів. Газета «Радянська Україна» зазначала 1 листопада 1946 року надмірності в кабінетах влади: «Роздування управлінського апарату не лише призводить до неправильного використання частини працівників, але й ускладнює роботу самого апарату, робить його громіздким, неповоротким, дорогим... Деякі керівники ладні роздути апарат, нагромадити якнайбільше відділів, підвідділів, управлінь, без жодних потреб заводять величезні канцелярії, обставляють себе купою заступників, помічників, секретарів, друкарок»³².

Не зважаючи на кількісне зростання управлінців, гострий дефіцит досвідчених функціонерів тривалий час залишався серйозною проблемою. Учорашні фронтовики та партизани, котрі поповнили лави апаратників, часто відзначалися надмірними амбіціями, але не досвідом чиновницької роботи. Загалом після війни на номенклатурних посадах ЦК КП(б)У тільки 10% працівників мали довоєнний стаж відповідальної роботи³³, а в обкомівській номенклатурі цей показник був зовсім мізерним. Тож дуже помітною рисою в характеристиці партійної номенклатури другої половини 1940-х років була відсутність належної практики керівної апаратної роботи. Остання обставина позначилася на якості виконання тих задач, котрі покладалися на повоєнних функціонерів усіх рівнів. Помилки, провали і невдачі, спричинені незадовільним керівництвом, відстежуються практично на всіх ділянках управлінської діяльності.

Окрім кадрового забезпечення, проблемою керівництва була організаційна недосконалість тієї системи, котра склалася перед війною і реанімувалася по її закінченні. Тяжкі підсумки 1939–1945 років, нова міжнародна обстановка, складні умови мирного будівництва ставили перед апаратними структурами інші, ще не бачені задачі. Партійно-державна номенклатура, покликана забезпечити адміністративні умови управління розвитком суспільства, мала стати визначальним елементом політичної системи, але була не готова до такої ролі в житті суспільства. Превалювали довоєнні уявлення про командно-адміністративні пріоритети в управлінській діяльності на будь-якій ділянці роботи. Тим часом саме від ефективності управління все більше залежала дієвість економіки, результативність державного курсу влади. Апарат мав набувати ваги політичного рівня, і багато що в країні безпосередньо залежало від складу партійно-державних чиновницьких установ. Проте ні якісний показник, ні концептуальні уявлення стосовно призначення номенклатури не відповідали потребам часу. Управлінські структури ставали гальмівною складовою політичної системи, котра як повітря потребувала модернізації.

Між тим, становище номенклатури все більше визначалося розстановкою сил у колах політичної еліти, котрі, розуміючи згасання сталінської доби, все активніше бралися за переділ влади біля трону тирана. Так, 10 листопада 1952 року в Кремлі було ухвалено знаковий документ. Постановою Бюро Президії ЦК КПРС із Бюро Президії і Президії Ради Міністрів СРСР було виведено Маленкова, Булганіна і Хрущова, щоб «вони зосередилися на роботі в ЦК КПРС»³⁴. Це був серйозний крок до подальшого розмежування партійного і державного центральних апаратів, а також певне дистанціювання партійних органів від уряду, в якому на той час провідні ролі перебрали Берія, Первухін і Сабуров.

Науковці припускають, що продовження такого курсу (в разі фізичної здатності Сталіна надалі керувати державою) спричинило б помітне зниження ролі партійної номенклатури на користь суто радянської та господарської. Вочевидь, такий сценарій більшою мірою був на часі, а будь-яке послаблення тоталітарної Комуністичної партії наближало суспільство до ліберально-демократичного ладу. Проте смерть «вождя» і піднесення Хрущова, котрий однозначно робив ставку на партійний апарат, не дали такому проекту можливостей для реалізації. Тож розвитку ідея відносної департизації політичної системи на користь посилення суто державних її елементів так і не одержала.

Разом із тим виникло серйозне протиріччя суспільного рівня. Очевидна відсутність стабільності в номенклатурній політиці вищих партійних інстанцій у повоєнні роки, перманентна тактика перекладання відповідальності за вирішення найскладніших питань командно-адміністративної

практики із колегіальних органів на прошарок апаратників перетворювали останніх на інстанцію, котра тільки й була покликана проводити кадрову політику від імені всієї партії³⁵. Інакше спрямовувати політичний курс більшовики не могли і не хотіли. Але тодішній апарат був неспроможним виправдати таке його призначення.

Потрібен був якийсь час для визрівання в середовищі управлінців нової парадигми управлінської діяльності. Із плином років мало здатна до внутрішньої еволюції бюрократична каста все ж почала виявляти ознаки адаптації до нових умов і бажання взяти контроль над політичними та соціально-економічними процесами у власні руки.

Отже, маємо підстави назвати останні роки правління Сталіна часом, коли партійно-радянський управлінський апарат, загалом успішно переживши адаптаційний період у нових історичних умовах, зберіг свій статус управлінської касты. Причому номенклатура зміцніла в дещо видозміненому порівняно з довоєнними часами дискурсі: через употужнення влади як такої, а не лише її управлінських органів.

Період пізнього сталінізму був часом наростання глибоких протиріч у радянському суспільстві. Наростали «суперечності між невирішеними проблемами економічного та духовного життя народу, з одного боку, та інтересами партійно-державної номенклатури — з другого. Влада виявляла вперте небажання, а швидше, нездатність здійснити зміни у політичному, економічному та духовному житті суспільства»³⁶.

У державних коридорах, як і раніше, правлячою залишалася єдина «партія диктатури пролетаріату». Уся її внутрішня побудова мала відповідати саме такому призначенню ВКП(б)-КПРС. Радянська номенклатура успішно опановувала роль державного управлінця і реалізатора партійних задач.

Осуществлена попытка характеризовать положение партийно-государственной номенклатуры Украинской ССР в первые послевоенные годы, особенности ее функционирования в условиях позднего сталинизма.

Ключевые слова: *партийно-государственная номенклатура, поздний сталинизм, тоталитарная политическая система, управленческий аппарат, советское чиновничество, бюрократия.*

The article is an attempt to illuminate the situation of the party-State nomenclature of the Ukrainian SSR, the first post-war years, peculiarities of its operation in terms of late Stalinism.

Key words: *party-State nomenclature, the late stalinism, political system of totalitarianism, management device, Soviet officialdom, buorokartes.*

¹ Десять буремних літ: західноукраїнські землі у 1944–1953 роках. Нові документи і матеріали: Зб. документів / Упоряд. В. Сергійчук. — К.: Дніпро, 1998. — 944 с.; Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Зб. документів і матеріалів / Упор. М.І. Панчук — К.: Наукова думка, 1994. — 556 с.; Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. 1945–1953 / Сост. О.В. Хлевнюк, Й. Горлицки, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая и др. — М.: РОССПЭН, 2002. — 656 с. та ін.

² Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю.І. Шаповал. — К.: Наук. думка, 1993. — 352 с.; Баран В.К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В.К. Баран. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. — 670 с.; Баран В.К. Історія України 1945–1953 рр. / В.К. Баран. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. — 184 с. та ін.

³ Крупина В.О. Освітньо-культурний рівень партійної номенклатури УРСР (друга половина 1940-х — початок 1950-х рр.) // Український історичний збірник. — 2009. — Вип. 12. — С. 207–214; Крупина В.О. Номенклатура повоєнної України в сучасній історіографії // Український історичний збірник, Вип. 13, 2010. — С. 18–30; Крупина В.О. Партійно-державна номенклатура повоєнної України // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): Колект. монографія. — [Кн. 2], ч. 1–2. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 139–176.

⁴ Штейнле О.Ф. Номенклатурна еліта Української РСР у 1945–1953 рр.: особливості формування та функціонування: Автореферат...дис. канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2010. — 20 с.

⁵ Траверсе О.О. Лідерство і еліти у процесі становлення української політичної нації // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй: Зб. ст. — К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. — С. 112–123; Уткін О. Політичне лідерство та лідери. // Віче. — 2002. — № 4. — С. 77–78 та ін.

⁶ Зубкова Н.Ю. Общество и реформы. 1945–1964 / Н.Ю. Зубкова. — М.: ИЦ «Россия молодая», 1993. — 200 с.; Зубкова Н.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953 / Н.Ю. Зубкова. М.: РОССПЭН. — 312 с.; Мохов В.П. Региональная политическая элита России (1945–1991 гг.) / В.П. Мохов. — Пермь: Пермское книжное издательство, 2003. — 238 с.; Мохов В.П. Политическая элита в СССР // Перспективы. — 1991. — № 8. — С. 14–22 та ін.

⁷ Коновалов А.Б. Формирование и функционирование номенклатурных кадров органов ВКП(б)-КПСС в регионах Сибири (1945–1991) : дис. ... д-ра ист. наук / А.Б. Коновалов. — Кемерово, 2006. — 744 с.; Айрапетов В.А. Эволюция корпуса первых секретарей ГК и РК ВКП(б) / КПСС: Тамбовская область, 1945–1982 гг. : дис. ... канд. ист. наук / В.А. Айрапетов — Тамбов, 2009. — 202 с. та ін.

⁸ Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России. Вехи исторической эволюции / О.В. Гаман-Голутвина. — М.: Интеллект, 1998. — С. 275.

⁹ Штейнле О.Ф. Номенклатурна еліта Української РСР... — С. 14.

¹⁰ История России. ХХ век. — Т. 1. — М.: АСТ, 2009. — С. 491–493.

¹¹ Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР... — С. 10.

¹² Політична історія України ХХ століття: у 6 т. / Ю.А. Левенець, М.С. Кармазіна, Л.П. Нагорна; [голов. ред. І.Ф. Курас]. — К.: Генеза, 2002. — Т. 5. — С. 130.

¹³ Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.П. Дрожжин та ін. — К.: Вища шк., 2000. — С. 340.

- ¹⁴ Мохов, В.П. Советская номенклатура как политический институт [Текст] / В.П. Мохов // Номенклатура в истории советского общества. Тез. докл. интернет-конф., нояб. 2003 — март 2004 г. — Пермь, 2004 — С. 293.
- ¹⁵ КПСС в цифрах. 1953 год. — М. Госполитиздат, 1954. — С. 28.
- ¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 45. — Спр. 577. — Арк. 11.
- ¹⁷ Політична історія України ХХ століття... — Т. 5. — С. 109.
- ¹⁸ Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр. — К.: Політвидав, 1946. — С. 7.
- ¹⁹ Верт Н. История Советского государства: Учеб. / Пер. с фр. Н. Верт. — М.: Весь мир, 2006. — С. 367.
- ²⁰ Баран В.К. Україна: новітня історія... — С. 36.
- ²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 46. — Спр. 3227, 3228.
- ²² Там само — Спр. 2262. — Арк. 5.
- ²³ Там само. — Оп. 45. — Спр. 586. — Арк. 12.
- ²⁴ Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.П. Дрожжин та ін. — К.: Вища шк., 2000. — С. 356–357.
- ²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 45. — Спр. 538. — Арк. 14.
- ²⁶ Новітня історія України (1900–2000): Підручник... — С. 352.
- ²⁷ Верт Н. История советского государства... — С. 333.
- ²⁸ Новітня історія України (1900–2000): Підручник... — С. 357–358.
- ²⁹ Верт Н. История советского государства... — С. 336.
- ³⁰ Баран В.К. Україна: новітня історія... — С. 36.
- ³¹ Там само. — С. 76.
- ³² Тимцуник В.І. Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953–1964 рр.): монографія / В.І. Тимцуник; наук. ред. Н.Р. Нижник. — К.: Вид-во НАДУ, 2003. — С. 161–162.
- ³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 45. — Спр. 577. — Арк. 44–45.
- ³⁴ Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР... — С. 420.
- ³⁵ Гимпельсон Е.Г. Советские управленцы 1917–1920 гг. / Е.Г. Гимпельсон. — М.: Институт Российской истории РАН, 1998. — С. 171.
- ³⁶ Новітня історія України (1900–2000): Підручник... — С. 366.

Крупина Віктор (Київ)

УДК 94 (477) 351/354 «М. Хрущов»

ХРУЩОВСЬКИЙ СТИЛЬ УПРАВЛІННЯ В ОЦІНКАХ СУЧАСНИКІВ

Стаття присвячена оцінкам управлінського стилю М. Хрущова його сучасниками, управлінцями різних рангів. Указується на два умовні періоди в управлінні країною М. Хрущовим.

Ключові слова: М. Хрущов, стиль управління, «хрущовська відлига», децентралізація.

Велика роль особистості, яку вона відіграє в історії, є аксіомою. В історії тоталітарних держав це помітно особливо яскраво, адже за деформованої політичної системи, нерозвиненості громадських інституцій, політизацією сфери приватного все відштовхується від лідера, залежить від нього, його поглядів та особливостей тлумачення провідної ідеї. Попри те, що в Радянському Союзі «історію творили маси», напрямок руху історії, суспільного розвитку визначали вожді.

Кожен з очільників післясталінського Радянського Союзу був особистістю, яка виросла у тій системі, пройшла всі щаблі управлінської ієрархії, була продуктом свого часу і порядків. На чолі Радянського Союзу вони проявляли індивідуальні особливості, які підтримувалися, розвивалися або ж стримувалися, гальмувалися оточенням. Перші секретарі були зразком для наслідування підлеглими.

Окреме місце в історії СРСР належить Микиті Сергійовичу Хрущову, який очолив партію і державу після смерті Йосифа Сталіна. Останній залишив у спадок чимало проблем. Суспільство, економіка, політична система вимагали змін і від нового керівника залежав вектор цих змін, їх суть та глибина впровадження.

Сама сфера державного управління, методи керівництва, механізми взаємодії «начальник — підлеглий» потребували коригування. Як указує російський дослідник Володимир Шестаков, сталінська система управління перебувала в мобілізаційному режимі, тобто на межі можливостей, приводячись у дію почуттям страху. Адміністративна вертикаль поступово адаптувалася й до такого режиму роботи, виробляючи захисні механізми (узгодження рішень для «розмивання» відповідальності, уповільнення їх імплементації). В останні роки правління Й.Сталіна відбулася зміна «мобілізаційного циклу», коли для руйнації захисних бюрократичних механізмів влада намагалася перевести управління в аварійно-мобілізаційний режим, тоді як саме суспільство і чиновництво намагалася утримати стабільність¹.

Така ситуація була успадкована М. Хрущовим у сер. 1950-х рр., тож він мусив шукати вихід як глава партії і держави. Відмова від насилля як головного інструменту державного управління змусила М. Хрущова шукати інші підходи в управлінській сфері.

Стиль управління кожного керівника, в першу чергу лідера державного чи партійного масштабу, можна розглядати як складову кількох параметрів: 1) колегіальність/одноосібність прийняття рішень; 2) компетентність у питаннях, де голос лідера був визначальним; 3) контроль за виконанням ухвалених рішень; 4) активність у пропаганді і відстоюванні власних ініціатив (віізди, спонтанні заяви).

При написанні даної розвідки автор використовував спогади партійно-радянських діячів відповідного періоду. Хрущовське десятиліття з середини добре знав Олександр Ляшко, який у середині 1950-х — I пол. 1960-х років пройшов транзитний шлях від першого секретаря Краматорського міськкому КПУ до секретаря, згодом першого секретаря Сталінського обкому КПУ, секретаря ЦК КПУ. О. Ляшко мав змогу відчувати партійну і державну політику з різних боків: і як виконавець волі центру в м. Сталіно, і як ретранслятор московських рішень на місця, і як генератор республіканських ініціатив. Як людина сучасна, О. Ляшко оцінює М. Хрущова як реалістичного політика з критичним сприйняттям Й. Сталіна та його порядків. О. Ляшку імпонували децентралізаторські кроки Микити Сергійовича.

Типовий для управлінців радянської доби шлях пройшов Яків Погребняк. У розглядуваний період він був другим, згодом першим секретарем Ново-краматорського міськкому партії, другим секретарем Донецького обкому, другим секретарем Полтавського обкому КПУ. Його спогади значно поступаються глибиною аналізу мемуарам попереднього діяча.

Свої спогади про Хрущова-керівника залишив Володимир Новіков, який у хрущовський період обіймав різні посади республіканського і загально-союзного значення: голова Ленінградського раднаргоспу заступник голови Ради міністрів СРСР, голова Держплану РРФСР. Він схиляється до думки, що «волонтаристичні методи» при вирішенні різних питань господарства країни з роками посилювались і набирали обертів під впливом оточення.

Спираючись на мемуари сучасників увесь період керівництва М. Хрущова за стилем управління можна поділити на 2 етапи: ранній (друга половина 1950-х років) і пізній (перша половина 1960-х років). Як зазначав український радянський історик І. Кожукало, «на першому етапі своєї діяльності як Першого секретаря ЦК (1953–1957 рр.) М.С. Хрущов намагався вирішувати всі питання колегіально, радитися з комуністами. Хоча й тоді його слова не завжди узгоджувалися з ділами»². Як делегат XXI з'їзду КПРС О. Ляшко звернув увагу на відмінності в самому стилі роботи з'їзду: діловитість, конкретика, відсутність надмірної парадності та преклоніння

перед лідером. «Хрущов, пам'ятаю, неодноразово робив зауваження з'їзду з приводу вставання і аплодисментів при кожній появі президії на чолі з ним після перерв», — згадував він. Побачене в 1959 році різко контрастувало з наступним з'їздом, а особливо з практикою партійних зібрань брежнєвської епохи, де ритуал піднесеного вітання кожної появи лідера на сцені, за спогадами О. Ляшко, був «невід'ємною частиною проведення кожного заходу»³.

В останні дні життя Й. Сталіна його найближчі соратники прийняли рішення про недоцільність зосередження верховних партійних і державних повноважень в одних руках, на противагу культу особи, одноосібній необмеженій владі запроваджуючи принцип «колективного керівництва». Таким чином вони хотіли убезпечити себе від можливого свавілля сталінського наступника. Як указує І. Кожукало, в кінці 50-х — на початку 60-х років від принципу колективності керівництва залишалася лише видимість. Стиль роботи пленумів з обговорення народногосподарських проблем не сприяв науковому, глибокому розгляду важливих питань. З ініціативи Хрущова вони відбувалися за участю великої кількості людей. Практикувалося суто «показне» обговорення, голосування за участю всіх присутніх, що мало справляти враження «ленінського стилю керівництва»⁴.

Німецький дослідник Шт. Мерль зауважує, що в боротьбі за владу М. Хрущов намагався заручитися широкою громадською підтримкою, наприклад, проводячи обговорення і прийняття важливих політичних і економічних рішень на чисельних професійних з'їздах, хоча сам Микита Сергійович «не був особливо схильний до думки спеціалістів. Подібно Сталіну, Хрущов вважав, що лише він сам володіє необхідною компетенцією для винесення правильного рішення». Однак політична система при ньому дещо змінилась: її вже можна кваліфікувати не як особисту диктатуру, а як «авторитарний патерналізм»⁵.

Аналізуючи стиль керівництва М. Хрущова слід охарактеризувати кадри, на які у своїй роботі спирався перший секретар ЦК КПРС. Прийшовши до влади, він був оточений «сталінською гвардією» — когортою соратників, кожен з яких пережив кадрові чистки 1930-х років, зробив кар'єру в цей час, мав, по-суті, сталінський менталітет. Як оцінював державний апарат з Москви В. Новіков, «увесь керівний склад уряду, включаючи міністерства, отримав загартування у передвоєнний або воєнний час. Тому стиль і методи керівництва практично залишались тими ж, що і при Сталіні. Те ж саме — щодо керівництва республіками і областями. Тут також було чимало мінусів. Але був і плюс: за темпи росту економіки робітничий клас, селянство і інженерно-технічний склад бились ще з тим самим натиском, як і при Сталіні. У роботі Хрущова однією з позитивних якостей також була напористість. Він не вникав у подробиці справи, а висував і контролював

найкрупніші народногосподарські справи, в основному ті, що йшли як нові. Своїх заступників він не смикав, але усіляких завдань давав їм багато»⁶. Тобто М. Хрущов спирався на загартовані Й. Сталіним кадри, які пройшли політичне горнило 1930-х років і воєнне лихоліття. З одного боку, це були досвідчені кадри, але з іншого — консервативні, інертні, не схильні до новаторства, потенційні опозиціонери новаціям. Тому за інерцією країна працювала за авторитарно-бюрократичними традиціями.

Країна очікувала зміни і на початку діяльності прагнення якісних новацій простежувались у діях М. Хрущова. Нові тенденції вимагали коригування стилю управління. У цьому плані показовою є доля Олексія Кириченка, який у 1953–1957 рр. очолював ЦК КПУ. Підтримавши М. Хрущова в боротьбі проти інших соратників Й. Сталіна, він був обраний секретарем ЦК КПРС, відіграючи мало не другу роль у Комуністичній партії. Проте навіть заслуги не уберегли О. Кириченка від заката політичної кар'єри — він був переведений спочатку в Ростов на Дону, потім — у Пензу, де у 54 роки звершив політичну кар'єру. Причиною цього сучасники називають стиль управління О. Кириченка — грубість, пиха, зарозумілість, що контрастувало новим умовам⁷. Звісно, М. Хрущов позбавлявся не лише одіозних осіб, але й учорашніх прибічників, хто сприяв йому в боротьбі за владу.

У кадровій сфері хрущовської доби слід згадати також про кампанію зі скорочення та реорганізації партійно-радянського апарату, ініційовану М. Хрущовим у 1954 р. Вона мала на меті оптимізувати керівні та управлінські структури, зробити управлінську модель раціональнішою, скоротити кількість керівного складу, зменшити обсяг звітного та статистичного документообігу, зрештою, наблизити управління до виробництва. У ході цієї кампанії було спрощено тисячі показників різного роду планування і звітності, зменшено кількість та тривалість засідань тощо. Передбачалося звільнення близько 450 тис. управлінців, економія від чого у масштабах Радянського Союзу очікувалася у розмірі 5 млрд рублів на рік⁸. В Україні за 1955–1956 роки були вивільнені майже 88 тис. осіб. Кількість скорочених на зростання безробіття не вплинула, адже їх працевлаштовували на виробництво.

Новації дали відчутні результати для скорочення обсягів чорнової роботи, зменшилась кількість різноманітних засідань та їх тривалість тощо, що дозволяло більше часу приділяти професійним обов'язкам. Водночас скорочення адміністративно-управлінського персоналу, розподіл функцій скорочених між працюючими, інтенсифікація їх роботи не призвели до збільшення заробітної плати, адже зекономлені кошти не спрямовувались на матеріальне стимулювання персоналу. Справжнє ж вістря даної кампанії було спрямоване проти Г. Малєнкова, який на початку 1955 р. залишив посаду глави уряду.

За роки війни Й. Сталін як верховний головнокомандувач жодного разу не був ні на фронті, ні у тилкових частинах. Після війни він так само залишався недосяжним для живого споглядання пересічними громадянами. На відміну від нього, М. Хрущов був людиною публічною і досить мобільною. Він не цурався поїздок країною, навідуючись до тих чи інших заводів, фабрик, підприємств; був присутній на різних зборах, засіданнях, урочистостях, що відбувалися на периферії. При цьому, як пише Яків Погребняк, М. Хрущов «сам кілька разів здійснив суто ділові поїздки країною, влаштуваючи розгром багатьом...»⁹.

Одну із зустрічей з Микитою Сергійовичем на початку 1961 році описав О. Ляшко, який на той час обіймав посаду першого секретаря Донецького обкому Комуністичної партії України. Шлях М. Хрущова в Ростов і на Кавказ пролягав через Донбас, тож обов'язком першого секретаря обкому було супроводити лідера країни територією своєї області. Зустріч з першою особою СРСР, звичайно, не могла не викликати хвилювання у першого секретаря обкому: М. Хрущов добре володів інформацією про розвиток сільського господарства, становище у вугільній галузі. О. Ляшко згадував, що «По минулим зустрічам, по виступам я вже знав про його характер, про манеру поведінки, де проривається то доброзичливість, то різкість, про його вимогливість до кадрів, особливо в частині конкретних завдань в сфері промисловості, сільського господарства, будівництва. Все це я відчував на різних нарадах і розширених пленумах ЦК, на яких мені довелося бути, чути його гострі репліки. Очевидно, відчуваючи неприязнь до загальних фраз, він дратувався, дозволяючи собі переривати промову кожного виступаючого і буквально закидати того питаннями про конкретні показники в роботі, про людей, які освоюють нову техніку і технологію, передові методи праці, пам'ять на які у нього була прекрасна»¹⁰. Окрім природнього хвилювання перед розмовою з першою особою країни, О. Ляшко переживав за зміст бесіди, адже знав, що Микита Сергійович полюбляв деталі і конкретну інформацію. Протягом кількох годин їх бесіди у вагоні тематичний діапазон розмови коливався від врожайності у сільському господарстві до нового устаткування у металургії, від темпів житлового будівництва до творів художньої літератури. На думку О. Ляшка, «іспит» він витримав і його відповіді були «вірними» і компетентними¹¹.

В очі сучасникам, які мали змогу бачити М. Хрущова наживо, впадала також його манера вести полеміку і виступати. Знову ж таки, порівнюючи з його попередником, Микита Сергійович суттєво відрізнявся у кращий бік. Як занотував свої спогади про сер. 1960-х рр. працівник обкому В. Гаман, «Хрущов вигідно відрізнявся від Сталіна. Замкнутість Сталіна й тісне спілкування з народом Хрущова — це той контраст, який дуже швидко зробив популярними й особу, а відтак і політику Хрущова»¹². Живий розум,

інтуїція, ораторські здібності, елементи природного артистизму надзвичайно імпонували громадянам. Під час своїх поїздок М. Хрущов міг позапланово зупинити автомобіль, вийти до людей, повести живу розмову на доступні теми, що дозволяло йому отримати інформацію з перших вуст про реакцію населення на політику партії й уряду. Я. Погребняк згадував, що це був «новий підхід у роботі першого керівника країни», який відрізняв його від «кабінетних працівників» І. Сталіна, В. Молотова, Г. Малєнкова¹³.

Така відкритість М. Хрущова до спілкування проявлялась не лише у межах СРСР, але й за кордоном. Попри «залізний занавіс», встановлений при його попереднику, М. Хрущову вдалося його дещо привідкрити і природний інтерес до країни Рад виявлявся у популярності лідера країни в іноземних журналістів. Під час закордонних поїздок він нерідко йшов на інтерв'ю під час зустрічі з журналістами.

Після усунення Микити Сергійовича з «політичного Олімпу» таке захоплення спілкуванням буде поставлене йому в провину. Доповідаючи 15 жовтня 1964 р. партійному активу м. Києва і Київської області про звільнення М. Хрущова, перший секретар ЦК КПУ П. Шелест відніс таку поведінку до ознак «культу особи». Указуючи на надмірне захоплення лідера СРСР репрезентацією своєї особи в пресі, він не побачив користі у закордонних поїздках М. Хрущова, назвавши їх «самолюбванням», «показом»¹⁴.

Серед закидів на адресу М. Хрущова, що лунали у виступах «заколотників» після його скинення, П. Шелест називає надмірну захопленість лідера своєю популярністю, значну кількість закордонних поїздок, самолюбвання, що, на думку очільника української партійної організації, виходило за межі необхідності. Іншу оцінку М. Хрущова як публічного лідера дає російська дослідниця Р. Даутова. Проаналізувавши його закордонні поїздки, спілкування з іноземними журналістами, вона дійшла висновку, що «Посуті, М.С. Хрущов став першим лідером радянської держави, відкритим для спілкування із зарубіжними журналістами». За її підрахунками, за роки правління М. Хрущов понад 80 разів давав інтерв'ю і прес-конференції. Таке інтенсивне спілкування стало певним переломним моментом в уявленнях про країну Рад за кордоном. На зміну «відлюднику» Й. Сталіну прийшов відвертий, жартівливий, емоційний М. Хрущов, який імпонував журналістам¹⁵.

Вже згадуваний Олександр Ляшко яскраво згадує про два періоди у стилістиці і манері дискутувати «Хрущова-керівника» країни, які умовно можна позначити «ранній» і «пізній». На «ранньому» етапі Микиті Сергійовичу були притаманні стриманість у дискусії, толерантність до думки іншого, колегіальність тощо. Тоді як «пізній» М. Хрущов, вже обтяжений владою і розбещений нею, міг регулярно переривати доповідача, кидати

репліки, йому властиві повчальний тон, безапеляційність у висновках. Рубежем у біографії М. Хрущова В. Новіков вважає 1960 рік, відколи почав складатися «культ особи» М. Хрущова¹⁶.

О. Ляшко узагальнював стиль управління Микити Сергійовича так: «... з цих кількох моїх коротких зустрічей з ним я можу підсумувати, що, незважаючи на імпульсивність його характеру, він міг слухати співрозмовника, дозволяв висловлювати думки, що не співпадають з його думкою, і погоджуватися з опонентом, якщо не одразу, то потім»¹⁷.

М.Хрущов був людиною сміливою, і ця риса характеру визначила як сильні, так і слабкі сторони його діяльності на посаді глави держави. Сила полягала у тому, що він не боявся експериментувати, був схильний до інновації, сміливо брався і кидав майже фантастичні гасла і плани. Але з іншого боку, ці ініціативи межували з авантюризмом, позначалися нераціональністю тощо. Кинувши у 1958 р. амбітне гасло за 5 років «наздогнати і випередити Сполучені Штати Америки» за кількістю виробленого на душу населення м'яса, молока і масла, країна розпочала чергову непродуману кампанію, доцільність якої була сумнівною, а значення — суто показове. Надвисокі, нереальні до виконання плани розвитку країни призвели до практики «приписок» і викривлення статистичної дійсності, до якої вдавалися управлінці різних рангів задля збереження посади. За підсумком описаної зустрічі М. Хрущова з О. Ляшком у потязі в останнього склалося враження про недовіру першого секретаря ЦК КПРС до рапортів, доповідей, звітів, «липових» досягнень і успіхів. Не в останню чергу увагу на розбіжності між «цифрою і справою» він звернув після нашумілої «рязанської справи»*. М. Хрущов мав мужність визнати наявність проблеми «приписок».

В історичній літературі знайшли своє висвітлення кампанії зі створення Рад народних господарств і поділу партійних комітетів за виробничим принципом. Як і запровадження ротації керівних кадрів, ці кроки вкладаються у русло децентралізаторських дій, що їх здійснював М. Хрущов для надання управлінській системі і виробничим відносинам динамічності. Як О. Ляшко, так і Я. Погребняк позитивно оцінюють створення Рад народного господарства. На думку першого з них, ліквідація міністерств мала розширити економічну ініціативу, дати поштовх розвитку виробничих зв'язків, раціоналізації виробництва¹⁸. Я. Погребняк, який в січні 1963 р. очолив

* У ході виконання соціалістичних зобов'язань Рязанської області з виробництва і продажу м'яса державі перший секретар обкому А. Ларіонов вдався до скуповування худоби в населення і сусідніх областях, видаючи це за власні здобутки. За перевиконання плану він отримав звання Героя соціалістичної праці. Коли наступного року ресурси вичерпались і повторити успіх не було можливим, у 1960 р. А. Ларіонов покінчив життя самогубством.

Полтавський промисловий обком КПУ, відзначає недостатню увагу об'єднаного обкому до промислових підприємств і будівельної галузі. Він підкреслює, що «створення раднаргоспів ... себе повністю виправдало»¹⁹. В. Новіков вбачає у нововведеннях Хрущова раціональне зерно (наприклад, створення раднаргоспів), проте вважає їх половинчастими, такими, що не вповні використали свій потенціал.

У другій половині 1950-х років привертала до себе більше уваги керівників різних рангів аграрна сфера. Позитивне значення мали заходи, спрямовані на покращення становища селян, їх соціального забезпечення. Водночас і в цій сфері траплялися не до кінця продумані кроки, позитивний ефект від яких був обмеженим. Йдеться про освоєння цілини та «кукурудзяну епопею». Остання, супроводжувана потужною інформаційною підтримкою, знайшла відображення в усній народній творчості. Самі по собі ці пропозиції містили раціональне зерно, але будучи ідеалізованими, возведеними в ранг найважливіших державних завдань вони спричиняли «сліпе виконання», перекручення і насмішки. Один зі співробітників державного рангу хрущовської доби згадував: «Тоді культивувалася така думка: немає першого і другого секретаря, а є секретар по запчастинах і секретар по кукурудзі. Обґрунтовувалося це так: запчастини — це державна проблема, отже, перший секретар, за рангом, хай і займається цією проблемою. А для другого — кукурудза — для села проблема № 1. Правильно? Правильно. Тоді за роботу, товариші»²⁰.

У мемуарній та науковій літературі доволі часто відзначається, що утвердившись при владі на хвилі боротьби проти зосередження в одних руках усієї повноти партійної і державної влади, боротьбі з «культутом особи Й. Сталіна», під завершення свого керівництва Радянським Союзом М. Хрущов, по-суті, дійшов до того ж. Він був першим секретарем ЦК КПРС, головою Ради міністрів, головою комітету оборони, очолював бюро ЦК по РРФСР.

Зміни у стилі керівництва «пізнього» Хрущова помітив і В. Гаман, інструктор Харківського обкому, занотувавши у щоденнику: «Тепер (1965 р. — В.К.) теж можна спостерігати контраст: балаканина Хрущова (особливо в останні роки перебування при владі) і конкретність нинішнього уряду. Але це ще не все (люди й тоді аплодували, і тепер аплодують). Найважливіше — наслідки. Отоді лише можна буде судити про ефективність політики. Може, останні десятиріччя навчать нас керувати без “вождизму”, при допомозі діловитості»²¹. На думку В. Новікова, М. Хрущов не пройшов випробування владою і поступово потрапив під вплив підлабузників, хоча до викривлень «ленінізму» сталінського розмаху він не дійшов²².

Підсумовуючи оцінку управлінського стилю М. Хрущова слід зазначити, що він керував країною у складний час. Міркування геополітичного харак-

теру вимагали дисциплінованості і беззастережного виконання виробничих планів, проте реалії Радянського Союзу середини 1950-х років потребували інших методів менеджменту, ширшого використання мотиваційних прийомів підвищення продуктивності праці, ефективності управління. Сформувавшись як особистість у 1920–1930-х рр. і пройшовши «сталінську школу» кадрового зростання, М. Хрущов за інерцією спирався на випробувані адміністративно-командні методи управління. Його спроби запровадити стимули, підвищити свободу дій керівників і водночас відповідальність управлінців давали позитивні результати, проте були недостатньо продумані. Повернення до режиму особистої необмеженої влади, що його здійснив М. Хрущов на межі 1950–1960-х рр., посилило його самовпевненість і обумовило збільшення кількості волюнтаристичних рішень.

Статья посвящена оценкам управленческого стиля Н. Хрущева его современниками, управленцами разных рангов. Указывается на два условные периода в управлении страной Н. Хрущевым.

Ключевые слова: Н. Хрущев, стиль управления, «хрущевская оттепель», децентрализация.

The article is devoted to style of government M. Khrushchev in opinion of his contemporaries, officials of different level. It is indicated on two conditional period in the M. Khrushchev's period.

Key words: M. Khrushchev, style of government, “Khrushchev's thaw”, decentralization.

¹ Шестаков В.А. Природа и механизм изменений властных институтов в СССР в 50-е — середине 60-х гг. // Государственная власть и общество России в XX веке: материалы межвузовской научной конференции / Сост. Г.В. Кожевникова, Л.Д. Шаповалова. — М.: РГГУ, 2004. — С. 114–117.

² Кожукало І.П. Компартія України в добу «відлиги» // УІЖ. — 1990. — № 11. — С. 49–50.

³ Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. — К.: Ид «Деловая Украина», 1997. — Кн. II: Путь в номенклатуру. — С. 372.

⁴ Кожукало І.П. Там само.

⁵ Мерль Шт. Десталинизация или сохранение системы? Основная дилемма советской политики после смерти Сталина // Страницы российской истории. Проблемы, события, люди. Сборник статей в честь Бориса Васильевича Ананьича. — СПб.: «Дмитрий Буланин», 2003. — С. 111–112.

⁶ Новиков В.Н. В годы руководства Н. Хрущева // Вопросы истории. — 1989. — № 2. — С. 104.

⁷ Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. — К.: ИД «Деловая Украина», 1997. — Кн. II: Путь в номенклатуру. — С. 399–401; Погребняк Я.П. Не предам забвению...: 2-е изд., испр. и доп. — К.: издательство «АртЭк», 2004. — С. 167–168.

⁸ В.І. Ленін, КПРС про роботу партійного і державного апарату. — К.: Політвидав України, 1977. — С. 209–307.

⁹ Погребняк Я.П. Указ. соч. — С. 318.

¹⁰ Ляшко А.П. Указ. соч. — С. 417–418.

¹¹ Ляшко А.П. Указ. соч. — С. 431.

¹² Гаман В. Обкомівські коридори. — Харків: РВП «Оригінал», 1995. — С. 11.

¹³ Погребняк Я.П. Указ. соч. — С. 303.

¹⁴ Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю.И. Шаповал, А. Вайнер. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. — С. 321.

¹⁵ Даутова Р.В. Н.С. Хрущев и зарубежная журналистика // Вестник Удмуртского университета. Серия: История и филология. — 2010. — Вып. 1. — С. 116–117.

¹⁶ Новиков В.Н. В годы руководства Н. Хрущева // Вопросы истории. — 1989. — № 1. — С. 115.

¹⁷ Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. — К.: ИД «Деловая Украина», 2001. — Кн. III, ч. 1: На ступенях власти. — С. 66–67.

¹⁸ Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. — Кн. II. — С. 361.

¹⁹ Погребняк Я.П. Указ. соч. — С. 56.

²⁰ Гаман В.П. Вказ. праця. — С. 165.

²¹ Гаман В.П. Вказ. праця. — С. 11.

²² Новиков В.Н. В годы руководства Н. Хрущева // Вопросы истории. — 1989. — № 2. — С. 106.

Швидкий Василь (Київ)

УДК [7.038.531:316.64:316.62] (477) “1953”

ПОДІЯ ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА ПОВЕДІНКУ ТА СВІДОМІСТЬ ГРОМАДЯН В УКРАЇНІ (1953 р.)

*(Закінчення)**

У статті зроблена спроба вивести закономірності поведінки та стану свідомості громадян в Україні від непрогнозованих історичних подій (на прикладі 1953 р.). Визначено основні події, які своїм перебігом корегували соціальні процеси, видозмінювали усталені взаємостосунки у суспільстві та формували типологічні характеристики окремих соціальних груп.

Ключові слова: подія, свідомість, поведінка, настрої, девіації.

Смерть Сталіна та амністія стали наскрізними подіями у перебігу деяких грандіозних державних кампаній розпочатих перед 1953 р. Вони не лише активізували громадську свідомість, урізноманітнили її прояви, а й дали поштовх процесам, які під їх впливами суттєво змінили свою активність, у деяких випадках уповільнили динаміку тощо. Нові політичні рішення в царині внутрішньої політики засвідчували послаблення (інколи завершення) їхнього розгортання, а в деяких випадках — кардинального перегляду раніше засадничих рішень. У нашому випадку, це стосується, відповідно, антисемітських кампаній та виселення селян.

Отже, відголоси попередніх, початок і перебіг нових — все це тримало українське суспільство у стані постійного інтересу до єврейських справ. З 13 січня 1953 р. розпочалися арешти у «справі лікарів». Це вплинуло і на зовнішньополітичні рішення. Після терористичного акту 9 лютого в Тель-Авіві як знаку протесту проти розпочатих репресій, СРСР відповів «Нотою Радянського Уряду про припинення дипломатичних відносин з Урядом Ізраїлю в зв'язку з вибухом бомби на території Радянської Місії в Ізраїлі»¹. Ця конфронтація відносин додала напруження серед радянського загалу в очікуванні нової війни.

Про «чергову вилазку сіоністів» громадський загал дізнався з повідомлення ТАРС 13 січня 1953 р., цього ж дня розлогими звинуваченнями оприлюднилася «Правда» у передовицях «Підлі шпигуни і вбивці під маскою професорів-лікарів» та 18 січня «Покінчити із роззявами в наших рядах». 14 січня ця інформація поширилася через республіканську пресу,

* Початок див.: Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 16. — К., 2010. — С. 83.

газетами «Радянська Україна», «Правда України», «Молодь України» та «Сталінське плем'я»². Згодом, у вигляді матеріалів із місць, «листів трудящих», фейлетонів на сторінках преси викривалися діяння громадян з виразними єврейськими прізвищами й іменами, висміювалися персонажі на кшталт «комірника Наума Мойсейовича»³ та ін.

Більшістю громадян смерті А. Жданова й А. Щербакова через злочинні дії лікарів сприймалися як власні трагедії. Тепер народне обурення значно підсилилося, коли стали відомими дійсні винуватці — лікарі-євреї. Лікарям також приписували передчасні смерті М. Горького, В. Куйбишева та В. Менжинського; те, що від США лікарі отримали пряме завдання винищувати керівні кадри СРСР; з євреїв мала сформуватися п'ята колона; а головне — ці злочини лише підтверджували теорію Й. Сталіна про посилення спротиву ворогів на укріплення успіхів радянської держави⁴ та т. п.

Серед загалу ширилися настрої про недовіру до лікарів-євреїв, вимоги замінити їх, зокрема, на росіян⁵. Натомість, євреї стали озлобленими й недовірливими, готовими до провокацій проти них, вони дійсно чекали чисток масштабів 1937 р. У громадських місцях столиці й області почали з'являтися провокаційно-закличні листівки «Геть жидів, які продають Батьківщину!», «Передавайте адреси абрамов до міліції»⁶, «Євреї! Геть з України!», як запроданців американського імперіалізму тощо. Написи «Бий жидів!»⁷ робилися переважно дітьми, «отруєними» антиєврейськими побутовими настроями, ширилася шпигуноманія⁸. Громадяни почали вбачати в усіх без винятку євреях своїх ворогів, винних у їхніх бідах. На місцях очікувалися антиєврейські чистки, люди неприховано виказували своє негативне ставлення до євреїв як народу. Стали частими факти невинуватого агресивної поведінки, випадки знущання й побиття дітей-євреїв⁹, вимоги перевірити на наявність антирадянських матеріалів в єврейських організаціях, культових домах¹⁰.

За висловлювання на свій захист євреїв переслідували, оточення, колеги вимагали від них повного каяття. Склалася ситуація, коли євреї через свій активний спротив антисемітським настроям, висловлювання на захист, зазнавали ще більшого цькування. Як результат — вони виставили себе девіантами до існуючих настроїв. Доведені до відчаю волали слова розпачу [висловлювання Шер Есфір Львівни]: «...де, що станеться — в усьому винні євреї! Я обурена ще й тим, що в уряді немає євреїв окрім Л. Кагановича. Нас настільки морально вбили, що багатьом євреям не хочеться й жити!»¹¹. Інколи чувся і відкритий спротив, наприклад: «Краще б викрили яку-небудь українську організацію, а то все євреї та євреї!», а деякі лікарі-євреї в розмовах між собою демонстративно переходили на єврейську мову¹².

Секретар Київського обкому КП(б)У Г. Гришко доповідав ЦК КП(б)У, що в партійні організації почало поступати багато матеріалів, які викривали

працівників єврейської національності, на кшталт анонімних листів: «З величезною ненавистю й відчуттям гидоти наш Радянський народ об'являє бойкот євреям і просить сприяння перед урядом, партією і тов. Сталіним від імені жителів Сумської області у виселенні усіх єврейських сімей, виключенням із партії»¹³.

До кінця січня 1953 р. області партійні очільники повідомляли, що почалися масові переслідування євреїв з вимогою вигнати їх із торгівлі, медицини, споживчої кооперації тощо. Громадяни демонстративно відмовлялися від послуг євреїв-лікарів, просили перевести їх під нагляд лікарів росіян чи українців, виказували презирливе ставлення до євреїв-торгівців. Через чутки виказувалися звинувачення на кшталт: «Євреї в своєму нахабстві доходили до того, що при переселенні з Херсону до Біробіджану вони отримали величезні кошти і повезли із собою вагони добра. А потім продали це все там за спекулятивними цінами й повернувшись скупчили усі квартири й будинки в центрі міста»¹⁴. Та й самі євреї почали відчувати себе затравленими ізгоями на рідній землі («якщо ми євреї, то хто тепер буде нам довіряти») ¹⁵, особливо загрозливою ситуація склалася в місцях компактного проживання євреїв.

Найбільші гоніння євреїв відбувалися в медичних закладах УРСР. На місцях масово проходили зібрання робочих колективів, які викривали у своїх рядах небезпечних «шкідників». Так це було, наприклад, 23 січня 1953 р. на зібранні колективу Жовтневої лікарні в м. Києві, зборах у Чернігівській обласній лікарні, Чернівецькій міській лікарні № 4 та ін. ЦК КП(б)У повідомлялося щодо виявлення численних випадків непрофесійності й шкідництва у діях лікарів-євреїв, викритих на зібраннях колективів по усій Україні¹⁶. Відповідні перевірки також виявляли «злочинні дії убивць у білих халатах»¹⁷. Під приводом кадрового укріплення почалися звільнення євреїв і з аптечної мережі республіки.

В Одесі, як місцем традиційно специфічним щодо єврейських проблем, чи не найгостріше сприймалася вся ця істерія. І не дивно, адже за лютневими відомостями 1953 р. в медичних закладах міста на 428 росіян-лікарів та 268 українців припадало аж 1 тис. 85 лікарів-євреїв¹⁸! А з довідки про найгірший рівень професійного обслуговування серед викритих 8 лікарів, 7 були євреями¹⁹. Під приводом посилення дисципліни з установ повсюдно звільнялися євреї, деякі розкриті факти призводили і до судових розправ. Дійсна мета цих розправ яскраво видна з інформаційних матеріалів, які прямо перенасичені описами бездушності, смакуванням садистських якостей лікарів-євреїв стосовно хворих дітей тощо²⁰.

Іншою сферою, де кількість євреїв завжди залишалася значною, і, відповідно, зазнала перевірок і репресій, було музичне мистецтво. У постанові партійного бюро Київської консерваторії від 12 лютого 1953 р. прямо

вказувалося на порушення в установі сталінського принципу підбору і розподілу кадрів. Керівництву згадалося порушення давнішої спеціальної постанови ЦК КП(б)У «Про стан і заходи щодо покращення роботи Київської державної ордену Леніна консерваторії ім. П. Чайковського» від 24 березня 1949 р. До ЦК КП(б)У надходили доповідні записки, в яких звинуваченням у малокваліфікованості й профнепридатності підлягали переважно митці з єврейськими прізвищами, їх таврувалося як таких, що не заслуговували довіри, це напругу тягнуло відповідні кар'єрні негаразди²¹.

Органи партійного контролю прискіпливіше опрацьовували біографічні дані на предмет виявлення приховування національності. Так, у лютому 1953 р. при висуненні та реєстрації кандидатів у депутати до міськради депутатів трудящих м. Кременчука було виявлено, що полковник П.І. Винокур приховав у своїй автобіографії, що він єврей. В атмосфері євреефобії міськком партії відразу надав розгромну характеристику, яку негайно передав до відома обласного керівництва. І лише публічне правдиве каяття все ж дозволило йому стати депутатом²².

Відомі також факти, коли з роботи звільнялися відповідальні партійні працівники в разі доведення їхніх навіть далеких родинних зв'язків із «запеклими троцкістами-євреями»²³, чи стосунків із «євреями зрадниками»²⁴. Загрозливо виглядали звинувачення участі в організованих об'єднаннях євреїв. Так, директорку Одеського Будинку вчених М.З. Зданевич було звинувачено у використанні державної будівлі для розташування нелегальної сіоністської організації, організації «громадської панахиди за буржуазним націоналістом Михаелсом». Вона також, начебто, підбирала кадри переважно із євреїв (наприклад, для порівняння, членами Будинку вчених було 135 українців і 260 євреїв)²⁵, звинувачувалася у гоніннях на працівників росіян тощо²⁶. Це провокувало позапланові перевірки, наперед зверхні висновки, і галасливі обговорення в колективах та місті.

Бажання виступитися, а також задовольнити свої бажання помстившись за минулі непорозуміння призводили до того, що раніше скоєні проступки знову згадувалися і винні таки каралися. Так, виступаючи в грудні 1952 р. начальник цеху А.Л. Сухман у доповіді до 73-річчя Й. Сталіна допустив «грубу політичну і ворожу вилазку». Парторг А.Г. Ротенберг тоді не прореагував, але в момент розгортання антисемітських акцій йому це пригадалося. За доносом головного інженера заводу «Гідропривод» Леонова 17 лютого 1953 р. рішенням Ленінського райкому партії м. Харкова Сухмана було виключено із партійних лав, Ротенберг відбувся суворою доганою із занесенням в облікову картку²⁷.

Загалом аналіз архівних матеріалів свідчить, що партійні органи усіх рівнів були завалені переважно анонімними листами про зловживання чиновників-євреїв на місцях. Це стосувалося керівників вищої і середньої

ланки господарств, закладів, підприємств, службовців правоохоронних і силових структур. Така підвищена активність і громадянська свідомість пояснювалися бажанням хоча б лептою, але докластися до викриття перед державою «антирадянського» способу життя євреїв, й немаловажне — задовольнити своє підсвідоме, переважно уявне, але негативне ставлення до них.

Аби надати вигляду повсюдності єврейським «злодіянням», місцеві кореспонденти республіканської преси, зокрема з Житомирщини, оперативно «наскубували» матеріал про злочинну діяльність місцевих лікарів-євреїв. В обурливих статтях не лише гостро викривалися такі спеціалісти, через «притуплення пильності» значної критики зазнавали і керівні працівники²⁸. Через ЗМІ, в свою чергу, і науковці також не залишалися осторонь антисемітських кампаній. У своїй безапеляційній статті Р. Симоненко на шпальтах «Радянської України» рясно нагороджував відступників принизливими епітетами на кшталт «злочинці», «бандити» та т. п.²⁹. Письменництво в особі Ю. Смолича також не оминуло цих «мерзенних осіб» та «нових фашистських підосланців» у своїй новій книзі «Вороги людства та їх найманці»³⁰.

У нашому випадку не варто дивуватися такій агресивній реакції частини українського соціуму на оприлюднені факти «злочинних дій» окремо взятої етнічної групи. Ми вважаємо, що тут співпало розгортання чергових антисемітських акцій інспірованих Кремлем і ступінь напруженості у стосунках між окремими етнічно-соціальними групами. Цілком природно, що частина населення була незадоволена високим рівнем пристосування євреїв до умов повоєнної розрухи. Адже вони природно вміли облаштувати своє побутове і кар'єрне повсякдення життєвими зручностями. Зокрема, одні із перших конфліктів у повоєнні роки були спричинені вимогами євреїв, які поверталися до визволених міст, звільнити їхні квартири від самоселів, останні зазвичай агресивно противилися цьому³¹. Проявилось споконвічне протистояння між розумінням достойності повсякденного життя євреїв та інших етнічних груп, які проживали на одній території, і з однаковими стартовими умовами. Вони однаково потерпали від реалій, проте самоорганізація євреїв завжди давалася взнаки відносно вищим життєвим рівнем. Найприроднішим виявом озлобленості менш успішних етносів було використання будь яких приводів для демонстрації свого обурення³². Це було своєрідною помстою менш успішних більш пристосованим до життєвих негараздів. Тому достатньо було Кремлю оголосити про «справу лікарів» й «сіоністський слід» в ній, активна частина населення захопилася за цю нагоду, як можливість продемонструвати свої приховані заздрощі. Крім того, загальновідомий й усталений міф про підприємливість українців був підважений реаліями із практичного життя євреїв в умовах повоєнної України.

Результатом державного антисемітизму стала масова «епідемія» антисемітських слухів, провокаційних листівок, відкритих погроз, образ та фізичного насилля, які, за Ю. Сльозкіним, досягли найвищої точки під час «історичного викриття “лікарів-убивць”»³³. Смерть Й. Сталіна дійсно переломно вплинула на життя цієї етнічної групи³⁴. Процеси над Єврейським антифашистським комітетом³⁵ та «справа лікарів»³⁶ і без того призвели до потужного сплеску антисемітських настроїв і виступів. Єдиною надією на справедливість наслідків щодо цих справ євреї покладали на Й. Сталіна як гаранта законності в країні. Адже громадяни природно не довіряли усій владній вертикалі, яка пролягала між ними і владарем. Тому ця смерть була зустрінута панічною реакцією більшості євреїв в очікуванні нового витка антиєврейських настроїв, погромів, почастишали випадки публічного линчування євреїв³⁷. З іншого боку, єврейська інтелігенція, яка найбільше потерпала від проваджених акцій та очікування продовження переслідувань перейнялася сподіванням на завершення інспірованих процесів.

Ситуація склалася наскільки загрозливою, що владі необхідно було вживати термінових заходів, аби не допустити погромів і самосудів. 3 квітня 1953 р. Президія ЦК КПРС прийняла ухвалу, згідно якої всіх затриманих у справі було звільнено та реабілітовано. 4 квітня 1953 р. МВС СРСР оприлюднило інформацію про реабілітацію підозрюваних, які були арештовані в «справі лікарів» у Москві, це підтвердила і «Правда» 6 квітня 1953 р. передовицею «Радянська соціалістична законність недоторкана». Проте не всіх це заспокоїло, громадяни не вірили в таку скору поразку слідчих органів, звинувачували владу в поспішності публічного оприлюднення помилки. «Ляпас уряду», «поспішність висновків», «не вистачило мужності», «даремно не довели справу до кінця», «євреї знову піднімуться» — подібні претензії повсюдно виказувалися громадянами³⁸. Деяке заспокоєння в суспільстві настало лише після виступу Г. Маленкова на V сесії Верховної Ради СРСР 8 серпня 1953 р. Широко трансльований виступ нового лідера переконливо довів партійну спадковість і незмінність ідеологічних пріоритетів, це віддавало стабільністю, впевненістю на покращення життя³⁹.

За деякими оприлюдненими даними, всього в 1945–1953 рр. до органів держбезпеки УРСР потрапило 1 тис. 234 осіб єврейської національності⁴⁰. Для порівняння, інші опрацьовані статистичні відомості дають більш повну картину щодо змін соціального складу громадян України, які постраждали від репресій⁴¹. Як наслідок, політика державного антисемітизму в СРСР призвела до спроби євреїв пристосуватися до існуючої дійсності шляхом асиміляції. Так, за офіційними відомостями 82% чоловіків і 74% жінок єврейської національності в Україні перебували в змішаних шлюбах⁴².

Проведені репресії потрібно розглядати не лише з точки зору ефективності етнічних чисток проти представників обраної для цього національ-

ності. Загалом постраждав увесь інтелігентський прошарок⁴³, зазнали руйнування цілі галузеві цехи працівників переважно творчих професій (музиканти, художники, письменники, вчені, медики та ін.)⁴⁴, в яких за статистикою переважали саме євреї.

І надалі, у більш сприятливіших суспільно-політичних умовах, під час провадження процесу десталінізації, в період постсталінської лібералізації суспільного життя⁴⁵ євреї трималися в постійному напруженні через очікування чергових провокацій⁴⁶.

Докорінним чином вищенаведені головні події вплинули і на таку соціальну групу, як селянство. Враховуючи природу соціальної моноструктурності сільської общини деякі події виявлялися найбільш відчутними для повсякдення українських селян, ставали більш значимими для подальшого життя на селі. Це стосується, зокрема, кампанії примусового виселення «неблагонадійних» селян з ініціативи їхніх односельців. Події зачіпали інтереси усіх без винятку членів общини, адже одні були активними дійовими особами, для інших це було уроком перестороги, аби надалі узгоджувати свої поведінкові правила із суспільними критеріями. Деяким членам це давало шанс задоволення своїх амбіцій чи життєвих претензій, іншим — покращення життя за рахунок постраждалих.

На початку 1950-х рр. сільський актив продовжував бути маріонеткою режиму задля виконання плану із зачищення на селі залишків господарської та світоглядної індивідуальності. Репресивні заходи здійснювалися головним чином на виконання указів Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» та від 2 червня 1948 р. «Про виселення у віддалені райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». Перший указ було ухвалено за клопотанням уряду УРСР⁴⁷, тому вже 5 березня 1948 р. було прийнято рішення ЦК КП(б)У щодо його виконання. Згодом положення були відкориговані відповідно українським реаліям і 30 березня 1948 р. ЦК КП(б)У розіслав на місця постанову «Про заходи, які проводяться в колгоспах УРСР щодо укріплення трудової дисципліни та застосування її до осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності та ведуть паразитичний спосіб життя, передбачених указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р.»⁴⁸.

Існували також і численні підзаконні акти, інструкції, розпорядження, доповідні записки тощо. Проте утаємниченість дій влади перед своїм народом охоронялася вищою мірою, у жодному із опублікованих збірників законів і указів не знайдеться навіть натяку на подібні репресивні акти⁴⁹. Лише діловодство вищих урядових і партійних установ частково висвіт-

лює існування таких директив⁵⁰, присвячені цьому і деякі наукові розробки⁵¹.

Керівництво на місцях негайно приступило до репресій щодо неугодних⁵². На початку 1950-х рр., задля укріплення колгоспного устрою та укорінення радянського способу життя, також повсюдно практикувалося виселення осіб, які своїми діями, громадською позицією не відповідали образу радянського колгоспника. З особливою жорстокістю це проводилося в західних областях України⁵³. Найперше депортаціям підлягали сім'ї за формальною ознакою «куркулів»⁵⁴ та «бандпособників»⁵⁵. Це докладно ілюструють довідки «Про списки куркульських господарств, представлені обласними організаціями Західних областей»⁵⁶. На загальних зборах гострі виступи активу і колгоспників проти своїх негідних односельчан справляли таке враження на присутніх, що ще в ході зборів часто подавалися анонімні записки і заяви, в яких називалися нові прізвища⁵⁷.

Анонімність подання записок показала колгоспникам беззуртатний метод, яким можна викривати неугодних односельців, не ставлячи себе під загрозу викриття. Дієвість подібного колективного виховання нового селянина була надзвичайно ефективна. Адже лише набуттям ним необхідних радянській дійсності соціально прийнятних рис, добровільна відмова від бажання вести асоціальний з точки зору влади спосіб життя і відповідної поведінки ставали запорукою безпроблемного існування всієї родини на рідній землі. А також і розуміння, що лише щире каяття у примарній провині новозвинувачених, і клятви стати найактивнішими поборниками нової влади не призведуть до подальшого виселення і відвернуть від родини громадський вирок. Розголос про успіхи колективного виховання сприяв чисельним зверненням активів інших колгоспів до райкомів КП(б) України з проханням прислати відповідних представників влади для проведення і у них подібних ідеологічних публічних акцій — «люди зрозуміли, що такі збори дадуть велику користь в справі очищення села від ворожих елементів»⁵⁸. Аби надати громадському судочинству найбільшого поширення для викорінення незгідних руками самих же селян, свідомо були розроблені положення, які спрощували процедуру викриття, осуду і засудження обвинувачених. За положеннями указу від 2 червня 1948 р. вироки громадсько-судових слухань проходили спрощену закріплюючу процедуру. Рішення-вироки, прийняті на загальному сході колгоспників села більшістю голосів, затверджувалися адміністрацією сільради і передавалися для остаточного рішення до райвиконкомів. Простота народного судочинства мала тяжкі наслідки для потерпілих — виселення до Сибіру на 8 років!⁵⁹ Крім того, відкрите колективне обговорення з представниками обкомів КП(б)У, МДБ та міліції сприяли викриттю пособників із числа районних партійних і державних керівників («куркулі хитрі, накормлять начальство з району, то вони й хороші»)⁶⁰, зміщенню недбалих сільських управлінців.

Сільські збори ставали цілим дійством, емоційність його перебігу створювало якнайкращі умови для вияву дійсних настроїв, раніше прихованих бажань, міжсусідської неприязні тощо. На нашу думку, кампанії щодо виселення використовувалися багатьма соціальними прошарками, конкретними дійовими особами задля задоволення своїх вузько корпоративних та індивідуальних егоінтересів. Так, окрім передбачуваного владою очищення сіл від політично шкідливих їй елементів, подібні акції використовувалися метикуватими селянами задля розправи над невгодними односельцями. В результаті це виглядало як зведення рахунків у такий жорстокий спосіб. Нагадаємо, що стосунки в сільській спільноті споконвічно відзначалися прихованою (і неприхованою) жорстокістю, цинічним прагматизмом. Непоодинокими між господарями були випадки вбивства домашніх тварин, отруєння худоби, нищення дерев, самовільне переміщення меж та т. п. Тому, часто всупереч положенням указу, озлоблені члени колгоспу голосували за виселення навіть непідсудних селян. До того ж найбільш заповзяті виконавці могли розраховувати на матеріальну винагороду, згідно положень постанови Ради Міністрів УРСР ЦК КП(б)У від 15 жовтня 1947 р. «Про порядок використання земель та майна, що залишилося після виселення сімей націоналістів і бандитів».

Особливих масштабів зловживання набули у перші роки дії указу та на початку 1950-х рр. Доповідь М. Хрущову в. о. прокурора УРСР П. Ноценка від 7 травня 1948 р. «Про порушення указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р.» містила чисельні зафіксовані факти зловживань і перекручень положень указу⁶¹. Про це також доповідав і секретар ЦК КП(б)У М. Гречуха у своїй доповідній записці М. Хрущову 31 травня 1948 р. з приводу перевірки скарг щодо «невірного застосування положень указу». Так, незаконно виселялися особи похилого віку (чоловіки старші 55, жінки — 50 років), тяжко хворі, інваліди Вітчизняної війни і праці, часто виселялися усі без винятку члени сім'ї, в тому числі й малолітні діти⁶². В нових умовах частина з них не могла повністю соціально адаптуватися, повноцінно працювати в сільському господарстві чи в будівництві, промисловості. Тому жінки і діти змушені були жебракувати, спекулювати, чоловіки не гребували і кримінальними прибутками тощо. В реаліях 1953 р. чисельність цих порушень дещо зменшилася, проте вони виглядали більш загрозливо, адже політичні перегрупування верхів послабляли контроль на місцях, уможлилювали перевищення влади, зловживання тощо.

З іншого боку, природне виховання односельців в дусі патріархальних цінностей у своїй більшості все ж прищеплювало позитивні традиції їхнього співжиття, сільська община надовго залишалася єдиним світоглядним світом для її членів. Тому перебіг таких зборів був драматичним, і часто непередбачуваним. Селяни за собою правдиво відчували зраду, адже наля-

кані, під тиском репресій змушені були голосувати «за» навіть відносно рідних. Віддаючи на поталу інших вони розраховували, що це на деякий час убезпечувало їхні сім'ї від біди. Життя після таких зборів вже ніколи не поверталось в попереднє русло, адже для багатьох позиції односельців ставали відкриттям, оприлюдненням дійсного, переважно неприязного відношення до ще вчорашніх близьких.

Сама картина виселення виглядала досить драматично, адже на очах у всіх село покидали, часто назавжди, ще вчорашні родичі, близькі, друзі. Побачене для більшості односельців назавжди залишалося пекучою душевною мукою. Вивозився господарський інвентар, худоба, нехитрі пожитки; коротке прощання, крики малолітніх дітей, плач жінок і суворість чоловіків супроводжували це дійство. Що не можна було вивести роздавалося близьким, але частіше образа на односельчан була такою сильною, що залишки реманенту, приладдя просто знищувалися. Інколи, аби не накликати біди через звинувачення у співчутті, рідні навіть не приходили прощатися. Обійстя не довго залишалися пустими, туди заселялися новоприбулі спеціалісти-господарники, вчителі, медики тощо. І вже вони мали налагоджувати нові стосунки із селянською общиною, асимілюватися чи формувати свій соціальний прошарок, тим самим змінювати життєві традиції повоєнного села.

Окрім того, під лозунгом боротьби з «куркулями» і «бандпособниками» місцеві можновладці використовували таку нагоду для розправи над своїми опонентами, конкурентами на ласі посади тощо. В такий спосіб демонструвалася їхня зверхність, безкарна легітимізована всюдозволеність, означення свого дійсного превальованого положення над іншими. Реальна можливість маніпулювати людськими життями, їхнім добробутом надавала їм на довгий час авторитарний статус єдиного вершителя долі односельців. Така запопадливість не залишалася не поміченою районним начальством, місцеві лідери могли через цей привід сподіватися на службове підвищення, особливе прихильне ставлення тощо⁶³.

Вплив результатів кампаній на поведінкові традиції призводив до структурних переформатувань на селі, спостерігалось поступове руйнування соціальної однорідності жителів села. Місцеві висуванці зі статусу перших серед рівних поступово формували місцеву еліту. Своєму життєвому добробуту вони намагалися надавати нових осучаснених форм, коло спілкування ставало замкнутим і включало родини лише місцевої еліти; надаючи освіту дітям, вони вибирали такий фах, який уможлиблював їх реалізацію переважно поза сільської спільноти та т. п. Проте за сутнісним змістом, перебуваючи під впливом патріархальних цінностей, вони, як і оточуючі, залишалися такими ж носіями відповідної культури, і лише їхнім нащадкам через декілька поколінь вдалося вихолостити в собі природу селянина.

Поступово вакханалія «народної демократії» і ефективність виселень далися взнаки. Якщо простежити динаміку засуджень з 1948 по 1953 рр., то стає очевидним їх значне зменшення особливо в останній рік. Суттєве зменшення кількості громадських вироків пояснюється тим, що до найбільш активних «дезорганізаторів нового життя» були застосовані санкції указів ще в 1948 р. Ті, що залишилися, були залякані, надломлені, дезорганізовані і вимушені частково приймати умови нового соціального гуртожитку, колгоспного суспільного порядку. До незгодних, поряд із застосуванням громадських вироків про виселення за межі УРСР, вживали попередження, особливо до осіб, порушників трудової дисципліни, які не відпрацювали встановленого мінімуму трудоднів в колгоспах. Правда, такими попередженнями могли обійтися не всі, а лише щиро усвідомленні своєї провини і покаянні публічно на загальних зборах колгоспників. Такі заходи громадського впливу на поведінку антисоціальних елементів застосовувалися в усіх областях, проте в зерносіючих районах місцеві можновладці аби зберегти робочі руки, надавали перевагу саме йому. Зокрема, в Одеській області, де кількість попереджень була в 4 рази більше громадських вироків про виселення.

Лише після смерті Сталіна, особи, яка втілювала абсолютну узурпацію влади в державі, союзне керівництво вже наважувалося своїми рішеннями сміливіше викривати явні перегини в національній політиці, визнавати хибність методів партійного керівництва на місцях, не виправдані репресивні заходи. Нові директиви обмежували свавілля державних і партійних осередків у Західній Україні, особливо воно було пригальмоване виходом постанови ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. «Питання Західних областей Української РСР» та доповідної записки Л. Берії до Президії ЦК КПРС. Пленум ЦК КП України (2–4 червня 1953 р.), обговорив постанову і одноставно схвалив рішення Президії ЦК КПРС зняти з поста першого секретаря ЦК КП України, званого українофоба й антисеміта Л. Мельникова. 12 червня 1953 р. на пленумі Львівського обкому КП України у своїх виступах перший секретар обкому З. Сердюк, державно-партійний та культурний актив області детально обговорили найбільш разючі негативи громадського життя і партійного будівництва в області⁶⁴.

Рішення пленуму відобразилися й на ставленні селян до проведених репресій стосовно виселенців. Так, в інформації Львівського обкому КП України (24 червня 1953 р.) про реагування населення області на постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. повідомлялось, що секретарі місцевих парторганізацій просили роз'яснення обкому на звернення багатьох колгоспників: чи будуть повертати на батьківщину тих людей, яких незаконно вивезли на схід, а також наполягали поставити питання перед урядом про перегляд справ виселених громадян та виправдання потерпілих⁶⁵. Змінився градус нетерпимості і у ставленні місцевих керівників до залишкових

активних націоналістичних проявів. У довідці про стан ідеологічної роботи в Нестеровському районі Львівської області в боротьбі з ідеологією українського буржуазного націоналізму зазначалося (станом на 25 листопада 1953 р.), що протягом усього 1953 р. ще були частими вилазки націоналістів. Але з точки зору місцевого населення вони не вважалися девіантами, адже всі добре знали їхніх рідних, їх самих, та й політичні цілі багатьма розділялися; надавали їм матеріальну допомогу, переховували тощо. Зазначалося, що райком партії і особисто секретар Старовойтов не надавав належної уваги фактам націоналістичних проявів, а головне, вважав їх звичним явищем, притаманним усім районам Львівщини⁶⁶!

Аналіз тогочасних переважаючих настроїв також засвідчував, що місцеве керівництво та громадські активісти вже задовольнили свої кровожерливі амбіції, зведені моральні та матеріальні рахунки були відшкодовані, особисті образи задоволені⁶⁷. Але проведені репресії залишилися невинуватим актом брутальної несправедливості влади стосовно громадян. Вони суттєво вплинули на поведінку та моральний стан селян, негативно відобразилися у міжособистісних стосунках та на психологічному кліматі сільського соціуму, врешті, дещо змінили соціальну структуру села. Все це було здійснено за рахунок нівелювання родинних традицій, підваження ще вчорашніх аксіом патріархальних традицій, релігійних заповідей. Переміни у ставленні держави до проведених кампаній щодо виселення відповідно відобразилися на міжособистісних стосунках всередині селянської общини. Ще вчорашні завзяті ініціатори гонінь тепер мусили налагоджувати, відновлювати втрачені стосунки з потерпілими від свавілля. Проте деякі образи так і не були забуті, і протистояння переносилося на наступні покоління односельців чи навіть родичів.

Смерть вождя внесла деякі корективи у вирішення проблеми вже вищезгаданих виселенців за ідеологічною ознакою — «підсобників бандерівців», «куркулів» та інших «паразитуючих елементів». Вони, на відміну від засуджених за жорсткими кримінальними чи політичними статтями, вважали себе незаконно покараними, або за такі незначні проступки, які неадекватно жорстоко спокутували. Тому сподівалися, що найперші значні політичні події в житті країни, які і раніше супроводжувалися різноманітними послабленнями, призведуть до амністії, яка і мала зачепити їх найпершою чергою⁶⁸. На це сподівалися і їхні рідні. Виказування таких надій почастішало в листах, в побутових розмовах люди, перейняті відчаєм за долю рідних, менше крилися зі своїми сподіваннями. Деяким чином це активізувало контакти відповідних служб із громадянами через звернення щодо дострокового звільнення чи реабілітації.

Певні надії від подій в 1953 р. мали і ті національні групи, які постраждали від показових виявів сталінського тоталітаризму. Так, зі зникненням

головної причини їхньої трагедії етнічні виселенці з Криму сподівалися на перегляд рішень щодо депортації, коли за звинуваченням у підмозі фашистам протягом травня–червня 1944 р. із Криму було виселено близько 225 тис. татар, болгар, греків, вірмен та представників інших національностей, наступну справедливу політичну оцінку цих подій, і навіть політичну реабілітацію. Кремлівські правителі не поспішали створювати собі нову проблему, та ще й з етнічним присмаком. Адже вони прогнозували, що навіть тимчасова відсутність владної єдності неухильно призведе до активізації етнічних проблем на півострові й актуалізації питання перегляду попередніх рішень. Тому в ознаменування 300-ліття Переяславської ради 19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР», а 26 квітня Верховна Рада СРСР це закріпила відповідним законом. Очевидно, що Кремль таким чином перекинув усю відповідальність у вирішенні майбутніх етнічних проблеми щодо повернення й соціальної реабілітації виселеного населення на республіканське керівництво⁶⁹.

Смерть Сталіна як ключова подія 1953 р. «запустила» процес десталінізації. Проте з 1953 по 1956 рр. в країні (відповідно, і в УРСР) проходила прихована боротьба між відживаючими настроями постсталінської доби й оновленими критеріями партійного будівництва. Загальна тенденція стала виднішою лише після славнозвісної доповіді Микити Хрущова у 1956 р.⁷⁰.

Отже, ми можемо стверджувати, що вищенаведені не прогнозовані події мали дещо руйнівні наслідки для соціальних стосунків радянських громадян, могли викликати враження тимчасової некерованості процесом. Це в свою чергу провокувало панічні настрої і відчуття непевності. Разом із тим, частина до краю знедолених громадян могла перейматися сподіваннями на покращення ситуації в майбутньому. Наступні події, явлення яких було вже наслідком від попередніх сприймалися суспільством з відчуттям більшої прогнозованості, тому вже не впливали депресивно і привносили більш певні очікування.

В статье сделана попытка вывести закономерности зависимости состояния поведения и сознания граждан в Украине от не прогнозированных исторических событий (на примере 1953 г.). Определены основные события, которые своим развитием корректировали социальные процессы, видоизменяли природу устоявшихся взаимоотношений в обществе, формировали типологические характеры отдельных социальных групп, а также закладывали основы для развития последующих поведенческих правил граждан.

Ключевые слова: события, сознательность, поведение, настроения, девиации.

In the article the attempt to deduct the regularities of behavior and condition of consciousness of citizens in Ukrainian depending on non-predicted historical events (on the case of 1953) was made. The main events which corrected the social processes, modified the fixed mutual relations in the society and formed the typological characteristics of some social groups are defined.

Key words: *event, consciousness, behavior, moods, deviations.*

¹ Радянська Україна. — 1953. — 12 лютого. — С. 2. Повноцінні дипломатичні відносини були поновлені лише 20 липня 1953 р.

² Див.: Підлі шпигуни і вбивці під маскою професорів-лікарів // Радянська Україна. — 1953. — 14 січня. — С. 1.

³ Див.: Клименко Ів. Добра душа (малий фейлетон) // Радянська Україна. — 1953. — 6 лютого. — С. 3.

⁴ Підлі шпіони й убивці під маскою професорів-лікарів // Правда України. — 1953. — 14 січня.

⁵ Інформація про реагування населення з приводу повідомлення ТАРС від 13.1.1953 р. «Арешт групи лікарів-шкідників» та інформація про реагування населення з приводу повідомлення МВС СРСР від 4.4.53 про реабілітацію групи лікарів раніше арештованих у Москві // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2773. — Арк. 17.

⁶ Там само. — Арк. 24, 32.

⁷ Там само. — Арк. 40.

⁸ Там само. — Арк. 49, 70.

⁹ Там само. — Арк. 28.

¹⁰ Там само. — Арк. 31.

¹¹ Там само. — Арк. 40.

¹² Там само. — Арк. 50.

¹³ Там само. — Арк. 41, 53.

¹⁴ Там само. — Арк. 43.

¹⁵ Там само. — Арк. 44.

¹⁶ Інформація про недоліки, які виявлені в роботі медичних закладів у зв'язку з хронікою ТАРС про арешт групи лікарів-шкідників, і заходах, які проводилися партійними організаціями // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2773. — Арк. 55–62.

¹⁷ Там само. — Арк. 64–67.

¹⁸ Там само. — Спр. 2767. — Арк. 26.

¹⁹ Там само. — Арк. 24.

²⁰ Довідка про факти нечуйного, бездушного відношення лікарів до хворих, які були в лікувальних закладах м. Одеси станом на 25 лютого 1953 р. // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2767. — Арк. 61–64.

²¹ Див.: Доповідна записка з приводу постанови партійного бюро Київської консерваторії від 12 лютого 1953 року про підбір і розстановку кадрів // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2767. — Арк. 130–137.

²² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2766. — Арк. 153–156.

²³ Як-то звільнення завідуючого відділом пропаганди й агітації Житомирського обкому партії О.Т. Бугаєва в лютому 1953 р. (див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2767. — Арк. 220–229).

²⁴ Як-то звільнення редактора Николаївської обласної газети «Південна правда» в лютому 1953 р. (див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2767. — Арк. 236–237).

²⁵ Із постанови бюро Одеського міського комітету КПУ «Про роботу Одеського Будинку вчених» від 2 березня 1953 р. // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2768. — Арк. 71.

²⁶ Із «Довідки про перевірку матеріалів ЦК Спілки працівників вищої школи й наукових закладів щодо директора Будинку вчених тов. Зданевич М.З.» від 16 квітня 1953 р. // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2768. — Арк. 30–36.

²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2997. — Арк. 1–2.

²⁸ Петренко А. Лікарі-шахраї і безтурботні ротозії // Радянська Україна. — 1953. — 13 лютого. — С. 3.

²⁹ Симоненко Р. Сіоністи — агенти американського імперіалізму // Радянська Україна. — 1953. — 15 лютого. — С. 4.

³⁰ Див. уривок: Юрій Смолич. Вороги людства та їх найманці // Радянська Україна. — 1953. — 1 квітня. — С. 3.

³¹ Власниками квартир із вигодами, в центральних частинах міст спромоглися стати в ті часи переважно євреї, які займали керівні посади чи були творчими працівниками.

³² На виборах до місцевих рад на деяких виборчих бюлетенях у м. Києві (грудень 1947 р.) громадяни виказували своє бачення виходу з продовольчої проблеми через посилення антисемітських заходів («прибрати євреїв спекулянтів із радянської торгівлі», оскільки «євреї обдурюють, обраховують покупця, для легкої наживи ідуть на різні угоди...»). Містились навіть заклики взагалі очистити органи влади від осіб цієї національності (Див.: Крупина В.О. Політичні події у період голоду 1946–1947 рр. в оцінці населення УРСР // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — Випуск 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упорядник В.П. Швидкий; наукова редакція О.М. Веселової та В.П. Швидкого. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 267.

³³ Слезкин Ю. Эра Меркурия: Евреи в современном мире / Авторизованный перевод с английского С.Б. Ильина. Изд. 2-е. — М.: Новое литературное обозрение, 2007. — С. 399.

³⁴ Щодо євреїв, то ми не погоджуємося із твердженням Гіроакі Куромії, що вони були «суспільною групою», яка переслідувалася Сталіним за «начебто недостатню відданість Радянському Союзові» (див.: Куромія, Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / Пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеев; передм. Г. Немирі. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. — С. 453.). Ми вважаємо, що в нашому випадку переслідування провадилися незалежно від суспільної чи професійної належності, визначальною була лише етнічна приналежність.

³⁵ Див.: З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: [Журнал]. — К., 1998. — № 3/4. — 388 с. Цей спецвипуск містить документи про історію фабрикації і трагічні наслідки справи Єврейського антифашистського комітету. Жертвами цієї справи стали Е. Співак, Н. Забара, Й. Бухбіндер, Д. Гофштейн, Ю. Лойцкер, І. Капніс та інші відомі діячі в Україні — «космополіти»-євреї.

³⁶ «Справи лікарів»: невідомі матеріали / Комент. «Лист сорока дев'яти» Б. Клейна // Вітчизна. — К., 1996. — № 9/10. — С. 156–157.

³⁷ Інформація про реагування населення на урядове повідомлення про смерть Й.В. Сталіна // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2743. — Арк. 10–11.

³⁸ Там само. — Спр. 2773. — Арк. 87–93; від 7 квітня 1953 р. — Арк. 94–100.

³⁹ Інформація відділу партійних органів ЦК КПУ, обкомів КПУ про реагування населення на промову т. Маленкова на V сесії Верховної Ради СРСР // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2776. — Арк. 1–50.

⁴⁰ Василенко С.М. Повоєнні репресії проти єврейського населення на Україні (1944–1953 рр.) // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npkrnu/Ist/2009_19/19.30%20Wasylenko.htm

⁴¹ Нікольський В. Статистика соціального складу репресованих радянськими органами державної безпеки у 1943–1957 рр.: (За даними Державного архіву Служби безпеки України) // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — К., 2003. — № 1. — С. 103–129. (З історії тоталітаризму).

⁴² Василенко С.М. Зазначена праця.

⁴³ Докладніше див.: Даниленко В.М., Касьянов Г.В. Сталінізм і українська інтелігенція. — К.: Наукова думка, 1994. — 96 с.; Замлинська О.В. Ідеологічні репресії в галузі культури в Україні у 1948–1953 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. — К., 1996. — Вип. 2. — С. 144–157.

⁴⁴ Див., напр.: Зінкевич О. 50 років тому...: [Про нищівну кампанію проти музикального мистецтва, розв'язану 1948 р. з ініціативи ЦК ВКП(б)] // Сучасність. — К., 1998. — № 5. — С. 151–158. — Бібліографія: С. 157–158 (51 назва); Мозговський М.В. Боротьба тоталітарної системи проти композиторів у повоєнний період (1946–1953) // Збірник наукових праць: Серія: Історія та географія / Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. — Харків, 2002. — Вип. 11. — С. 144–155. — Бібліографія: С. 154–155.

⁴⁵ Докладніше див.: Бажан О. Процес десталінізації в Україні (друга половина 50-х — початок 60-х років) // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — К., 1999. — № 1/2. — С. 469–480; Його ж: Процес десталінізації та зміни в діяльності карально-репресивних органів в Україні (50–60-ті роки ХХ ст.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвіддільський збірник наукових праць. — К., 2003. — Вип. 8. — С. 435–444. — Бібліографія: С. 443–444.

⁴⁶ Докладніше див.: Данилюк Ю.З. Боротьба з космополітизмом в другій половині 40-х — першій половині 50-х рр. ХХ ст.: шляхи, причини і наслідки // Історія України: маловідомі імена, події, факти: (36. ст.). — К., 2004. — Вип. 27. — С. 169–182. — Бібліографія: С. 181–182.

⁴⁷ Шаповал Ю.І. Голод 1946–1947 років в Росії та в Україні: потреба порівняльного аналізу // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — Випуск 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня

2007 р.) / Упорядник В.П. Швидкий; наукова редакція О.М. Веселової та В.П. Швидкого. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 38.

⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5176. «Повідомлення щодо виконання Указу Президії Верховної Ради від 21 лютого 1948 р. “Про осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві”». — Арк. 242–243.

⁴⁹ Див.: Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1948. — М., 1949. — 130 с.; Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1961. — М., 1961. — 975 с.; Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. — Т. 2: 1942–1951 рр. — К.: Державне видавництво політичної літератури, 1963. — 847 с.; Т. 3: 1952–1956 рр. — К., 1963. — 1122 с.

⁵⁰ Зокрема, значну частину матеріалів містять фонди ЦДАГО України (напр., фонд 1 (ЦК КП(б)У, оп. 23 (Особливий сектор. Секретна частина): Спр. 5168. «Питання законності» [8.I.1948–27.II.1948, 112 арк.]; Спр. 5169. «Питання законності» [5.III.1948–30.IV.1948, 250 арк.]; Спр. 5170. «Питання законності» [3.V.1948–5.VIII.1948, 376 арк.]; Спр. 5171. «Питання законності» [22.III.1948–14.X.1948, 301 арк.]; Спр. 5176. «Повідомлення щодо виконання Указу Президії Верховної Ради від 21 лютого 1948 р. “Про осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві”» [264 арк.]; Спр. 5177. «Повідомлення щодо виконання Указу Президії Верховної Ради від 21 лютого 1948 р. “Про осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві”» [184 арк.]; Спр. 5468. «Про посилення боротьби з антигромадськими, злочинними та паразитуючими елементами на селі» [24.III.1948–2.XII.1948, 244 арк.]; Спр. 5716. «Про виселення із сіл паразитуючих елементів» [289 арк.]; Спр. 5971. «Про виселення із сіл паразитуючих елементів» [305 арк.] та ін.

⁵¹ Волков І.М. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х років // Український історичний журнал. — 1993. — № 7/8. — С. 37–43; М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару. 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. — К., 1995. — С. 177; Довідка про категорії осіб, висланих за межі України в масовому порядку, і правові акти, на основі яких це здійснювалося // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — К., 1995. — № 1/2. — С. 397–398; Волков І.М. Деревня в 1945–1953 годах в новейших исследованиях историков (конец 1980-х — 1990-е годы) // Отечественные записки. — 2000. — № 6. — С. 120; Кириченко В.М. Репресії проти українського селянства після закінчення Другої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя. 2001. — Вип. 10. — С. 152–160; Кононенко В. Повоєнна сільськогосподарська політика радянського уряду та її вплив на суспільно-політичні настрої населення України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / НАН України. Інститут історії України; Редкол. С.І. Білокінь та ін. — К., 2005. — Вип. 8. — С. 100–105; Бажан, Олег. Традиції ОУН–УПА в дисидентському русі в Україні у другій половині 1950-х — на початку 1980-х рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — Вип. 11. — С. 399.

⁵² Вже 17 квітня 1948 р. М. Хрущов повідомляв Й. Сталіна про те, що на 10 квітня є готові рішення з 1 тис. 949 колгоспів східних областей; винесені громадські вирокі про виселення відносно 4 тис. 288 осіб, отримали попередження 5 тис. 470 осіб, обліккомками затверджено громадських вироків про виселення на 1 тис. 489 особи. 10 квітня 1948 р. було відправлено перший ешелон виселенців з Вінницької,

Кам'янець-Подільської та Житомирської областей загальною кількістю 1 тис. 369 осіб, в тому числі безпосередньо засуджених до виселення 1 тис. 130 осіб та 239 членів їхніх сімей, які побажали виселитися разом із винуватцем (Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5176. «Повідомлення щодо виконання Указу Президії Верховної Ради від 21 лютого 1948 р. “Про осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві”»). — Арк. 242–243).

⁵³ Див.: Гаврилюк О.Н. Заможне селянство Західної України як об'єкт репресивної політики сталінізму у другій половині 40-х — на початку 50-х років // Питання історії України: Зб. наук. ст. — Чернівці, 1998. — Т. 2. — С. 119–124; Когут П.В. Протистояння української державницької та радянської тоталітарної ідеї у західноукраїнському селі в перші післявоєнні роки // Актуальні проблеми державного управління. — Львів, 1999. — Вип. 2: Адміністративна реформа в Україні: проблеми та перспективи. — С. 208–213; Когут П.В. Колективізація в західноукраїнському селі / Українська академія державного управління при президенті України. Львівська філія. — Львів, 2000. — 80 с.; Сорока Ю. Політичні й економічні чинники міграційних процесів у західних областях УРСР в 1944–1950-х роках // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — 2007. — Вип. 91–93 / Відп. ред. В.Ф. Колесник. — С. 60–63.

⁵⁴ Кентій А.В. Нарис боротьби ОУН–УПА в Україні (1946–1956 рр.). — К., 1999. — С. 60.

⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5681. — Арк. 13–14.

⁵⁶ Там само. — Оп. 24. — Спр. 73. «Про виселення осіб, які злісно ухиляються від роботи в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». — Арк. 23; Там само. — Спр. 854. «Про виселення осіб, які злісно ухиляються від роботи в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». — Арк. 26.

⁵⁷ Там само. — Спр. 73. — Арк. 31–46.

⁵⁸ Там само. — Арк. 36.

⁵⁹ Принудительные миграции в годы Второй мировой войны и после ее окончания (1939–1953) // www.demoscope.ru

⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 73. — Арк. 37.

⁶¹ Там само. — Оп. 23. — Спр. 5177. «Повідомлення щодо виконання Указу Президії Верховної Ради від 21 лютого 1948 р. “Про осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві”»). — Арк. 19–24.

⁶² Там само. — Арк. 19–22.

⁶³ Деяку дотичну до наших тверджень фактографію можна знайти: Нікілев О. Кадрова політика тоталітарної держави в українському селі як прояв інтелектуального геноциду (середина 40-х — перша половина 50-х років ХХ ст.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвіддільський збірник наукових праць. — К., 2003. — Вип. 7: Спеціальний. — С. 436–441. — Бібліографія: 34 назви.

⁶⁴ Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. — Т. II.: 1953–1966. — Львів, 1996. — С. 10–47.

⁶⁵ Там само. — С. 59.

⁶⁶ Інформація Харківського обкому КПУ і парткомітету МВС УРСР про антирадянські прояви. Довідка Львівського обкому КПУ про результати перевірки стану ідеологічної роботи в Нестеровському районі Львівської області, по боротьбі з ідео-

логією українсько-буржуазного націоналізму // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2997. — Арк. 6–17.

⁶⁷ Деяку дотичну до наших тверджень фактографію можна знайти: Сергійчук В. Повернення учасників національно-визвольного руху та їхніх сімей в Україну // Початок десталінізації в Україні: (До 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС): Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України (26 лютого 1996 р.). — К., 1997. — С. 82–85.

⁶⁸ Про ці та інші особливості більш докладно дивитися у вищенаведеному тексті про впливи амністії.

⁶⁹ Докладніше див.: Возгрин В.Е. Жизнь и судьба сынов Крыма // Відродження. — К., 1998. — № 2. — С. 35–41; Місінкевич Л.Л. Партиїно-державна політика щодо кримських татар у 40–50-х рр. XX ст. // Історія України: маловідомі імена, події, факти: 36. ст. — К., 2004. — Вип. 27. — С. 156–168. — Бібліографія: С. 167–168.

⁷⁰ Докладніше див.: Шаповал Ю. «Закрита доповідь» М. Хрущова на XX з'їзді КПРС: мотиви, обставини появи, наслідки // Початок десталінізації в Україні: (До 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС): Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України (26 лютого 1996 р.). — К., 1997. — С. 35–44; Те ж саме // Історія в школах України. — К., 1997. — № 3. — С. 10–14. — Бібліографія: 16 назв.

Бажан Олег (Київ)

УДК 93/94(477)П.Шелест“1963/1972”

ПРО «ЕКОНОМІЧНЕ МІСНИЦТВО» У ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕТРА ШЕЛЕСТА

У статті на основі мемуарної літератури та архівних документів розглядаються господарчі ініціативи першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста, спрямовані на посилення економічного суверенітету Української РСР в другій половині 1960-х — початку 1970-х років.

Ключові слова: *Петро Шелест, економіка України.*

Важлива роль першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста в усуненні М. Хрущова посилила його власні позиції у вищому політичному керівництві країни. У середині листопада 1964 року його обирають членом президії ЦК КПРС (в якості кандидата в члени президії ЦК КПРС Петро Шелест перебував лише 11 місяців з грудня 1963 року). Новий статус в партійній ієрархії, надавав ваги та значимості виступів Петра Шелеста на засіданнях президії (згодом політбюро) ЦК КПРС, дозволяв активно боронити економічні інтереси України, відстоювати елементи культурної самобутності республіки, сміливо порушувати питання стосовно більшої незалежності республіканських структур у господарських питаннях. Нетипова на той час поведінка українського партійного вождя базувалася, на думку дослідника Ю. Шаповала, «на своєрідній подвійній лояльності — загально-союзній і республіканській, постійному маневруванні між двома політичними дискурсами — централізаторським і антицентралізаторським»¹. Звичайно Шелест не був заповзятим націонал-комуністом, проте він щиро вірив у федеративну структуру СРСР, рівноправність усіх народів.

Архівні матеріали свідчать, що П. Шелест неодноразово звертався з листами та записками до центральних органів влади, в яких обстоював економічну самостійність республіки. У квітні 1965 року Петро Шелест надіслав листа до ЦК КПРС про розширення прав республіки по використанню продукції для місцевих потреб, яка випускається понад план². Вкрай негативно поставився П. Шелест до ініціативи Ради міністрів СРСР у травні 1965 року про передачу з відання міністерства сільського господарства УРСР у безпосереднє підпорядкування міністерства сільського господарства СРСР 17 племінних заводів продуктивної худоби, 3 кінних заводів і 3 промислових радгоспів. Болісно сприймав перший секретар ЦК КПУ той факт, що «Радянська Україна займає провідне місце у світовому промисловому виробництві і є одним з крупних постачальників експортованих Радянським Союзом товарів, проте можливості республіки для розвитку

зовнішньої торгівлі країни використовуються не повністю»³. У зв'язку з цим на початку серпня 1965 року П. Шелест висунув ініціативу про створення торгово-промислової палати УРСР. Незважаючи на той факт, що торговельно-промислові палати вже на початку 1960-х років існували в Туркменії, Таджикистані, Грузії, Киргизстані, Грузії та Вірменії президія ЦК КПРС заяву-лист П. Шелеста охарактеризувала «політично неправильним» вчинком (республіканську торгово-промислову палату буде створено після відставки П. Шелеста у січні 1973 році відповідно до рішення загальних зборів всесоюдної торгової палати СРСР від 10 березня 1972 року про перетворення Українського відділення всесоюдної торгової палати у «Торгово-промислову палату» УРСР). У тому ж році на одному із засідань вищого партійного ареапагу П. Шелест увійшов у відкритий конфлікт із секретарем ЦК КПРС Михайлом Сусловим з приводу свавільних дій міністерства зовнішньої торгівлі СРСР, яке вирішило продати Швейцарії 450 тис. т соняшникової макухи, навіть формально не запитавши згоди українського керівництва. Упродовж 1969–1970 років П. Шелест гостро висловлювався проти ініціатив союзного керівництва щодо ліквідації республіканських міністерств енергетики та електрифікації, хімічної промисловості, геології⁴. Подібні заяви були методом легітимізації політичних претензій першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та його оточення на особливе місце України у номінально федеративній організації СРСР.

Всупереч директивам Москви Петро Шелест загорівся ідеєю збудувати у столиці республіки аналог Кремлівського палацу з'їздів. Люди подейкували, що лідеру потужної радянської республіки набридло збирати партійні форуми у Жовтневому палаці, який дістався у спадок від царської влади. Було затверджено унікальний проект під керівництвом заслуженого архітектора УРСР Євгенії Маринченко. Палац задумувався у формі трапеції, і мав включати понад 300 приміщень, різних за величиною та функціональним призначенням. На вулиці Червоноармійській будівельники обрали придатну ділянку, на якій раніше розташовувався Володимирський ринок і відразу розпочали будівельні роботи. Головна складність при будівництві палацу-красеня полягала в тому, що вартість робіт оцінювалася у 20 млн. радянських карбованців. Самостійно керівництво республіки могло приймати рішення по будівництву об'єктів, вартість яких не перевищувала 4,5 млн. крб. Як пригадують самі будівельники, щоб не виходити за межі дозволеного ліміту, приходилось постійно «викручуватися», розбивати будівельні роботи на частини. Крім того, Москва не була зацікавлена у будівництві оригінальної споруди, оскільки в Києві функціонував Жовтневий палац. За таких обставин Шелест вдався до хитрощів: він поінформував союзні органи, що в столиці України споруджують новітній кінотеатр. Коли таємне стало явним до Києва прибула комісія на чолі з Миколою Підгорним.

«Пожуривши» Шелеста, Москва таки дозволила добудувати палац. У квітні 1970 року відбулося урочисте відкриття найбільшого центру культури та мистецтв, який отримав назву — палац «Україна». Упродовж короткого часу палац став візитною карткою Києва, дістав загальне визнання не лише киян та жителів республіки, а й багаточисленних гостей столиці з різних куточків СРСР.

Петро Шелест був палким прихильником принципу паритету в економічних стосунках між Києвом та Москвою. Він намагався утримати в Україні частину валютних коштів, які надходили від продажу за кордон української продукції. Протівився як міг набираючій обертів при Леоніді Брежневу політиці надмірної централізації економіки (з падінням Хрущова у 1965 році ліквідовано всі раднаргоспи й відновлено централізовану галузеву систему міністерств, подібну до часів Сталіна). Про це свідчить промовистий епізод, про який згадував Шелест: « Ми довгий час зверталися до Держплану, щоб нам виділили 10–15 тисяч тонн металу для ремонту обладнання цехів металургійних заводів. Не виділяють — пишуть держпланівські чиновники, що немає. Тоді ми з І.П. Казанцем, головою Ради міністрів України, крутили-крутили і вирішили так: давай дамо директорам підприємств, міністрові чорної металургії УРСР завдання — нехай усе те, що вони вироблять понад план, візьмуть собі. Точніше, ми владою уряду України віддамо їй той надлишок для ремонту цехів. Так і зробили. І це Шелепін (секретар ЦК КПРС — авт.) назвав місництвом, розбазарюванням державного майна. Я знову обурився і відповів, що це не місництво, а розумна господарська ініціатива — адже металурги все робили понад план. Ми ж із Казанцем собі тої криці не взяли для будівництва дач, лімузинів тощо. Україна дає понад 52 відсотки всього металу країни, а сама не має чим ремонтувати ковші, що лопнули, секції батарей, які прогоріли. Металургам бракує металу. Це ж соромно! А крім того, і небезпечно — а як аварія, як зупиниться виробництво? З кого питають — з держпланівського столоначальника чи з нас?»⁵.

Наполегливими були прагнення та дії керівника республіки, спрямовані на подальший розвиток економіки України. У ході підготовки Держпланом СРСР контрольних цифр розвитку народного господарства країни на 1966–1970 роки Петро Шелест домагався від союзного керівництва збільшення капіталовкладень у розвиток важкого машинобудування, сільського господарства, енергетики, легкої та хімічної промисловості, спорудження житлових об'єктів, будівництва каналу Дніпро-Донбас з метою поліпшення водопостачання Донецько-Придніпровського економічного району. Неодноразово П. Шелест звертався до центральних установ з проханням вирішити упродовж другої половини 1960-х років питання про додаткове розміщення в Південно-Західному економічному районі УРСР потужних високорен-

табельних підприємств: заводу побутових холодильників, шиногумового комбінату, заводу синтетичного каучуку, комбінатів текстильної, взуттєвої та харчової промисловості. Піклуючись про зростання виробничих потужностей республіки, поліпшення працевлаштування незайнятого населення Шелест активно лобював у Кремлі будівництво величезного автомобільного гіганту поблизу Києва (у Броварах чи під Черніговом)⁶. Однак в липні 1966 року після аналізу 54 різноманітних будівельних майданчиків, ЦК КПРС та Уряд СРСР прийняв рішення про будівництво крупного автомобільного заводу в російському місті Тольятті.

Час перебування П. Шелеста на вищій партійній посаді в республіці був періодом кількісного економічного зростання, яке значною мірою було результатом його організаторських здібностей, ініціативності, високої вимогливості до себе і підлеглих. У 1970 році обсяги промислового виробництва в УРСР були у 2 рази більше ніж у 1940 р. по всій країні. У другій половині 1960-х років вантажопотік усіх видів транспорту збільшився у 1,5 рази. Зріс також і потенціал сільського господарства. Середньорічне виробництво валової продукції сільського господарства порівняно з першою половиною 1960-х років збільшилось на 16,6 відсотків. У 1969 та 1970 роках в аграрному секторі одержано найбільші валові збори зерна по 36,5 млн. тонн на рік.

Значний економічний підйом в Україні, в момент правління Петра Шелеста, співпав з проведенням в країні «косигінської реформи», автором концепції якої був харківський професор Євсій Ліберман. Серед істориків утвердилася думка⁷, що Шелест всіляко сприяв втіленню в життя ідей вченого-економіста по вдосконаленню управління народним господарством, впровадженню нових методів планування та економічного стимулювання, розширенню самостійності підприємств. Менш відомими є заходи тодішніх вищих українських функціонерів, котрі свідчили про наміри піддати корекції вчення Є. Лібермана. Найбільш принципові положення висунуті вченим викликали рішучу протидію як економістів-догматиків, так і партійно-державного керівництва. Є. Лібермана звинувачували в недооцінці централізованого планування, характерного для соціалістичного виробництва, морального стимулювання праці, абсолютизації прямих зв'язків підприємств... і навіть, протиставленні економічних інтересів сучасних і майбутніх поколінь. Як кидається у вічі, в довідці секретаря ЦК КПУ Олексія Титаренка, підготовленій у квітні 1968 року за наказом першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, не стільки аналізувалися наукові погляди Лібермана, скільки давалася політична оцінка його діяльності, яка характеризувалася «викривленням справжнього процесу розробки нової системи планування, приниженням ролі нашої партії, і всієї економічної науки». «Подібні виступи, — наголошував О. Титаренко, — суперечать ідеологічній роботі

партії, дезорієнтують наших господарників. До того ж навколо імені Лібермана створено своєрідний «бум», його помилкові висловлювання підхоплюються буржуазною пропагандою і використовуються проти нас в ідеологічній боротьбі». З огульною критикою консерваторів з профільних відділів ЦК КПУ Петро Шелест погодився і навіть доручив підготувати відповідний лист до ЦК КПРС, в якому пропонувалося «не надавати сторінки нашої преси для виступів Лібермана, а більше уваги приділяти показу ролі партії... в підготовці та здійсненні економічної реформи»⁸.

Дотримуючись партійних канонів у висвітленні ідеологічних аспектів «косигінської реформи» другої половини 1960-х років, П. Шелест добре усвідомлював позитивний результат від впровадження у промисловому виробництві пропозицій та рекомендацій професора Є. Лібермана. Переймаючись проблемами поліпшення управління в народному господарстві на основі широкого використання засобів обчислювальної техніки Шелест у 1970 року виступив з ініціативою створення в Україні науково-виробничого об'єднання з розробки та виготовлення універсально-збірних приладів для оснащення технологічних процесів виробництва, а також введення в дію республіканської автоматизованої системи збору та обробки інформації для обліку, планування та управління в народному господарстві.

Впроваджуючи досягнення науково-технічного прогресу, Петро Шелест не міг не помічати негативні процеси, які відбувалися в країні і в республіці в той час. Промисловість все більше зосереджувалась на виробництві засобів виробництва, а фінансування випуску предметів споживання наприкінці 1960-х років у сім разів було меншим, ніж важкої промисловості. У республіці вироблялося лише 3,5% загальносоюзного випуску тканин, 6,4% предметів широкого вжитку, 9% пральних машин, 14,9% — холодильників. Україна поступово перетворювалася на виробника металопродукції, палива, електроенергії. Економічна ситуація, що склалася на початку 1970-х років змусила П. Шелеста звернутися до ЦК КПРС з пропозиціями щодо основних напрямів розвитку економіки УРСР на 1971–1975 роки. Перший секретар ЦК КПУ вважав за необхідне звернути увагу союзного керівництва на розвиток легкої промисловості республіки у зв'язку з чим просив виділити необхідні кошти на спорудження 12 нових та добудову 11 підприємств відповідного профілю.

Досягти економічної ефективності виробництва українських підприємств перший секретар ЦК КПУ прагнув і за допомогою здобутків галузевих наук. У грудні 1964 року Петро Шелест звернувся з листом до ЦК КПРС з пропозицією створити у м. Донецьку державний університет та відділ Академії наук УРСР у складі 5 наукових установ: фізико-технічний інститут, Інститут прикладної математики та механіки з обчислювальним центром, Інститут органічного синтезу Інститут економічних досліджень, Ботанічний

сад АН УРСР. Ініціативи Києва були підтримані у Кремлі. 28 травня 1965 року постановою Ради міністрів СРСР було ухвалено рішення про організацію Донецького державного університету на базі Донецького філіалу Харківського державного університету ім. Горького. Того ж року у Донецьку прискореними темпами було закладено матеріально-технічну базу для нових інститутів АН УРСР.

Завдяки Петру Шелесту у 1966 році з'явився Інститут теоретичної фізики АН УРСР, який з перших днів його існування очолив талановитий вчений Микола Боголюбов. Простора чудово оздоблена споруда з'явилася у мальовничій частині Києва — Феофанії. За погодженням П. Шелеста та президента АН УРСР Б. Патона у Феофанії поряд з інститутом фізики мали з'явитися центри біофізики та квантової біології. До нового академістечка планувалося прокласти лінію тролейбуса, а трохи згодом і метро. Створення потужного наукового центра в Києві вище партійне керівництво УРСР мотивувало перед Москвою тим, що кількість учених у перерахунку на 10 тисяч населення істотно поступалася аналогічному показнику в інших республіках СРСР. У зв'язку з цим керівництво республіки затвердило план подальшого розвитку Академії наук України, посилення її фундаментальної бази. Швидкому втіленню проекту у життя сприяло і те, що заступником директора Інституту теоретичної фізики працював молодий фізик, член-кореспондент АН УРСР молодший син Петра Шелеста — Віталій. Завдяки йому група молодих українських художників-монументалістів, представників «неофіційного» мистецтва здійснили експериментальні розписи наукової установи, які ознаменували новаторські тенденції українського живопису. Безробітному на той час художнику-шістдесятнику Івану Марчуку, якого ледь не переслідували за націоналізм, дало можливість триматися на плаву замовлення від Віталія Шелеста на створення мозаїки на фасаді і двох керамічних панно в холах 1-го та 4-го поверхів Інституту теоретичної фізики.

Опіка з боку ЦК КПУ давала змогу керівництву Інституту побудувати роботу не стандартно, а саме головне творчо. Передбачалося, що у Інституті будуть працювати і виховувати зміну для української фізичної науки вчені з світовим ім'ям, а сама установа в недалекому майбутньому перетвориться у світовий центр фундаментальної науки. Грандіозним планам не судилося втілитися в життя у повному обсязі. Невдовзі Петро Шелест потрапить в опалу, що негативно позначиться як на функціонуванні поважного наукового закладу так і на суспільно-політичній атмосфері в республіці.

Проведення П. Шелестом автономістського курсу, його самостійність у вирішенні питань, «місництво та прояви націоналізму» не могли сподобатися союзному керівництву. У квітні 1973 р. було інспіровано кампанію проти його книги «Україно наша радянська». Політбюро ЦК КПУ конста-

тувало, що автор книжки, розглядаючи важливі принципові питання, відходить від партійних позицій, не дає чіткого класового аналізу й оцінки окремих історичних явищ, ідеалізує українське козацтво і Запорозьку Січ. Видана тиражем 100 тис. примірників книга була вилучена з продажу і бібліотек. Шелеста вивели зі складу Політбюро ЦК КПРС «за станом здоров'я» і відправили на пенсію.

В статье на базе мемуарной литературы и архивных документов рассматриваются хозяйственные инициативы первого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста, направленные на усиление экономического суверенитета Украинской ССР во второй половине 1960-х — начала 1970-х годов.

Ключевые слова: *Петр Шелест, экономика Украины.*

Drawing from memoirs and archival evidence, the article examines Petro Shelest's activities aimed at the strengthening of the economic potential of the Ukrainian Republic in the second half of the 1960s — early 1970s.

Key words: *Petro Shelest, Ukrainian economy*

¹ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. — К., 2003. — С. 11.

² Там само. — С. 457–459.

³ Там само. — С. 470.

⁴ Там само. — С. 542, 567

⁵ Там само. — С. 217.

⁶ Коснічук Є. На пенсію бывшего первого секретаря Компартии Украины Петра Шелеста отправили без права возвращения в Украину // Факты и комментарии. — 2001. — 11 мая.

⁷ Саган О. Петро Юхимович Шелест: міфи і реалії. Режим доступу: http://www.pseudology.org/Eneida/Shelest_PE.htm

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 17. — Арк. 39–40.

Юсов Святослав (Київ)

УДК «Владимир Голобуцкий» «1950/1955»

В. ГОЛОБУЦЬКИЙ ЯК ПРОФЕСОР КИЇВСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ ІМ. М. ГОРЬКОГО

В статті на основі переважно архівних документів, йдеться про наукову і викладацьку діяльність історика Володимира Голобуцького в Київському педагогічному державному інституті ім. М. Горького. Ця діяльність є складовою сьомого етапу його життя і припадає на першу половину 1950-х рр. Певне місце займає розгляд повсякденного життя вченого.

Ключові слова: *В. Голобуцький, педінститут, наукова і педагогічна діяльність.*

Через життєписи співвітчизників, як гадаємо, повніше розкривається історія народу і країни загалом. Особливу актуальність має висвітлення біографій учених-істориків, які одночасно є і педагогами — викладачами вищої школи. Вони є і продуцентами, і поширювачами історичних знань, формувачами світогляду, відіграють неабияку роль і в процесі загального розвитку історичної думки¹. До таких людей, наукова діяльність яких гармонійно і взаємо-підсилено поєднувалася з викладанням у ВНЗ, належав і відомий український історик, доктор історичних наук, фахівець з проблематики козаччини та соціально-економічної історії України, професор Володимир Олексійович Голобуцький (1903–1993 рр.).

Вчений і педагог, В. Голобуцький впродовж життя працював у багатьох ВНЗ Росії та України. Часткова його педагогічна робота висвітлена автором в низці публікацій, а найбільше в монографії². В останній, в окремому параграфі, йдеться і про діяльність історика в Київському педагогічному державному інституті ім. М. Горького (КПДІ)³. Наразі, дещо змінений варіант пропонуємо читачеві цього збірника. Основну джерельну базу поточного дослідження склали документи фонду Ф.Р-346, що знаходиться в Державному архіві м. Києва (ДАК). Цікаву усну інформацію надали сини вченого — П. Голобуцький (1938–2010) та І. Голобуцький.

Друга половина життя В. Голобуцького проходила в столиці України. До цього часу він, виїхавши в 1925 р. з Черніговщини, жив і працював у ряді міст РРФСР. Хоча в Україну історик прибув як зрілий вчений і педагог, повністю його таланти і здібності розкрилися вже на Батьківщині, а саме — в Києві. Втім, спочатку (1947–1949 рр.) вчений з родиною проживав у Чернівцях і працював у Чернівецькому держуніверситеті (ЧДУ). З переїздом в 1949 р. до Києва розпочався сьомий етап життя і діяльності В. Голо-

буцького (1949–1961 рр. — згідно нашої періодизації)⁴, котрий пов'язаний з плідною науковою роботою в Інституті історії АН УРСР (до 1953 р. — Інститут історії України, або скорочено — ІУ) та одночасною викладацькою діяльністю на посаді професора у ВНЗ Києва. Складовою частиною цього етапу є робота В. Голобуцького в КПДІ.

Отже, в 1949 р. В. Голобуцький з родиною переїхав до Києва і розпочав свою роботу в ІУ. Історику надали велику двохкімнатну квартиру (53 кв. м) по вул. Артема, 10. Спочатку давали трьохкімнатну квартиру, але як пригадує П. Голобуцький, її перехопив для своєї доньки генерал А. Гречко⁵; тоді майбутній міністр оборони СРСР був командувачем Київського військового округу (КВО). Квартира була з телефоном⁶. Однак, надана квартира не задовольняла родину, оскільки в ній стало проживати троє дорослих і троє дітей, а до того ж дружина вченого хворіла на відкриту форму туберкульозу і потребувала окремого помешкання (вона, будучи санітаркою на фронті в 1941 р., сильно застудилася і захворіла на туберкульоз з подальшими рецидивами — кавернами⁷). Згодом в квартирі проживало вже 8 осіб, ідесь в середині 1950-х рр. її переробили за допомогою перегоронок на 4-х кімнатну. Тоді вчений отримав у власне користування окремий кабінет площею в 8 кв. м⁸.

Одночасно з початком роботи в академічному інституті, вчений отримує також і направлення з МВО СРСР на переведення його з ЧДУ до Київського держуніверситету ім. Т. Шевченка (КДУ). Відповідний наказ датовано 6 вересня 1949 р.⁹ Проте, з роботою в КДУ не склалося. За спогадами І. Голобуцького, «молодий і енергійний професор викликав у тодішнього викладацького складу істфаку відверту ворожість»¹⁰, а за словами П. Голобуцького, найбільш протидіяв роботі батька в цьому ВНЗ завкафедрою історії СРСР професор А. Введенський. Втім, згодом історики затаврували, хоча В. Голобуцький так і не потрапив до університету¹¹.

З осені 1949 р. по лютий 1950 р. В. Голобуцький працював на посаді завідувача відділом методики історії в Українському науково-дослідному інституті педагогіки¹². Знову ж таки восени 1949 р. він пробує улаштуватися за сумісництвом на історичний факультет КПДІ, але в I семестрі вірогідно не було вакансії. Її знайшли з наступного семестру — вже 1950 р.¹³ Слід зауважити, що деякий час В. Голобуцький працював на історичному факультеті педінституту як на основній роботі, а в академічному інституті рахувався сумісником. У КПДІ історик працював до початку 1955 р.

Хоча для В. Голобуцького не відразу знайшли вакантне місце, але, у той же час, на весь ВНЗ на початку 1950-х рр. припадало лише шість професорів і докторів наук¹⁴. На історичному же факультеті, окрім В. Голобуцького, останніх узагалі не було¹⁵. На кафедрі історії СРСР разом з В. Голобуцьким у ті роки працювали такі його колеги, як: доценти К. Гуслистий (відомий спеціаліст з історії українського козацтва і етнографії), М. Марченко (в

минулому ректор Львівського університету, який зазнав репресій; спеціаліст у галузі української історіографії) і Л. Жилинська (яка займалася подібними до В. Голобуцького дослідженнями в галузі економічної історії України та Визвольної війни середини XVII ст.); викладачі П. Шимко-Шмага, А. Вовк, М. Коваль та ін.¹⁶ За свідченням П. Голобуцького, батько найбільш товаришував з М. Марченком, який жив тоді в гуртожитку на вул. Героїв Революції (нині — Трьохсвітительська)¹⁷.

Як завжди В. Голобуцький всіляко допомагав по роботі своїм колегам, зокрема, зголошувався бути їхнім опонентом на захистах. Так, він опонував М. Ковалю на кандидатському захисті, що відбувся в жовтні 1951 р. в ПУ (тема з економічної історії України радянського періоду)¹⁸. Опонентом вчений був і на захисті схожої дисертаційної теми іншого викладача КПДІ (щоправда — кафедри історії та основ марксизму-ленінізму) М. Березовчука (листопад 1951 р.)¹⁹ тощо.

Свідченням і прикладом ставлення В. Голобуцького до своїх колег по кафедрі може слугувати лист до М. Тихомирова від 13 жовтня 1950 р., цілком присвячений справі із затвердженням у ВАК СРСР кандидатської дисертації П. Шимко-Шмаги (захистився у жовтні 1949 р. в ПУ²⁰), якого В. Голобуцький називає «людиною поважною і шанованою всіма». Професор ознайомився з його працею (присвяченою одному із епізодів радянській історії України), яку схвально оцінює і просить М. Тихомирова посприяти її затвердженню у ВАК, оскільки вже пройшов рік після захисту. Причому, на дисертацію було зроблено негативний (але несправедливий) відгук анонімним рецензентом ВАК, що призвело до тяжкого захворювання П. Шимко-Шмаги. Професор не шкодує слів для змалювання гостроти ситуації і наполегливо просить М. Тихомирова допомогти. Наведемо деякі місця з листа, котрі наочно показують, яких зусиль В. Голобуцький докладав, щоби допомогти своєму колезі. Просячи за П. Шимко-Шмагу, він зізнається, що підтримує у тому, як може, «батьорість духу» і звертається до М. Тихомирова: «Прошу Вас, допоможіть. Шимко-Шмага потрібно допомогти у єдиному: забезпечити об'єктивне ставлення до його праці, поставитись до неї без зайвої, шкідливої для справи довіри до рецензента. У противному випадку може відбутися помилка, за яку дорого, занадто дорого може сплатити серйозний працівник і прекрасна людина»²¹.

Принагідно відзначимо, що аналогічна ситуація склалася з підтвердженням захисту кандидатської дисертації (тема — «Взаємини Русі і Польщі від IX ст. до 1125 р.») Є. Яцкевича — заввідділу Історичного музею м. Львова, опонентом якого при захисті в ПУ в грудні 1950 р. був В. Голобуцький. Зауважимо, що Є. Яцкевича сучасний дослідник С. Єкельчик відносить до рідкісного типу тогочасних «радикальних нонконформістів» із числа національно-свідомих патріотів²². За цього львівського історика

(«вельми поважну і ерудовану людину») В. Голобуцький і просить М. Тихомирова в спеціальному листі від 24 лютого 1952 р. і в наступному листі від 23 березня²³. Взагалі, для цих років можна навести випадки стосовно підтвердження захистів дисертацій ВАК СРСР, коли ціна, дійсно, була «занадто дорогою». Так, через рік після захисту в ІУ кандидатської дисертації викладачем одного з київських ВНЗ Я. Залозним, ВАК відмінив позитивне рішення вченої ради, внаслідок чого дисертант помер²⁴. А колега В. Голобуцького по ЧДУ і КФЕІ І. Кравченко недовго пережив підтвердження свого докторського захисту ВАК (помер у лютому 1953 р., захист відбувся в Інституті історії АН СРСР у липні 1951 р.²⁵). Не підтвердження з ВАК отримав редактор видавництва «Радянська школа» І. Рева, якому в червні 1951 р. опонував на кандидатському захисті в ІУ В. Голобуцький²⁶.

Однак, повернемося до педінституту. У перший рік роботи в ньому педагогічне навантаження у професора В. Голобуцького було невелике — 110 годин (з оплатою 2750 крб. на місяць)²⁷. Утім, на наступний навчальний рік воно зросло, до того ж, ще перебуваючи сумісником, історик з березня 1951 р. очолив кафедру історії СРСР²⁸ (точніше — став в.о. завкафедри). Ректоратом останнє було справедливо потрактовано як укріплення кафедри²⁹. В ці роки вчений в основному читав лекції на вечірньому відділенні. З січня 1952 р. В. Голобуцький перейшов на штатну посаду і повну ставку (6 тис. крб.), а його педнавантаження склало 340 год. З нового навчального року професор був затверджений повноправним завідувачем кафедри³⁰.

На історичному факультеті КПДІ вчений читав здебільшого спецкурси і вів факультативи «Київська Русь» і «Джерелознавство історії СРСР феодальної епохи»³¹ (останній курс професор читав у той же час і в ЧДУ). Вочевидь, як керівник кафедри, він тримав у полі зору діяльність кабінету історії СРСР — цей факультетський орган самостійної роботи студентів, котрий був повністю оснащений усіма необхідними пристроями і учбовими посібниками³². Матеріали архівного фонду педінституту зберігають інформацію про те, що професор (як і М. Марченко) у розмовах і консультаціях привчав студентів до роботи над першоджерелами, підкреслював значення самостійної роботи для підвищення загального розвитку³³.

Для самостійної роботи студентів вагоме значення мала діяльність студентського гуртка. Поки В. Голобуцький не увійшов у штат кафедри і повністю не віддався роботі в педінституті, то навіть на партзборах констатувалася незадовільна робота студентського гуртка³⁴. У звіті ж кафедри за 1952 р. вказується на покращення роботи останнього³⁵. Прикметно: в звіті факультету за 1952/53 нч. р. зазначається, що самостійна робота студентів покращилась в результаті впливу на них В. Голобуцького і М. Марченка³⁶.

Як і в інших ВНЗ, де він працював, В. Голобуцький наглядав за постановкою навчального процесу, особливо велику увагу приділяючи система-

тичному контролю за якістю викладання навчальних курсів. Він сам, а також і працівники кафедри відвідували лекції і заняття колег, стенографували останні, а потім обговорювали на засіданнях кафедри. Практикувалося і відвідування іспитів, що їх приймали у студентів працівники кафедри³⁷.

Деякою мірою основний виклад і стилістику лекцій вченого передає стенограма лекції прочитаної в жовтні 1951 р. на історичному факультеті з теми «Джерелознавство» (очевидно — історії СРСР). Лекція присвячена темі з яскраво вираженим ідеологічним забарвленням — поглядам норманістів і їхньому спростуванню. Для того періоду проведення перевірок викладачів ВНЗ, а особливо ідеологічних професій і тим більше на політично важливі теми, були звичайною справою. Для цієї лекції В. Голобуцького, як і для інших, характерні логічність побудови викладу і разом з тим його художність, образні порівняння, іронічність, вдалі цитування з творів письменників тощо³⁸. Зауважимо, що стенографувалася, а потім розбиралася, принаймні, ще одна лекція вченого — «Повість времінних літ як історичне джерело»³⁹.

Лекції В. Голобуцького викликали щире зацікавлення серед студентів, зокрема, користувалися популярністю його лекції з історії Київської Русі, особливо серед учителів — студентів-вечірників. Прикметно, що з предметів, котрі читав В. Голобуцький, абсолютна більшість студентів здавали екзамени на «відмінно» чи «добре»⁴⁰. Взагалі, професор користувався повагою і авторитетом як серед студентів, так і своїх колег по роботі в КПДІ⁴¹. Як результат ефективної педагогічної діяльності В. Голобуцького на історичному факультеті інституту (станом на 1953) можемо відзначити відсутність студентів, які б відставали з предметів керованої ним кафедри⁴².

Переглянуті нами документи, що стосуються роботи вченого в КПДІ, не надають інформації про керування конкретними аспірантами самого цього інституту. Утім, він таки ними керував, як про це свідчив директор цього закладу в 1955 р.⁴³ Відомо, що В. Голобуцький, наприклад, у жовтні 1950 р. (разом з А. Вовком) опонував на захисті в ПУ випускнику аспірантури при кафедрі історії СРСР КПДІ Г. Яворському (цікава тема: «Історичні погляди О. Пушкіна»)⁴⁴. Відмітимо також, що учень В. Голобуцького І. Рознер перевівся з Чернівецького університету до КПДІ і закінчив останній курс у ВНЗ, де викладав його улюблений вчитель⁴⁵. Встигла попрацювати в педінституті (в 1954 р.) разом з вчителем і інша чернівецька студентка Л. Рудомьоткіна⁴⁶.

На початку 1950-х рр. вчений систематично працює з архівними фондами ЦДІАУК⁴⁷. Цей вид діяльності, окрім іншого, був пов'язаний з підготовкою кількох монографій. Напрямок наукової роботи В. Голобуцького в педінституті в цілому, зрозуміло, співпадали з тематикою, що планувалася в

Інституті історії. Щоправда, деякі формулювання дослідницьких тем відрізнялися від тем академічного закладу. Спільними у назвах, в цьому відношенні, були теми присвячені «возз'єднанню» (над ними поряд з В. Голобуцьким працював також М. Марченко⁴⁸). Разом з цим, В. Голобуцький разом з Л. Жилинською вивчав проблеми розкладу феодалізму і розвитку капіталістичних відносин в Україні II-ї половини XVIII ст.⁴⁹, що в подібному формулюванні фіксується в Інституті історії лише з другої половини 1950-х рр. Нюансом наукової роботи у ВНЗ порівняно з академічним інститутом було планування вченим, наприклад, методичної розробки для середньої школи з теми «Возз'єднання України з Росією»⁵⁰. Також педінститут або ж історичний факультет проводили і свої власні наукові конференції⁵¹. Як і раніше, вчений брав у них участь зі своїми новими розробками. Так, на одній з них, що відбулася в грудні 1951 р., вчений виступив з доповіддю «Гайдамацький рух на Запоріжжі в XVIII ст.» (стаття з подібною назвою вийшла лише в 1956 р.)⁵². У 1954 р. на відповідній ювілейній конференції він виголосив промову на тему «Возз'єднання України з Росією»⁵³.

Подібно до роботи в Інституті історії В. Голобуцький готував рецензії на дисертації (як опонент), рецензував і редагував підготовлені (чи ті, що вийшли з друку) наукові чи навчальні видання, консультував викладачів і аспірантів Києва і з периферії, тощо⁵⁴. У більшості випадків це були ті ж самі конкретні навантаження, що і в академічному закладі. Вчений, як правило, звітував про подібну роботу в обох закладах.

У тодішніх тоталітарних умовах наукова і викладацька робота в педінституті (як і в академічному інституті) залежала від чергових ідеологічних кампаній чи вказівок. Одним з чинників, котрий викликав кон'юктурні зміни в політично-ідеологічній системі, були нові праці Й. Сталіна. Ідеологічна кампанія, що проходила під гаслом «За марксизм у мовознавстві», наклала свій відбиток і на діяльність педінституту. Так, у звіті кафедри за I семестр 1951/52 нч. р. вказувалося, що її робота будується на основі праці Й. Сталіна «Марксизм і питання мовознавства», а на початку семестру на засіданні кафедри вносилися зміни в програму історії СРСР; тощо⁵⁵. Працівники кафедри взяли участь в травні 1952 р. у конференції викладачів факультету, присвяченій темі «Вчення Й.В. Сталіна про базис і надбудову»⁵⁶. Цікаво, що виступ Л. Жилинської (побудований на основі зазначеного вчення) за своєю тематикою («Щодо виникнення і розвитку капіталістичних відносин у землеробстві на Лівобережній Україні у II-й пол. XVIII ст.») перегукувався з пізнішими науково-дослідницькими темами В. Голобуцького та його учнів. У зв'язку з вченням Й. Сталіна про базис і надбудову отримав догану М. Марченко, який відмовився прочитати лекцію на тему щодо формування східнослов'янських народів на основі цих положень, оскільки, на його думку, програма історії СРСР вимагає перебудови⁵⁷.

Ідеологічно важливою була і деяка суспільна робота, що її мав виконувати В. Голобуцький. Так, в 1952 р. він за дорученням ЦК КП(б)У обстежував стан викладання суспільних наук у ВНЗ Харкова⁵⁸. Вочевидь, таке доручення могло бути дано ще до розпалу конфлікту В. Голобуцького та І. Бойка з вищими партійними чиновниками з приводу застосування термінів «приєднання/возз'єднання»⁵⁹. Принагідно відзначимо, що у цей період В. Голобуцький неодноразово опонував на захистах дисертацій викладачам суспільних дисциплін⁶⁰.

Ще одним партійним навантаженням для В. Голобуцького було «читання лекцій в системі організації партійної просвіти»⁶¹ (як зазначено у звіті кафедри). Напевно, мається на увазі читання лекцій вченим у вечірньому Університеті марксизму-ленінізму за дорученням міськкому партії і за наказом начальника політуправління КВО у 1952 і 1953 р. Від КВО В. Голобуцький у зв'язку з цим два рази в 1952 р. отримував подяки⁶².

На певні контакти вченого з ідеологічними працівниками вказують і деякі опонування ним дисертацій в ці роки. Так, у липні і вересні 1950 р. він виступив опонентом при захистах кандидатських дисертацій в ІУ А. Калениченка (директора будинку пропагату Київського окружного і міського комітетів КП(б)У) і Д. Бенікова (заввідділом пропагату Київського райкому КП(б)У); в 1952 р. вчений опонував (також в ІУ) Г. Письменному — начальнику відділу військової підготовки Управління у справах вищої школи при РМ УРСР⁶³.

Суспільним видом діяльності було також читання лекцій по лінії Товариства з розповсюдження політичних і наукових знань⁶⁴. Заслуги й авторитет вченого визнавалися багатьма, адже інакше його би не обрали почесним головою товариства «Юний історик» м. Києва⁶⁵.

З навчального 1954/55 р. В. Голобуцький переходить на сумісництво до педінституту (основна ж робота в Інституті історії) і на оклад у пів-ставки, але з лютого 1955 р. його було звільнено за його власним бажанням. Професор написав заяву на звільнення ще в червні 1954 р. у зв'язку з погіршенням здоров'я, а саме — зору (подібна причина фігурує і у липні 1954 р. при звільненні з ЧДУ). Він навіть надав довідку з ВТЕК про визнання його інвалідом другої групи, але вірогідно, що півроку його умовляли не залишати КПДІ. Свідченням останнього є лист від директора педінституту до директора Інституту історії О. Касименка з проханням дозволити В. Голобуцькому працювати сумісником у ВНЗ, оскільки він очолює кафедру історії СРСР, керує аспірантами, є «єдиним доктором історичних наук, і замінити його ніким», а звільнення, зокрема, «завдало б великої шкоди справі підготовки фахівців через аспірантуру»⁶⁶. Директор ж Інституту історії у листі-відповіді не мав нічого проти, однак В. Голобуцький все ж таки звільнився. І справа тут не в хворобі очей, адже він після

загострення хвороби літом успішно працював на різних ділянках у кількох установах. Наскільки можна здогадатися, основною причиною звільнення була вимога Міністерства державного контролю УРСР, після відповідної перевірки всіх сумісництв вченого⁶⁷. Перевірка, в свою чергу, була викликана доносом на історика та інших вчених завідувача відділу науки і культури ЦК КПУ С. Червоненка. Останній звинувачував науковців у зароблянні великих грошей за допомогою працевлаштування в кількох установах⁶⁸.

Таким чином, вирішення проблем з роботою і житлом у Києві в 1949 р. призвело до переїзду В. Голобуцького до столиці УРСР, де він хотів працювати у відповідності з своїми науковими зацікавленнями. Відтоді розпочалася його наукова і педагогічна діяльність у київських ВНЗ, зокрема, в КПДІ, що поєднувалася з роботою в Інституті історії. Працюючи в педінституті історик проявив себе як талановитий педагог, лектор, методист, організатор наукової роботи. Він сприяв якісному зростанню рівня підготовки студентів. Особливу увагу професор приділяв організації можливостей для самостійної роботи студентів. Успішною була наукова і науково-методична діяльність вченого. Взаємно-корисною була співпраця професора В. Голобуцького зі своїми колегами, з частиною яких він підтримував дружні стосунки протягом багатьох років.

В статье на основе преимущественно архивных источников раскрывается научная и преподавательская деятельность историка Владимира Голобуцкого в Киевском педагогическом государственном институте им. М. Горького. Эта деятельность является составной частью седьмого этапа его биографии и хронологически соответствует первой половине 1950-х гг. Определенное место в статье отводится рассмотрению повседневной жизни ученого.

Ключевые слова: В. Голобуцкий, пединститут, научная и педагогическая деятельность.

In the article, the author deals with the research and pedagogical activities of the historian Volodymyr Holobutskyj at M. Gorkyj Kyiv Pedagogical State Institute. These activities are or component of the seventh period of his live in the second half of the 1950s. The everyday life of the scientist is also considered. The article is based fist of all on unknown archival sources.

Key words: V. Holobutskyj, pedagogical institute, research and pedagogical activities.

¹ Шмидт С.О. Некоторые вопросы источниковедения историографии // Проблемы истории общественной мысли в историографии. К 75-летию акад. М.В. Нечкиной / [Редкол.: акад. Л.В. Черепнин (отв. ред.) и др.]. — М.: Наука, 1976. — С. 270–271.

² Юсов С. Историк Володимир Голобуцький (1903–1993 рр.): життя, наукова і педагогічна діяльність. — К.: НАН України, Інститут історії України, 2011. — 350 с.

³ Там само. — С. 126–133.

⁴ Там само. — С. 29–30.

⁵ Приватний архів автора. — Інформація записана Н.М. Юсовою 9.11.2005 р. у м. Києві від П.В. Голобуцького (1938–2010).

⁶ Архів Російської академії наук (РАН) — Ф. 693. — Оп. 4. — Од. зб. 176. — Арк. 5.

⁷ Приватний архів автора. — Інформація записана С.Л. Юсовим 8.05.2007 р. у м. Києві від П.В. Голобуцького.

⁸ Там само. — Інформація записана С.Л. Юсовим 15.12.2011 р. у м. Києві від І.В. Голобуцького (1935 р. нар.).

⁹ Приватний архів П.В. Голобуцького. — Документ за № 468 / ук. — Копія приказа Міністра вищого образования СССР от 6 сентября 1949 г. о переводе В.А. Голобуцкого из Черновицкого университета на штатную работу в Киевский университет.

¹⁰ Голобуцький І. Шлях, освячений працею // Слово просвіти. — 2003. — Ч. 41. — С. 11.

¹¹ Приватний архів автора. — Інформація записана Н.М. Юсовою 9.11.2005 р. у м. Києві від П.В. Голобуцького; Голобуцький П.В. Передмова: Вчений і книга. (Доля історика в лабетах тоталітарної системи) // Голобуцький В.О. Чорноморське козацтво. — Дніпропетровськ: Січ, 2008. — С. 17.

¹² Приватний архів П.В. Голобуцького. — Документ за № 60. — Довідка від дирекції Українського НДІ педагогіки. 18 лютого 1960 р.

¹³ ДАК. — Ф.Р-346. — Оп. 5. — Од. зб. 100. — Арк. 11.

¹⁴ Там само. — Оп. 2. — Од. зб. 579. — Арк. 21.

¹⁵ Там само. — Од. зб. 603. — Арк. 3.

¹⁶ Там само. — Од. зб. 651. — Арк. 1.

¹⁷ Приватний архів автора. — Інформація записана Н.М. Юсовою 9.11.2005 р. у м. Києві від П.В. Голобуцького.

¹⁸ Юркова О.В., Азарх І.С. Спеціалізована вчена рада // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — К.: ПУ НАНУ, 2006. — С. 241.

¹⁹ Там само. — С. 242.

²⁰ Там само. — С. 239.

²¹ АРАН. — Ф. 693. — Оп. 4. — Од. зб. 176. — Арк. 5–6(зв.).

²² Єкельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. — К.: Часопис «Критика», 2008. — С. 121–121.

²³ АРАН. — Ф. 693. — Оп. 4. — Од. зб. 176. — Арк. 8, 9–9(зв.); Юркова О.В., Азарх І.С. Спеціалізована вчена рада. — С. 241.

²⁴ Юркова О.В., Азарх І.С. Спеціалізована вчена рада. — С. 237.

²⁵ АРАН. — Ф. 693. — Оп. 4. — Од. зб. 176. — Арк. 9(зв.).

²⁶ Юркова О.В., Азарх І.С. Спеціалізована вчена рада. — С. 241.

- ²⁷ ДАК. — Ф.Р-346. — Оп. 5. — Од. зб. 100. — Арк. 5.
- ²⁸ Там само. — Арк. 12; Голобуцкий В.А. Страницы из моих воспоминаний // История СССР. — 1966. — № 3. — С. 127; Приватний архів П.В. Голобуцького. — Документ за № 193. — Витяг з наказу № 193 по Київському державному педагогічному інституту ім. Горького від 7-го березня 1951 р.
- ²⁹ ДАК. — Ф.Р-346. — Оп. 2. — Од. зб. 579. — Арк. 31.
- ³⁰ Там само. — Оп. 5. — Од. зб. 100. — Арк. 8, 9, 16.
- ³¹ Там само. — Оп. 2. — Од. зб. 651. — Арк. 2, 22.
- ³² Там само. — Од. зб. 579. — Арк. 19.
- ³³ Там само. — Од. зб. 738. — Арк. 11.
- ³⁴ Там само. — Од. зб. 651. — Арк. 33.
- ³⁵ Там само. — Од. зб. 769. — Арк. 2(зв.).
- ³⁶ Там само. — Од. зб. 738. — Арк. 11.
- ³⁷ Там само. — Од. зб. 738. — Арк. 10; Од. зб. 651. — Арк. 8, 24–25.
- ³⁸ Там само. — Од. зб. 652. — Арк. 1–25.
- ³⁹ Там само. — Од. зб. 651. — Арк. 25.
- ⁴⁰ Там само. — Од. зб. 651. — Арк. 2.
- ⁴¹ Там само. — Оп. 5. — Од. зб. 100. — Арк. 24.
- ⁴² Там само. — Оп. 2. — Од. зб. 651. — Арк. 28.
- ⁴³ Науковий архів Інституту історії України НАН України (НА ПУ НАНУ). — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 479. — Арк. 17.
- ⁴⁴ Юркова О.В., Азарх І.С. Спеціалізована вчена рада. — С. 240.
- ⁴⁵ Ткачева Л. Рознер Іонас Германович // Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. Серія: Українські історики. — Вип. 1. — К.: ПУ НАНУ, 1998. — С. 270.
- ⁴⁶ НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 476. — Арк. 170.
- ⁴⁷ ДАК. — Ф.Р-346. — Оп. 2. — Од. зб. 651. — Арк. 11.
- ⁴⁸ Там само. — Од. зб. 925. — Арк. 1.
- ⁴⁹ Там само. — Од. зб. 769. — Арк. 1(зв.); Од. зб. 925. — Арк. 1.
- ⁵⁰ Там само. — Од. зб. 769. — Арк. 1(зв.).
- ⁵¹ Там само. — Од. зб. 651. — Арк. 2, 11.
- ⁵² Голобуцкий В.А. Гайдамацкое движение на Запорожье во время “Колиивщины” и крестьянского восстания под предводительством Е.И. Пугачева // Исторические записки. — Т. 55. — М., 1956. — С. 310–343.
- ⁵³ НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 519–520. — Арк. 16–25.
- ⁵⁴ ДАК. — Ф.Р-346. — Оп. 2. — Од. зб. 651. — Арк. 15, 34; Там само. — Од. зб. 769. — Арк. 2(зв.); Там само. — Од. зб. 925. — Арк. 2; НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 519–520. — Арк. 25–26.
- ⁵⁵ ДАК. — Ф.Р-346. — Оп. 2. — Од. зб. 651. — Арк. 1, 2, 20
- ⁵⁶ Там само. — Арк. 20.
- ⁵⁷ Там само. — Од. зб. 579. — Арк. 12.
- ⁵⁸ Там само. — Од. зб. 651. — Арк. 15.

- ⁵⁹ Детально див.: Юсов С. Історик Володимир Голобуцький. — С. 146–148.
- ⁶⁰ Юркова О.В., Азарх І.С. Спеціалізована вчена рада. — С. 240, 242, 243, 245.
- ⁶¹ ДАК. — Ф.Р-346. — Оп. 2. — Од. зб. 651. — Арк. 34.
- ⁶² Там само. — Оп. 5. — Од. зб. 100. — Арк. 7, 17.
- ⁶³ Юркова О.В., Азарх І.С. Спеціалізована вчена рада. — С. 240, 242.
- ⁶⁴ ДАК. — Ф.Р-346. — Оп. 2. — Од. зб. 651. — Арк. 34.
- ⁶⁵ Там само. — Арк. 15.
- ⁶⁶ НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 479. — Арк. 17, 38.
- ⁶⁷ Архів Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. — Од. зб. 35. — Арк. 71, 72.
- ⁶⁸ Голобуцький П.В. Передмова: Вчений і книга. — С. 17–18.

Кононенко Валерій (Вінниця)
УДК 94(477=411.16)''194/198''

ДИНАМІКА ЗМІН ТА СТРУКТУРА ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ В 1940-х — 1980-х роках ХХ століття

У статті проаналізовано чисельний склад, структуру, особливості демографічних процесів єврейської національної меншини в Україні та на Поділлі 1940-х — 1980-х років ХХ століття. Автор вивчаючи наслідки Голокосту під час Другої світової війни, евакуацію населення, репресії, міграційні процеси, визначає їхній вплив на динаміку чисельності та розселення євреїв на території Поділля в повоєнний період ХХ століття.

Ключові слова: *євреї, національна меншина, чисельний склад, демографічні процеси, Україна, Поділля.*

Протягом тривалого історичного періоду єврейське населення Поділля було впливовою національною меншиною. До початку Другої світової війни українські євреї займали чільне місце у ВКП (б), радянських та партійних органах влади, у середовищі інтелігенції, серед керівних кадрів підприємств, установ, організацій. На нашу думку, основна причина цього — природне прагнення єврейської національної меншини до освіти, традиційна система народної освіти та виховання. Проте саме період 1940-х — 1980-х років став тим етапом в історії України, коли роль єврейства поступово знижується й фактично зводиться нанівець. Основний чинник — різкі зміни в кількості та структурі єврейської національної меншини цього періоду. Унаслідок політики Холокосту німецького окупаційного режиму, повоєнної боротьби з єврейським буржуазним націоналізмом та «космополітами» радянського тоталітарного режиму, внутрішніми міграційними процесами, поступового виїзду євреїв до новоствореної держави Ізраїль та країн західної Європи та США, що зростав у геометричній прогресії, а після 1989 р. став масовим, колись впливова національна меншина Поділля перетворилася в одну з найменших національних груп регіону.

У цій статті автор ставить за мету проаналізувати динаміку змін у кількісних характеристиках та структурі єврейського населення Поділля в післявоєнний період ХХ століття. Метою покликані такі завдання: схарактеризувати підсумки переписів населення 1959, 1970, 1989 років, визначити наслідки впливу на склад єврейської національної меншини подій Другої світової війни та проаналізувати демографічні процеси, що стосувалися цієї національної меншини в повоєнний період ХХ століття.

Вивчення національної структури населення України довгий час перебувало під впливом радянської ідеологічної машини. Поставивши за мету

створити єдиний «радянський народ» та намагаючись приховати мільйонні репресії проти цілих народів, влада створила різноманітні технології інформаційної брехні. На жаль, торкнулися вони і всесоюзних переписів населення, що час від часу проводились владою, для коректування не лише соціально-економічної політики, а й національної. Але реальну картину національного та соціального складу населення республік та СРСР знали лише партійні та державні функціонери найвищого рівня. Проте на сучасному етапі з'явилася низка фундаментальних наукових досліджень, що характеризують основні наслідки переписів радянської доби та визначають особливості демографічних процесів у повоєнному українському суспільстві, зокрема і єврейської національної меншини. У нашій роботі використано наукові дослідження С. Чорного, В. Константинова, В. Наулка, В. Романцова¹, у яких аналізуються підсумки переписів населення та демографічні процеси в українському суспільстві. Окремі праці істориків характеризують не тільки зміни у складі єврейського населення України та Поділля, а й визначають причини цих змін: А. Круглов, Ф. Винокурова, П. Слободянюк, М. Бугай².

Фальсифікацію статистичних даних розпочав особисто Й. Сталін, коли на XXVII з'їзді ВКП(б) оголосив, що населення Радянського Союзу досягло цифри 168 млн., тоді як реальна його кількість була 160 млн. осіб³. 1932–1933 роки стали початком широкомасштабних репресій у суспільстві та сумнозвісного голоду, що особливо вразив територію України, тому викривлення цифри реальної кількості населення стало одним із методів приховання владою своїх злочинів. Перепис населення 1937 року відтворив реальну картину національного та соціального складу в СРСР — 162 млн., проте це занадто розходилося з офіційними заявами влади, звідси й визнання його «дефективним». За новим переписом, населення Радянського Союзу у 1939 р. складало 167,6 млн. осіб і знову партійне керівництво справжню цифру викривило майже на 3 млн.⁴ З огляду на це, об'єктивно встановити кількість єврейського населення довоєнного періоду на території Поділля вкрай складно, проте перепис населення 1926 року досить чітко відобразив кількість населення за округами, що дає можливість принаймні визначити основні тенденції розвитку єврейського населення регіону. Так, за даними перепису, у Кам'янецькій окрузі євреїв було — 46 163 (8,5%), Проскурівській — 46 470 (8,1%), Шепетівській — 48 027 (7,3%), Вінницькій — 77 254 (7,28%), Могилівській — 39 516 (7,6%), Тульчинській 48 356 (6,84%). У цілому із 3 777 991 мешканців Поділля 259 623 (6,9%) були євреями⁵. За оцінками дослідників, у 1930–1931 рр. у сучасних межах України (УРСР з Кримом, Західна Волинь, Східна Галичина, Закарпаття, Північна Буковина, Українська частина Бессарабії) проживало 40 899 тис. населення. З них українців — 30 584 тис. (74,8%), росіян — 3 303 тис. (8,1%), євреїв — 2 654 тис. (6,5%)⁶.

Згаданий період розвитку єврейської національної меншини Поділля був одним із найстабільніших і характеризувався насамперед соціально-економічним підйомом єврейського населення. Розвиток освіти й науки, відміна попередніх обмежень активно сприяли тому, що єврейське населення, яке природно було націлене на освіту, мало один із найвищих показників серед студентів, аспірантів, науковців, і навіть звертання політики «коренізації» у середині 1930-х років не могло зупинити даний процес. В аналізований час євреї Поділля, як і всієї України, за рівнем освіти, кількості інженерів та кваліфікованих робітників були на високих позиціях порівняно з іншими меншинами. Проте, незважаючи на загальний підйом національного життя, кількість єврейського населення Поділля дещо скоротилася. Основна причина — початок індустріалізації та міграція євреїв з аграрних областей республіки, а також із Вінницької та Кам'янець-Подільської до індустріально розвинених регіонів республіки і країни. Наприклад, у Києві євреїв стало на 60% більше, ніж за переписом населення 1926 р. і на 1939 р. було 224 тис. осіб⁷. Якщо за переписом населення 1926 р. у Вінницькій області проживало 193,8 тис. євреїв, то у 1939 р. — 141,8 тис., а у Кам'янець-Подільській області відповідно 142,4 і 121,3 тис. осіб. Проте навіть за таких умов кількість євреїв в обласних центрах подільських областей відчутно збільшилась. Наприклад, у м. Вінниці кількість євреїв збільшилась з 21,8 до 33,2 тис. осіб, або на (52,3%)⁸.

За переписом населення 1939 року, питова вага єврейського населення в Україні зменшилась на 0,5%, але євреї залишалися впливовим етносом, а в таких областях, як Київська, Вінницька, Кам'янець-Подільська переважали навіть кількість росіян і були другими після українців, а кількість євреїв — мешканців міст зросла до 85,4%⁹.

У цей період відповідно змінюється співвідношення міського і сільського населення. Вже за переписом населення 1926 року в Україні 77% єврейського населення проживало у містах або містечках (загалом по СРСР — 82,6%)¹⁰. В. Романцов стверджує, що єврейська національна меншина була більше міською, ніж сільською традиційно і передусім через заборону придбання землі у приватну власність, видану ще у часи Катерини II, а період індустріалізації і радянська влада лише активізували цей процес¹¹. Переважна більшість сільських євреїв зберегли свою рідну мову (ідиш) (95,2%), тоді як лише 77,4% євреїв-мешканців міст нею володіли¹².

За оцінками В. Константинова у цілому за період з 1926 по 1939 рр. доля єврейського населення України в зіставленні із загальною кількістю євреїв по СРСР скоротилася з 59 до 51%, але вже з приєднанням у 1939–1940 роках західноукраїнських земель загальна кількість єврейського населення України збільшилась з 1,5 до 2,5 млн. осіб¹³. Проте, саме у 1939–1940 рр. євреї вперше зазнали депортацій до Сибіру. Як зазначає М. Бугай, депортації

зачепили біженців, переселенців із Польщі, так званих «осадників» (військовослужбовців польської армії, що виконували поліцейські функції в Польщі), а також депортантів із західних областей України і Білорусії, серед яких була значна кількість євреїв. Наприклад, НКВС СРСР до квітня 1940 р. було депортовано 139596 осадників, що були направлені в 21 край, область і 111 поселень. Серед спецпоселенців на 1 квітня 1941 р. нараховувалось 59031 євреїв (179 осадників та 58852 біженців)¹⁴.

Але усе ж найстрашніші часи для євреїв Поділля прийшли з німецькою окупацією. Німецька національна політика, що була спрямована на винищення цілих народів, уже протягом тривалого періоду є об'єктом наукового дослідження вітчизняних та закордонних істориків. Незважаючи на різні підходи щодо оцінок кількості винищеного єврейського населення, незмінним залишається факт цілеспрямованої політики німецького режиму на фізичне винищення єврейського населення в підконтрольних німецьких територіях. Цей процес, що отримав назву «Голокост» назавжди кардинально змінив кількість та структуру єврейського населення Поділля.

Згідно з довідкою «Про територію і населення УРСР на 1 квітня 1944 року», населення України становило 21990 тис. осіб, тоді як на 1 липня 1941 року воно сягало 41657 тис. осіб¹⁵. З часом ця цифра виросла до 27 млн. осіб за рахунок повернення демобілізованих, евакуйованих та вивезених на роботу громадян. У Вінницькій області станом на 1 квітня 1944 року проживало 1563 тис. осіб, тоді як на 1 липня 1941 року було 2406 тис. осіб, а населення Кам'янець-Подільської області складало відповідно 1214,4 тис. осіб і 1786 тис. осіб. За роки війни населення Києва зменшилось із 846,3 тис. до 306 тис., Вінниці — з 92,8 тис. до 36,8 тис., Кам'янець-Подільського — з 19,5 до 14,5 тис. осіб. А всього по обласних центрах республіки населення зменшилось із 4598,5 тис. до 1682,5 тис. осіб¹⁶. До цих цифр включають як прямі втрати під час війни, так і евакуйоване та насильно вивезене окупантами населення.

Винищення єврейського населення регіону розпочалося фактично з перших днів війни. Так, уже в перший місяць війни на території окупованої Вінницької області було розстріляно більше 3,5 тис. євреїв, створено 35 гетто, де утримувалось більше 106 тис. осіб¹⁷. Територія Поділля (на час Другої світової війни вона здебільшого визначалася територією Вінницької та Хмельницької областей) була поділена на німецьку та румунську зону окупації.

Безпосередньо винищенням єврейського населення на території Поділля займалася ейнзатцгрупа С, що діяла у складі групи армій «Південь» і поширювала свою діяльність в Україні і південно-західних регіонах Росії і складалась із зондеркоманди 4b, ейнзатцкоманди 5 і 6. Уже на 3 листопада 1941 року ейнзатцгрупа С знищила біля 80 000 громадян, значна частина з яких були євреями¹⁸.

Ейнзатцкоманда 5 лише 7 грудня 1941 р. і 12 січня 1942 р. знищила біля 10 000 євреїв. Підрозділ даної команди, що базувався у Вінниці під командуванням оберштурмфюрера Теодора Зальманцига, розстріляв 200 євреїв у Новому Дашеві, 2000 євреїв у Літині, 60 євреїв у Новій Залужні (Літинського району)¹⁹.

Серед наймасштабніших акцій, що були проведені на території Вінницької області (німецька зона окупації), стали: 19 вересня 1941 р. — Вінниця, загинуло біля 20 тис. осіб; 7 листопада 1941 р. — Немирів, 2680 осіб; 12 листопада 1941 р. — Нова Прилука (колишній Турбівський район), 2500 осіб; 12–14 грудня 1941 р. — Польове (колишній Дашівський район), 1960 осіб; 12–14 грудня 1941 р. — Літин, 1986 осіб; 9 і 16 січня 1942 р. — Хмільник — 7400 осіб; 21 серпня 1942 р. — Муровані Курилівці, 2314 осіб. У румунській зоні окупації масштабні акції із винищення єврейського населення пройшли в Жабокричі, Чернівцях, Озаринцях, Крижополі, Піщанці, Томашполі, Ямполі та інших населених пунктах. Усього за період червень–серпень 1941 р. в румунській зоні окупації було винищено біля 4 тис. представників єврейського населення²⁰. У селі Печера (колишнього Шпиківського району) було організовано табір для євреїв, що отримав назву в місцевого населення «Острів смерті», а у в'язнів «Мертва петля»), через який за роки окупації пройшло біля 10 000 осіб. При звільненні живими залишилося лише 350 осіб. За оцінками найновіших досліджень щодо Голокосту, лише у Вінницькій зоні окупації внаслідок геноциду було знищено 105296 євреїв, тоді коли в Трансністрії вижило біля 15 тис. місцевих євреїв та 80 тис. депортованих²¹. Усього в Трансністрію було вислано із Басарабії, Буковини за період з 1941 по 1943 рр. 147 тис. євреїв²². У румунській зоні окупації Вінниччини було створено 112 гетто, колоній і поселень для депортованого й місцевого єврейського населення²³. Винищення єврейського населення на Вінниччині завдало цій національній меншині фатальних втрат. Якщо на 1939 рік у Вінницькій області проживало 142 тис. євреїв²⁴, а у Вінниці їх було 33 150 осіб, то на 1 квітня 1944 р. в обласному центрі їх залишилося лише 76 осіб²⁵.

Така ж участь чекала євреїв Хмельницької області. На території Хмельниччини було утворено 27 гетто²⁶. Наприкінці серпня 1941 р. лише в Кам'янці-Подільському було знищено 23 тис. євреїв²⁷. 1 вересня 1941 р. в Полонському районі Хмельниччини фашисти знищили 4 000 євреїв (до війни їх у районі проживало 10 000 осіб). Дещо пізніше біля містечка Понінка було страчено 2400 євреїв, а 25 червня 1942 р. було замордовано 1270 заручників єврейського гетто. За підрахунками П. Слободянюка, на території Дунаєвцького району Хмельницької області було знищено 31 серпня 1941 р. у Миньківцях 1840 євреїв, 1 вересня під Сокілцем — 1224, у Смотричі — 1441, у Балині — 264, у Шатаві і Макові — 1218, на залізничній станції Дунаєвці — 117²⁸.

У грудні 1941 р., за відмову вантажити зерно у Дунаєвцях, повісили на телеграфних стовпах 20 єврейських юнаків, а потім розстріляли ще 200 осіб. Живими замурували понад 2,3 тис. євреїв у Дем'янковецьких фосфоритних шахтах, 600 засипали землею у льосі, біля 1000 розстріляли під Чаньківським лісом, майже 1600 євреїв розстріляно у Віньківцях, 20 тис. громадян, серед яких була велика кількість євреїв, було закатовано у Староконстантинові²⁹. Загалом, на території колишньої Кам'янець-Подільської області було вбито й закатовано 222 тис. громадян і близько 256 тис. військово-полонених³⁰.

За оцінками сучасних істориків, безпосередньо в роки війни євреїв загинуло до 600 тис. осіб³¹. А за оцінками А. Круглова, тільки в Україні, без Східної Галичини, що за німецькими звітами належала до польського генерал-губернаторства, за півтора року з 1941 р. по січень 1943 р. було знищено біля 750 тис. євреїв³².

Не варто забувати, що значна кількість євреїв Поділля брала участь у боротьбі з фашизмом у складі військових частин та партизанських загонів. Серед воїнів Червоної Армії в роки війни була 501 тис. євреїв. У зіставленні з кількістю росіян, що складала 65,4% особового складу, українців (17,7%), білорусів (3,2%), євреїв було лише 1,4%³³, проте це було більше, ніж ряд інших національностей, що серед населення СРСР мали вищу питому вагу ніж євреї. В роки війни у бойових діях загинуло 142 тис. радянських євреїв (1,7% від усіх втрат особового складу)³⁴. Воїни-євреї мужньо виконували свій військовий обов'язок. На Подільській землі народилося 211 Героїв Радянського Союзу: 125 на Вінниччині, 80 — на Хмельниччині і 6 — Тернопільщині. За національним складом 193 чол. — українці, 9 — євреї, 6 — росіяни, 3 — поляки³⁵. Наприклад, уродженець смт. Липовець Вінницької області Зіндельс Абрам Мойсейович 18 жовтня 1943 р. діючи на чолі трьох штурмових груп, вибив противника з двох кварталів м. Мелітополя Запорізької області, проте при відбитті контратаки потрапив в оточення і, підпустивши фашистів на близьку відстань, підірвав себе і їх протитанковою гранатою. Уродженець міста Проскурова Хмельницької області Вайсер Володимир Зельманович, командир танка 111-ї танкової бригади, у складі роти вів важкий бій із 30-а ворожими танками. Позицію утримав, загинувши у бою³⁶.

Єврейське населення Поділля у цей період зменшилось і внаслідок його евакуації на початку війни, оскільки єврейська національна меншина становила певну частину серед керівного, партійного, радянського апарату, кваліфікованих робітників, представників інтелігенції. Встановити точну кількість евакуйованих євреїв з Поділля фактично не можливо.

Як зазначає сучасний дослідник подій Другої світової війни на території України В. Гриневич, особливістю евакуаційної політики на початковому

етапі війни було те, що вона через загрозу стрімкого німецького наступу була переважно зорієнтована не на порятунок людей (на це не було ані часу, ані практичних можливостей), а на порятунок техніки, обладнання, сировини тощо³⁷. Уже 24 червня 1941 року було утворено Раду з евакуації (очолював нарком шляхів сполучення Л. Каганович), 26 черв. 1941 в УРСР створено Республіканську комісію з евакуації на чолі із заступником голови РНК УРСР Д. Жилою, а 27 червня прийнято постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про порядок вивозу й розміщення людських контингентів», яка була доповнена вже 5 липня постановою «Про порядок евакуації населення у воєнний час». Проте у той час, коли склалися плани евакуації, ворог блискавичним ударом захопив Західну та Правобережну Україну. Як зазначає В. Гриневич, здебільшого вдалося евакуювати промислові підприємства м. Києва, Київської області та Півдня України³⁸. Інші дослідники стверджують, що масова евакуація підприємств (65%) в Україні розпочалася лише з жовтня 1941 р. Як видно з «Інструкції ЦК КП(б)У та РНК УРСР секретарям обкомів і головам облвиконкомів про заходи з евакуації та знищення майна сільського господарства прифронтових областей України» від 3 липня 1941 р. влада передусім звертала увагу на евакуацію та знищення майна, але ніяк не прореагувала на вивезення цивільного населення³⁹. Про те, що евакуація з аграрних регіонів УРСР проходила в край важких умовах свідчать такі дані. Із 50 тис. тракторів, піднятих до евакуації, тільки 20 302 тракторів було вивезено за межі України, іншу не вдалось вивезти й було покинуто або знищено через блокування ворогом шляхів евакуації⁴⁰.

В. Гриневич стверджує, що, незважаючи на прорахунки влади при евакуації, євреї серед національного складу евакуйованих громадян були другими після росіян. Проте значна частка євреїв не покинула своїх домівок, маючи антирадянські настрої й розглядаючи повідомлення влади про знищення євреїв нацистами як прояви радянської пропаганди⁴¹. Загалом з України (у кордонах 1939 р.) було евакуйовано у східні райони СРСР до 700 тис. євреїв⁴². За оцінками дослідників, кількість євреїв серед усього евакуйованого населення СРСР сягала 26,9%⁴³. Яка доля з цих евакуйованих осіб євреїв Поділля — встановити складно. Але, зважаючи на те, що до 30 червня 1941 р. був окупований Львів, 8 липня — Проскурів, 19 липня — Вінниця, їх відсоток очевидно є невеликим. Передовсім забезпечувався виїзд компартійно-радянських керівників, діячів науки та мистецтва, кваліфікованих робітників та інженерно-технічного персоналу. Якщо зважати на те, що більша частина єврейського населення Поділля жила в невеличких містах і селищах, відсоток евакуйованих євреїв з Поділля буде невисокий. Як зазначив у своїх спогадах мешканець селища Мурафа Шаргородського району Вінницької області Ф. Гехтман, «районне керівництво свої сім'ї евакуювало, а про сім'ї рядових членів партії на периферії зовсім забули,

вони рятували тільки свої шкури»⁴⁴. В іншого дослідника читаємо такі рядки: «На час окупації в Шаргороді (містечко Вінницької області — *В.К.*) залишалася більша частина єврейського населення. Лише чоловіки призовного віку та окремі сім'ї встигли евакуюватися. У цілому в окупованому Шаргороді залишалось біля 1800 євреїв»⁴⁵. Зауважимо, що значна частина громадян єврейської національності не повернулася по завершенню війни з евакуації. За оцінками істориків, з українських євреїв близько 100 тис. не повернулось з інших регіонів СРСР⁴⁶.

Отже, наслідки Другої світової війни для українських євреїв особливо були непоправними в демографічному аспекті.

Єврейське населення України скоротилось у повоєнний період унаслідок боротьби з інтелігенцією, з єврейським буржуазним націоналізмом, «низькопоклонством перед Заходом» тощо. На січень 1953 р. відповідно до довідки про спецпоселенців, серед 1 810 140 дорослих спецпоселенців (від 17 років і старше) було 5 168 осіб єврейської національності⁴⁷. У лютому 1953 р. МДБ України звітувало ЦК КПУ про викриття й арешт членів 8 «єврейських буржуазних національно-сіоністських організацій» у м. Києві⁴⁸. Лише смерть головного ідеолога боротьби с космополітами — Й. Сталіна — призвела до згортання антиєврейської кампанії й певного затухання антисемітських настроїв в українському суспільстві.

Унаслідок зазначених вище чинників на території України кількість єврейського населення в повоєнний період скоротилася до 2% (за даними першого післявоєнного перепису 1959 р. їх було 840,3 тис., тоді як до війни в Українській РСР і західних регіонах українських етнічних земель їхня кількість становила щонайменше 2,5 млн.)⁴⁹. Проте, незважаючи на жакливі наслідки війни, єврейська громада в досліджуваний період продовжувала займати чільне місце в національній структурі населення України.

Еміграційні процеси для цієї громади в повоєнний період ще не були характерними (навіть після утворення держави «Ізраїль»). Репатріація єврейського населення до новоствореної країни й до країн Західної Європи, США була фактично не можлива. Тому говорити про зменшення єврейського населення Поділля в цей період за рахунок репатріації не можемо. У 1951–1960 рр. з СРСР виїхало усього 1 199 осіб єврейської національності⁵⁰.

Єврейська громада залишалася переважно міською. За проведеним переписом, у містах проживало 810 тис. громадян єврейської національності (97%), тоді як у сільській місцевості — 30 тис. осіб (3%). Серед регіонів України найбільше представників цієї меншини проживало в Києві та Київській області (153,5 тис. і майже 15 тис.), Одеській області (121 тис.), Харківській області (84 тис.), Дніпропетровській області (73 тис.)⁵¹.

Вінниччина за кількістю єврейського населення посідала 5 місце у республіці. На цей період у межах області проживало 50 тис. осіб єврейської

національності⁵². Більшість євреїв Вінниччини проживали в містах — 41 648 осіб, тоді як в сільській місцевості проживало лише 8 509 осіб. Переважна більшість євреїв Вінниччини були російськомовними — 24 633 особи, тоді як мову своєї національності назвали рідною — 18 927, а українську — 6 575 євреїв⁵³. На серпень 1959 р. найбільше євреїв проживало у м. Вінниці (16 497 (13,7% від населення міста)), Бершаді (2 238), Гайсині (1 554), Жмеринці (3 256), Тульчині (2 268), Могилів-Подільському (4 445)⁵⁴.

На Хмельниччині, відповідно до перепису 1959 р., проживало всього 19 050 євреїв (1,18% стосовно всього населення області)⁵⁵.

У цей період зменшилась кількість євреїв, що користувалися рідною мовою, з 75,9% у 1926 р. до 16,9%. 671,4 тис. представників єврейського народу перейшли на російську мову й лише 23,4 тис. (2,8%) на українську⁵⁶.

У подальші роки єврейське населення Подільського регіону постійно скорочується. У 1970 р. у Вінницькій області проживало 42,3 тис. євреїв, 1979 р. — 33,9 тис., 1989 р. — 26,3 тис. По Хмельницькій області: 1970 р. — 16,1 тис. євреїв, 1979 р. — 13,2 тис., 1989 р. — 10,3 тис.⁵⁷

У 1970 р. на території Поділля (Вінницькій, Хмельницькій, Тернопільській областях) дві третини населення проживало у містах, а від усієї кількості євреїв, які мешкали у регіоні, мешканці міст становили вже 98,3%, а у 1989 р. — 99,2%⁵⁸.

Подільські міста поступово збільшувались, але здебільшого за рахунок українського та російського населення. Єврейське населення міст у цілому по Україні зменшувалось. За переписом 1979 р., у Вінниці проживало 314 тис. осіб, Хмельницькому — 172 тис., Тернополі 144 тис., у Києві — 2 144 тис.⁵⁹ У цілому по СРСР у 1970 р. — проживало 2 151 тис. євреїв, 1979 р. — 1 811 тис.⁶⁰ Населення України складало 47 126 тис. осіб⁶¹.

У Вінницькій області проживало 2 046 тис. осіб (720 тис. (35%) — міське населення, 1 326 тис. (65%) сільське населення. У Хмельницькій області — 1 558 тис. (відповідно 560 тис. (36%) і 998 тис. (64%)), у Тернопільській області — 1 163 тис. (364 тис. (31%) і 799 тис. (69%))⁶².

В Україні на 1979 р. проживало 634 тис. євреїв (1,3% від загальної кількості населення) і це була за величиною третя національна група після українців і росіян⁶³.

Зазначимо, що зменшувалось передусім єврейське населення невеликих містечок. А от у обласних центрах певний період зберігалась стабільність і навіть відбулось деяке підвищення кількості євреїв. Якщо у Вінниці у 1959 р. проживало 16,6 тис. євреїв, то у 1970 р. — 17,1 тис., 1979 р. — 17,5 тис., і лише у 1989 р. — 15,2 тис. євреїв⁶⁴. Підкреслимо, що Вінниця була єдиним обласним центром УРСР, у якому за період із 1959 по 1979 роки кількість єврейського населення не тільки не зменшувалась, а навіть дещо збільшувалась. Основна причина цього: поступове перетворення Вінниці у

промисловий, освітній центр Поділля. Єврейське населення Вінниці поповнювалося переважно за рахунок внутрішньої міграції з невеликих містечок у межах області.

Загалом по Україні єврейське населення у період із 1959 по 1989 роки скоротилося на 42%: із 840,3 тис. до 487,3 тис. Основні зміни у єврейському населенні України, на думку В. Константинова, відбулися переважно за рахунок внутрішніх факторів (природнього спаду населення, смертності й міграції між республіками). Якщо загалом єврейське населення республіки зменшилось на 353 тис. осіб, то за рахунок внутрішніх факторів воно зменшилось на 242,9 тис. осіб, і лише на 110,1 тис. — за рахунок зовнішньої еміграції до Ізраїлю, США та до інших країн⁶⁵.

За переписом населення 1989 року у СРСР проживало 1 450,5 тис. євреїв. В Україні на зазначений момент проживало 487,3 тис. євреїв. (у Вінницькій області — 26,2 тис., у Хмельницькій області — 10,3 тис. осіб). Більшість євреїв проживало в обласних центрах. Наприклад, у Вінниці проживало 15,2 тис. (58%) з 26,2 тис.⁶⁶ У Вінницькій області — 1 920,8 тис. осіб, у Хмельницькій області — 1 521,6 тис. осіб, у Тернопільській області — 1 164 тис. осіб.

Таким чином єврейське населення в Україні, як і в регіонах, із 1959 до 1989 року відбивало негативну динаміку свого розвитку: 1959–1970 рр. (– 63,2 тис. (– 7,52%)), 1970–1979 рр. (– 142,9 тис. (– 18,39%)), 1979–1989 рр. (– 147,9 тис. (– 23,32%)), 1959–1989 рр. (– 354,0 тис. (– 42,13%)). У 1989 р. євреї становили усього 0,94% населення України⁶⁷. На думку В. Скляра, причиною значного скорочення єврейського населення 1960–1980-х років стала не тільки іміграція до інших країн та низький природний приріст населення, а й етнічна асиміляція, що була переважно у формі зросійщення. Антисемітизм, антисіоністська пропаганда призвели до того, що значна частина євреїв відмовлялася не тільки від рідної мови, а й від етнічного походження, реєструючись переважно росіянами⁶⁸.

З усього вищезазначеного можемо зробити висновок, що єврейське населення Української РСР загалом й Поділля зокрема протягом 40–80-х років ХХ століття неухильно скорочувалось. Єврейська національна меншина до кінця 80-х років помітно втрачає свій вплив у регіоні, проте залишається найбільшою національною громадою після росіян.

Автор у своїй статті проаналізував лише основні тенденції динаміки змін чисельності та структури єврейського населення Подільського краю. Проте, для повнішої та об'єктивнішої картини є потреба докладніше проаналізувати кожний із зазначених чинників, що впливав на розвиток єврейського населення.

В статье анализируются численный состав, структура, особенности демографических процессов еврейского национального меньшинства в Украине и на Подолье 1940–1980-х годов XX столетия. Автор, анализируя последствия Холокоста во время Второй мировой войны, эвакуацию населения, репрессии, миграционные процессы, определяет их влияние на динамику численности и расселения евреев на территории Подолья в послевоенный период XX столетия.

Ключевые слова: евреи, национальное меньшинство, численный состав, демографические процессы, Украина, Подолье.

The article deals with the population size, structure and specific features of demographic processes of Jewish national minority in Ukraine and Podillia in 1940s–1980s of the 20th century. Having analyzed the results of Holocaust during the Second World War, population evacuation, repressions and migration processes the author defines their effect on the Jews population size and settling dynamics on the territory of Podillia in postwar period of the 20th century.

Key words: Jews, national minority, population size, demographic processes, Ukraine, Podillia.

¹ С. Чорний. Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник — К.: «Картографія», 2001. — 88 с. В. Константинов. Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ). — Иерусалим, 2007. — 305 с. В. Наулко. Євреї у контексті сучасних етнічних процесів в Україні // Людина і політика. — 2003. — № 3; В. Романцов. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX — початок XXI століття). — К.: Видавництво імені О. Теліги, 2008. — 184 с.

² А. Круглов. К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941–1943 гг. // Голокост і сучасність. — 2008. — № 1; Ф. Винокурова. Холокост на Винничине: сравнительный анализ архивных документов о судьбах евреев в немецкой и румынской зонах оккупации (1941–1944 гг.) // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. — Випуск II. — Дніпропетровськ: Центр «Ткума», Запоріжжя: Прем'єр, 2008. — С. 20–38; П. Слободянюк. Єврейські жертви на Поділлі в роки Другої світової війни // Архіви України. — 2010. — № 2. — С. 122–127; Н. Бугай. 20–50-е годы: Переселения и депортации еврейского населения в СССР // Отечественная история. — 1993. — № 4. — С. 175–185.

³ Правда. — 1933. — 28 січня. — С. 2.

⁴ Волков А.Г. Как стало кривым зеркало общества // Вопросы статистики. — 1997. — № 3. — С. 18.

⁵ С. Чорний. Вказана праця. — С. 51.

⁶ Там само. — С. 70.

⁷ В. Константинов. Вказана праця. — С. 24, 33.

- ⁸ Там само. — С. 36.
- ⁹ В. Романцов. Вказана праця. — С. 21.
- ¹⁰ В. Константинов. Вказана праця. — С. 23, 24.
- ¹¹ В. Романцов. Вказана праця. — С. 13.
- ¹² Там само. — С. 14.
- ¹³ В. Константинов. Вказана праця. — С. 19.
- ¹⁴ Н. Бугай. 20–50-е годы: Переселения и депортации еврейского населения в СССР // Отечественная история. — 1993. — № 4. — С. 179.
- ¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3967. — Территория и население УССР. — 1947. — Арк. 3.
- ¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3967. — Территория и население УССР. — 1947. — Арк. 5–6.
- ¹⁷ Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг. / сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, С.Д. Гальчак, Д. Байрау, А. Вайнер. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. — С. 41.
- ¹⁸ А. Круглов. Вказана праця. — С. 55.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг. — С. 41.
- ²¹ Там само. — С. 41, 42.
- ²² Там само. — С. 11.
- ²³ Ф. Винокурова. Вказана праця. — С. 28.
- ²⁴ Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг. — С. 9.
- ²⁵ Там само. — С. 42.
- ²⁶ П. Слободянюк. Вказана праці. — С. 124.
- ²⁷ Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг. — С. 9.
- ²⁸ П. Слободянюк. Вказана праця. — С. 125.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХО). — Ф.Р-6193. — Оп. 12. — Спр. П-28570. — Арк. 88.
- ³¹ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. — К.: «Основи», 1997. — С. 198, 221.
- ³² А. Круглов. Вказана праця. — С. 63–64.
- ³³ А. Солженицын. 200 лет вместе. — М., 2001. — Ч. 2. — С. 363.
- ³⁴ Россия и СССР в войнах XX века. Статистическое исследование. — М., 2001. — С. 238.
- ³⁵ С. Гальчак. Герої Радянського Союзу — уродженці Вінницької, Тернопільської та Хмельницької областей. — К., 2010. — С. 45, 82.
- ³⁶ Там само. — С. 45, 82.
- ³⁷ В. Гриневич. Поперед батька в пекло. Радянська евакуація 1941 року охопила передусім апарат влади, майно, худобу. Тільки не простих українців // <http://tyzhden.ua/History/28880>.

- ³⁸ Там само.
- ³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 24. — Арк. 38–40.
- ⁴⁰ А. Нагребецкий. Шаргород — еврейское местечко. — Винница: ГП «ГКФ», 2011. — С. 281.
- ⁴¹ В. Гриневич. Вказана праця.
- ⁴² Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2005. — С. 85.
- ⁴³ Альтман И. Жертва ненависти: Холокост в СССР 1941–1945 гг. — М., 2002. — С. 389.
- ⁴⁴ Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг. — С. 283.
- ⁴⁵ А. Нагребецкий. Вказана праця. — С. 89.
- ⁴⁶ Енциклопедія історії України. — С. 85.
- ⁴⁷ Н. Бугай. Вказана робота. — С. 184.
- ⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2090. — Арк. 88.
- ⁴⁹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. Головна редакційна колегія (голова І.О. Герасимов, заступники голови І.Т. Муковський і П.П. Панченко, відповідальний секретар Р.Г. Вишенський). — К.: Пошуково-видавниче агенство «Книга Пам'яті України», 2000. — С. 577.
- ⁵⁰ В. Наулко. Вказана праця. — С. 5.
- ⁵¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР. — М., 1963. — С. 170–179.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Там само. — С. 180, 186.
- ⁵⁴ ДАВО — Ф. 136. — Оп. 48. — Спр. 212. — Арк. 1, 5.
- ⁵⁵ С. Чорний. Вказана праця. — С. 80.
- ⁵⁶ В. Романцов. Вказана праця. — С. 29.
- ⁵⁷ В. Константинов. Вказана праця. — С. 36.
- ⁵⁸ В. Романцов. Вказана праця. — С. 33, 38.
- ⁵⁹ Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. — М.: Политиздат, 1980. — С. 12, 13, 14.
- ⁶⁰ Там само. — С. 34.
- ⁶¹ Там само. — С. 4.
- ⁶² Там само. — С. 8.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ В. Константинов. Вказана праця. — С. 38.
- ⁶⁵ Там само. — С. 34.
- ⁶⁶ Там само. — С. 36, 37, 38.
- ⁶⁷ В. Скляр. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення. — К., 2008. — С. 229, 374.
- ⁶⁸ Там само. — С. 228.

ШАХТАРСЬКІ КОЛЕКТИВИ УКРАЇНИ І ВИЩІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ СРСР: ВЗАЄМОВІДНОСИНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ВЕСНЯНОГО СТРАЙКУ 1991 р.

У статті аналізуються відносини між шахтарськими колективами та вищими органами державної влади СРСР напередодні та під час весняного страйку 1991 р. Автор простежує наростання конфлікту, з'ясовує заходи, вжиті Москвою щодо його подолання, причини виникнення в шахтарському середовищі вимог щодо відставки Президента СРСР та розпуску ВР СРСР.

Ключові слова: виробниче об'єднання, Регіональна спілка страйкових комітетів Донбасу, постанова № 608, Спілка трудівників Кузбасу, Незалежна профспілка гірників, політичні вимоги.

Наближається двадцята річниця проголошення державної незалежності України. Певна історична дистанція дозволяє більш об'єктивно і менш емоційно аналізувати події недавнього минулого, які стали доленосними для українського народу. В історичній науці затверджується погляд, згідно з яким у 1989–1991 рр. «значний, а іноді й вирішальний вплив на усі процеси правила одна з найбільших політичних сил сучасності — робітничий рух»¹. Серед різних загонів робітничого класу найбільш активно та послідовно боролися за демократію та українську державність шахтарські колективи. Вивчення цієї боротьби, ступені впливу шахтарського руху на державні інститути, на рішення, що приймалися владою, є одним з актуальних завдань історичної науки. Історіографію шахтарського руху складають монографія «Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття»², роботи А. Русначенка³, В. Сарбея⁴, С. Адамовича⁵. Дослідники розкрили перебіг страйку шахтарів у березні–квітні 1991 р., окреслили економічні та політичні вимоги страйкарів, визначили його результати. Поза увагою вчених залишається одна з центральних проблем історичного процесу — взаємовідносини шахтарських колективів та вищих органів державної влади СРСР. **Мета статті** — аналіз цих стосунків у січні–травні 1991 р., з'ясування впливу шахтарського руху на трансформацію внутрішньої політики держави.

Шахтарські колективи розпочинали 1991 р. у знервованому стані. Лише одне виробниче об'єднання (далі — ВО) з видобутку вугілля із 23-х виконало планові завдання 1990 р. Бюджет держави не був затвердженим, і тому обсяги дотації вугільній промисловості (далі — ВП) були невідомі. Після

закінчення 1990 р. припинилася дія договорів, що були укладені на попередню п'ятирічку. Питання матеріально-технічного забезпечення виробництва розв'язані не були. Встановлена Кабінетом Міністрів СРСР (далі — КМ СРСР) чотирьохвідсоткова межа зростання фонду споживання позбавляла адміністрацію шахт можливості більш-менш суттєво підвищити зарплату гірникам. Держбанк СРСР гальмував господарську ініціативу керівників підприємств, втручався навіть у технологічні процеси. Узагальнювальну оцінку політики держави щодо ВП дав генеральний директор ВО «Ровенькиантрацит» Р. Астахов: «Керівники країни не розуміють або забули про те, що є основою держави, фундаментом її економіки. Основа — це промисловість, а наріжний камінь у цій основі — вугілля. На жаль і на велику біду, ставлення державних діячів до шахтарів, до їх життя і, без перебільшення, до каторжної праці стало гіршим і більш неповажним, ніж до працівників інших галузей»⁶. Перспектива початку нового страйку в Донбасі була цілком реальною на початку 1991 р. Колектив шахти «Південнодонбаська № 3» ВО «Донецьквугілля», загрожуючи страйком, зажадав від Москви до 10 січня встановити нові гуртові ціни на вугілля та затвердити розмір дотації кожній шахті. Після висунення цього ультиматуму відбулася безпрецедентна подія: його підтримали генеральні директори одинадцяти виробничих об'єднань Донбасу. Найвищі органи влади СРСР були попереджені: у разі, якщо пакет шахтарських вимог не буде задоволеним, 10 січня відвантаження вугілля споживачам буде припинено. «Всі ми жебраки», — так оцінював ступінь державної підтримки галузі після затвердження розмірів дотацій на 1991 р. генеральний директор ВО «Донецьквугілля» В. Ільющенко. Головне завдання шахтарів на 1991 р. він сформулював так: «Вижити»⁷.

У Москві завершувалося перегрупування політичних сил. У керівництві Центру зміцнювалися позиції діячів, що були відомі своїми консервативними економіко-політичними поглядами. Пояснення причин цього процесу знаходимо в мемуарах Б. Єльцина, який пише: «Горбачову набридла перебудова. Він ясно бачив безвихідь, у якій може опинитися. Пора було починати переходити від невдалих реформ, від чергової відлиги до заморожування політичного клімату, до стабілізації ситуації силовими методами, до суворого контролю над політичними і економічними процесами»⁸. З метою наведення ладу 26 січня 1991 р. був виданий Указ Президента СРСР «Про заходи щодо забезпечення боротьби з економічним саботажем та іншими злочинами у сфері економіки». Щодо керівників шахт за неефективне використання бюджетних коштів, за зрив постачань вугілля споживачам та інші дії, які можна було кваліфікувати як саботаж, могла застосовуватися кримінальна відповідальність. З Нового року діяв спільний наказ Міністра внутрішніх справ і Міністра оборони СРСР від 29 грудня

1990 р. про організацію патрулювання у містах СРСР. Це рішення викликало обурення у шахтарів Червонограду. Залучення солдат до патрулювання було розцінено ними як спробу обмежити права людини, як крок до впровадження воєнного стану. Лідери гірників заявили про намір організувати страйки шахтарів і залізничників.

«Наведенню ладу» повинен був сприяти Закон СРСР «Про підприємства в СРСР», що був прийнятий без попереднього обговорення 4 липня 1990 р. і набув чинності 1 січня 1991 р. Закон відновлював безконтрольність директорської влади. Вимоги Рад трудових колективів (далі — РТК) і страйкомів оголосити мораторій на впровадження цього закону в життя владою були проігноровані. Відповідно до наказу Міністра вугільної промисловості СРСР М. Щадова «Про особливості застосування Закону СРСР «Про підприємства в СРСР» у вугільній промисловості» почалася ліквідація РТК. У Радах підприємств, що створювалися, половина місць належала адміністрації (у РТК — четверта частина), до їх складу не допускалися шахтарські активісти — висуванці липневого страйку 1989 р. КМ СРСР одним зі своїх завдань називав проведення малої приватизації. Можливість приватизації вугільної промисловості союзним урядом не розглядалася. Але в трудових колективах, особливо на шахтах нещодавно уведених до експлуатації, ця проблема обговорювалася. Гірники були переконані, що через високу вартість шахт (мінімальна вартість підприємства складала кілька десятків мільйонів карбованців) держава їх віддаватиме у власність колективів безкоштовно. Гірники наполягали на законодавчому оформленні саме такої форми приватизації. У вимогах колективу шахти «Південнодонбаська № 3», що були надіслані до МВП СРСР, один з пунктів був таким: «Розробити умови передачі ВП у власність трудового колективу з правом розпорядження результатами господарювання»⁹. «Розробити прийнятні умови передачі підприємств у колективну власність робітникам, що працюють на них»¹⁰, вимагали гірники шахти ім. О. Скочинського ВО «Донецьквугілля». Однак ці вимоги у Москві до уваги не бралися.

Не склалися стосунки з КМ СРСР у шахтарських профспілкових лідерів. З січня 1991 р. набув чинності Закон СРСР «Про професійні спілки, права і гарантії їх діяльності», що припиняв практику залежності профспілок від держави, від органів господарського управління та партій і забороняв будь-яке втручання в їх діяльність. Закон запроваджував у радянське право міжнародно визнані норми, а також трудові стандарти Міжнародної організації праці (МОП). КМ СРСР психологічно, з фінансових і організаційних причин (після відставки уряду М. Рижкова і скасування Ради Міністрів СРСР Кабінет Міністрів СРСР тільки формувався) не був готовий до нового рівня взаємин із шахтарськими профспілками. КМ СРСР відмовився підписати угоду щодо соціальних і трудових гарантій з

Профспілкою робітників вугільної промисловості (далі — ПРВП) та обговорювати з представниками гірників Генеральну типову тарифну угоду (далі — ГТТУ), прийняту II з'їздом шахтарів (жовтень 1990 р.), яка передбачала кардинальну реформу оплати праці. Для виконання ГТТУ уряду потрібно було додатково надати ВП 25 млрд. крб. Сума була абсолютно нереальною, оскільки дефіцит держбюджету на 1991 р. був запланований у розмірі 60 млрд. крб. Після того, як 20 грудня 1990 р. безрезультатно закінчився термін розгляду в уряді проекту ГТТУ, Виконавче бюро Незалежної профспілки гірників (далі — ВБ НПГ) оголосило з 25 грудня передстрайковий стан. Центральна Рада ПРВП наприкінці січня 1991 р. висунула до КМ СРСР вимогу вдвічі підвищити зарплату шахтарям, загрожуючи у разі відмови організацією страйків. У ВР СРСР та КМ СРСР демарші профспілкових лідерів України особливої турботи не викликали. Загрози ПРВП щодо страйку відображали перш за все прагнення керівників профспілки справити враження на гірників, виглядати в їхніх очах не менш радикальною організацією, ніж НПГ. НПГ не мала на той час ні ресурсів, ні розгалуженої мережі первинних організацій, які були б у змозі підняти людей на страйк. У січні 1991 р. в УРСР структури НПГ, за нашими підрахунками, існували лише на 12 шахтах (4% від їхньої кількості). НПГ України, що була створена у грудні 1990 р. переважно із членів Регіональної спілки страйкових комітетів Донбасу (далі — РССКД), не діяла.

Союзні органи здійснювали заходи щодо недопущення активізації страйкової боротьби. КМ СРСР за дорученням ВР СРСР готував зміни і доповнення до Закону СРСР «Про порядок вирішення трудових суперечок (конфліктів)», які повинні були посилити відповідальність за проведення незаконних страйків. Щоб «охолодити» профспілкових лідерів, забезпечити їх «зговірливість», за ініціативою КМ СРСР у січні 1991 р. ВР СРСР змінила одну із статей Закону СРСР «Про професійні спілки, права і гарантії їх діяльності». Запроваджувалася відверто репресивна норма, згідно з якою незгода профспілки з рішенням адміністрації про звільнення працівника не була перешкодою до таких дій. Закон зберіг свою демократичну суть лише тому, що Президент СРСР використав право вето. Після підписання у листопаді 1990 р. Паризької хартії СРСР узяв на себе зобов'язання будувати та захищати демократію й права людини. Це зобов'язання М. Горбачов у даному випадку виконав.

КМ СРСР зробив черговий крок до виконання своїх зобов'язань перед шахтарями. Був розширений список професій, що давали право на пільговий вихід на пенсію. Згідно з прийнятою 19 січня постановою КМ СРСР таке право отримали робітники ще чотирьох підземних спеціальностей. 28 лютого шахтарям було повідомлено про те, що цей список поповнюють ще шість спеціальностей. Уряд підготував законопроект щодо індексації

зарплати, який був надісланий до урядів союзних республік з метою його обговорення. У законі передбачалися пільги робітникам, які прямо і безпосередньо займалися вугледобуток. 29 січня на засіданні КМ СРСР обговорювалися проблеми вугільників за участю генеральних директорів виробничих об'єднань. Розглядалося питання «Про заходи щодо забезпечення сталої роботи ВП». Після засідання з генеральними директорами зустрівся М. Горбачов. Президент СРСР та КМ СРСР надали допомогу українському уряду, який шукав вихід із непростой ситуації: як підвищити зарплату гірникам при відсутності грошей у республіканському бюджеті (дефіцит бюджету складав 11 млрд. крб.¹¹). Із січня 1991 р. фінансування ВП УРСР здійснювала РМ УРСР. У розрахункову ціну тонни вугілля український уряд заклав зростання зарплати на 6,2%, а так само 677 млн. крб. на «тринадцяту зарплату», що дозволяло збільшити грошові виплати на 9%. Але гірники очікували «вибуху цін». Вони були переконані — заплановане зростання зарплати не дозволить зберегти навіть соціальні завоювання минулих років (у 1990 р. рівень інфляції за оцінкою Держкомстату СРСР склав 19%). Члени РТК шахти ім. О. Скочинського ВО «Донецьквугілля», посилаючись на пункт 33 «Протоколів про узгоджені заходи» від 22 липня 1989 р., заявили про необхідність підвищення зарплати не менше як у 3 рази. Ця думка мала підтримку в більшості шахтарських колективів та увійшла до пакету вимог до влади Регіональної спілки страйкових комітетів Донбасу. Щоб уникнути страйку, РМ УРСР за узгодженням із КМ СРСР збільшила фонд споживання вугільних підприємств на 42,3%, що відкривало можливість підвищити зарплату гірникам на 23,5%, якщо обсяги видобування вугілля зберігалися б на рівні відповідних місяців попереднього року, а у випадку зменшення не більше, ніж на третину¹². 25 лютого лист РМ УРСР, який надав право українським відділенням Держбанку СРСР збільшити шахтам базовий фонд споживання, у Москві було підписано.

Вимоги відставки Президента СРСР, розпуску ВР СРСР, КМ СРСР, 3'їзду народних депутатів СРСР вперше пролунали у Росії. В Україні ці вимоги розпочали обговорюватися спочатку в Донецьку, після того, як до міського страйкому надійшла інформація з Кузбасу про попереджувальний політичний страйк, призначений на 18 січня. Лідери РССКД підняти людей на страйк були не в змозі. За рекомендацією страйкому ВО «Донецьквугілля» на деяких шахтах відбулися мітинги на підтримку демократії. Але тільки від колективу шахти ім. О. Скочинського в ЦК КПРС надійшла телеграма, у якій були засуджені дії союзної влади, були поставлені вимоги про відставку ВР СРСР на чолі з М. Горбачовим та залучення до суду винних у трагічних подіях у Литві¹³.

1 березня в Україні почався економічний страйк. В авангарді страйкової боротьби йшли шахтарі виробничих об'єднань «Первомайськвугілля» й

«Красноармійськвугілля». Гірники ВО «Красноармійськвугілля» повідомили органи влади, що вони «відновили страйк у зв'язку з невиконанням пунктів 10, 33 Протоколів. Уряд порушує Закон СРСР «Про професійні спілки, права і гарантії їх діяльності». Відповідно до ст. 9 Закону Уряд УРСР зобов'язаний сісти за стіл перемовин з метою укладання ГТТУ, що схвалена другим з'їздом шахтарів»¹⁴. Вимога до РМ УРСР фактично призначалася союзному уряду. Один із шахтарських лідерів В. Шум'яцький пояснював: «Ми добре розуміємо, що в республіці ніде узяти грошей на підвищення зарплати в обсязі наших вимог. Ми ставимо питання перед Центром про перерозподіл коштів між вугільними регіонами»¹⁵.

У Москві ніякої державної комісії для переговорів із шахтарями створено не було. Реакція влади була наступна: Голова КМ СРСР доручив М. Щадову доповісти уряду про виконання постанови РМ СРСР № 608. Доповідь повинна була відбутися за участю представників шахт, але тільки після закінчення страйку. Колективи страйкуючих підприємств витримали психологічний тиск з боку Міністра ВП СРСР. М. Щадов закликав гірників відновити вуглевидобуток, залякував банкрутством шахт, їх консервацією та безробіттям. На першому етапі страйку (до квітня 1991 р.) абсолютна більшість колективів політичних вимог не висувала. Американські дослідники Л. Зігельбаум та Д. Валькович пояснюють політичну нейтральність шахтарів України їх більшою залежністю порівняно з гірниками Воркути та Кузбасу від державних субсидій¹⁶. На наш погляд, колеги із США не враховують іншої не менш важливої обставини: українська бюрократія на відміну від російської не перебувала у стані відкритої боротьби із союзною владою і зробила все можливе для запобігання або мінімізації страйку в УРСР.

Шахтарі Донбасу щодо виходу з конфлікту двічі безрезультатно намагалися зустрітися з М. Горбачовим. Відкритість, яку М. Горбачов привніс у радянську політичну практику, залишилася в минулому. Президент СРСР не переймався проблемами шахтарів, хоча зовсім недавно переконував їх у тому, що «...досягти кардинальних змін можливо тільки об'єднуючи зусилля — і уряду, і самих шахтарів. Ми з вами вирішуємо одне і те ж саме завдання»¹⁷. У першому випадку делегація РССКД змогла отримати аудієнцію у Віце-президента СРСР Г. Янаєва, який виявився некомпетентним у шахтарській проблематиці, і запропонував шахтарям чекати завершення процесу формування нового складу союзного уряду. У другому випадку гірники, що входили до складу Луганського обласного страйкому, змогли зустрітися тільки з членами уряду. 13 березня заступник Голови КМ СРСР з питань паливно-енергетичного комплексу Л. Рябев, який підписував із шахтарями узгоджувальні протоколи у липні 1989 р., взагалі відмовився зустрітися з делегацією РССКД, яка прибула до Москви. На цей момент КМ СРСР вже визначив позицію щодо страйкарів. Він формально визнавав свою

відповідальність за виконання постанови РМ СРСР № 608, але не мав наміру обговорювати політичні вимоги страйку, оскільки це не входило до його компетенції. Вимоги РССКД щодо збільшення зарплати уряд задовольнити відмовився, посилаючись на відсутність фінансових можливостей (для підвищення зарплати в 2–2,5 рази необхідно було збільшити дефіцит союзного бюджету на 13 млрд. крб.¹⁸) та загрозу ланцюгової реакції — вимог щодо підвищення зарплати робітниками інших галузей. Розпочатий страйк був кваліфікований як незаконний. У зв'язку з цим дні страйку уряд оплачувати не збирався. Передбачалося притягнути колективи страйкарів до адміністративної відповідальності. Переговори влади із страйкувальниками могли відбутися, але за умови відновлення виробництва.

Страйк, що почався, сприяв зростанню в Москві активності прибічників жорсткого внутрішньополітичного курсу. Л. Кравчук згадує: «Я відчував: будь-яка надзвичайна ситуація здатна спровокувати центр на силове вирішення «українського питання»¹⁹. У Л. Кравчука були підстави передбачати такий розвиток процесу. В 1990 р. у Кремлі в зв'язку з подіями у Прибалтиці, Закавказзі, у регіонах з високою страйковою активністю ідея впровадження надзвичайного стану неодноразово висувалася й обговорювалася. Правоохоронні органи отримували від М. Горбачова вказівки бути готовими до таких дій. Можливості діалогу шахтарів із Президентом СРСР та КМ СРСР мінімізувалися у зв'язку з поширенням у шахтарському середовищі вимог щодо відставки Президента СРСР і розпуску ВР СРСР. 4 березня в день добового політичного страйку в Кузбасі донецький страйком підняв на страйк шахти «Жовтневу» та ім. Челюскінців, внаслідок чого страйк був перенесений у ВО «Донецьквугілля». Вимоги щодо відставки Президента СРСР, ВР СРСР донецький страйком розглядав як першочергові. До включення у страйк гірників Червонограда (11 березня) та Нововолинська (13 березня) шахтарі Донецька були єдиними, хто висунув вимоги відставки М. Горбачова, вищих органів влади СРСР. Інші страйкуючі колективи передбачали висунути політичні вимоги у разі, якщо влада відмовиться виконати вимоги економічні. Політичний парадокс та історична закономірність полягали у тому, що двома роками раніше у Донецьку на зустрічі з шахтарями М. Горбачов закликав: «Ви не чекайте, а самі беріть і робіть. Того, хто стоїть на шляху перебудови, незалежно від того, яке займає крісло, треба посунути»²⁰. У 1991 р. на думку багатьох гірників перешкоджав «перебудові» сам М. Горбачов, і шахтарі його «посували».

О. Додонов пише, що «для позбавлення від «горбачовщини» почали солідаризуватися буквально всі політичні партії і рухи, всі верстви населення»²¹. На наш погляд, в Україні тотальної «антигорбачовщини» не було. У шахтарських містах ставлення до М. Горбачова було суперечливим. Період народної любові до нього минув. Із його діяльністю пов'язувалися

усі невдачі у соціальній, економічній, національній і зовнішній політиці. Ставлення до лідера держави, на нашу думку, влучно описав помічник Президента СРСР А. Черняєв: «Його вже не сприймають з повагою, з інтересом, у кращому разі жаліють. Він пережив те, що ним було зроблене. Біди та негаразди лише посилюють роздратування щодо нього»²². Але ми повинні підкреслити, що на Сході України більшість людей — носіїв інтернаціоналістичної свідомості — готова була змиритися з президентством М. Горбачова. Соціологічне дослідження у Луганській області показало, що за його відставку висловлювалися лише 30% респондентів, 60% були проти цього, боячись, що з усуненням М. Горбачова від влади буде зруйновано Радянський Союз²³. Частина шахтарів продовжувала з повагою ставитися до ініціатора «перебудови» як до політика, що розпочав рух суспільства до демократії та гуманістичних цінностей. Механік шахти ім. В. Менжинського ВО «Первомайськвугілля» О. Бойко у полеміці з прихильниками відставки Президента СРСР своїм опонентам поставив питання: «Яку допомогу на початку перебудови ви надали першому генсекові, який серед корумпованої бюрократії, партократії виголосив демократію, багатопартійність, гласність, і ми в змозі в голос казати правду про все?»; «яку допомогу ми надали людині, яка повернула нам Великдень, Різдво, священиків, А. Сахарова, Г. Ахматову, Б. Пастернака?»²⁴ У той же час прихильність М. Горбачова до соціалістичного вибору, його намагання зберегти СРСР відштовхували від нього шахтарів західних областей України. Гірники ВО «Укрзахідвугілля» вимагали не просто відставки М. Горбачова, а скасування інституту Президента СРСР як органа, якій стоїть на перешкоді республікам на шляху до побудови незалежних держав.

Протистояння шахтарів та влади посилилося після того, як Спілка трудівників Кузбасу оголосила про початок з 12 березня політичного страйку «до переможного кінця». Солідаризуючись із шахтарськими лідерами Кузбасу, РССКД заявила про відновлення страйку, припиненого у липні 1989 р., хоча він вже відбувався у трьох ВО Донбасу і в Червонограді, та висунула політичні вимоги, аналогічні кузбаським, а також вимогу щодо надання Україні повного економічного та політичного суверенітету. Загальна кількість страйкуючих колективів наближалася до півсотні. Починати діалог із страйкарями ні Президент СРСР, ні КМ СРСР не збиралися. Ультиматум Ради робітничих комітетів Кузбасу про складання М. Горбачовим з себе повноважень до 12⁰⁰ 11 березня був проігнорований. Голова КМ СРСР В. Павлов припускав можливість повторення лінії поведінки М. Тетчер, яку та продемонструвала під час придушення виступів англійських шахтарів у 1984–1985 рр. Уряд зажадав від генеральних директорів ВО звернутися до суду з вимогою визнати дії шахтарів незаконними.

Але ні Президент СРСР, ні КМ СРСР не були вільними у своїх діях. Страйк поглиблював економічну кризу. У СРСР у першому кварталі вугле-видобуток скоротився на 11%, у Донецькій області на 19,6%²⁵. В УРСР було зупинено 6 енергоблоків. Через недопостачання коксу лихоманило усі металургійні заводи. У суспільстві зростала тривога у зв'язку з руйнівними наслідками страйку. Керівництву держави доводилося враховувати позицію республіканських, регіональних і місцевих органів влади, брати до уваги громадську думку, оцінку своїх дій міжнародною спільнотою. До Москви надходили телеграми з вимогою діалогу із страйкувальниками. Територіальні комітети (теркоми) ПРВП вимагали від влади розпочати переговори із шахтарями. Запорізька міська Рада народних депутатів пропонувала ВР СРСР негайно припинити обговорення всіх інших питань і вжити невідкладних заходів щодо стабілізації ситуації (на комбінаті «Запоріжсталь» з 5 доменних печей 2 були зупинені). Учасники конференції представників трудових колективів Донецької області наполягали на приїзді до Донбасу В. Павлова. Гірник О. Ляхов з Первомайська писав М. Горбачову: «Як пересічний комуніст із сльозами на очах благаю Вас як Генерального секретаря ЦК КПРС зустрітися із страйкуючими шахтарями. Конфронтація між Вами й ними знову зумовлює притиски КПРС і руйнує державу»²⁶. Страйк ставав чинником світової політики. Посольство США у Москві заявило про те, що надасть страйкувальникам гуманітарну допомогу. Президент АФП–КПП пообіцяв гірникам допомогу в розмірах і формах, аналогічних допомозі, що була надана польській «Солідарності». Американські шахтарі звернулися до профспілок світу із закликом зібрати кошти для гірників СРСР.

Реакцією ВР СРСР на ці обставини стала постанова «Про страйки шахтарів» (21 березня), в якій вона наголосила про те, що категорично не погоджується з ультимативними політичними вимогами гірників. Шахтарям було запропоновано відмовитися від страйків, а органам виконавчої влади, обласним і міським Радам народних депутатів було наказано обговорити стан справ у ВП за участю шахтарських представників. Комітети ВР СРСР отримали вказівку проаналізувати виконання постанови РМ СРСР № 608²⁷. КМ СРСР та МВП СРСР опинилися у становищі тих, кого перевіряють і контролюють. КМ СРСР у свою чергу зажадав від МВП СРСР доповісти про виконання постанови РМ СРСР № 608. У вугільні регіони виїхали представники урядових комісій. До Донбасу на чолі групи фахівців прибув заступник міністра ВП СРСР А. Фісун.

Моральний осуд Верховною Радою СРСР страйку на гірників впливу не мав. Страйк не міг бути припиненим. І не тільки тому, що не були виконані вимоги страйкуючих. Протиборство між М. Горбачовим і Б. Єльциним ще більше загострилося. 28 березня у Москві мав почати роботу III поза-

черговий З'їзд народних депутатів РРФСР, на якому передбачалося вирішити питання щодо введення посади Президента РРФСР, а депутати — члени Компартії Росії мали намір відсторонити Б. Єльцина від влади. М. Горбачов заборонив проведення в столиці з 26 березня по 15 квітня мітингів і демонстрацій. Почалося протистояння демонстрантів з Армією, КДБ, МВС. 26 березня загін міліції особливого призначення розігнав пікети шахтарів Кузбасу у центрі столиці. Як висловився учасник подій, «відбулася своєрідна проба м'язів. Опозиції показали, що вона зустрінеться з силою»²⁸. Керівники силових структур обговорювали з М. Горбачовим можливість проведення під будь-яким приводом арештів серед шахтарських лідерів, наприклад, за розповсюдження наркотиків.

Суспільство було збентежене. Генеральні директори ВО, теркоми ПРВП Луганської області у зверненні до М. Горбачова та В. Павлова попередили, що ситуація у будь-який момент може вийти з-під контролю, що «уряду досить сподіватися на розсудливість шахтарів, і настав час розглянути їхні справедливі вимоги»²⁹. Попередження владі надійшло від Центральної Ради ПРВП, яка повідомила, що у разі невиконання вимог щодо підвищення зарплати, ПРВП оголосить страйк і очолить його. Донецька обласна Рада народних депутатів зажадала від ВР СРСР прискорити роботу щодо укладення нового союзного договору і відповідно до нього провести всенародні альтернативні вибори Президента СРСР. Керівництво АФП—КПП закликала демократичні держави припинити продаж вугілля СРСР.

У день розгону шахтарського пікету у Москві (26 березня) ВР СРСР прийняла постанову «Про припинення страйків на підприємствах вугільної промисловості країни»³⁰. ВР СРСР намагалася стати «третьєсудею», спробувала піднятися над конфліктом і зайняти позицію, незалежну від Президента СРСР та КМ СРСР. ВР СРСР відповідно до Закону СРСР «Про порядок вирішення трудових суперечок (конфліктів)» зобов'язала шахтарів на два місяці припинити страйки, утриматися від їх проведення до кінця 1991 р., ширше використовувати у конфліктних ситуаціях комісії з примирення, трудовий арбітраж, колективні договори. ВР СРСР відмовилася від адміністративно-примусового варіанту вирішення конфлікту і відкинула пропозиції розібратися з страйкарями за допомогою КДБ та правоохоронних органів. Верховною Радою СРСР були відхилені пропозиції КМ СРСР ввести кримінальну відповідальність за участь у страйках у вигляді виправних робіт терміном до 2-х років або штрафу у розмірі 3 тис. крб., переривати страйкарям виробничий стаж, позбавляти їх доплат за вислугу років, додаткових відпусток, звільняти з підприємств без згоди профкому. ВР СРСР відкинула також пропозиції компенсувати завданий економіці збиток з фондів соціального страхування та фондів тих профспілок, які підтримали страйк. ВР СРСР зобов'язала КМ СРСР, РМ УРСР

негайно розпочати розгляд пакету економічних та соціальних вимог страйкомів і виробити узгоджені заходи щодо поліпшення умов праці та матеріального становища гірників. До 30 квітня уряд повинен був відзвітувати про виконану роботу.

Внаслідок адміністративного та психологічного тиску вийшли із страйку шахти ВО «Донбасантрацит» (Красний Луч), ВО «Краснодонвугілля», ВО «Добропіллявугілля», ВО «Свердловантрацит», «Комуніст» (ВО «Шахтарськвугілля»), «Павлоградська» (ВО «Павлоградвугілля»). Позиція страйкуючих колективів стала більш жорсткою. Вони заявили: якщо влада не почне розгляд вимог страйку, то залишають за собою право припинити всі роботи щодо життєзабезпечення шахт. Постанова ВР СРСР підштовхнула КМ СРСР до вирішення шахтарських вимог. На всі без виключення шахти надійшло запрошення делегувати до Москви представників гірників. КМ СРСР не заперечував, щоб до столиці прибули представники страйкуючих колективів, хоча попереджав, що не буде вести з ними перемовини щодо політичних питань. КМ СРСР пообіцяв створити декілька комісій за участі гірників, щоб врахувати їхні пропозиції. Делегати до Москви обиралися через процедуру альтернативного таємного голосування. Спілка трудівників Кузбасу запропонувала бойкотувати московську зустріч. Але ця ідея серед страйкарів УРСР підтримки не мала.

Починаючи діалог з шахтарями, М. Горбачову та В. Павлову необхідно було враховувати нові політичні реалії. На III позачерговому з'їзді РРФСР Б. Єльцин зробив черговий крок щодо об'єднання сил опозиції. Він поставив завдання сформувати широку демократичну коаліцію за участю робітничих рухів усіх республік. Рішенням з'їзду була створена Міжреспубліканська парламентська комісія, до якої увійшли представники національно-патріотичних сил одинадцяти республік. Міжрегіональна рада страйкових комітетів, у яку входили й українські шахтарі, довірила Міжреспубліканській комісії розробку механізму реалізації політичних вимог страйку і надала їй повноваження щодо виконання цих вимог. Міжреспубліканська комісія, Міжрегіональна рада страйкових комітетів і ВБ НПП ставали «тіньовим» міністерством ВП. 1 квітня 1991 р. представники страйкуючих колективів СРСР та НПП підтвердили свої політичні вимоги: відставка Президента СРСР, розпуск З'їзду Народних депутатів СРСР, створення коаліційного уряду народної довіри через «круглий стіл» політичних сил за участю шахтарів. Оцінюючи цю ситуацію, союзна влада приходила до висновку, що вона має справу із зусиллями, що координуються як ззовні, так і в середині країни, метою яких було руйнування державних структур, а також розділ СРСР, перетворення його на третьорозрядну державу.

Президентові СРСР необхідно було припинити страйк. Тому було прийняте рішення задовольнити економічні вимоги шахтарів, висунуті на

початку страйку. Для цього дотацію галузі на 1991 р. потрібно було збільшити на 35%. Влада йшла на це, не маючи ресурсів. Протягом першого кварталу бюджетний дефіцит СРСР склав 31,1 млрд. крб. Перспектива отримання зовнішніх позик була мізерна.

2 квітня у Москві зібралися 200 шахтарів і директорів підприємств, з яких четверта частина була посланцями з України. 30 осіб представляли страйкуючі шахти. Гірники привезли із собою вимоги колективів, що їх делегували, переважно економічні. Тільки делегація ВО «Укрзахідвугілля» мала виключно політичні вимоги. Обговорення шахтарських пропозицій відбувалося за участі М. Щадова і народних депутатів СРСР. Директори об'єднань і шахт були позбавлені можливості висловитися щодо змісту проблем, що багато у чому зумовило результат дискусії. Шахтарі не шукали шляхів виходу з кризи, можливостей раціонального використання бюджетних коштів, збереження своєї участі в управлінні виробництвом, не наполягали на вдосконаленні трудового законодавства. Гірники навіть не підняли питання про необхідність відмови від підрядно-преміальної форми оплати праці, яка була головною причиною смертельного травматизму. Дискусія зосередилася на обговоренні можливостей і величин зростання грошових прибутків гірників, поліпшення продовольчого забезпечення, постачань, збільшення лімітів на будівництво об'єктів соціально-культурного призначення. Завдяки представникам страйкуючих підприємств до 10 основних питань, що мали бути обговорені за участі В. Павлова, було включено питання про ГТТУ.

«Заява», яку від імені Міжрегіональної ради страйкових і робітничих комітетів оголосив голова страйкому ВО «Красноармійськвугілля» О. Мріль, включала дві тези: політичні та економічні вимоги повинні розглядатися у єдиному пакеті; питання щодо усунення М. Горбачова від влади потрібно вирішити на цьому зібранні шахтарів. Висунуті пропозиції більшістю присутніх були відхилені. Під час зустрічі з В. Павловим були підписані постанови та розпорядження, серед яких головними були такі:

«Про заходи щодо підвищення заробітної плати працівникам вугільної (сланцевої) промисловості у 1991–1992 роках». Документ був прийнятий не зважаючи на опір В. Павлова, який погоджувався на підвищення зарплати тільки з 1992 р. після проведення реформи цін. Прийнятий компромісний варіант впровадив поетапне підвищення зарплати через зростаючу розрахункову ціну тонни вугілля. У порівнянні з відповідними періодами попереднього року зарплата повинна була зрости у квітні–червні на 25%, у липні–вересні на 50%, у жовтні–грудні на 75%, січні–березні 1992 р. на 100%. Доплата встановлювалася за кожну тонну за умови виконання планів³¹. Ця умова розчарувала гірників, що працювали на шахтах, де не виконувалися виробничі завдання, а таких була більшість. Частина шахт

мала необґрунтовано завищені обсяги держзамовлення. Навіть на шахтах, де держзамовлення на 1991 р. було зменшене, внаслідок розвалу системи матеріально-технічного забезпечення завдання часто були нездійсненними. Наприклад, з 15 шахт ВО «Стахановвугілля», яке в основному стабільно працювало (короткотривалі страйки відбулися на двох шахтах), тільки чотири колективи могли претендувати на збільшену зарплату. Не могли сподіватися на підвищення зарплати страйкуючі колективи, оскільки, як показав страйк 1989 р., його учасники могли взагалі не вийти на колишній рівень вуглевидобутку. Урядова постанова створювала серйозну проблему для РМ УРСР. Фонд споживання шахт дотувався в значній мірі з республіканського бюджету, і до кінця року українському уряду необхідно було знайти додатково 2068,8 млн. крб.³²;

«Про доповнення списку робіт і професій, що дають право на пенсію, незалежно від віку при зайнятості на них не менше 25 років». Це рішення також було ухвалене у результаті жорсткої полеміки. Небажання КМ СРСР розширити список мало свої причини: внаслідок пільгового виходу на пенсію збільшився дефіцит підземних робітників (на початку 1991 р. шахтам УРСР бракувало 92 тис. осіб) і ще більш зростало навантаження на фонд соціального страхування, який і без того внаслідок відсутності надходжень з проблемних республік був на межі дефолту. До позитивного вирішення цієї вимоги гірників КМ СРСР підштовхував український уряд. КМ СРСР було повідомлено, що у разі його відмови розширити список професій вимога українських шахтарів все одно буде виконаною після ухвали Закону УРСР «Про пенсійне забезпечення громадян». Завдяки прийнятій у Москві постанові робітники 15 підземних спеціальностей (машиністи підземних установок, підземного електровоза, підземні електро-слюсарі, начальники підготовчих ділянок, їх заступники та помічники тощо) отримали право пільгового виходу на пенсію. Поза списком залишилися тільки гірники маркшейдерських відділів³³;

«Про дозвіл підприємствам вугільної промисловості реалізації частини вугілля по договірним цінам». Цим розпорядженням підприємства ВП отримали право реалізовувати на внутрішньому і зовнішньому ринку до 7% здобутого енергетичного вугілля й до 5% вугілля, що коксується. Розпорядження усувало бюрократичні перепони, пов'язані з отриманням ліцензій і численними узгодженнями щодо здійснення експортних операцій³⁴. Чиновники МВП СРСР наполягали на тому, щоб дозвіл надавався за умови виконання шахтами держзамовлення, що викликало незадоволення шахтарів. З шахтарями погодився В. Павлов. У підписанні розпорядження більше був зацікавлений союзний уряд, ніж українські шахтарі. Поступливість В. Павлова пояснюється тим, що напередодні 27 березня КМ СРСР остаточно сформулював свою економічну політику: «відвантаження про-

дукції на експорт є одним з головних завдань стабілізації економіки і повинно здійснюватися у першочерговому порядку незалежно від рівня виконання планів виробництва й постачань іншим споживачам»³⁵. Уряд припускав, що розширення зовнішньої торгівлі вугіллям дозволило б частково зняти проблему продовольчого забезпечення шахтарів. МВП СРСР наполягало на тому, щоб 50% отриманих коштів використовувалися на закупівлю продовольства. Для шахтарів більш актуальною була проблема полегшення податкового навантаження на торговельні операції, оскільки у кінцевому рахунку в розпорядженні колективів залишалося 6% від отриманих сум. Це питання залишалося відкритим.

2 квітня КМ СРСР своїм розпорядженням припинив діяльність державно-громадської комісії з контролю за виконанням постанови РМ СРСР № 608. КМ СРСР назвав підстави ухвалення цього рішення: виконання значної частини постанови № 608, пропозиції, що поступили від ЦР ПРВП, МВП СРСР, Державного комітету з праці та соціальної політики СРСР, підтримані Загальною конфедерацією праці (колишній ВЦРПС) та РМ УРСР. Дійсна причина вчинку КМ СРСР лежала на поверхні: багато членів державно-громадської комісії були організаторами страйку. Члени комісії повинні були повернутися на робочі місця.

Прийняті документи не були одностайно сприйняті делегатами. З 68 шахтарів, що брали участь у їх підготовці, 14 відмовилися підписувати документи. З метою продовження пошуку компромісу була створена комісія з 70 шахтарів, яка повинна була продовжити роботу в Москві. До її складу від страйкарів був включений О. Мріль. У зустрічі взяв участь М. Горбачов. Шахтарські делегати побачили втомлену й виснажену людину. Президент СРСР почув традиційні звинувачення стосовно своєї діяльності, вимогу відставки з посади. Представник Червонограда запропонував М. Горбачову дати розпорядження про звільнення з в'язниці у Києві одного з лідерів українського національно-демократичного руху С. Хмари. Лідери страйкуючих колективів вручили М. Горбачову політичні вимоги страйку.

Результат зустрічі полягав у тому, що економічні вимоги страйкарів в основному були виконані. Починалось суттєве підвищення зарплати, всім підземним робітникам було надане право пільгового виходу на пенсію. Уряд погодився підписати ГТТУ, яка передбачала індексацію заробітної плати. Лідери страйкуючих колективів вимагали від влади гарантій не переслідування страйкарів, відозви усіх позовів до судів (у Донецькому обласному суді знаходилися 6 позовів від адміністрації ВО «Красноармійськвугілля», у Луганському обласному суді — 3 позови від ВО «Первомайськвугілля»), а також скасування прийнятого 21 березня судовою колегією з цивільних справ Дніпропетровського обласного суду рішення про незаконність страйку шахтарів ВО «Павлоградвугілля». В. Павлов запевнив, що переслідувань

та штрафів не буде. Але уряд був не в змозі розв'язати болюче питання матеріального забезпечення вуглевидобутку, перш за все, лісом. Його постачальники — лісозаготівельні організації, що знаходилися в Комі АРСР, в Архангельській, Вологодській, Кіровській, Пермській областях, в областях Західного Сибіру (Тюменська, Свердловська) й південного сходу РРФСР (Красноярська, Томська, Читинська), союзному уряду фактично були непідвласні.

Рішення, які позитивно були сприйняті в передових нестрайкуючих колективах, не могли задовольнити гірників страйкуючих шахт, оскільки у документах не були визначені умови виходу з страйку. Невиконаними залишалися вимоги шахтарів компенсувати заробітну плату за дні страйку, провести корегування планів за березень, всіх виробничих показників на 1991 р., компенсувати за рахунок держбюджету збитки страйкуючим підприємствам. Лідери шахтарів вирішили продовжити боротьбу до того часу, поки уряд не сяде з ними за стіл перемовин. Члени страйкомів Донецька, Первомайська, Красноармійська, Селідове, Павлограда, Червонограда та інших регіонів СРСР після закінчення зустрічі підписали документ, у якому заявили щодо відсутності перспектив вирішення економічних вимог шахтарів у рамках існуючої політичної системи, підтвердили рішучість добиватися виконання політичних вимог, передачі влади Раді Федерації суверенних держав, їх Верховним Радам і Урядам. На наш погляд, М. Горбачов і В. Павлов, що мали намір «кістлявою рукою голоду» збити страйкове напруження й проводили політику блокування страйкового руху та поставили «поза закону» членів державно-громадської комісії — організаторів страйку, зробили політичну помилку. Існувала інша парадигма: лідери країни мали зустрітися з делегатами страйкуючих шахт, ввести їх у курс складніших державних проблем і спробувати знайти з ними компроміс, задовольнивши останні з невиконаних економічних вимог. Ціна питання була надзвичайно висока: збереження перспективи еволюційного розвитку суспільства, того позитивного досвіду, що був накопичений народами Радянського Союзу протягом 70-річного періоду «соціалістичного і комуністичного будівництва», збереження в державній власності рентабельних підприємств, банківської системи, прибуток яких міг би перерозподілятися щодо підтримки вугільної галузі, що реформувалася. Ціна питання вимагала того, щоб у квітні 1991 р. були профінансовані витратні статті бюджету МВП СРСР з метою припинення страйку. Цього зроблено не було.

3 квітня розпочався новий підйом страйкової боротьби. Він став реакцією трудящих на реформу цін. Ціни на товари виросли на 200%, без горілки і лікєро-горілчанних виробів — на 250%. Ціни на окремі види продовольчих товарів, на одяг та взуття зросли у 2–4 рази, на лікарські препарати — у 16 разів. Вартість послуг пасажирського транспорту збільшилася на 52%.

Ціни на авто — та електротранспорті послуги збільшилися в 3 рази³⁶. Відбулися стихійні страйки на шахтах ім. С. Кірова й «Голубівська» ВО «Стахановвугілля», ім. К. Румянцева, ім. М. Ізотова та ім. В. Леніна ВО «Артемвугілля». У страйк включалися все нові колективи у ВО «Донецьквугілля», «Добропіллявугілля», «Макіїввугілля», «Селідоввугілля». Президентів СРСР колектив працюючої шахти ім. О. Засядька ВО «Донецьквугілля» телеграфував: «Ми обурені так званою реформою цін. Вважаємо, що ніяка це не реформа. Наявне безсоромне і до того ж узаконене пограбування людей. Ми виголошуємо свій протест проти антинародної антидемократичної діяльності керівної групи»³⁷. Небажання влади сісти за стіл перемовин призвело до ще більшої політизації страйку. На шахтарських мітингах з'явилося гасло «Припинити відрахування коштів з України до союзного бюджету!».

9 квітня ВР СРСР розглядала у закритому режимі стан справ у народному господарстві у зв'язку зі страйками, що посилювалися. М. Горбачов попередив ВР СРСР про те, що країна наближається до свого краху і наполягав на необхідності встановити мораторій на всі страйки, мітинги та демонстрації. Він запропонував комплекс заходів з метою порятунку економіки, включаючи продаж невеликих державних підприємств. ВР СРСР у першому читанні схвалила поправки до законів, які унеможлилювали проведення страйків. Шахтарі заявили, що не підкорятимуться цієї забороні, оскільки вона суперечить Конституції СРСР. Готові були приєднатися до шахтарів металурги. Застрайкували робітники горлівського ртутного комбінату. Попереджувальний страйк провели робітники залізничного цеху Донецького металургійного заводу. 23–27 квітня страйк проходив в одному з цехів макіївського труболиварного заводу. Страйками були створені в усіх цехах макіївського металургійного комбінату. Парткоми дніпропетровських металургійних заводів ім. Г. Петровського й ім. В. Леніна звернулися з відкритим листом до М. Горбачова, у якому підтримали політичні вимоги гірників. 15 квітня застрайкував донецький бавовняно-паперовий комбінат. Національно-патріотичні сили України планували проведення 16 квітня попереджувального всеукраїнського політичного страйку і його відновлення 1 травня. Аналогічний процес відбувався у РРФСР. 16 квітня Рада робітничих комітетів Кузбасу закликала всіх громадян Росії 1 травня взяти участь у політичному страйку. Того ж дня В. Павлов оголосив страйк акцією американських спецслужб, метою якого ніби то є зміна державного ладу в СРСР. Президент СРСР і Голова КМ СРСР доручили Міністру ВП негайно виконати майже всі економічні вимоги страйкомів окрім двох: влада не мала наміру оплачувати дні страйку та відновлювати за бюджетні кошти виробничий процес. Завершення 18 квітня переговорів між лідерами страйкуючих колективів УРСР та ВР УРСР (був підписаний взаємоузгоджений протокол

парламентською комісією ВР УРСР, РМ УРСР та представниками Ради страйкуючих колективів) створювало передумови затухання конфлікту. Однак, рішення про припинення страйку мало було прийнятим Міжрегіональною радою страйкових комітетів та ВБ НППГ у Москві.

23 квітня відбулася зустріч М. Горбачова з лідерами дев'яти республік. УРСР презентував В. Фокін. Необхідність зустрічі була обумовлена тим, що 25 квітня мав відбутися Пленум ЦК КПРС, де перші секретарі ЦК КП Білорусії, ЦК КП Литви, Московського міськкому КПРС — усього 45 перших секретарів мали намір висунути ультиматум М. Горбачову — або він вводить у державі режим надзвичайного стану, або складає з себе повноваження Генерального секретаря ЦК КПРС, що могло спричинити усунення М. Горбачова з посади Президента СРСР. У цій критичній ситуації, коли шахтарські страйки могли стати приводом для антидемократичного перевороту, був досягнутий компроміс: Б. Єльцин, В. Фокін та інші учасники зустрічі погодились підписати «Заяву», у якій засуджувалися страйки, встановлювався мораторій на їх проведення. Керівники республік погодились з вимогою М. Горбачова щодо встановлення на підприємствах ВП особливого режиму. Зі своєї сторони М. Горбачов зобов'язався у новому Союзному договорі суттєво розширити права республік, які повинні були скласти економічну федерацію. Він також погодився на те, що у республіках будуть проведені президентські вибори. М. Горбачов узяв на себе зобов'язання частково виконати вимоги, що звучали на шахтарських мітингах. Він наголосив, що після ухвали нової Конституції будуть розпущені З'їзд народних депутатів, ВР СРСР, будуть проведені прямі президентські вибори та вибори ВР СРСР. Але 25 квітня на Пленумі ЦК КПРС, «виходячи з вищих інтересів країни, народу, партії»³⁸ була знята з розгляду висунута М. Горбачовим пропозиція про його відставку з посади Генерального секретаря ЦК КПРС.

Домовленості М. Горбачова і Б. Єльцина сприяли згортанню страйку. 25 квітня вирішив відновити вуглевидобуток страйком шахти ім. В. Менжинського ВО «Первомайськвугілля». 26 квітня на шахтах ВО «Красноармійськвугілля» почалися ремонтні роботи й видобуток вугілля. 3 травня майже всі шахти України, що страйкували, відновили виробничий процес. Економічні поступки з боку влади, психологічна втома шахтарських колективів зумовили деяку стабілізацію у галузі. Партійним функціонерам здавалося, що «стихають словесні баталії. Країна все більше починає розмовляти мовою реалізму»³⁹. Б. Єльцин передав психологічний стан людей після страйку словами: «Суспільство підійшло до червня 1991 р. з відчуттям фіналу радянської історії»⁴⁰.

В історичній літературі затверджується погляд, згідно якого весняний «страйк був спровокований союзним урядом з метою «випускання пари»

невдоволення економічною політикою та нанесення превентивного удару по демократичних силах України»⁴¹. Здійснене нами дослідження дозволяє говорити про часткову обґрунтованість тези. Дійсно, Центр залишив прогалини у законодавстві, які дозволяли проведення як галузевого, так і політичного страйків. Ухиляючись від діалогу зі страйкувальниками, ігноруючи вимогу страйкуючих колективів підвищити зарплату, компенсувати завданий шахтами збиток і матеріальні втрати гірників, Президент СРСР, КМ СРСР підштовхували гірників до розширення географії страйку, до проведення агітаційної роботи на працюючих шахтах з метою залучення до нього нових колективів. Збільшувалася кількість шахтарів, що підтримували політичні вимоги страйку. Тим самим, своїми діями М. Горбачов і В. Павлов об'єктивно сприяли розширенню соціальної бази опозиційних рухів, зміцненню їх позиції та авторитету в суспільстві. Але, на нашу думку, Центр не переслідував мету нанесення превентивного удару по демократичних силах України, як і не мав наміру підвищувати авторитет Б. Єльцина та Народного Руху України. Мотиви поведінки Президента СРСР та КМ СРСР слід шукати у економічній сфері. Катастрофічний стан фінансової системи, мізерні сплати до союзного бюджету позбавляли владу можливості задовольнити економічні вимоги страйкувальників. Антигорбачовські висловлювання та ультиматуми шахтарів, їх підтримка Б. Єльцина створювали психологічні перешкоди для М. Горбачова щодо діалогу з шахтарями.

1991 р. займає особливе місце у взаємостосунках між шахтарськими колективами, з одного боку, і Президентом СРСР, ВР СРСР, КМ СРСР, з іншого. Ці взаємини кардинально відрізнялися від тих, які були у другій половині 1989 р., коли громадсько-політичні організації гірників, їх лідери були союзниками «прорабів перебудови». У квітні 1991 р. шахтарі, що страйкували, боролися за усунення від влади М. Горбачова, за демонтаж основних інститутів союзної держави, за перехід реальної влади до ВР УРСР та РМ УРСР. Якщо взяти до уваги ступінь конфліктності у стосунках між шахтарями та центральною владою, то можна виділити наступні епізоди:

1) Січень — лютий: у шахтарських колективах визрівали ідея та вимоги страйку, а Центр при цьому здійснював заходи з метою його попередження. У цей час завершилося формування класичної згідно з марксистсько-ленінською методологією революційної ситуації. Низи в особі гірників не хотіли жити по-старому, а верхи не могли керувати по-новому. 2) Березень: початок страйку, який відбувався переважно з метою виконання владою економічних вимог страйкарів. Центр під тиском громадської думки поступово схилявся до компромісного вирішення конфлікту. 3) Перша половина квітня: страйк досяг свого апогею. Московська нарада 2–4 квітня продемонструвала межу готовності Центру прийняти умови страйкуваль-

ників. Підвищення цін спровокувало поглиблення кризи у стосунках між владою та гірниками. Політичні вимоги висували або підтримували усі страйкуючі колективи. 4) Друга половина квітня — початок травня: пригасання страйку. Центр «пішов у тінь» і доручив завершення переговорного процесу ВР УРСР. «Заява 9+1» багато у чому стала реальним результатом політичної боротьби шахтарів.

Боротьба частини шахтарських колективів із центральною владою стала їх спробою реалізувати своє право на реальну участь у державному управлінні, заявити про себе як про повноправного учасника політичного процесу. Колективи, що страйкували, завдяки наявності у них «політичного ядра» були соціальною групою, яка усвідомлювала єдність своїх професійних, економічних, соціальних і політичних інтересів. У боротьбі з центром йшов процес самоідентифікації, усвідомлення гірниками себе як специфічного загону робітничого класу, своєї ролі у житті суспільства. На новий рівень підіймалася їх політична культура. Аналізовані нами події стали можливі не лише завдяки активності шахтарських лідерів і політичної опозиції, але і завдяки особливостям радянської політичної системи і специфіці соціалістичної демократії, що досягла свого апогею у період горбачовської перебудови. Саме завдяки цим обставинам стали можливими нелегітимні страйки, пряма участь гірників у вирішенні державних проблем (нарада в Москві 2–4 квітня), висунення шахтарськими лідерами політичних вимог, що суперечили Конституції держави. Методи боротьби з незаконними страйками на державних підприємствах, які широко застосовуються у демократичних державах (масові звільнення страйкуючих, штрафи, вжиті до їх організаторів, використання штрейкбрехерів, закриття шахт з високою страйковою активністю) носії вищої державної влади СРСР через своє «нове політичне мислення» використовувати не могли. Відзначаючи заслуги гірників, їх внесок у досягнення державної незалежності, бажано не допустити чергової революційної ситуації, у якій би шахтарі вели боротьбу під політичними гаслами.

В статье анализируются взаимоотношения между шахтерскими коллективами и высшими органами власти СССР накануне и во время весенней забастовки 1991 г. Автор прослеживает нарастание конфликта, выясняет меры, предпринятые Москвой для выхода из него, причины появления в шахтерской среде требований отставки Президента СССР и роспуска ВС СССР.

Ключевые слова: производственное объединение, Региональный союз стачечных комитетов Донбасса, Союз трудящихся Кузбасса, Независимый профсоюз горняков, политические требования.

The article deals with the analysis of relations between miner's groups and USSR higher organs of government on the eve, during and after spring strike in 1991. The author retraces a conflict growth, finds out Moscow measures as for its overcoming, reasons of President resignation demands arising in miners' environment of USSR and USSR Verhovna Rada dissolution.

Key words: *industrial union, Donbas regional strike committees, Kuzbass working-people union, Independent miners' trade union, political demands.*

¹ Русначенко А.М. Робітничий рух в українській революції 1989–1991 рр./ А.М. Русначенко // Другий міжнародний конгрес українців. Львів. 22–28 серпня 1993 р. — Львів: Атлас, 1994. — Ч. II. — С. 149.

² Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття / Під ред. З.Г. Лихолобової. — Донецьк: ДонНУ, 2001. — 339 с.

³ Русначенко А. Пробудження: робітничий рух на Україні в 1989–1993 роках / Анатолій Русначенко — К.: КМ Академія, 1995. — 230 с.

⁴ Сарбей В. Традиції шахтарського Донбасу в історичному процесі демократизації / В. Сарбей // УІЖ — 1992. — № 6. — С. 40–46.

⁵ Адамович С. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / Сергій Адамович. — Івано-Франківськ: Міто НВ. — 2009. — 882 с.

⁶ На власть надейся, но... // Луганская правда. — 1991. — 5 січня.

⁷ Ильюшенко В. Сами должны подумать // За уголь (газета трудового колектива шахти ім. Челюскінцев ПО «Донецкуголь» — 1991. — 16 априля.

⁸ Ельцин Б. Записки президента / Борис Ельцин. — М.: Огонек, 1994. — С. 32.

⁹ Пакет требований колектива шахти «Южнодонбасская № 3» к МУП СССР // Стахановец (орган трудового колектива шахти «Южнодонбасская № 3» ПО «Донецкуголь») — 1991. — 10 января.

¹⁰ Скочинцы выдвигают требования // Донецкая заря (орган трудового колектива шахти ім. А. Скочинського ПО «Донецкуголь») — 1991. — 15 января.

¹¹ Фокин В.П. Верю в чувство гражданского долга. Выступление по Украинскому телевидению Председателя Совета Министров УССР 27 февраля 1991 г. // Социалистический Донбасс. — 1991. — 3 марта.

¹² Засідання Верховної Ради УРСР 22 березня 1991 р. // http://www.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL13/220391_28.htm

¹³ Российский государственный архив новейшей истории. — Ф. 89. Коллекция. — Оп. 28. — Д. 32. — Л. 86.

¹⁴ Цит. по кн.: Ледин И., Агапов В., Белобрагин Н. Рожденный июльскими грозами: к 20-летию Независимого профсоюза горняков. — Павлоград, Донецк: Донеччина, 2010. — С. 221.

¹⁵ Романенко Е. Донбасс: Стачка продолжается // Моск. новости. — 1991. — 10 марта.

¹⁶ Workers of the Donbass speak: survival and identity in the new Ukraine, 1989–1992 / Lewis H. Siegelbaum, Daniel J. Walkowitz / State University of New York Press, Albany. — New York, 1995 // http://books.google.ru/books?id=zsDExU_Oji0C&pg=PA89&lpg=PA89&dq=miners+strike+1991+in+Donbass+foreign+workers&source

¹⁷ Телеграма М.С. Горбачева делегатам Второго съезда шахтеров СССР // Социалистический Донбасс. — 1990. — 23 октября.

¹⁸ Диалог с шахтерами // Социалистический Донбасс. — 1991. — 4 апреля.

¹⁹ Кравчук Л. Маємо те, що маємо: спогади і роздуми / Леонід Кравчук — К.: Століття, 2002. — С. 72 .

²⁰ Державний архів Донецької області (далі — ДАДО). — Ф. 326. — Оп. 136. — Од. зб. 115. — Арк. 52.

²¹ Додонов А. Политическое поведение рабочих в 1961–1991 гг. / Александр Додонов — Запорожье: РИП «Видавец», 1998. — С. 59.

²² Черняев А.С. 1991 год: Дневник помощника президента СССР. 1997. // <http://resinos.ru/lib/policy/a/5550.25.html>. [23.02.2010]

²³ Державний архів Луганської області (далі — ДАЛО). — Ф. 179. — Оп. 81. — Од. зб. 36. — Арк. 3.

²⁴ Страйк: День за днем // Гвардієць праці (орган партійної, профспілкової організації і дирекції шахти ім. В. Менжинського ВО «Первомайськвугілля»). — 1991. — 12 квітня.

²⁵ ДАДО. — Ф. 2794. — Оп. 2. — Од. зб. 6478. — Арк. 86.

²⁶ Ткаченко М., Трахановський Л. Страйк: День за днем // Гвардієць праці — 1991. — 29 березня.

²⁷ Постановление ВС СССР от 21 марта 1991 г. N 2042-1 «О забастовках шахтеров» // <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssrf0367.htm>

²⁸ Крючков В. Личное дело. Три дня и вся жизнь / Владимир Крючков. — М.: Олимп. — 2001. — С. 345.

²⁹ Обращение к Президенту М.С. Горбачеву и Председателю Кабинета Министров СССР В. Павлову // Товарищ (орган ПО «Антрацит» и теркома профсоюза работников угольной промышленности). — 1991. — 23 березня.

³⁰ Постановление ВС СССР: О приостановлении забастовок на предприятиях угольной промышленности страны // Социалистический Донбасс. — 1991. — 29 марта.

³¹ КМ СССР. Постановление от 3 апреля 1991 г.: О мерах по повышению заработной платы работников угольной (сланцевой) промышленности в 1991–1992 годах // Социалистический Донбасс. — 1991. — 6 апреля.

³² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України — Ф.Р-2. — Оп. 15. — Од. зб. 1858. — Арк. 162–163.

³³ КМ СССР. Постановление от 3 апреля 1991 г.: О дополнении списка работ и профессий, дающих право на пенсию, независимо от возраста при занятости на этих не менее 25 лет. // Социалистический Донбасс. — 1991. — 6 апреля.

³⁴ КМ СССР. Постановление от 3 апреля 1991 г. О разрешении предприятиям угольной промышленности реализации части углей по договорным ценам // Там само.

³⁵ ДАДО. — Ф. 2794. — Оп. 2. — Од. зб. 6463. — Арк. 91.

³⁶ Цены берут за горло // Политика и время. — 1991. — № 13. — С. 47.

³⁷ Звернення // За передову шахту (газета трудового колективу шахти ім. О.Ф. Засядька ВО «Донецьквугілля»). — 1991. — 3 квітня.

³⁸ Информационное сообщение об объединенном Пленуме ЦК КПСС и ЦКК КПСС // Правда Украины. — 1991. — 27 апреля.

³⁹ ДАЛО. — Ф. 179. — Оп. 81. — Од. зб. 3. — Арк. 50.

⁴⁰ Ельцин Б. Записки президента — С. 52.

⁴¹ Бойко О. Історія України: навчальний посібник. 3-тє видання. Доповнене / Олександр Бойко. — К.: Академвидав, 2008. — С. 570.

Шарпатовий Віктор, Хитрич Анна (Київ)

УДК 94(477)7"1874/1930" "П.Холодний"

ВИСТАВКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА ІВАНОВИЧА ХОЛОДНОГО (1874–1930 рр.)

В статті аналізується виставкова діяльність відомого художника, педагога, громадсько-культурного діяча першої третини ХХ ст. Петра Івановича Холодного.

Ключові слова: *Петро Іванович Холодний, художник, художня виставка.*

Петро Іванович Холодний — видатний науковець, талановитий художник, державний, громадський та освітній діяч, педагог, вчений — народився 18 грудня 1876 року в Переяславі (нині м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.). Предки Петра Івановича по материнській лінії походили від роду Забіяків, що були вправними художниками-іконописцями. В родині Холодних шанували українську мову, народні традиції і культуру і це мало великий вплив на становлення самобутньої художньої творчості і на життєву позицію Петра Івановича Холодного загалом.

Ще з дитячих років улюбленою справою і величезним зацікавленням хлопця стало малювання. Навчаючись у Київській гімназії, Петро Холодний почав відвідувати вечірні заняття в художній школі під керівництвом відомого на той час художника Миколи Мурашка¹. Згодом навчання талановитого хлопця у не менш талановитого педагога дало свої результати.

Захоплення малюванням невдовзі перетворилось на провідну справу всього життя, з якою він не розлучався навіть у найважчі політичні часи. За словами І.П. Крип'якевича, «на вечірні курси рисункової школи... ходив Холодний ось так собі, ніколи не може не припустити, що саме в історії українського малярства судилося йому така поважна роля»². Уроки малювання дали художнику-початківцю багато корисного. Пізніше він зазначав, що «в школі цій була гарна мистецька атмосфера і всі учні..., з якими мені потім доводилося стрічатись, згадують її з великою любов'ю»³.

У 1898 р. П.І. Холодний закінчив природничий відділ фізико-математичного факультету університету св. Володимира і став працювати викладачем у приватних київських гімназіях. Згодом працював асистентом, викладачем, професором на кафедрі Київського політехнічного інституту. У 1908–1917 рр. був директором комерційної школи першого Товариства вчителів Києва. Він був членом-засновником Київського товариства «Просвіта», входив до природничо-технічної секції Українського наукового товариства, був одним із редакторів її збірника. Не цурався й громадсько-

політичної діяльності — входив до складу Товариства українських поступовців.

Цікавлячись наукою і політикою, працюючи в галузі педагогіки, П. Холодний ніколи не забував про головне захоплення — малювання, яким спочатку «займався для власного задоволення, не маючи наміру брати участь у виставках чи вернісажах»⁴. Український етнограф, музеєзнавець, громадсько-культурний діяч, доктор філологічних наук І. Свенціцький пише так: «З першими своїми творами виступив Холодний у добу гостро поставленого питання про самобутність української культури. Після першої революції 1905 р. найсвідоміші представники України згуртувалися для відродження та пробудження усіх шарів українського народу якнайбільше живих, діяльних, метких і витривалих культурних робітників. Проти цього природного змагання і проти тих, хто що на заклик пішли та що станули у ряді культурних національних робітників, виступив був не тільки уряд Столипіна, але й непримиренна і завзята горстка істинно руських представників т.н. чорної сотні... На українців ремствували й доносили за всю їх культурну роботу в літературі й науці, та навіть у мистецтві... очевидно, що митці України мусіли надумати за об'єднаний вияв свого існування і своєї праці. Діється все те на виставках київського міського музею... тематика мистецьких творів Розвадовського, Бурачека, Жука, Красицького, Кричевського, Масляникова, Северина, Васильківського — була наскрізь своєрідна українська... Зовсім природно, що Холодний — з самого початку свідомий український громадянин — взявся за українську тематику. Але вже скоро зовсім інакше як інші»⁵.

Мистецтвознавці, сучасники П. Холодного вказують на те, що своє перше полотно під назвою «Дівчина» митець створив 22 жовтня 1907 р.⁶ Вже 1908 роком датуються написані ним картини «Княжий похід», «Похід Ігоря», «Похід Ігоря на Царгород», «Чернець», «Катерина»⁷.

1910 р., як стверджують ряд дослідників, приятель П. Холодного Іван Генюк продемонстрував на одній з київських виставок, що тоді періодично проводилися, два його художні полотна — «Літо» і «Портрет шліссельбурзця С.А. Іванова». Критики позитивно оцінили роботи молодого художника і, як результат цього, — «до гурту активних діячів українського мистецтва П. Мартиновича, С. Васильківського, В. Кричевського, О. Сластьона, І. Макушенка приєднався ще один талановитий сподвижник»⁸. Цей дебют і став вдалим початком виставкової та мистецької діяльності Петра Івановича Холодного.

Про ці ж події М. Голубець — видатний історик, мистецтвознавець, поет, прозаїк та публіцист — пише так: «“Артист, що офіційно” працював в ділянці хімії та математики і як педагог з тої ділянки зайняв визначне становище в шкільництві, малював нишком і “для себе”, готовлячись до публічного виступу щойно в момент, коли б почув себе “готовим” і “цілим”».

Але ж поспіх його приятелів поставили проти його волі й замірів на очах публіки й «за присяжною» критики, а що остання віднеслася до “дебютанта з помітним зацікавленням, та не оставало нічого іншого, як витягти консеквенції з припадку. До того — ж поширені знайомства в колах київських артистів й заінтересування мистцем громадянства були теж чогось варті. Мрія про гідну маніфестацію окремішності українського мистецтва, в першу чергу від російського, одушевляла в ті часи не тільки одного Холодного, і коли прийшлося її реалізувати, знайшлися для цього і людей умови”⁹. У тому ж 1910 році, під враженням від старовинних українських ікон, зокрема в збірці Українського музею у Львові, Петро Холодний захопився старовинним українським мистецтвом і з часом став знавцем української ікони і старовинних живописних технік. В результаті Петро Холодний став писати не лише художні полотна, а й зайнявся реставрацією ікон. В окремих художніх роботах він використовував тамперову техніку.

Дослідник українського мистецтва Михайло Драган також відзначив мистецьку діяльність Холодного, стверджуючи, що «мистецькі праці Петра Холодного постали відразу на високім рівні. З природи обдарована індивідуальність скоро заволоділа всіма засобами мистецького самовияву. І не лише заволоділа, а й пішла твердою ногою у парі з першими борцями за самостійну українську мистецьку культуру»¹⁰.

У 1911 р. Петро Іванович став учасником чергової художньої виставки, що проходила протягом цілого місяця, з 10 грудня 1911 р. до 10 січня 1912 р. в приміщенні Київського міського музею. Каталог заходу зафіксував 18 творів П. Холодного (№ 3222-339)¹¹, що свідчить про його поступове творче зростання як митця.

Оцінюючи дані події, П.І. Холодний писав в одному з своїх листів наступне: «Було й так, що дехто лякався за українське мистецтво, бо ми щось дуже не подбали на передвижників і художників “Міра Искусств”, але ж ми на те не вважали і не ображувалися. Ми не бачили, які ми є, але бачили, що ми відмінні від Москалів, та що дальші наші шляхи підуть нарізно, і це нас підбадьорювало. Не зіпсувало нашого настрою і те, що Московський цензор велів зняти картину Михайла Каленика (графа М. Тишкевича) “Сон”... хоч картина всім нам подобалася. Це тільки підкреслювало нашу відмінність і ставило другу точку над “і”»¹². Такі слова художника свідчать про його стійкі патріотичні переконання і прагнення утвердити українське мистецтво як самобутне та цілісне, чому і сприяли його художні роботи на українську тематику.

Критика поставилася до творів П. Холодного з прихильною оцінкою, справедливо відзначаючи талант і власний творчий стиль молодого і перспективного художника. Петро Холодний був віднесений до провідних українських митців.

1911 р. П. Холодний разом із В. Кричевським, Ф. Красицьким, М. Біляшівським, О. Олесем виступив ініціатором створення «Організації пластиків» й, за твердженням Р. Лісовського, «...чого вислідом була перша українська виставка в Києві. — Там то збірає Холодний рідні мистецькі сили, що під маркою російщини були розпорошені по всіх закутках велетенської Росії. Ця виставка була начебто першою контролею творчости українського мистецтва — ще більше — всеукраїнського, бо долучилась ще й участь галицьких майстрів»¹³. Це свідчить про те, що Петро Холодний переймався не лише створенням нових художніх робіт і пошуком вдалих візуальних образів, а й такою глобальною проблемою як становлення українського живопису і мистецтва в цілому.

Український історик, мистецтвознавець, політичний діяч та редактор численних українських часописів Дмитро Антонович у матеріалі «Українська артистична виставка у Києві», поміщеному на сторінках «Літературного наукового вісника» (1912 р.) відзначав, що виставку можна назвати загальноукраїнською, оскільки на ній експонувалися твори П. Мартиновича, С. Васильківського, Т. Шевченка, М. Микешина, Ф. Красицького, П. Холодного, В. Кричевського, І. Труша, М. Жука, О. Кульчицької, М. Орлова та ін.

Особливою оригінальністю мистецьких підходів П. Холодного характеризується одна з найвідоміших його композицій «Івасик і відьма», представлена ним у циклі робіт на вищезазначеній виставці (її репродукція була поміщена на сторінках «Рідного краю»)¹⁴.

Пізніше, зокрема в 1913 р., Д.В. Антонович, оцінюючи майстерність митця, знову писав із захопленням про його художній таланти: «Художник має дар торкати інтимні струни людського серця; може з незвичайною щирістю і безпосередністю віддавати сценки глухого передмістя; Холодний з діточною свіжістю відчуває настрої казки — його «Івасик» прекрасна, коли не одинока справді художня ілюстрація української казки. Нарешті Холодний може підійнятися до трактування стихійних сил природи, його «Вітер» може найсильніше із усього досі ним виставленого»¹⁵.

Петро Холодний активно працював над живописними роботами навіть тоді, коли займався науковими та громадськими справами. Невдовзі митець створив нові полотна, здебільшого це ліричні пейзажі та композиції — «Колядку про дівчину і паву», «Похмурий день»¹⁶.

На черговій другій мистецькій виставці, що пройшла в м. Києві влітку 1913 р. Петро Холодний теж брав активну участь і представив 11 своїх полотен¹⁷. Але через заборону царською владою діяльності в м. Києві «Організації українських пластиків», твори учасників Другої мистецької виставки, в тому числі й Петра Холодного, в грудні 1913 р. перевезли до м. Полтави. М. Голубець висловив своє, досить прихильне, враження: «На

цій виставці показав Холодний цикл пейзажів і портретів та більшу композицію «Івасик і відьма»».

Багато в чому незрозумілою і непередбачуваною виявилась реакція мистецтвознавця Д. Антоновича на твори П. Холодного, що були представлені на Другій мистецькій виставці. Зазвичай вона вирізнялася прихильністю і схвальністю. «Дивним дивом Антонович, який мав стільки щирого захоплення для картин Холодного з попередньої виставки, тим разом поставився до артиста майже негативно. Закинувши йому «Брак художньої дисципліни», яка нібито руйнує вражіння» від його картин, усе виставлене Холодним на цій виставці вважав слабшим від попереднього, мовляв «сумно дивитись, коли художник з такими можливостями як Холодний, пускається на експерименти сумнівної вартости, як панно «Катерина», або навіть опускається до таких «барішенських вправ» як солоденько-лилові дзвоники»...¹⁸.

Втім позитивних відгуків на мистецьку творчість Холодного було більше, ніж негативних чи критичних. Упродовж 1913 р. навпаки прихильна характеристика мистецької діяльності П. Холодного знайшла відображення в працях М. Вороного («Виставка картин українських художників у Києві»), П. Ковжуна («Вражіння з виставки картин українських художників»), П. Чайки («Виставка картин українських художників»). У цих працях подається схвальна оцінка окремих робіт митця, зокрема його полотна «Катерина», що отримало таку оцінку від Антоновича. Прихильні оцінки зустрічаються у працях українських колег-живописців М. Козіка та І. Мозолевського, у згадках культурно-освітнього діяча та філософа О. Кульчицького, в українського живописця та мистецтвознавця М. Бурачека та інших фахівців і громадських активістів того часу. Зокрема хист Петра Холодного до малювання відзначав і поет М. Вороний, який писав: «Ще на попередній виставці звернув Холодний увагу на себе своїми талановитими композиціями... Тепер він показав, що талант його перебував еволюцію, удосконалився і зміцнів...»¹⁹.

Завдяки характеристиці І. Крип'якевича дізнаємось про особливість ще однієї картини П. Холодного — «Дівчина і пава (1915)», за його словами це «була перша тамперова картина Холодного», яка виникла «в результаті хімічного аналізу старих галицьких ікон, що найшлися в київському музеї»²⁰. За іншими відомостями, після початку Першої світової війни (1914 р.) Д. Щербаківський привіз із Галичини до київського художнього музею декілька ікон, виконаних темперою технікою. Ця техніка стала характерною особливістю роботи Холодного, що виявлялась у ефективному використанні кольору. Петро Холодний, вражений галицькими іконами, спробував використати темперу у власній мистецькій практиці. Так і виникла «Дівчина і пава», а за нею й інші художні полотна, написані Холодним темперою технікою.

Як стверджує дослідник мистецтва та сучасний науковець О. Настюк: «У першому десятилітті 20 ст. переважна більшість митців продовжувала працювати в традиційній реалістичній манері. Разом з тим визначилася група живописців, у творчості яких новітні тенденції і пов'язані з ними елементи нового живописного стилю виявилися найвиразніше, з великою художньою силою. До них належать, передусім, О. Мурашко, М. Жук, С. Прохоров, П. Холодний, М. Бойчук, М. Бурачек, А. Малевич, О. Богомазов»²¹. Перелік наведених прізвищ свідчить про авторитетність постаті Петра Холодного в мистецькому середовищі. Поступово, завдяки напруженій копіткій праці і природному таланту, Петро Холодний набув слави знаного митця маляр-імпресіоніста²².

Вже з 1916 року Петро Холодний почав використовувати стару іконописну техніку в релігійних і навіть світських композиціях, які він свідомо наділяв окремими власними стилістичними рисами візантійської традиції, трансформуючи їх в стилі сучасного йому модерного мистецтва. Таким чином, Петро Холодний, поруч з Михайлом Бойчуком та Олексою Новаківським, став одним із засновників в образотворчому мистецтві українського національного стилю, який отримав згодом назву «неовізантинізму» і сьогодні заслуговує на більш детальне вивчення.

Особистість Петра Холодного — не тільки видатного педагога і науковця, а й самобутнього художника — формувалася надалі під впливом ідей українського національного відродження кінця 19 — початку 20 ст. Поєднавши в собі ще з дитинства прагнення до самовизначення українського народу, а згодом — і до розвитку національної освіти й культури, високі ідеали, патріотизму й жертвності, добра й справедливості, Петро Холодний з початку революційних подій 1917 р. всебічно підтримав ідею державності на початку новітнього періоду історії України.

Талант П. Холодного був багатогранний. Р. Лісовський у своїй праці про Холодного писав: «Може й не думав ніколи Петро Холодний стати перед українською суспільністю в ролі артиста в широкому значінні, бо готував собі кар'єру ученого, був, можна сказати, всебічно освіченою людиною. Але все ж таки мистецтво було для нього чимось вищим»²³.

За Гетьманату, порівняно з добою Української Центральної Ради, Петро Холодний активізує як власну мистецьку діяльність, так і організаційні зусилля в плані розбудови загальнодержавного мистецького життя. Так, за свідченням І. Крип'якевича: «Заходами новоствореного “товариства українських митців і діячів мистецтв” влаштовано в червні 1918 р. мистецький з'їзд і ретроспективну виставку в Києві. З'їзд відбувся в атмосфері головного реферату Г. Павлуцького на тему “Чим є національне мистецтво й чи воно повинно бути національне”. Вистава була справжнім переглядом того, на чому можна було б оперти розвиток образотворчості визволеної нації.

Щоправда, бойові акції на околицях не дозволили прийняти участі у виставці представникам Харкова, Чернигова, Катеринослава й Одеси. Правда теж, що для належної підготовки вистави був назначений надто короткий речинець. Та в даних умовах ходило не так про репрезентацію, як про змогу орієнтації в силах, якими українська образотворчість розпоряджала. Це завдання було осягнене. Особливо цікавим з того погляду був на виставі відділ архітектури. В найповніше обставленому малярському відділі на перше місце вибилися і якістю і чисельністю твори В. Кричевського та П. Холодного. З інших малярів звертали на себе увагу М. Козик, О. Судомора, Ю. Михайлів, Ю. Павлович, К. Трохименко, брати Пастухові та Г. Павлуцький. (А також М. Бурачек, і Ф. Красицький та ін.) На загальним моментом відтискання державної незалежності, праця в ділянці образотворчості закипіла, а що, в більшості випадків, не вийшла вона поза перші установчі збори цілої низки мистецьких установ, чи поза перші спроби образотворчих маніфестацій, це вже вина не людей, а обставин, що дуже скоро стягли на Україну більшовицьку навалу»²⁴. Це дає нам можливість високо оцінити творчу активність Петра Холодного навіть у такі нелегкі суспільно-політичні часи за умови не надто сприятливих обставин.

До 1917 року Петро Холодний написав 42 художні полотна, далі, зважаючи на активну наукову і громадську діяльність, художня активність стала дещо меншою. У 1917 р. було написано 1 художнє полотно — портрет сина Петруся. 5 грудня 1917 року Петро Холодний взяв участь в урочистостях з нагоди відкриття Української академічної виставки у м. Києві. Того ж 1917 р. він був учасником першої періодичної мистецької виставки, організованої Київським художнім училищем. У 1918 р. П. Холодний також написав 1 художнє полотно. У 1919 році творча діяльність П. Холодного була надзвичайно високою, свідченням чого є 24 художні полотна, у 1920 р. художником було написано ще 22 полотна. Серед усіх своїх живописних творів велика частина, а саме 28, були написані П. Холодним на Поділлі. Такі показники загалом свідчать про творчу активність і працелюбність художника.

З 9 по 16 червня 1918 року в Києві проходив мистецький з'їзд, де Петро Холодний представив ряд полотен на загальній виставці художників. І хоч творчий доробок 1918 року був не таким значним, але участь у художніх виставках була стабільною. 22 червня український мистецтвознавець К.В. Широцький (під псевдонімом К. Суцанський) на сторінках «Нової ради» у рецензії на цей форум дав високу оцінку художній творчості та таланту Петра Холодного: «Серед учасників виставки найбільше звертає увагу своїми творами Петро Холодний. Звичайно, “критики”, запримітивши такий талант, сказали б, що йому не достає школи. І може, якраз він і приємніший нам тим, що не одбилась йому та “школа”...». Варто зазначити, що таке зауваження, як брак чи нестача художньої освіти для Петра

Холодного звучали й раніше, зокрема від Антоновича, після участі у художній виставці 1912 р.

1918 рік відзначився для Петра Холодного участю у двох виставках: у жовтні–листопаді пройшла виставка картин «Товариства Київських Художників», а невдовзі після неї у листопаді 1918 р. — виставка «Товариства Кіевлян»²⁵.

Досить масштабною була виставка «Товариства діячів українського пластичного мистецтва», яка відкрилася 1 січня 1919 року, адже у ній взяли участь багато провідних і авторитетних митців того часу, в тому числі Г. Нарбут, О. Мурашко, М. Козик, М. Бурячок, М. Бойчук, М. Жук, П. Холодний, Г. Золотов, З. Подушка, Н. Носко, К. Трохименко, брати Кричевські та ін. Петро Холодний вдало відзначився, презентувавши близько 50 своїх робіт і отримав схвальні відгуки стосовно них. З того ж 1919 року починається Подільський період у житті Петра Івановича Холодного — доволі плідний у його художній творчості. Цей період продовжився до 1920 року. Здебільшого провідною його ознакою є пейзажний жанр робіт Холодного, що отримав назву «Подільські етюди».

М.Г. Бурачек у праці «Мистецтво в Києві» писав про П.І. Холодного, що той «з його скромним талантом, простим і свіжим, як польова квітка, закоханий в красу неба, в простір лугів та степів, в блакитні дзвіночки, що заховались в тінь під березою. Цього художника так і не можна запідозрити в бажанню подобатися смакам публіки»²⁶. Цим самим автор хотів наголосити на щирій любові Петра Холодного до природи рідного краю.

Художні полотна Петра Холодного привертали численну увагу критиків і шанувальників мистецтва і, здебільшого, отримували їх позитивну оцінку. Того ж 1919 року у м. Львові критик М. Голубець також відгукнувся позитивною рецензією на творчість П.І. Холодного.

У квітні 1920 року проходила Шевченківська виставка, яка відбулася в національному музеї міста Львова. Петро Холодний представив лише 2 художні твори. За спогадами С. Русової та С. Сірополка, Петро Холодний «рідкі і вільні години присвячував малярству та рибальству», що свідчить про його відданість улюбленій справі.

Вільного часу у П. Холодного тоді було занадто мало. У двох кабінетах міністрів другої Української Народної Республіки він був міністром освіти. На серпень 1920 р. разом з іншими урядовцями перебував у Тарнові. В ряді урядів УНР був міністром освіти. Перебував у польському таборі для інтернованих осіб. У 1922 р. проживав у Миколаєві, на Львівщині.

З 8 грудня 1921 по 28 січня 1922 років тривала важлива і незвична мистецька праця Петра Холодного — реставрація ікони Божої Матері в с. Зарваниці. У листі до сина, художник відзначає теплий прийом від місцевого населення і розповідає про хід реставраційної роботи. Тоді ж він

виконав 2 копії ікони. Окрім реставраційної роботи, у той час Холодний створив 7 полотен, з яких 4 портрети і 3 етюди: «Коні» — олія, 25x18; «Монах, брат Іоїль» олія, 17,5x26; «Монах, о. Нікон» 17,5x26; «Зимовий етюд», олія, 25x17; «Зима», олія, 26x17; «Позолотник» олія, 26x17 та «Дідусь, дяк В. Серафим», олія, 31x43,5.

1922 року Петро Холодний переїхав до Львова, щоб цілком присвятити себе художньому мистецтву та його розбудові й становленню. Ще 28 грудня 1921 року виникло перше повоєнне мистецьке об'єднання — гурток діячів українського мистецтва (ГДУМ), у створенні якого важливу роль відіграв Петро Холодний. Про успішну діяльність цього угруповання свідчить те, що у 1923 році членами ГДУМ були вже близько 40 осіб. Головою об'єднання був Петро Холодний, а заступником багато років поспіль обирали М. Голубця. П. Холодний входив також до українського мистецького гуртка «Спокій», що діяв у Варшаві.

У червні 1922 року була проведена перша виставка ГДУМу. М. Голубець згадував про цю подію так: «Гвоздями малярської частини виставки були картини Новаківського, який домінував своєю стихійною колористикою та картини й композиції Холодного, який, на противагу Новаківському, приваблював глядачів інтимністю, своїм сковородинівським самоопануванням і зразковою погодою Духа».

Всього товариством ГДУМу було організовано 4 художні виставки, у кожній з яких позитивно відзначилась творчість Петра Холодного. Після останньої виставки, яка відбулась у 1926 році, поступово діяльність товариства занепала, хоча формально воно проіснувало 8 років.

У травні 1921 року пройшла «весняна виставка». Саме там вперше твори Холодного побачив Микола Голубець, що згодом став чи не найпалкішим прихильником творчого таланту Холодного і автором першої монографії, присвяченої творчості живописця. Їх особисте спілкування розпочалось завдяки сприянню українського графіка, маляра та мистецтвознавця П. Ковжуна і лише посприяло захопленню М. Голубця художнім талантом П. Холодного. Монографія вийшла у 1926 році до 50-літнього ювілею Петра Івановича. У своїй праці М. Голубець робить короткий огляд київських виставок: 1911 р., 1913 р., 1918 р. Свідомо чи ні, М. Голубець часто порівнював за стилістичними та емоційними ознаками твори Холодного і Новаківського. Обоє художників вважали тихими суперниками. Так стверджував і згодом відомий митець і критик Святослав Гординський, який з цього приводу писав так: «Справжнім суперником Новаківського з погляду найосновніших завдань мистецтва був Петро Холодний. Уже у вдачі обох мистців була велика відмінність: Новаківський, вічно неспокійний, не малював, а «штурмував» полотно, а Холодний майже з науковим спокоєм (з фаху він був, властиво, професор хімії) зрівноважено підходив до роз-

в'язки своїх малярських проблем». Характеризуючи працю М. Голубця, С. Гординський зазначав: «В мистецтві Петра Холодного-старшого (як і Нарбута, та братів Кричевських) Голубець бачив ідеальну синтезу українського національного мистецтва, побудованого на тисячолітній традиції, але нового своєю технікою й духом»²⁷. Це свідчило про те, що спільність між Новаківським та Холодним полягала в тому, що вони обидва беззаперечно талановиті українські художники, проте кожен зі своїм баченням і вираженням мистецтва.

У 1924 році Петро Холодний експонував 5 робіт на виставці книжкової графіки з нагоди 350-річчя друкарства в Україні, що відбулася в Празі. Окрім етюдів та портретів свій художній талант Петро Холодний втілював і в сакральному живопису: Успенська церква у Львові — 2 образи для бічних віктарів і проекти вітражів для 6 вікон 1925–26 рр., каплиці Духовної семінарії у Львові — іконостас та стінописи, 1926–29 рр. та Успенська церкви у Мазниці біля Борислава — цикл вітражів у 10 вікнах, 1929 року.

Своїми творами львівського періоду П. Холодний завоював світове визнання (ікони і вітражі Успенської церкви, іконостас і фрески духовної семінарії у Львові, ікони в церквах сіл Раделичі, Холоїв, Боршевичі, Зубець, вітражі в Мразинці).

Він ілюстрував видання, призначені для шкільної молоді. Репродукції його творів друкували ілюстрований громадсько-політичний, економічний та літературний тижневик «Визволення», ілюстрований історико-культурний журнал-місячник «Стара Україна. Часопис історії і культури». Він брав участь у підготовці літературно-художнього й науково-публіцистичного видання «Золоті ворота. Альманах січових стрільців», був автором художнього оформлення обкладинки літературно-політичного і громадського календаря-альманаха, що його видавало в 1920-і роки у Львові Українське товариство допомоги емігрантам з України.

Успішну мистецьку діяльність Петро Холодний не продовжив через свою досить ранню смерть у 1930 році, проте навіть після неї його творчість привертала громадську увагу. У 1931 році комітет вшанування пам'яті на чолі з о. Йосифом Сліпим організував посмертну виставку Петра Івановича Холодного, де було представлено 335 його робіт, окрім них була надана інформація ще про 48 творів. Отже всі мистецькі полотна митця налічували 383 одиниці.

У 1942 році відбулась ще одна посмертна виставка — «Виставка чотирьох мистців», де експонувалося 35 творів. Після чого його праці у широкому обсязі до 1996 року, коли відбулась виставка в національному музеї Львова, не демонструвалися.

Творчість Холодного формувалася на українських мистецьких традиціях, в яких іконографічна візантика сполучалася з народним мистецтвом і

традиціями, основними її елементами залишилися зв'язність і суцільність композиції, яка надавала творам музичного звучання, і чиста гама теплих барв. Основним стилем творчості Холодного був дозрілий імпресіонізм уже локалізованого українського типу, з тонкою грою нюансів, глибоко ліричний. У неовізантійських творах Холодний довів нові можливості використання давнього стилю, звільненого від будь-якої схематичності чи архаїзму.

В статье анализируется выставочная деятельность известного художника, педагога, общественно-культурного деятеля первой трети XX в. Петра Ивановича Холодного.

Ключевые слова: *Петр Иванович Холодный, художник, художественная выставка.*

In this article the exhibitional activity of the famous Ukrainian artist, teacher, cultural and public activist of the first third part of the XX ct. Petro Ivanovych Kholodnyi is being analyzed.

Key words: *Peter Ivanovich Holodnyj, artist, artistic exhibition.*

¹ Голубець М. Холодний. — Львів: українське мистецтво, 1926. — С. 22–23.

² Історія української культури під заг. ред. Директора І. Крип'якевича. — Нью-Йорк, 1990. — С. 647.

³ Голубець. Назв. праця. — С. 23.

⁴ Грималюк Р. Церковні вітражі Петра Холодного // Історичний календар 2000: Науково-популярний та літературний альманах. — К., 1999. — Вип. 6. — С. 175.

⁵ Свенціцький І., Драган М. Про П.І. Холодного. — Львів, 1931. — С. 4–5.

⁶ Холодний П.І. (1876–1930): Матеріали до бібліографічного покажчика / укл. С. Костюк, О. Дерезко. — Львів, 1996. — С. 7.

⁷ Мистецтво України. Бібліографічний довідник / за ред. А.В. Кудрицького. — К., 1997. — С. 617.

⁸ Грималюк Р. Церковні вітражі Петра Холодного // Історичний календар 2000: Науково-популярний та літературний альманах. — К., 1999., вип. 6. — С. 175.

⁹ Голубець. Назв. праця. — С. 6.

¹⁰ Грималюк Р. Церковні вітражі Петра Холодного // Історичний календар 2000: Науково-популярний та літературний альманах. — К., 1999. — Вип. 6. — С. 175.

¹¹ Холодний П.І. (1876–1930): Матеріали до бібліографічного покажчика / укл. С. Костюк, О. Дерезко. — Львів, 1996. — С. 15.

¹² Голубець. Назв. праця. — С. 7.

¹³ Лісовський Р. Петро Холодний. — Прага, 1932. — С. 5.

¹⁴ Холодний П.І. (1876–1930): Матеріали до бібліографічного покажчика / укл. С. Костюк, О. Дерезко. — Львів, 1996. — С. 17.

¹⁵ Голубець. Назв. праця. — С. 7.

¹⁶ Стрельський Г. Діячі України Доби національно-визвольних змагань (1917–1920). Бібліографічний словник (Ф-Ч) // Історія в школі. — 1999. — № 7. — С. 36.

¹⁷ Холодний П.І. (1876–1930): Матеріали до бібліографічного покажчика / укл. С. Костюк, О. Дерезко. — Львів, 1996. — С. 15.

¹⁸ Голубець. Назв. праця. — С. 8.

¹⁹ Там само.

²⁰ Історія української культури під заг. Ред. Директора І. Крип'якевича. — Нью-Йорк, 1990. — С. 647.

²¹ Настюк О. Мистецьке життя Києва та Одеси початку ХХ сторіч на сторінках тогочасних періодичних видань // Четвертий міжнародний конгрес українців: Доповіді та повідомлення. Історія. — Одеса; Київ; Львів, 1999. — Ч. 2: ХХ століття. — С. 190.

²² Ротач П. Розвіяні по чужині. Полтавці на еміграції. Короткий бібліографічний довідник. — Полтава: Верстка, 1998. — С. 141.

²³ Лісовський Р. Петро Холодний. — Прага, 1932. — С. 6.

²⁴ Історія української культури під заг. Ред. Директора І. Крип'якевича. — Нью-Йорк, 1990. — С. 641.

²⁵ Холодний П.І. (1876–1930): Матеріали до бібліографічного покажчика / укл. С. Костюк, О. Дерезко. — Львів, 1996. — С. 53.

²⁶ Там само. — С. 62.

²⁷ Холодний П.І. (1876–1930): Матеріали до бібліографічного покажчика / укл. С. Костюк, О. Дерезко. — Львів, 1996. — С. 62.

Ямпонець Павло (Чернігів)

УДК 94 (477) “19”: 336.14: 316.334.56

БЮДЖЕТИ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НЕПУ

Проаналізовано процеси, що відбувались в бюджеті основних виробничих верств міського населення (робітники і службовці) України в період НЕПу. В цьому зв'язку охарактеризовано роль і значення партійно-державних регуляторних заходів та виявлені їх наслідки для добробуту трудящих. З'ясовано причини зрушень, що стались в бюджеті окремих категорій працівників різних галузей промисловості республіки протягом 1920-х рр.

***Ключові слова:** міське населення, робітники, службовці, бюджет, заробітна плата, харчування, нова економічна політика.*

Оцінка рівня матеріального становища трудящих завжди тісно пов'язана не тільки із станом їх прибутків, але із вивченням їх видатків, тобто, врешті-решт, із вивченням бюджетів населення. Головною структурною частиною видаткової статті бюджету міського населення завжди були видатки на харчування. Саме стан харчування найбільш чутливо характеризує матеріальне становище трудящих взагалі. Позитивні зміни рівня та якості харчування є одним із найбільш реальних та яскравих результатів зростання самих бюджетних ресурсів населення. В свою чергу заробітна плата та ціни залишаються основними, але не єдиними факторами, що визначають розмір загальних видатків на харчування та розмір споживання окремих продуктів. В зв'язку з тим, що в 1920 році купівельна спроможність грошової частини заробітків була дуже низькою, більша частина бюджету витрачалася на елементарні потреби і, перш за все, на харчування. Відносно продовольчого пайка, то роль його в прибутках була мізерна, бо майже вся сума вартості продуктів харчування витрачались на приватному ринку України.

У 1921–1922 рр. на структуру бюджету міського населення дуже вплинула значна натуралізація заробітної плати. Так, в січні 1921 року доля натуральних виплат складала 85,1% від усього заробітку, у січні 1922 року — 60,9% і навіть у січні 1923 року ще — 25,6%¹.

Труднощі та збитки, пов'язані з реалізацією непотрібної «натури» шляхом продажу, примушувало громадян пристосовувати своє споживання до складу пайка, який, таким чином, «зв'язував» саму побудову бюджету. Найбільше натуральних виплат в 1923 році припадало на гірників та металістів — відповідно 37,3% та 19,9% і значно меншими були ці виплати у працівників легкої галузі (одяг і туалет) — 7,5%².

Крім цього негативно впливали на формування бюджету виплати заробітної плати не в загальній валюті, а сурогатами — «бонами». У зв'язку з відсутністю оборотних коштів підприємства вимушені були здійснювати оплату праці «бонами» на постійній основі. Так, на кінець 1923 року робітникам Донбасу виплачувалося майже 15% їх заробітку бонами³. На видатковий бюджет трудящих республіки шкідливо вплинуло також підвищення роздрібних цін на промислові товари, утворення диспропорції у співвідношенні цін сільськогосподарської та промислової груп товарів, що викликало значне підвищення витрат на фабрики промисловості, які склали у листопаді 1923 року 31,3%⁴. Суттєвий вплив на зменшення питомої ваги прибутків у бюджеті трудящих мали примусові відрахування із заробітної плати (на користь Червоної Армії, профспілок і таке інше). Значну роль відіграло зростання витрат на курсі за період між виплатою заробітної плати та її реалізацією в умовах обвального знецінення радзнаків. Таким чином, дані про видатки характеризують не тільки загальний рівень життя, вони показують також розподіл витрачених сум між окремими потребами, висвітлюючи інтенсивність самого споживання.

Треба зазначити, що в товарообігу 1920–1923 рр. знаходилися різні грошові одиниці і тому характеристика бюджету здійснена у відносних величинах, тобто у відсотках до підсумку.

Як вважає Г. Полляк, для проведення динамічного аналізу всіх показників матеріального рівня на основі бюджетних обстежень, в тому числі витрат на харчування, треба брати за базовий період грудень 1922 року. Однак, ми не згодні з цією думкою, бо по-перше, випадає з динамічних рядів 1921 та 1922 роки, по-друге, заробітна плата в грудні була значно більшою в зв'язку з передсвятковими виплатами, тому ця база не може відобразити вірогідно характер динамічних змін бюджетних ресурсів взагалі, а також їх структурних складових частин.

Дані розраховані автором, вказують на те, що відсоток заробітної плати в прибутковому бюджеті збільшився з 37,5% у 1920 році до 76,3% у 1923 році, а витрати на харчування навпаки зменшилися з 70,1% у 1920 році до 36,5% у 1923 році⁵.

Треба підкреслити, що бюджет робітників і службовців у 1920 році був дуже напружений через незначну роль заробітної плати в загальній сумі прибутків, тому робітники змушені були поповнювати свій прибутковий бюджет за рахунок продажу власних речей, від ведення власного господарства та іншими, які разом навіть перевищували питому вагу заробітної плати. З роками ситуація почала виправлятися і вже у 1923 році заробітна плата зайняла домінуюче місце у прибутках трудящих. Найвищий відсоток заробітної плати у прибутках робітників зафіксовано по гірничому виробництву — 84,8%, у них же найменші витрати на харчування — 30,3%.

Найнижчий відсоток заробітків мав місце у 1923 році у харчовиків (52,3%), проте найвищий відсоток витрат на харчування (48,1%). В даному випадку цю закономірність можна пояснити дією закону Енгеля, суть якого полягає в тому, що розмір прибутків бюджету знаходиться в зворотній залежності із видатками на харчування⁶. Енгель також вважав, що саме питома вага витрат на харчування є найбільш вірним показником рівня життя населення. Однак, дослідження встановили, що тільки рослинне харчування виправдовує положення Енгеля, яке він переніс на все харчування. Окремо зазначимо, що саме у 1920–1923 роках харчування населення міст УСРР складалося в основному із продуктів рослинного походження, які давали до 92% всіх калорій добового раціону у 1920 році⁷. Таким чином, закон Енгеля нами застосовано вірно.

Стан головних структурних елементів бюджету трудящих УСРР протягом 1921–1923 рр., характеризувався переважно негативними тенденціями.

Державні, партійні та профспілкові установи протягом досліджуваного періоду прагнули контролювати та впливати на процеси, пов'язані з матеріальним добробутом трудящих. З цією метою були створені спеціальні структури: Центральна комісія з робочого постачання, Всеукраїнські і Губернські комісії заробітної плати. Заходи, які проводились державними установами, не рідко призводили до протилежних наслідків, ніж очікувалось. Так, політика перерозподілу прибутків між важкою та легкою галузями виробництва не стільки збільшила заробітки представників першої, скільки знизила їх у останніх. Плани постачання для забезпечення натуроплати робітників та службовців не виконувались. Загалом регулююча роль держави була дієвою тільки в першій половині 1922 року, коли оплата праці (в натуральній формі) здійснювалась в передбачених обсягах.

Треба зазначити, що заробітну плату робітники державної промисловості УСРР протягом 1921–1922 рр. отримували переважно в натуральній формі, грошова її частина була мізерна. Наприкінці 1923 року відбулась остаточна денатуралізація оплати праці, а її виплати почали проводитись з 1924 року виключно в грошовій формі, що позитивно вплинуло на формування бюджету міського населення.

1924–1927 рр. доби НЕПу несуть у собі різнопланові політичні та соціально-економічні протиріччя, що відбувалися в республіці в кінці відбудовчого періоду та на початку прискорених темпів індустріалізації народного господарства, які формували основні соціальні стандарти життєвого рівня громадян. Розміри національного доходу та принципи розподілу його структури, а саме взаємообмежуючий зв'язок фондів нагромадження та ресурсів споживання є найголовнішим показником рівня добробуту і ступеня соціального забезпечення громадян. Для відбудови народного господарства та індустріалізації кошти надходили тільки з

національного доходу. Інтенсивне підвищення питомої ваги нагромадження в національному доході неминує викликало обмеження ресурсів споживання. Як вважали «буржуазні» історики, соціологи та економісти ця ситуація домінувала в республіці під час прискорених темпів індустріалізації соціалістичного виробництва, тобто відбувалося «підкорення споживання нагромадженню»⁸. Деякі радянські історики виправдовують такий негативний стан тим, що обмеження споживання є необхідним та тимчасовим на даному етапі і буде з надлишком компенсованим «підвищенням добробуту трудящих в найближчій перспективі»⁹.

Важливе значення для покращення структури бюджету громадян мала грошова реформа. У березні 1924 р. Центральний комітет Комуністичної партії направив циркулярного листа всім партійним органам щодо встановлення заробітної плати в твердій валюті, щоб повністю ліквідувати втрати на курсі радзнаків. XIII з'їзд РКП(б) 23–31 травня 1924 року своєю резолюцією «Перехід до твердої валюти» затвердив ці заходи¹⁰.

Внутрішнє становище Радянського Союзу на кінець 1925 р. характеризувалось в основному завершенням відбудови народного господарства. Деякі радянські історики (В. Довгопол) надто пафосно висвітлюють зростання національного доходу на одного трудящого України, а саме втричі порівняно з 1913 роком. При цьому в структурі національного доходу три чверті його надходило у фонд особистого та суспільного споживання громадян¹¹. Проте приведені дані викликають значні сумніви, бо аж до кінця 1926 року в партійних документах значна увага приділялася проблемі безробіття та погашення заборгованості із заробітної платні, котра є однією з основних складових фонду споживання громадян, а відтак характеризує рівень їх соціального забезпечення. Крім цього, приведена В.М. Довгополом характеристика розподілу національного доходу зовсім протилежна висновкам С.В. Кульчицького¹².

Ряд рішень Компартії були спрямовані на регулювання заробітної плати як основної складової бюджету населення. Так, серпневий Пленум ЦК РКП(б) окреслив конкретні заходи з припинення запізнь у виплаті заробітної плати, бо ще залишалося важке становище з виплатою зарплати в металопромисловості і вугільній промисловості. «Зростання зарплати в окремих галузях і в окремих підприємствах повинно суворо узгоджуватися з продуктивністю праці»¹³. «В галузі легкої промисловості необхідно припинити далі підвищення заробітної плати, у відсталих галузях (гірнична, металургічна) необхідно продовжувати курс на далі підвищення номіналу заробітної плати»¹⁴.

Питання щодо диспропорції в оплаті праці між важкою індустрією та легкою домінувало в резолюції XIV конференції РКП(б) «Про металопромисловість» 27–29 квітня 1925 року. «Систематичне і неухильне підтя-

гування заробітної плати в галузях і районах, що відстали, передусім на базі збільшення продуктивності праці»¹⁵.

Насправді не таким успішним був період відбудови народного господарства на теренах нашої республіки, що яскраво відобразилось у партійних рішеннях Першої всеукраїнської конференції Компартії (більшовиків) України, що відбулася 17–21 жовтня 1926 року у Харкові. В доповіді В.Я. Чубаря «Про господарське становище» відзначалось, що в 1925/1926 господарському році не вдалося завершити відбудовний період в Україні. На противагу йому Л.М. Каганович підкреслив, що в 1925/1926 році значно поліпшився рівень життя громадян, бо заробітна плата становила 91,3% довоєнного рівня, що викликає значні сумніви. Насправді реальні заробітки були значно меншими. Виступив депутат І.К. Дашковський, який висловив сміливу думку, що «при пропорціях в господарстві рівень заробітної плати обов'язково повинен бути вищим довоєнного... інакше не було сенсу здійснювати соціалістичну революцію»¹⁶.

Х з'їзд КП(б)У (20–29 листопада 1927 року), проаналізувавши економічний стан республіки за десятиріччя Радянської влади, підкреслив, що «...досягнуті успіхи недостатні для повної ліквідації диспропорції у розвитку промисловості та сільського господарства, ліквідації безробіття, піднесення матеріального рівня громадян». Одночасно було наголошено, що «з усією гостротою постало питання зниження собівартості промислової продукції та цін на неї, бо вони значно вищі, ніж у країнах Західної Європи»¹⁷.

Кризові ситуації в економіці радянських республік відбувалися майже кожного року. Після кризи фінансів, збуту, кризи неплатежів на початку періоду реконструкції народного господарства (1925/1926 рік) економіка республіки потерпала від недостачі промислових товарів або «товарного голоду», що дуже негативно вплинув на життєвий рівень громадян. Утворилися «ножиці цін». Теоретично цю диспропорцію пояснив економіст В.В. Новожилов — «Недостатність товарів, відповідно, виникає лише тоді, коли ціни перестають виконувати функцію вирівнювання попиту і пропозиції». При цьому виникає інертність цін до кон'юнктури ринку»¹⁸.

У приватному господарстві «товарового голоду» не може бути, а в плановому радянському господарстві цей феномен присутній, бо комуністичний уряд постійно втручався в процес ціноутворення, а відтак рівень цін не відповідав грошовому змісту народного господарства.

Пленум ЦК ВКП(б) 6–9 квітня 1926 року у своїх резолюціях визнав причини загострення «товарового голоду», а саме в невдачах при складанні і здійсненні планів, а також різким зростанням попиту села у зв'язку зі зменшенням оподаткування, значним зростанням хлібних цін, викликаним перебільшенням планів хлібозаготівель. Різкий розрив оптових і роздрібних

цін утруднив виконання хлібозаготівельного і експортно-імпортного плану, що викликало утруднення в сфері грошового обігу та поставило під загрозу досягнення активності торгового і розрахункового балансу¹⁹.

Як зазначалось в резолюції лютневого пленуму ЦК ВКП(б) 1927 року «Про зниження відпускних і роздрібних цін» «у проблемі цін перехрещуються всі основні економічні, а значить і політичні проблеми Радянської держави». Зокрема сюди відноситься питання забезпечення реальної заробітної плати, зміцнення червонця, питання розподілу національного доходу і пов'язаного з цим питання індустріалізації²⁰.

Дуже гостро стояла проблема зниження цін на промислові товари, бо навесні 1926 р. рівень роздрібних цін був надто високим. Постановою РПО від 2 липня було затверджено зниження роздрібних цін на промтовари на 10%, однак розв'язання завдання зближення лез «ножиць» цін не було вирішено в 1926 р. Тільки в I-му півріччі 1927 року (січень–липень) вдалося досягти перелому в бік зниження цін на промтовари з усіх видів торгівлі, що складало по загальносоюзному індексу 9,5%²¹.

Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) 29 липня — 2 серпня 1927 року підвів підсумки господарської діяльності в 1927 році, підкресливши, що він у цілому був безкризовий завдяки «поліпшенню планового керівництва народним господарством». Одночасно були окреслені господарські директиви на 1927/1928 рік, у тому числі ряд заходів з боротьби із безробіттям, збільшення номінальної заробітної плати та зниження роздрібних цін²².

Треба відзначити, що кризові ситуації в економіці республіки у вигляді «товарного голоду» та диспропорції в цінах на промислові фабрикати та сільськогосподарські продукти продовжувалися, починаючи із 1925 року і до кінця доби НЕПу. Навіть у затверджених XV з'їздом директивах на 1928/29–1932/1933 рр. передбачалось тільки поступове скорочення надходжень коштів від «ножиць» цін.

В умовах преїскурантних стабільно високих хлібних цінах, що були обумовлені помилково завищеними планами хлібозаготівель, значному зростанню платоспроможності міста і особливо села, промисловість неспроможна була задовольнити значний попит громадян на промислові товари. Виникла ситуація, коли значна грошова маса не була забезпечена наявністю товарів. Почала зростати інфляція, викликана згубною політикою комуністичного уряду з питань цінового планування, яке в свою чергу досить відчутно негативно вплинуло на рівень бюджетних ресурсів громадян. Але, коли реальна заробітна плата в промисловості республіки досягла довоєнного рівня в кінці 1927 року, відбулися позитивні зміни в структурі прибутків міського населення, хоча в бюджеті ще залишалися негативні статті, зокрема, такі як продаж речей, прибуток від власного господарства та ін. Проте в порівнянні з першими роками доби НЕПу 1927

рік можна вважати позитивним відносно кон'юнктури народного господарства, бо відбувалося одночасне збільшення заробітної плати та зниження роздрібних цін приватного ринку, а відтак зменшення вартості бюджетного набору основного соціального стандарту матеріального становища громадян.

На загальному тлі позитивних зрушень, що сталися протягом 1924–1927 років у динаміці роздрібних цін та рівні заробітків трудящих, відбулися кардинальні зміни в структурі бюджету міського населення УСРР, і перш за все його видаткової частини. Загальна маса бюджетних ресурсів в середині 1920-х рр. мала чітко виражену тенденцію до збільшення, і що найважливіше, за рахунок підвищення заробітної плати²³. Заробіток міського населення республіки від головного заняття у листопаді 1927 року зріс на 13,3% порівняно з листопадом 1925 року, що ж до видатків, то витрати на харчування за цей період часу збільшилися тільки на 11,3%. Темпи зростання питомої ваги заробітків робітників і службовців промисловості республіки в прибутках загалом, випереджали темпи підвищення видатків на харчування, що можна вважати позитивним фактором, який свідчить про оздоровлення бюджету трудящих²⁴.

Крім цього, значно поліпшилася у 1924–1927 роках якісна характеристика усієї прибуткової частини бюджету. Так, якщо від продажу речей робітники одержували у листопаді 1924 року 2,4% від усіх прибутків, то в 1927 році лише 0,8%²⁵. Витрати ж на харчування в цей же час знаходилися на відносно стабільному рівні, не відрізняючись значними коливаннями і, що головне, мали помітну тенденцію до зменшення. Так, якщо в листопаді 1925 року мешканці міст витрачали на харчі 54,6% свого заробітку, то в листопаді 1927 року — 53,6%. Іншими словами, у 1927 році працівники витрачали на харчування трохи більше половини від загальної суми заробленого. Згадаємо, що наприкінці 1924 року цей показник дорівнював 68%²⁶.

Аналізуючи економічну політику держави та її вплив на рівень життя робітників, треба зазначити, що урядові структури, виконуючи постанови компартійних з'їздів та конференцій, продовжували у 1924–1927 рр. політику регулювання основних процесів соціального життя республіки. Зокрема, з метою ліквідації значних втрат на курсі радзнаку, що призводили до знецінення заробленого, у березні 1924 року ЦК Комуністичної партії спрямував циркулярного листа всім більшовицьким осередкам на місцях з вимогою вираховувати розмір заробітної плати робітників тільки в твердій валюті. Керівництво держави прагнуло розв'язати також проблему диспропорції в оплаті праці трудящих важкої та легкої галузей промисловості. Проте вирішення цього питання було тимчасовим, а відтак малоефективним.

Урядові структури та залежні від них профспілки приділяли також увагу питанню зниження відпускних і роздрібних цін, які в собі зосереджували всі

проблеми вартості життя. З'ясовано, що досягти зниження цін на фабрикати та ліквідувати «товаровий голод» вдалося державі тільки в першому півріччі 1927 року.

Загалом, навіть представники керівництва партії, аналізуючи загальні результати своєї діяльності щодо поліпшення матеріального добробуту трудящих, визнали недостатність успіхів та застосованих заходів для піднесення рівня життя громадян.

XV з'їзд ВКП(б) 2–19 грудня 1927 р. розробивши директиви зі складання першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства, окреслив найважливі першочергові завдання. В резолюції з'їзду «Проблема п'ятирічного плану і господарська політика партії» окреслено наступні головні проблеми промисловості, які необхідно було розв'язати протягом першої п'ятирічки: зниження відпускних цін на продукцію промисловості; зниження собівартості; підвищення заробітної плати і подальше зростання життєвого рівня робітничого класу²⁷. В свою чергу щодо необхідності піднесення матеріального рівня трудящих неодноразово говорилося на X з'їзді КП(б)У, що проходив наприкінці листопада 1927 року²⁸. Так, виступаючи на з'їзді постійно наголошували, що питання індустріалізації повинні розв'язуватись виключно у зв'язку з покращенням матеріального становища населення²⁹.

Проте, історична дійсність була зовсім іншою. Переважна більшість рішень з'їздів та конференцій керівної партії стосовно добробуту трудящих так і не була реалізована протягом періоду дослідження. Зокрема, декларація щодо поступового запровадження 7-годинного робочого дня на промислових підприємствах країни при збереженні існуючого рівня заробітної плати (Пленум ЦК ВКП(б), листопад 1928 року) обмежилась експериментом на деяких виробництвах легкої промисловості республіки (всупереч визначених пленумом темпів — 20% у 1928–1929 рр.)³⁰. До того ж керівництво держави запровадило практику вирішення питання нестачі коштів за рахунок державних позик (особливо серед робітників), що позбавляло трудящих заощаджень та негативно впливало на загальний рівень бюджетних ресурсів.

Загалом, період 1928–1929 рр. в радянській історіографії одержав назву «криза НЕПу», яка виникла і свідомо була організована вищим партійним керівництвом. Жоден із трьох методів перерозподілу національного доходу — паперово-грошова емісія, оподаткування, відхилення ціни від вартості не влаштував лідерів ВКП(б)³¹. Тому у січні 1928 р. Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило, у вигляді «винятку», здійснити тиск на селянство, що фактично означало введення надзвичайних заходів силового вилучення хліба, як у «добрі старі» часи «воєнного комунізму». Спеціальні продзагони вже в лютому 1928 року були направлені в села для вилучення прихованого хліба.

У кризі хлібозаготівель 1927/1928, 1928/1929 років були звинувачені «куркулі», що дало партійному керівництву змогу збільшити оподаткування селян на користь «надіндустріалізації»³².

Головну роль у падінні рівня життя трудящих в останні роки НЕПу відіграла згубна цінова політика радянського уряду під керівництвом Й. Сталіна.

У резолюціях XVI конференції ВКП(б) (квітень 1929 року) були започатковані «напружені» плани розвитку народного господарства на 1928/1929–1932/1933 роки. 29 квітня 1929 року плани «надіндустріалізації» були затверджені пленумом ЦК ВКП(б)³³.

Й. Сталін неодноразово наголошував і вимагав від партійних функціонерів обов'язкового виконання планів, бо вони являлися директивами, а не планами-прогнозами³⁴. Плани-директиви нового «комуністичного штурму» не мали ніякого теоретичного підґрунтя і задалегідь несли в собі народногосподарські диспропорції, бо зовсім нехтували економічними законами ринкової рівноваги³⁵. Радянські економісти в угоду керівництву держави при складанні планів відкинули основний принцип наукового планування, а саме балансову узгодженість перспективних завдань із балансовими звітами народного господарства за попередні роки, тому варіант надвисоких темпів зростання промисловості (23%) не мав під собою ніякої бази³⁶. Саме цим пояснюється державна директива стосовно припинення усіх статистичних робіт з побудови балансу народного господарства³⁷.

Криза хлібозаготівель 1928/1929 господарського року загострилась у зв'язку з недородом хлібів в основних зернових районах. Тому наприкінці року виник реальний продовольчий дефіцит, який призвів до введення у містах карткової системи на хлібні продукти та ряд інших товарів. Введення карток радянський уряд пояснював необхідністю захистити споживчий ринок громадян від «спекулянтів» та більш раціонально налагодити постачання в містах.

Таким чином, проаналізувавши господарську політику Комуністичної партії наприкінці 1920-х рр. з огляду її впливу на добробут громадян, треба зазначити, що вона супроводжувалась переважно негативними наслідками.

Не зважаючи на дуже скрутне становище на продовольчому ринку (введення карткової системи), державні структури активно проводили масову колективізацію. Отже, партійне керівництво скасувало ринкові відносини НЕПу, знайшовши їм ефективну заміну у вигляді повністю одержавлених та відповідно підконтрольних колективних господарств.

Крім природньо-стихійного фактору, а саме неврожаю, додатковим явищем, що дестабілізувало матеріальне становище робітників на фоні шаленого зростання цін, були слабкі темпи зросту номінальних заробітків. Так, номінальна заробітна плата підвищилась у 1928/29 році у порівнянні з

попереднім роком лише на 8,2%, а бюджетний індекс, що відображав зростання цін з 1 січня 1928 року до 1 січня 1929 року збільшився на 13,2%, що викликало падіння реальної заробітної плати на 5,9%³⁸. Ці факти свідчать про негативну тенденцію щодо подорожчання життя, а відтак сигналізують про падіння життєвого рівня трудящих УСРР у 1928–1929 роках.

Значне подорожчання життя, що сталося наприкінці 20-х років ХХ ст. обумовило у свою чергу негативні зміни в структурі прибуткового та видаткового бюджету трудящих України. Так, питома вага заробітної плати в прибутках робітників у 1929 році зменшилась до 73,8% проти 88,2% у 1928 році³⁹. Навпаки, видатки на харчування збільшилися до 50,3% від усіх витрат у 1929 році проти попереднього року, коли вони склали 46,6%⁴⁰. Щодо якісного складу прибуткового бюджету, то він теж погіршився. Так, прибутки від продажу речей, від власного господарювання та інші надходження, що у 1927 році склали всього 4,6% від усіх прибутків міського населення республіки, зросли у 1928 році і становили 5,6%, а в жовтні 1929 року «негативні» статті бюджету склали 9,9%⁴¹. Падіння купівельної спроможності номінальної заробітної плати у 1929 році, що пов'язувалось з інтенсивним підвищенням роздрібних цін у той час, як наслідок, мало погіршення стану бюджетних ресурсів населення міст республіки.

Отже, наприкінці 1920-х рр. бюджет трудящих УСРР характеризувався переважно негативними процесами. Протягом досліджуваного періоду відбулися деструктивні зміни в структурі прибуткової та видаткової частин бюджету робочої сім'ї. Зокрема, зменшилась питома вага в прибутках робітників заробітної плати та збільшились доходи за рахунок «негативних статей» (від ведення особистого господарства, від продажу речей), що відволікало працівників від основного заняття та призводило фактично до зубожіння. У свою чергу збільшення вартості продуктів, як наслідок, вело до того, що видатки на харчування зросли, а це, звичайно, забирало кошти, які б можна було направити на інші важливі потреби, в тому числі і культурно-освітні.

Осуществлен анализ процессов, которые происходили в бюджете основных производительных слоев городского населения (рабочие и служащие) Украины в период НЭПа. В этой связи дана характеристика роли и значения партийно-государственных регуляторных мероприятий и выявлены их последствия для благосостояния трудящихся. Выяснены причины изменений, произошедших в бюджете отдельных категорий работников различных отраслей промышленности республики на протяжении 1920-х гг.

Ключевые слова: городское население; рабочие; служащие; бюджет; заработная плата; питание; новая экономическая политика.

The article aims to analyze the process which took part in the budget of the main productive section of the urban population (industrial and office workers) in Ukraine during NEP period. The role and importance of the part and state regulating activities have been characterized and their consequences on the workers well-being have been found out. The reasons of the changes in the budget of certain category industrial workers of the republic in the 1920s have been determined.

Key words: *urban population, industrial and office workers, the budget, salary, New Economic Policy.*

¹ Дубинская И. Натуральная заработная плата рабочих Харькова с июня 1920 г. по июль 1921 г. / И. Дубинская // Мат. по статистике труда на Украине. — Х., 1921. — Вып. 2. — С. 79, 82, 149; Статистика труда в промышленных заведениях Украины в 1922 году. Статистика Украины. № 40. Серия X. Статистика труда. — Т. 1. — Вып. 3. — Х., 1924. — С. 56.

² Труд в промышленных заведениях Украины в 1923 году. № 58. Серия X. Статистика труда. — Т. 1. — Вып. 4. — Х., 1925. — С. 149, 151.

³ Буянов М. Материальное положение донецких рабочих в 1923–1924 гг. / М. Буянов // Статистика труда в Донбассе. — 1924. — № 1. — С. 25.

⁴ Труд и профсоюзы на Украине. Статистический справочник за 1921–1928 гг. — Х., 1928. — С. 282.

⁵ Полляк Г.С. Бюджеты рабочих и служащих. Бюджет рабочей семьи в 1922–1927 гг. / Г.С. Полляк. — Вып. 1. — М.: ЦСУ СССР, 1929. — С. 14; Труд и профсоюзы на Украине. Статистический справочник за 1921–1928 гг. — Х., 1928. — С. 281, 282.

⁶ Полляк Г.С. Бюджеты рабочих и служащих... — С. 11; Ямполь П.В. Матеріальне становище робітників державної промисловості України в період НЕПу (історико-статистичний аналіз): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Ямполь Павло Віталійович. — К., 2009. — С. 95, 96.

⁷ Дубинская И. Бюджет семьи украинского рабочего и служащего в ноябре 1923 г. / И. Дубинская // Статистика труда на Украине. — 1924. — № 3. — С. 22.

⁸ Кульчицкий С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації / С.В. Кульчицкий. — К.: Наукова думка, 1975. — С. 169.

⁹ Там само. — С. 160.

¹⁰ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — 1898–1970. Пер. з 8-го рос. вид. / За заг. ред. П.М. Федосеева і К.У. Черненко. — К.: Політвидав України, 1972. Т. 3. 1924–1927. — С. 66.

¹¹ Ямполь П.В. Матеріальне становище робітників державної промисловості України в період НЕПу (історико-статистичний аналіз): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Ямполь Павло Віталійович. — К., 2009. — С. 106.

¹² Там само. — С. 106.

¹³ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів... — С. 126.

¹⁴ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів... — С. 127.

¹⁵ Там само. — С. 195.

¹⁶ Комуністична партія України: з'їзди і конференції / Кер. авт. кол. В.Ф. Солдатенков. — К.: Вид-во “Україна”, 1991. — С. 104, 106, 107.

¹⁷ Комуністична партія України... — С. 112, 115.

¹⁸ Новожилов В.В. Недостаток товарів / В.В. Новожилов // НЭП и хозрасчет. — М.: Экономика, 1991. — С. 320.

¹⁹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів... — С. 302.

²⁰ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів... — С. 415.

²¹ Там само. — С. 416, 457.

²² Там само. — С. 458, 460.

²³ Ямполець П.В. Матеріальне становище... — С. 197.

²⁴ Там само. — С. 129, 130.

²⁵ Україна. Статистичний щорічник ЦСУ УСРР 1929. — Х., 1929. — С. 260, 261.; Ямполець П.В. Матеріальне становище... — С. 198.

²⁶ Там само. — С. 260, 261; Ямполець П.В. Матеріальне становище... — С. 129, 130.

²⁷ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — 1898–1970. Пер. з 8-го рос. вид. / За заг. ред. П.М. Федосеева і К.У. Черненко. — К.: Політвидав України, 1980. Т. 4. 1927–1931. — С. 37.

²⁸ Комуністична партія України... — С. 112.

²⁹ Там само. — С. 113.

³⁰ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів... — С. 134.

³¹ Кульчицький С.В. Комунізм на Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С.В. Кульчицький. — К.: Основи, 1996. — С. 351.

³² Там само. — С. 352.

³³ Там само. — С. 190.

³⁴ Там само. — С. 356.

³⁵ Кульчицький С.В. Комунізм на Україні... — С. 355, 356.

³⁶ Там само. — С. 356, 357.

³⁷ Вайнштейн А.Л. Народный доход России и СССР. История. Методология исчисления. Динамика / А.Л. Вайнштейн. — М., 1969. — С. 79.

³⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (ЦДАВО України). Фонд № 337. — Українська державна загальнопланова комісія при українській економічній нараді (Укрдержплан). Доповідні записки наркомторгу УСРР та статистичні відомості про стан реальної заробітної плати робітників у промисловості України в 1928/29 рр. та про міроприємства, що забезпечують підвищення реальної заробітної плати на 1929/30 рік (20 листопада — 3 січня 1930 р.). — Оп. 1. — Од. зб. 8406. — Арк. 2; Ямполець П.В. Матеріальне становище... — С. 167.

³⁹ Ямпольць П.В. Матеріальне становище... — С. 168.

⁴⁰ Там само. — С. 168, 197.

⁴¹ Бюджети робітників і службовців у 1928–1929 році: II. Поточні щомісячні бюджети робітників за 1928–29 р. Статистика України. Серія X. Статистика праці. Т. III. — Вип. 2. — X., 1930. — № 192. — С. 2, 3; Україна. Статистичний щорічник ЦСУ УСРР 1929. — X., 1929. — С. 261.

Сушко Оксана (Київ)

УДК [(=1.477)(470+571)]:[008+32]061

СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ОБ'ЄДНАНЬ І ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНЦІВ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ СЕРЕДИНИ 20-х рр. ХХ ст.

У статті розкриваються проблеми становлення та розвитку національно-культурних організацій українців Російської Федерації на початку 1920-х років. Підкреслюється, що їх поява і діяльність зумовлені реалізацією політики коренізації. Наголошується, що вони відбивали нерівномірність національно-культурного життя українців в різних регіонах проживання.

Ключові слова: українська меншина, державна політика, національно-культурне об'єднання, культурно-освітні установи, літературне життя.

На нинішньому етапі суспільного розвитку, коли на передній план висуваються завдання гармонізації міжетнічного життя, надзвичайно важливими є дослідження ще до цих пір маловивчених питань, які через низку обставин, як об'єктивних і суб'єктивних, обходили увагою історики. До таких належать проблеми функціонування української діаспори в Російській Федерації, яка і сьогодні є однією з найбільш багаточисельних серед зарубіжного українства. Слід зауважити, що нинішні труднощі з вирішенням національних проблем тягнуться ниткою до давніших часів. Коріння їх знаходиться в площині русифікаторської політики, яка здійснювалася за часів царизму і проросла паростками в період формування тоталітарної системи.

Значимо що дослідження східної української діаспори розпочалися вже у другій половині ХІХ ст. і однією з перших була робота П.О. Єфименка, що появилася у журналі «Основа» у 1861 р.¹ Про дослідження етнічних українців засвідчує робота Г.І. Перетятковича, опублікована в працях VI Археологічного з'їзду, що проходив у 1884 р. в Одесі². Чимало сторінок присвячено українцям у роботі В.Е. Ден, що вийшла у 1902 р.³ Ці та інші роботи істориків того часу в основному торкалися проблем колонізації, участі українського населення в освоєнні нових земель і територій Росії.

Період 20–30-х рр. у дослідженні української діаспори Російської Федерації позначається працями сучасників: як істориків-фахівців, так і практичних працівників, державних діячів. Регіональна проблематика у дослідженні українців у різних регіонах присутня у працях Г. Комісарова, що

вивчав населення Башкірреспубліки⁴, Ф.О. Фіельструпа, що досліджував етнічне населення Приуралля⁵, С.Ф. Ташкіна, що дав характеристику народностям Приволзько-Приуральського краю⁶. Окремо слід відзначити працю З. Островського, котрий у ній подав велику кількість фактичного матеріалу про стан українзації в Російській Федерації. Однак, на ній, як і на багато інших тогочасних працях з даної проблематики негативно позначилися ідеологічні парадигми⁷.

Пальма першості у дослідженні української етнічної групи Російської Федерації у наступні роки належить російським історикам. Більш інтенсивно вони вивчали українську меншину наприкінці 70-х — початку 80-х рр. Ці дослідження у більшості торкалися етнографічних, демографічних проблем. Це, насамперед, праці О.С. Бежковича⁸, Л.Й. Брянцевої⁹, С.Й. Брука, В.М. Кабузіна¹⁰. Послідовно і ґрунтовно досліджував українську меншину В.Я. Бабенко з Башкирії¹¹. З українських істориків у той період проблему української меншини Російської Федерації розпочав досліджувати В.М. Даниленко. На основі зібраних матеріалів він написав дисертаційне дослідження, яким започатковано практично новий сегмент української історіографії.

Варто зазначити, що у роботах цього періоду спостерігаються підходи, які обходили гострі кути і були вигідні як державним, так і політичним структурам. Характеристика міжнаціональних відносин здебільшого зводилася до кількох штампованих проблем, що ідеологічно обґрунтовували висунуті концепції, як то «радянський народ» і т. ін. Але ігнорування існування проблем у міжетнічних стосунках вибухнуло у 1991 році появою незалежних держав на території СРСР.

По-іншому велися дослідження проблем української меншини Російської Федерації західними істориками. В абсолютній більшості їх пошуки зводилися до того, що офіційна влада, прикриваючись гаслами «пролетарського інтернаціоналізму», «єдності культур», вела політику русифікації, що згубно впливає на долю українського населення. Ця ідея пронизує, зокрема, праці В. Кубійовича¹², М. Марунчака¹³, Ю. Левицького¹⁴.

Інтенсивність дослідження української діаспори вітчизняними ученими припадає на період незалежності України. Цій проблемі присвячені дисертаційні дослідження Л.-І.В. Горват — Мараморощині (Румунія)¹⁵, М.М. Горного — українській інтелігенції Холмщини та Підляшшя у ХХ ст. (Польща)¹⁶, В.Б. Черватюк — українцям Франції¹⁷. Оригінальними, аргументованими вийшли публікації В. Сергійчука¹⁸, І. Вінниченка¹⁹, В. Євтуха²⁰, Ф. Заставного²¹. Все ж, попри свіжість висновків і оригінальність постановки проблем у цих працях розглядаються загальні тенденції здебільшого етнічно-демографічного характеру, і лише окремі аспекти національно-культурного розвитку.

До цієї проблематики українські дослідники повернулися лише у добу незалежності. З великої кількості праць у цьому контексті варто виділити монографію «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки», яка побачила світ у 2003 році завдяки авторському колективу Інституту історії України НАН України під керівництвом В.М. Даниленка. Проблемам, які ми розглядаємо, присвячено п'ятий розділ, у якому концентровано викладено питання українізації в українських регіонах Російської Федерації та допомога УСРР у її здійсненні²². Проблеми і шляхи формування української діаспори у Росії в різний період колонізації розглядалися у дослідженнях Т.Д. Крамарчук²³, Л.І. Мазуки²⁴, Є.Д. Петренка²⁵. Антиукраїнській політиці російського самодержавства (1900–1914 рр.) присвятив дослідження А.Ц. Сініцький²⁶. Питання взаємовідносин України з Росією у період національно-визвольних змагань частково підняті О.Б. Кудлай у дисертаційній праці, захищеній у 1997 р.²⁷

На жаль, питання національно-культурного життя українців Російської Федерації, особливо в 20-х роках, залишаються ще мало вивченими, хоча автор пропонованої статі намагався підійти до реалізації цієї проблеми у низці матеріалів²⁸. У цілому зазначимо, що ця проблематика має науковий інтерес, оскільки саме в ці роки яскраво виявилися подвійні стандарти в здійсненні національної політики як органів політичного керівництва, так і органів державної влади відносно українства, яке на початок 20-х років в різних регіонах Російської Федерації було найбільш багаточисельним серед національних меншин.

Скажімо, в Сибіру проживало 613212 українців, в т.ч. в Омській губернії — 328172 осіб, Ново-Миколаївській — 109139, Алтайській — 94625, Тюменській — 31131, Енісейській — 44010, Іркутській — 5760, Ойрацькій — 375 або 8,2% населення регіону²⁹. На Далекому Сході їх число складало 3560002 або четверту частину всього населення³⁰. У Центрально-Черноземній області — до 1,5 млн. або 14,64% всього населення³¹, Нижній Волзі без Німецької Республіки — 10,1%, Казахстані — 12,8%³². Кількість компактного мешкання українців на Північному Кавказі складала 37,15%³³. У цілому в Російській Федерації за переписом 1926 року проживало близько 8 млн. українців³⁴. Це створювало об'єктивні передумови для успішної реалізації політики коренізації-українізації, яка була проголошена більшовицькою владою у сфері національного будівництва етнічних меншостей.

Визначаючи її параметри і зміст, X з'їзд РКП(б) відзначив, що завдання полягають в тому, аби сприяти розвитку і зміцненню функціонування на рідній мові суду, органів управління і самоврядування, господарських структур. З цією метою передбачалося укомплектовування їх місцевими людьми, які знають побут і психологію населення певного регіону, планувалося заснування національного періодичного друку, театру, клубної

справи, ведення культурної діяльності. На цій основі йшлося про створення і розвиток широкої мережі загальноосвітньої, професійно-технічної, вищої школи з використанням рідної мови³⁵.

Як бачимо, політика коренізації-українізації передбачала організацію національно-культурного життя так, щоб вона сприяла в першу чергу розширенню сфери вживання рідної мови як першооснови функціонування преси, театру, справи книгодрукування та ін. Отже, мовна ситуація розглядалася як базовий компонент, як індикатор національної приналежності. За задумом організаторів політики коренізації-українізації, саме в мовній сфері вона мала стати протидією асимілюючим тенденціям.

Взагалі такий підхід був логічним. І додамо, що він лягав на благодатний ґрунт, адже з перших днів після звістки про повалення царизму і зародження української національної державності українці Росії стали активно розвивати національно-культурне життя.

Так, на Далекому Сході вони почали об'єднуватися в різні союзи, збиратися на з'їзди, на яких гаряче відстоювалася ідея розвитку національної культури і державності. У цьому регіоні з'явилися українські журнали: у Владивостоку — «Щире слово», «Українець на Зеленому Клині», «Суспільна думка», «Українська думка»; у Хабаровську — «Хвиля України»; у Благовещенську — «Українська справа на Амурі»³⁶. Бурхливо розвивалося національно-культурне життя і на Північному Кавказі, Середній Азії. Так, в Ташкенті, де проживало 8000 українців, у 1918 році почав діяти український театр під назвою «Українська краса показова драмгрупа». Через рік тут була заснована українська бібліотека, відкрита українська школа³⁷.

Не дивлячись на рішення X з'їзду РКП(б), яким визначалася коренізація-українізація як магістральний напрям в національно-культурній сфері, її здійснення на території Російської Федерації відрізнялося від політики в Україні. Це яскраво засвідчили події на Далекому Сході, де почалося гоніння українців і їх культури. Напередодні проголошення радянської влади на території Далекосхідної республіки у Владивостоку (5 листопада 1922 року) більшовики заарештовують голову Українського Дальньосхідного Секретаріату Юрія Глушка-мову. Зі встановленням більшовицької влади — 14 листопада — починаються масові арешти українських діячів. У Владивостоку у в'язниці виявилися Горовій, Неділько-Борковський, Стрільбицький, Геруцький, Корсун, Кисильов, Дубовик, Нечипоренко; у Читі — Козак Ященко, Льовченко, Тішкевіч, Катнінський. Взято за ґрати було всього 120 чоловік, їх довго тримали у в'язниці і лише 5–13 січня 1924 року над ними відбувся суд.

Не кращими були справи і в іншому регіоні з чисельним українським населенням — Північному Кавказі. Газета «Зоря» у кореспонденції з цього регіону відзначала, що розвитку українського культурного життя на Кубані

дуже шкодила повна культурна відірваність від України: «Громадянська війна порвала геть всі зв'язки, які утворилися колись між Кубанню і Україною, вирила між ними глибоку прірву. Так, харківські «Вісти» дійшли до Краснодару лише влітку 1923 роки, а раніше їх там ні за яку ціну не можна було ні підписати, ні купити. У станицях ще і до цих пір українських газет майже немає. Українська книга прийшла на Кубань ще пізніше — восени 1924 роки ... не дивно, що всі післяреволюційні досягнення української культури майже невідомі на Кубані»³⁸.

Думається, справа полягала не лише в тому, що були ослаблені зв'язки між Україною і українцями поза її кордонами. Причина була глибшою і прихованою — тотальна недовіра нової влади до українства, його рідної мови. Саме в цей час значного поширення в Російській Федерації набула думка: українська мова — «зіпсована російська мова». Такі погляди пустили міцне коріння, навіть в російські наукові видання. У них «як виняток можна зустріти використання термінів «Український», «Україна» і взагалі визнання української етнографічної окремоті. Якщо такою справа була у наукових колах, що ж говорити про звичайних представників «влади на місцях», які часто проявляли щонайповнішу інерцію, аби не сказати більше, до наказів центру в цій справі. Така оцінка причин негативного стану національно-культурного життя серед українців в Російській Федерації висловлена одним з провідних політичних журналів України того періоду — «Життя і революція». Про це ж йшлося і у всіляких рішеннях, розпорядженнях офіційної влади України із здійснення політики українізації в Росії.

З приводу необхідності перебудови і налагодження українського життя Повноважне представництво України при Уряді РСФРР у червні 1922 року звернулося із різким листом до НКО РСФРР, в якому підкреслювалося: «Таке відношення треба розглядати як «українське невірне», оскільки українське населення за своєю кількістю перевищує всі національні меншини, розкидані по всій території РСФРР. Великі маси його є у Воронезькій і Курській губерніях, Донської області, Кубані і Північному Кавказі, Нижньому і Середньому Поволжі, Приураллі і Сибіру, що вимагає обстеження, інструктажу і організації їх»³⁹.

На жаль, ці звернення не отримували належної підтримки з боку відповідних органів РСФРР. На це вказували різні службові особи. Так, узагальнюючи тривожні сигнали представників, які відвідували різні регіони мешкання українців в РСФРР, заступник наркома освіти України Солодуб в інформації уряду України в червні 1925 року відзначав: «Українці поза кордонами нашої країни не забезпечені ні вчителями, ні інструкторами. Наркомос УСРР не раз звертав на це увагу наркомосу РСФРР, на окремі факти, але реакції на це жодної не було — мережа культурних національно-українських установ надзвичайно маленька і до тепер»⁴⁰.

У іншій доповідній завідувач управлінням політосвіти НКО УСРР 7 липня 1925 року, інформуючи Колегію НКО про політико-просвітницьку роботу серед українського населення РСФРР, з жалем відзначав: «На кінець треба додати, що УПО України зверталось увага ГОЛОВПО РСФРР на становище українських культурних організацій в Росії і запропоновано було вирішити бодай справу постачання їх українською літературою, але наслідків поки що немає»⁴¹.

Все ж, у супереч найважчим труднощам, багато ентузіастів, патріотів української культури на добродійній основі створювали національно-культурні організації, які в непростих умовах іншомовного оточення прагнули виховувати в широких верств українського населення національну самосвідомість, в першу чергу пошану до рідної мови, історії і традицій.

Одним з центрів національно-культурного життя на Кубані став Український технікум в станиці Полтавська. Відкритий в 1921 році, він на 1923 рік вже міцно затвердився як важлива культурна одиниця, кузня українських кадрів. На березень 1923 року на його двох відділеннях — педагогічному і сільськогосподарському — вчилася 168 учнів з числа місцевих українців. Викладання в технікумі велося українською мовою, що сприяло прищепленню слухачам навиків літературної мови, впливало на їх добру професійну підготовку. Комісія, яка обстежувала технікум за завданням Центрального українського бюро з 25 лютого по 4 березня 1923 року, прийшла до висновку, що технікум відповідає своєму головному призначенню — готувати вчителів-українців для українських шкіл Кубано-Чорноморської області⁴².

Вкажемо і на те, що в семи інших педагогічних технікумах відкрилися відділення з українською мовою навчання, випускники яких мали вирішити проблему забезпечення українськими вчителями початкових шкіл Північного Кавказу і Піддоння. Важливе значення для розвитку української культури мало також відкриття при Кубанському педагогічному інституті відділення українознавства з аспірантурою за профілем «Українська мова, література і історія». Справі поширення української культури на Північному Кавказі сприяв Північно-Кавказький український науково-дослідний інститут, головним завданням якого була підготовка для шкіл регіону всіляких довідників.

Особливістю національно-культурного життя українців Російської Федерації на початку 20-х років було те, що його організацією надзвичайно уважно займався НКО України, часто надаючи і безпосередню практичну допомогу як матеріалами, так і фінансами. Як свідчать документи, до НКО УСРР йшли багато звернень від українських установ з різних регіонів Російської Федерації. У них ставилися гострі проблеми, висловлювалися пропозиції, інформувалося про досягнення.

Так, більше півроку, наприклад, велося листування з НКО РСФРР про надання фінансової допомоги Ленінградському українському театру. Він за шість років існування (1919–1925) немало зробив для поширення української народної культури в Ленінграді і області. Проте через відсутність необхідних засобів виникла загроза його закриття. Не зважаючи на неодноразове звернення Повноважного представника України в Москві, НКО УСРР, про допомогу цьому вогнищу української культури, Наркомат освіти Російською Федерації врешті-решт відмовив в допомозі, перевіривши вирішення долі театру на розсуд відповідних органів України.

Допомогу з боку органів влади України в 1923–1925 рр. отримали Воронежський Український Центральний клуб, Московський український клуб, Россошанська центральна бібліотека Воронежської губернії. На прохання Білогорської районної бібліотеки цієї ж губернії управління політосвіти НКО УСРР включило її до складу бібліотек, що обслуговували дане управління.

Часто працівники органів управління України, відвідуючи регіони компактного мешкання українців в РСФРР, виступали організаторами національно-культурних об'єднань. Так, за ініціативою працівника Московської філії Державного видавництва України А.М. Кобр у квітні 1925 року в м. Ново-Миколаївську (Сибір) почала діяти «Українська культурно-просвітительська організація», основний мета якої — постійна робота з розширення мережі культурно-освітніх установ в центрі Сибіру для українського населення і обслуговування її культурно-освітньою роботою (драмгурток, бібліотека, популяризація української книги, діяльність гуртка українознавства при губоно). Очолили її місцеві українці: Михайло Голод (голова), А.Т. Сереброва (заступник голови), Андрій Борічевський — секретар.

У 1924 році в Читі (де українців було 10000) був відкритий губернський робітничий Забайкальський український клуб. Вже з перших кроків його існування він відчув вороже ставлення до себе інших клубів, особливо російських. Проте всупереч цьому була налагоджена робота драмгуртка, який поставив спектаклі «Наталка Полтавка», «Борці за мрію», «Степовий гість», «Пекло» і ін. У 1925 році клуб організував свято Шевченка, в якому взяв участь губернський з'їзд сількорів Забайкалля. На свої засоби клуб видав дві тисячі примірників портретів Шевченка з текстом «Заповіту». Для поліпшення своєї роботи він звернувся в українські видавництва, запропонувавши їм організацію підписки на українські газети і книжки.

За підтримки ВУАН, НКО УСРР у 1921 році було організовано Наукове товариство прибічників української історії, писемності і мови в Петрограді⁴³, яке було перетворено в 1923 р. на «Товариство дослідників української історії, писемності і мови». Його очолив відомий учений-історик

академік В.М. Перетц. До складу товариства увійшли відомі учені, письменники, культурні діячі Ленінграду, поціновувачі української культури. Метою стали дослідження з української історії в архівах Ленінграду, Москви, популяризація української історії та культури взагалі. Лише в 1924–1925 роках на його публічних засіданнях виступила низка відомих учених, дослідників української старовини. Так, акад. В.М. Перетц зачитав доповідь про думки з приводу дослідів Ф. Колесси, І.Т. Рибаків виступив з цікавим дослідженням про суди в Україні і про засновника Харківського університету В.Н. Каразіна. А.П. Ляшенко поділився думками з приводу дослідження «Слова о полку Ігоревім». Зацікавленість викликала доповідь Б. Крижановського про українські килими, естетичні погляди Т.Г. Шевченка проаналізував відомий драматург, літературний критик В.Т. Боцяновський. А.С. Абрамов познайомив з текстом не опублікованих листів Великого Поета України, а П.П. Потоцький демонстрував перед зборами залишки бібліотеки Т.Г. Шевченка. Товариство приступило до підготовки видання збірки своїх праць, для чого звернулося до Наркомосу України про асигнування для цієї мети 800 крб. Цей збірник мав містити статті В.М. Перетца, А.І. Ляшенка, В.О. Щавінського, К.О. Копержинського⁴⁴ присвячені Т.Г. Шевченку.

Активністю характеризувалося «Земляцтво пролетарського студентства України в Москві», у якому об'єдналося 1180 студентів вищих навчальних закладів Москви: Інституту транспорту, Тимірязівської с.г. академії, Держуніверситету, Комвузу і ін⁴⁵. Культурно-просвітницьку роботу земляцтво вело через український клуб ім. Шевченка, стінні газети, курси української мови і українознавства, науково-дослідні секції. Хорові і драматичні курси виступали не лише на своїй сцені, але і в робітничих і червоноармійських клубах. Особливо цікавим для москвичів був вечір пам'яті Т.Г. Шевченка за участі хорової капели «Думка» і капели бандуристів, які прибули з України. Лекції, прочитані за останній рік, відвідало понад 16 тис. робітників, студентів і червоноармійців Москви. При земляцтві існувала книгарня, яка налічувала близько 10 тис. українських книг і підписувала 63 періодичних видання, 42 з них — українські. Вона обслуговувала не лише членів земляцтва, українського клубу ім. Т.Г. Шевченка, а й усю українську колонію Москви, Червону Армію, робітників залізниць, цукроварень⁴⁶.

Земляцтво українського студентства діяло також у Ленінграді, місцем зборів якого став Російський Етнографічний Музей. Такі організації були і в інших містах Російської Федерації, вони відігравали велику роль у збереженні і розвитку самобутньої культури українського народу, вихованні гордості за приналежність до українства.

Не менш інтенсивно працювала й інша культурна організація студентства в Ленінграді — українська етнографічна секція при Географічному інсти-

туті. Головна робота в організації секції належала К.Г. Черв'якову, який очолив її президію. Одним із завдань секції була підготовка до роботи в українських колоніях РСФРР. З цією метою при Етнографічному відділі Російського музею проходили регулярні заняття. Вів їх, як правило, відомий етнограф Б.Г. Крижановський. Для членів секції була щодня відкрита бібліотека музею. Професор А.П. Баранников тут читав лекції з історії української мови. Окрім регулярних занять з самопідготовки, секція організувала спеціальні засідання, які відвідували бажаючі, культурно-етнографічні вечори. Особливо цікавим і захоплюючим був вечір української пісні і музики, який з успіхом пройшов у березні 1924 року. На літні канікули студенти запланували провести етнографічні дослідження серед українців Кубані і Поволжжя⁴⁷.

У вересні 1924 року в Москві було організовано «Союз українських пролетарських і селянських письменників Російській Федерації» (СІМ) «Сіло і місто». На 1925 рік філії цієї організації відкриваються в місцях компактного мешкання українців Сибіру, Далекого Сходу, на Кубані, де до цієї організації на правах філії входили літературні групи кубанських письменників в Краснодарі і в ст. Полтавська. Зокрема, в Краснодарську філію входили Іван Луценко, Яків Луч, Тимофій Івашенко, Олександр Лісогор та інші. Вони розвернули активну діяльність стосовно популяризації української літератури, провели низку виставок, літературних вечорів. До цього на Кавказі існувала перша українська організація українських письменників «Гарт» («Кубфільгарт»), ініціатором її створення став Іван Дорожній, а членами — студенти Кубанського українського технікуму. Найбільш відомими були Іван Дорожній, Кирило Тихий, Маруся Григорій, Філіпп Пропасти, Микола Луч.

У липні 1925 року НКО УСРР в доповідній Президії ВУЦВК для успішного управління процесом культурного будівництва серед українського населення РСФРР наполегливо рекомендував партійним, радянським, професійним, кооперативним і іншим установам вживати рідну мову в тих місцевостях, де переважали українці. Для цього почали організувати національні сільські, волосні, повітові ради. У зв'язку з цим Наркомос УСРР просив ВУЦВК УСРР звернутися в цій справі до ЦВК РСФРР для покращення розвитку культурної роботи серед українського населення РСФРР⁴⁸.

І лише після звернення ВУЦВК до союзних органів робота з питання українізації в Російській Федерації активізувалася. Проте, як показала подальша практика, велася вона мляво, половинчасто. Терміни її завершення переносилися з року в рік і врешті-решт в 1932 році припинилися зовсім.

Отже, українське національно-культурне життя в різних регіонах Російської Федерації на початку 20-х років розвивалося повільно. Поява національно-культурних організацій гальмувалася. Державні органи Російської

Федерації, відповідальні за здійснення українізації, переважно уникали підтримки національно-культурних ініціатив, перш за все, повільно вирішували питання матеріального і кадрового забезпечення цієї роботи. Наркомос України не в силах був надати широку і значну допомогу українському населенню РСФРР в забезпеченні свого національно-культурного життя.

В статье раскрываются проблемы становления и развития национально-культурных организаций украинцев Российской Федерации начала 1920-х годов. Подчеркивается, что их появление и деятельность стали следствием осуществления политики коренизации. Делается акцент на том, что эти организации отражали неравномерность национально-культурной жизни украинцев в различных регионах бытования.

Ключевые слова: украинское меньшинство, национально-культурное объединение, культурно-просветительные учреждения, литературная жизнь.

The problems of establishing and developing of the national-cultural organizations of the Ukrainians in the Russian Federation in the early 1920s are analyzed in the article. It is stressed that their appearance and activities were determined by the realisation of the localization policy. It is emphasized that they reflected the inhomogeneity of the Ukrainians' national-cultural life in various residence areas.

Key words: Ukrainian minority, national-cultural association, cultural and educational establishments, literary life.

¹ Єфименко П.О. О малороссиянах Оренбургской губернии // Основа. — 1861. — № 9. — С. 189–192.

² Перетяткович Г.И. Малороссияне в Оренбургском крае при начале его заселения: По рукописным документам Архива Министерства Юстиции // Труды VI Археологического съезда в Одессе. — Одесса, 1988. — Т. 2. — С. 373–397.

³ Ден В.Э. Население России по пятой ревизии: Подушная подать в XVIII веке. В 2-х т. — М., 1902. — 377 с., 319 с.

⁴ Коммисаров Г. Население Башреспублики в историко-этнографическом отношении: материалы общества по изучению Башкирии. — 1928. — № 6–7. — С. 73–85.

⁵ Фиельструп Ф.А. Этнический состав населения Приуралья. — Л., 1928. — 38 с.

⁶ Ташкин С.Ф. Иногородцы Приволзко-Приуральского края и Сибири. — Оренбург, 1921. — Вып. 1. — 249 с.

⁷ Островський З. Проблеми українізації і беларусизації в РСФСР. — М., 1931.

- ⁸ Бежкович А.С. Этнические особенности земледелия у народов башкирии. — Уфа, 1973. — Т. 5. — С. 61–93.
- ⁹ Брянцева Л.И. Украинские песни в Башкирии // Фольклор народов РСФСР: Межвузовский сборник. — Уфа, 1980. — С. 28–36.
- ¹⁰ Брук С.И., Кабузин В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII — нач. XX в. // СЭ. — 1981. — № 5. — С. 15–31.
- ¹¹ Бабенко В.Я. Украинцы Башкирской ССР: поведение малой этнической группы в полиэтничной среде. — Уфа, 1992. — 260 с.
- ¹² Кубійович В. Українська діаспора в СРСР у світлі переписів населення. — Мюнхен, 1979. — 98 с.
- ¹³ Марунчак М. Українці в СРСР поза кордоном УРС. — Вінніпег, 1974. — 248 с.
- ¹⁴ Левицький Ю. Українці в Російській Федерації // Визвольний шлях. — 1999. — № 1. — С. 35–41.
- ¹⁵ Горват Л.-І. В. Соціально-економічний і політичний розвиток українців Марморощини (Румунія) в 1918–1945 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1999. — 17 с.
- ¹⁶ Горний М.М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у XX ст.: Автореф. ... дис. канд. іст. наук. — К., 1999. — 17 с.
- ¹⁷ Черватюк В.Б. Громадська культурно-освітня та наукова діяльність українських емігрантів у Франції в 20–30-ті рр. XX ст.: Автореф. ... дис. канд. іст. наук. — К., 1996. — 22 с.
- ¹⁸ Сергійчук В. Східна діаспора. Українці за рубежом // Наука і суспільство. — 1996. — № 3–4. — С. 12–16; Його ж. Українці в імперії. — К., 1992. — 92 с.
- ¹⁹ Винниченко І. Нашого цвіту по всьому світі (Українці в Росії, Молдові, Казахстані). — К., 1992; Його ж. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. — Житомир, 1992. — 164 с.
- ²⁰ Євтух В.Б. Українська діаспора: шляхи формування та сучасні процеси // Український географічний журнал. — 1993. — № 151. — С. 53–57.
- ²¹ Заставний Ф.Д. Східна українська діаспора. — Львів, 1992. — 172 с.
- ²² «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / За ред. В.А. Смоля. — К.: інститут історії України НАН України, 2003. — С. 230–325.
- ²³ Крамарчук Т.Д. Українська діаспора республіки Башкортостан: історія формування та особливості існування в іноетнічному середовищі. Автореф. ... дис. канд. іст. наук. — Донецьк, 2000. — 19 с.
- ²⁴ Мазука Л.І. Формування української меншини в Казахстані (80 рр. XIX поч. 30-х рр. XX ст.): Автореф. ... дис. канд. іст. наук. — К., 1996. — 25 с.
- ²⁵ Петренко Є.Д. Переселення козаків і селян України на Кубані (1792–1917 рр.): Дис. канд. іст. наук. — К., 1997. — 206 с.
- ²⁶ Сініцький А.Ц. Антиукраїнська політика Російського самодержавства (1904–1914 рр.): Автореф. ... дис. канд. іст. наук. — К., 1997. — 22 с.
- ²⁷ Кудлай О.Б. Центральна Рада і Тимчасовий уряд: боротьба за автономію (березень–жовтень 1917 р.). Автореф. ... дис. канд. іст. наук. — К., 1997. — 18 с.
- ²⁸ Сушко О.В. Проблема функціонування української діаспори Російської Федерації 20–30-х рр. XX ст. у вітчизняній історіографії // Краєзнавство. Науковий журнал. — 2001. — № 1–4. — С. 96–101; Її ж. Політика коренізації і українська діаспора Російської

Федерації у 20–30-х рр. ХХ ст.: спроба постановки проблем // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. — Т. 8(10). — С. 373–386; Її ж. Ренат Польовий. Кубанська Україна. — К.: Діюкор, 2002. 303 с. (Рецензія) // Краєзнавство. Науковий журнал. — 2002. — № 1–4. — С. 101; Її ж. Українське населення Росії та сталінська національна політика (20-ті — початок 30-х рр. ХХ ст.) // Там само. — 2003. — № 1–4. — С. 90–93; Її ж. Внесок державних структур Поділля в забезпечення учителями українських регіонів Російської Федерації у 20-х рр. ХХ ст. // Там само. — 2006. — № 1–4. — С. 162–163.

²⁹ Островський З. Проблема українізації и белоруссизации в РСФСР ... — С. 19.

³⁰ Голубовский М. Осуществление Ленинской нац. политики // Власть советов. — 1930. — 30 октября. — С. 28.

³¹ Краеведение среди украинского національного меньшинства ЦЧО // Советское краеведение. — М. — 1931. — № 4. — С. 51.

³² Неукраїнські українці // Вісті ВУЦВКа. — Харків. — 1927. — 15 жовтня. — С. 3.

³³ Островський З. Проблема українізації и белоруссизации в РСФСР ... — С. 17.

³⁴ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф.Р-2306. — Оп. 1. — Спр. 1543. — Арк. 2.

³⁵ Островський З. Проблема українізації и белоруссизации в РСФСР ... — С. 20–21.

³⁶ Попок Андрій Українці на Далекому Сході: організації, події, персоналії. Довідник. — Київ: АЛЬТЕРПРЕС, 2004. — С. 233.

³⁷ Шейко М. Українці у Ташкенті // Вісті ВУЦВКа. — 1927. — 28 жовтня. — С. 3.

³⁸ Островський З. Проблема українізації и белоруссизации в РСФСР ... С. 26.

³⁹ ДАРФ. — Ф.А-2306. — Оп. 1. — Спр. 1543. — Арк. 2.

⁴⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 61.

⁴¹ Там само. — Арк. 73.

⁴² ДАРФ. — Ф.А-2306. — Оп. 1. — Спр. 1543. — Арк. 270.

⁴³ ЦДАВО. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 16. — Арк. 12.

⁴⁴ Копержинський Кость. Діяльність «Т-ва дослідників української історії, письменства та мови в Ленінграді» // Шлях освіти. — 1926. — № 5–6. — С. 25–258.

⁴⁵ Л-он. Українське студентство у Москві (земляцтво пролетарського студентства України у Москві) // Вісті ВУЦВКа. — 1927. — 26 липня. — С. 3.

⁴⁶ Українізація 20–30-х років: передумови, здобутки, уроки ... — С. 264.

⁴⁷ Українська етнографічна секція при географічному інституті // Червоний шлях. — 1924. — № 3. — С. 279.

⁴⁸ Про роботу НКО УСРР у справі задоволення культосвітніх потреб українського населення, про живе на терині РСФРР та інших Союзних Республік // Бюлетень НКО. — 1929. — № 11. — С. 143–146.

Мельничук Олег (Вінниця)
УДК 94(477):368 «1920–1939»

СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ 1920–1930-х рр. В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

В статті аналізуються праці радянських дослідників, присвячені вивченню системи соціального страхування як однієї із організаційно-правових форм соціального захисту робітників та службовців у 20–30-х рр. ХХ ст.

***Ключові слова:** нова економічна політика, радянська історіографія, соціальний захист, соціальне страхування.*

Вимушений перехід більшовиків до НЕПу поставив на порядок денний питання про зміну форм соціального захисту. В умовах часткової децентралізації промисловості через розвиток її приватної сфери і торгівлі, переходу державних підприємств на госпрозрахунок, відмови від загальної трудової повинності держава втрачала можливість забезпечувати осіб, що потребували соціальної допомоги, за рахунок державних асигнувань. Зважаючи на це, учасники VI конференції КП(б)У (9–13 грудня 1921 р.) одностайно прийняли рішення про запровадження соціального страхування осіб, зайнятих найманою працею.

Метою цієї статті є характеристика праць радянських дослідників, присвячених вивченню системи соціального страхування як однієї із організаційно-правових форм соціального захисту робітників та службовців у 20–30-х рр. ХХ ст.

Побудова соціального захисту працюючих на страхових принципах вимагала, насамперед, розроблення теоретичних основ радянського соцстраху. З цією метою до співпраці були залучені найвидатніші теоретики дореволюційної доби. Їх основним завданням було обґрунтування важливості інституту соціального страхування для соціального захисту робітників у нових економічних умовах та пристосування основних його положень до комуністичної доктрини суспільного розвитку. Завдяки надзвичайній активності членів новоствореної страхової ради вже на початку 1920-х рр. з'явилися перші бібліографічні покажчики зі страхової тематики¹. В цілому, за змістом, структурою та функціональним призначенням усі праці, що вийшли друком у 1920-х рр. можна поділити на декілька груп.

Першу групу становлять праці теоретичного спрямування. Провідним теоретиком радянського соцстраху в 1920-х рр., без перебільшення, можна назвати Н. Вигдорчика. Будучи доктором медицини, він уже в кінці ХІХ ст., спираючись на досвід західноєвропейських країн, вивчав перспективи запровадження в Росії страхової медицини. Згодом був одним із співавторів

пакету страхових законопроектів, введених у дію в червні 1912 р. Протягом 1919–1926 рр. ним було опубліковано 7 випусків книг, присвячених теорії та практиці соціального страхування за різними напрямками². Теоретичним аспектам соціального страхування присвячена і брошура В. Яроцького³.

Обґрунтування радянських принципів соціального страхування в зазначений період було здійснено також в навчальних підручниках та посібниках. Так, у 1920-х роках тричі перевидавався підручник «Радянське соціальне страхування» З. Теттернборн⁴, яка забезпечувала викладання даного курсу в Московському державному університеті імені М. Ломоносова. Автором висвітлена історія соціального страхування на Заході і в Росії до жовтня 1917 р. та основи радянського страхового законодавства. Інший представник — Л. Забелін у 1926 р. опублікував курс лекцій «Теоретичні основи соціального страхування», прочитаних ним на курсах при ЦУСС СРСР у Москві⁵. Як і З. Теттернборн, так і Л. Забелін у своїх працях акцентували увагу на перевагах радянського страхового законодавства над зарубіжним.

Наступну групу літератури 1920-х рр. складають коментарі чинного страхового законодавства. Написані одноосібно чи групою авторів, переважна більшість яких була юристами або ж відповідальними страховими працівниками, ці книги були по суті керівними вказівками для місцевих органів соціального страхування в їх практичній діяльності. Їх характерною ознакою було тлумачення чинного законодавства без відповідного ідеологічного забарвлення. Так, в об'ємних за обсягом практичних коментарях за редакціями І. Баєвського, Я. Емдіна, Н. Биховського, Б. Гутермана, Б. Любимова⁶ подається загальна характеристика і тлумачення страхових законодавчих актів. В окремих випадках коментування законодавства здійснювалося з деяких видів чи напрямків страхування⁷ або ж найбільш важливих нормативних актів⁸. Порівняльний аналіз радянського та зарубіжного страхового законодавства можна зустріти у книзі Б. Ерделі⁹.

Для працівників страхових органів, мало знайомих із справою соціального страхування, центральне управління практикувало видання популярних коментарів¹⁰. З метою ознайомлення страхових працівників та самих застрахованих із законодавством, управліннями соціального страхування, а інколи і страховими касами, формувалися відповідні довідники¹¹ та пам'ятки¹².

В окрему групу, на наш погляд, слід виокремити праці, що містили матеріали методично-інструктивного характеру. Такі книги, написані переважно відповідальними працівниками центрального управління соціального страхування за відповідними напрямками діяльності, мали у своїй основі прикладний характер. Основне їх призначення полягало в наданні консультативної допомоги місцевим органам соціального страхування в реалізації найскладніших питань практики. Так, порядок проведення медичної екс-

пертизи та надання медичної допомоги застрахованим викладений у працях Н. Вигдорчика¹³ та А. Штейнберга¹⁴. Механізм створення страхових органів на місцях та керівництво ними відображені в роботах Б. Файнгольда¹⁵ та І. Торговицького¹⁶. Про ведення статистики в касах соціального страхування можна дізнатися із книг Н. Вигдорчика¹⁷ та Д. Граве¹⁸. Методика призначення та виплати допомог у порядку соціального страхування висвітлювалася Н. Наумовим та А. Ліbermanом¹⁹, І. Капланом²⁰, В. Кузятиним²¹. Порядок фінансового забезпечення страхових органів розкрили В. Караваєв²², Л. Немченко²³, А. Ванштейн²⁴. Н. Громов²⁵, В. Гутцайт та М. Лірцман²⁶ у своїх працях охарактеризували способи застосування штрафних санкцій до порушників страхового законодавства.

Наступну, значну за обсягом, групу складає популярна література. Головним завданням невеликих за обсягом, але написаних у доступній формі брошур було ознайомлення робітників і службовців із соціальним призначенням системи радянського соціального страхування. Частина таких праць містила конкретні рекомендації для застрахованих з виплати пенсій та допомог. Поява чисельних праць пояснювалася надзвичайною динамічністю страхового законодавства, що викликало труднощі для контингенту застрахованих. Так, зокрема, зміст, обсяг, організаційна структура та призначення соціального страхування розкриті у працях Н. Биховського²⁷, Н. Вигдорчика²⁸, А. Вишневецького²⁹, В. Гутцайта³⁰, А. Штейнберга³¹. Проблеми безробіття та забезпечення безробітних страховими допомогами розглядаються у брошурах М. Іткіна³², Л. Лівшиця³³, Н. Юріна³⁴. Особливості надання застрахованим медичної та профілактичної допомоги обґрунтовують І. Бавеський³⁵, А. Вайнштейн³⁶, М. Патлажан³⁷. Організаційні основи забезпечення у разі тимчасової чи постійної втрати працездатності висвітлювали Н. Вигдорчик³⁸, А. Вишневецький³⁹, Л. Гордон⁴⁰, В. Караваєв⁴¹, С. Койре⁴², Л. Фріц⁴³, Н. Юрін⁴⁴.

По мірі розвитку соціального страхування з'являються й перші історичні нариси у вигляді брошур, а згодом і книг, присвячених даній тематиці. Такі роботи не можна назвати науковими, оскільки написані вони, переважно відповідальними страховими працівниками без посилання на джерела та відповідного теоретичного аналізу. Разом з тим позитивним є те, що в основу їх змісту були покладені статистичні дані про діяльність місцевих страхових кас, що надходили до центрального управління соціального страхування. Щоправда, майже вся література була надрукована у Москві, а тому не відображала особливостей функціонування соціального страхування в радянській Україні.

Як правило, перші розвідки відображали діяльність страхових органів протягом окремих календарних чи операційних періодів. Так, в працях А. Вишневецького⁴⁵, Б. Данського⁴⁶, Б. Мілютіна⁴⁷, Л. Немченка⁴⁸ висвітлені

звітні результати роботи органів соціального страхування загалом або ж за певними напрямками діяльності. В окремі періоди звітні матеріали видавалися за загальною редакцією народного комісара праці СРСР Л. Немченка⁴⁹. З часом історичні нариси охоплювали значно триваліші хронологічні періоди або ж зосереджували увагу на конкретних напрямках роботи чи видах страхування. Так, загальні тенденції розвитку радянського соціального страхування розкриті у працях А. Вишневецького⁵⁰, Б. Мілютіна⁵¹, В. Пукке⁵², А. Штейнберга⁵³, Б. Чорного⁵⁴. Остання із них вийшла друком в Харкові і, незважаючи на популяризований характер, містила порівняльну характеристику діяльності Головоцстраху УСРР на фоні інших союзних республік. Висвітлюючи діяльність страхових органів з окремих напрямків, М. Лукомський⁵⁵ характеризував будівництво страхової медицини, В. Мар'янський⁵⁶ — проблеми соцстраху на селі, Б. Мілютін⁵⁷ — розвиток профілактичної роботи, З. Теттернборн⁵⁸ — забезпечення допомогою при частковій чи постійній втраті працездатності. Розвиток соціального страхування як економічної категорії у своїх працях обґрунтовували І. Вейцблін⁵⁹, Л. Забелін⁶⁰, Л. Мінц⁶¹, Є. Шатан⁶².

В окрему підгрупу варто виокремити брошури та книги інформативно-пропагандистського напрямку. Написані з марксистських позицій партійними функціонерами, вони були покликані демонструвати переваги радянського соціального страхування, а заодно і політичної системи над буржуазною. Усі вони були надзвичайно схожими за структурою та близькими за змістом, оскільки піддавали нещадній критиці попередні періоди розвитку соціального страхування та всіляко вихваляли його розвиток у радянську добу. Під вказану характеристику повною мірою підпадають праці Б. Данського⁶³, Б. Любимова⁶⁴, З. Теттернборн⁶⁵, М. Фабриканта⁶⁶. З метою пропаганди ідей радянського соцстраху у 1928 р. при ВЦРПС була створена секція з вивчення історії соціального страхування (Істсоцстрах). Уже в жовтні вийшов з друку перший збірник статей⁶⁷, присвячений розвитку дореволюційного соціального страхування. Опубліковані матеріали представляли тенденційну підбірку суб'єктивних спогадів активних учасників більшовицького страхового руху. По мірі вивчення архівів редколегія планувала видавати наступні збірники, присвячені іншим періодам, однак через політику згортання НЕПу діяльність секції була припинена.

Незважаючи на значну кількість літератури, що вийшла друком у 20-х рр., не можна перебільшувати її значення для наукового дослідження. Значна її частка відображала юридичні та економічні аспекти соціального страхування. Праці історичного спрямування характеризувалися політичною заангажованістю, тенденційністю підбору матеріалу, відображаючи загальні масштаби розвитку соціального страхування на фоні соціалістичного будівництва. Крім того, вказані роботи базувалися на загально-

союзному матеріалі, не відображаючи особливостей діяльності страхових органів УСРР.

Згортання НЕПу та відновлення соціалістичного наступу наприкінці 1920-х рр. викликало суттєві зміни в радянській соціальній політиці, спрямувавши її на потреби модернізації економіки. В таких умовах соціальне страхування із форми соціального захисту перетворюється в інститут соціально-побутового забезпечення робітників провідних галузей економіки. Головні завдання страхових органів у цей період полягали в стимулюванні трудової діяльності, заохоченні продуктивності праці, зміцненні трудової дисципліни. Характерні риси нового періоду знайшли відображення і в літературі, що виходила друком в 30-х рр. ХХ ст., чисельність якої у порівнянні з попереднім періодом суттєво зменшилася.

Перша особливість, яку слід відмітити при характеристиці літератури зазначеного періоду, — це повна відсутність робіт із теорії соціального страхування. Тлумачення змісту радянського соцстраху стає прерогативою партійних функціонерів. Так, А. Баріт та Б. Мілютін⁶⁸, М. Блюмін⁶⁹, А. Лібстер⁷⁰, Б. Любимов⁷¹, формуючи у своїх працях основні принципи радянського соцстраху реконструктивного періоду, не лише відмежовувалися від основної захисної функції даного інституту, але й піддавали критиці надбаня теоретиків попереднього періоду.

У 1930-х роках продовжували виходити друком популярні видання із соціального страхування, що знайомили з нормами страхового законодавства. У брошурах Й. Борисова⁷², Н. Биховського⁷³, Л. Гейфмана⁷⁴, Г. Гецова⁷⁵, Є. Койре⁷⁶ описано порядок призначення та виплати страховими касами допомог та пенсій застрахованим. Важливим є те, що значна частка таких видань опублікована в Україні із врахуванням особливостей республіканського законодавства. У той же час вагоме місце в роботах відводилося ідеологічному обґрунтуванню радянського соцстраху. Так, переважна більшість авторів основу успіхів соцстраху вбачали в перемозі соціалізму, а тому пророкували ліквідацію основ соцстраху в капіталістичних країнах. Зважаючи на те, що в період суцільної колективізації радянська влада з метою соціального розшарування села проголосила поширення страхових допомог на сільських наймитів, популярні видання широко рекламували дану ідею⁷⁷.

В умовах модернізації економіки основним завданням у сфері трудових відносин було формування стійких промислових кадрів та виховання в них соціалістичного ставлення до праці. У соціальному страхуванні такі вимоги реалізовувалися через значну диференціацію допомог та пенсій для застрахованих. Розміри соціальних виплат були поставлені в залежність від безперервного трудового стажу, членства в профспілках, галузі виробництва тощо. Для орієнтації страхових працівників у нормах громіздкого законо-

давства Союзною радою соціального страхування видавалися методичні матеріали допоміжного характеру. Такі рекомендації стосувалися організації роботи страхових органів⁷⁸, сплати страхових внесків⁷⁹, визначення страхового стажу⁸⁰, правильності призначення розмірів допомог та пенсій⁸¹.

Протягом 1930-х рр. продовжували виходити друком коментарі до чинного законодавства, однак кількість їх суттєво зменшується, при цьому всі вони без виключення стосувалися союзного законодавства. За внутрішньою будовою коментарі містили нормативні акти як загальних положень соціального страхування⁸², так і окремих його видів⁸³.

Окрім коментарів, практичними посібниками, що регулювали діяльність органів соціального страхування, були збірники законодавства та довідники. Головним чином, збірники законодавства перевидавалися по мірі внесення змін і будувалися за універсальним зразком⁸⁴ або ж за напрямками страхування⁸⁵. Кожен із них містив вступну частину, в якій обґрунтовувалася доцільність видання збірника. Довідники, в переважній більшості, стосувалися тарифікації підприємств щодо сплати внесків та визначення розмірів допомог та пенсій⁸⁶.

Література історичного характеру 1930-х рр. представлена невеликими брошурами, написаними відповідальними страховими працівниками. Так, Н. Биховський⁸⁷, А. Горбунов і М. Фрідьєв⁸⁸ у своїх працях подали загальну характеристику системи соціального страхування в СРСР, П. Вардунас⁸⁹ висвітлив участь професійних спілок у соціальному страхуванні, В. Караваєв та Я. Тидеман⁹⁰ розкрили організаційну структуру страхових органів, В. Карибський⁹¹ і М. Лукомський⁹² акцентували увагу на організації медичної допомоги застрахованим. Виняток складає робота Л. Забеліна⁹³, в якій відображено роль і значення соціального страхування в житті радянського робітника. На основі загальносоюзних статистичних матеріалів автор досліджує обсяг забезпечення соціальними допомогамі промислових робітників у 1924–1929 рр.

Отже, реорганізація державного соціального страхування та пристосування його до потреб модернізації економіки в умовах соціалістичного наступу 1930-х рр. корінним чином визначили характер праць вказаного періоду. Замість підданих нещадній критиці теоретичних досліджень соціального страхування періоду НЕПу, основну масу літератури склали брошури та статті пропагандистсько-ідеологічного спрямування, метою яких було обґрунтування нових принципів соціальної політики радянської держави і засудження основ зарубіжного страхового законодавства.

1940–50-ті роки в радянській історіографії характеризувалися послабленням уваги до проблем соціального страхування. Відхід від соціального страхування як провідної форми соціального захисту, що проявився у втраті фінансової самостійності страхових фондів, перенесенні ваги з призначення

допомог і пенсій після 1937 р. до наркомату соціального забезпечення та виплаті соціальних допомог працюючим на підприємствах, нівелював потребу в існуванні територіальних органів соціального страхування. Зважаючи на це, метою видання окремих інструктивно-довідкових матеріалів⁹⁴ було ознайомлення з основами радянського соцстраху профспілкових активістів і осіб, що виконували роль страхових агентів на громадських засадах. Проте у цей період були започатковані й перші спроби наукового осмислення інституту соціального страхування як однієї з форм соціального захисту населення. Так, у 1951 р. у видавництві Академії наук було опубліковано працю А. Краснопольського⁹⁵, в якій автор з правової точки зору проаналізував основні принципи радянського державного соціального страхування через порівняння із законодавством капіталістичних країн. Протягом 50-х років двічі перевидавалася книга В. Караваєва⁹⁶, присвячена характеристиці чинного страхового законодавства. Заслуговує на увагу й навчальний посібник за редакцією Г. Москаленка⁹⁷, виданий у 1953 р. для слухачів шкіл профруху. Перша глава книги присвячена історії становлення та розвитку соціального страхування в СРСР, його розвитку у країнах «народної демократії», а також у капіталістичних і колоніальних державах. Соціальне страхування частково аналізувалося в контексті пенсійного⁹⁸ та соціального⁹⁹ забезпечення.

Історіографія 60–80-х рр. ХХ ст. характеризується, передусім, виданням багатотомних фундаментальних праць, фрагменти яких пов'язані з діяльністю органів соціального страхування в Україні у досліджуваній період. Так, у сьомому томі десятитомного видання «Історія Української РСР»¹⁰⁰, присвяченому аналізу розвитку республіки у 1921–1941 рр., підвищення матеріального рівня трудящих автори пов'язували із запровадженням «суспільних фондів споживання», у створенні яких неабияку роль відіграла система соціального страхування. Про збільшення фондів заробітної плати робітників за рахунок коштів соцстраху в 1920-х рр. повідомлялося й у другому томі видання «Історія робітничого класу Української РСР»¹⁰¹. Зосереджуючись повністю на проблемі матеріального добробуту робітничого класу, автори не ставили своїм завданням розкриття функціональних ознак системи соцстраху, характеристики діяльності її органів. Виняток складають брошури Є. Родіонової¹⁰², в яких подано нариси з історії соціального страхування в СРСР та в капіталістичних країнах. Оскільки вказані видання готувалися як навчальні посібники для лікарів, основна увага акцентувалася на медичному страхуванні. Інший вид — страхування безробіття був розглянутий Л. Рогачевською¹⁰³ в контексті заходів щодо боротьби із безробіттям в СРСР 1917–1930-х рр. З'явилися наукові розвідки, що характеризували соціальну структуру радянського суспільства¹⁰⁴. Місце і значення суспільних фондів споживання для підвищення життєвого рівня

населення в рамках пануючої радянської ідеології обґрунтував у своїх брошурах А. Грищинський¹⁰⁵. Ідея взаємозв'язку радянської соціальної політики і права покладена в основу праці В. Попкова¹⁰⁶.

З юридичних позицій, в системі права соціального забезпечення соціальне страхування розглядали В. Андрєєв¹⁰⁷, Р. Іванова та В. Тарасова¹⁰⁸, А. Козлов¹⁰⁹, М. Тулісов¹¹⁰, К. Батигін¹¹¹. Фрагментарне висвітлення діяльності органів соціального страхування можна знайти в роботах з історії робітничого класу досліджуваного періоду¹¹². Інформативну цінність склали також бібліографічні покажчики з трудового права¹¹³ та права соціального забезпечення¹¹⁴.

Отже, радянська історіографія, здебільш, висвітлювала соціальне страхування в руслі інтерпретації тих чи інших інститутів та заходів держави, спрямованих на підвищення добробуту радянського народу. Висвітлюючи історію суспільства з позицій формаційно-класового аналізу системних явищ, через призму щоденних успіхів соціалістичного будівництва, дослідники намагалися показати в своїх працях, перш за все, турботу радянської держави про своїх громадян в усіх сферах праці та побуту, наголошуючи на перевагах власної політичної системи. Державне соціальне страхування, що функціонувало впродовж 20–30-х рр., навіть пристосоване до радянської дійсності, розглядалося як буржуазний інститут, тимчасово запроваджений в умовах ринкових відносин для соціального захисту робітників та службовців.

В статье анализируются труды советских исследователей, посвящённые изучению системы социального страхования как одной из организационно-правовых форм социальной защиты рабочих и служащих в 20–30-х гг. XX в.

Ключевые слова: *новая экономическая политика, советская историография, социальная защита, социальное страхование.*

In article are analysed works of the soviet researchers, denoted study of the system of the social insurance as one of organizing-legal forms of social protection worker and serving in the 20-30th of the 20th century.

Key words: *new economic policy, soviet historiography, social protection, social insurance.*

¹ Вигдорчик Н.А. Библиография по социальному страхованию и обеспечению на русском языке. — М.: НКСО, 1922. — 25 с.; Любимов Б. Социальное страхование. Указатель важнейших книг, брошюр и журнальных статей на русском языке. — М: Вопросы труда, 1924. — 62 с.

² Вигдорчик Н.А. Теория и практика социального страхования. — Вып 5. Страхование от несчастных случаев и травматологическая экспертиза. — М., Ленинград: Книга, 1925. — 183 с.; Вигдорчик Н.А. Теория и практика социального страхования. — Вып. I. — Теоретические основы социального страхования. — М.-Петроград: Книга, 1919. — 139 с.; Вигдорчик Н.А. Теория и практика социального страхования. — Вып. 2. Страхование на случай болезни в Западной Европе. — М.-Петроград: Книга, 1922. — 135 с.; Вигдорчик Н.А. Теория и практика социального страхования. — Вып. 3. Страхование на случай болезни в России. — М.-Петроград: Книга, 1922. — 155 с.; Вигдорчик Н.А. Теория и практика социального страхования. — Вып. 4. Кассовая медицина. — М.-Петроград: Книга, 1923. — 152 с.; Вигдорчик Н.А. Теория и практика социального страхования. Вып. 6. Статистика профессионального травматизма. — М.-Петроград: Книга, 1922. — 104 с.; Вигдорчик Н.А. Теория и практика социального страхования. — Вып. 7. Страхование профессиональных заболеваний. — М.-Ленинград: Книга, 1926. — 112 с.

³ Чекий А. (В. Яроцкий). Социальное страхование. (Введение в теорию). — М.: Изд. ЦСПС, 1924. — 27 с.

⁴ Теттенборн З. Советское социальное страхование. Изд. 3-е. — М.: Вопросы труда, 1929. — 139 с.

⁵ Забелин Л. Теоретические основы социального страхования. — М.: Вопросы труда, 1926. — 223 с.

⁶ Баевский И.Л. и Эмдин Я.Р. Действующее законодательство по социальному страхованию. (С комментариями). Изд. 2-е. — М.: Вопросы труда, 1928. — 582 с.; Баевский И.Л. Практика социального страхования в СССР. — М.: Вопросы труда, 1925. — 208 с.; Быховский Н.И., Гутерман Б.Н. и Любимов Б.А. Действующее законодательство об обеспечении в порядке социального страхования по случаю инвалидности и по случаю потери кормильца семьи. (Практический комментарий). — М.: Гострудиздат, 1929. — 207 с.

⁷ Вишневецкий А. Пенсии за исключительные заслуги и выслугу лет. (Пенсии персональные, учительские, академические). — М.: Вопросы труда, 1927. — 94 с.; Гутерман Б.Н. Действующие законы о назначении и выдаче дополнительных пособий по социальному страхованию. Практический комментарий. — М.: Гострудиздат, 1929. — 52 с.; Караваев В.В. и Гутерман Б.Н. Обеспечение инвалидов труда и семей умерших рабочих и служащих. — М.: «Право и жизнь», — 1927. — 55 с.; Караваев В.В. Пособия по болезни. Изд. 2-е. — М.: Труд и книга, 1927. — 35 с.; Кац Р.Р. Практический комментарий к действующему законодательству по обеспечению в порядке социального страхования по безработице. (на 1 декабря 1929 г.). — М., 1929. — 140 с.; Тидеман Я. Обеспечение семей умерших рабочих. — М.: «Труд и книга», 1926. — 18 с.; Фрейман И.И. Финансовая система социального страхования. Сводка правил, регулирующих финансовые взаимоотношения органов соцстраха со страхователями — Харьков: Вопросы труда, 1927. — 108 с.

⁸ Быховский Н.И. Новый закон о социальном страховании батраков. — М.: Вопросы труда, 1928. — 64 с.; Гутерман Б. и Эмдин Я. Новый закон об обеспечении при временной нетрудоспособности. Практический комментарий. М.: Вопросы труда, 1927. — 112 с.; Кузятин В.Д. Новый закон о пенсионном обеспечении работников просвещения. (Как народному учителю получить пенсию за выслугу лет). Изд. 2-е. — М.: Гострудиздат, 1929. — 40 с.; Кузятин В.Д. Новый закон об обеспечении безработных. (Пособие по безработице и как его получить). Изд. 3-е. — М.: Вопросы труда, 1927. — 46 с.; Милютин Б. Новый закон о пенсиях инвалидам труда. — М.: Вопросы труда, 1927. — 47 с.

⁹ Эрдели Б.В. Законодательство о труде в зарубежных странах. — Вып. 3. Социальное страхование. Сравнительный обзор иностранного и советского законодательства. — М.: Вопросы труда, 1927. — 45 с.

¹⁰ Быховский Н.И. Новый закон о пенсиях инвалидам труда и семьям потерявшим кормильца. Общедоступное изложение нового пенсионного закона. — М.: Вопросы труда, 1928. — 47 с.; Быховский Н.И. Страхкасса.: Общедоступные беседы с рабочими о социальном страховании, с приложением популярного справочника. — М.: Гострудиздат, 1924. — 95 с.; Быховский Н.И. Страхование рабочих на случай увечий. Общедоступная беседа с рабочими о несчастных случаях на фабриках и заводах. — М.: Гострудиздат, 1924. — 23 с.

¹¹ Баевский И.Л. Справочник застрахованного. Социальное страхование рабочих, служащих, инвалидов, безработных и членов их семей. — М.: Вопросы труда, 1923. — 174 с.; Барит А.В., Милютин Б.Т. Социальное страхование: Пособие для страховых кружков и профшкол. — М.: Вопросы труда, 1928. — 206 с.; В помощь страховому работнику. Справочник постановлений и распоряжений по выдаче пособий и пенсий застрахованным и по оказанию лечебной помощи. — М.: Издание дорстрахкасси, 1928. — 107 с.; Гутерман Б.Н. и Эмдин Я.Р. Справочник по социальному страхованию (для страхователей). — М.: Вопросы труда, 1929. — 145 с.; Справочник застрахованного по вопросам социального страхования. — Днепропетровск, 1929. — 164 с.; Справочник застрахованного. — Одесса: Издательство общестраховой кассы, 1924. — 35 с.; Справочник по охране труда и социальному страхованию. Под ред. С. Каплуна. — М.-Л.: Вопросы труда, 1924. — 338 с.; Тидеман Я. Справочник застрахованного. Популярное изложение. — М.: Вопросы труда, 1925. — 142 с.; Тидеман Я.Г., Караваев В.В. Справочник застрахованного. — М.: Вопросы труда, 1927. — 139 с.; Трефилов И.М. Страховик. Справочник по вопросам социального страхования и медицинской помощи застрахованным. Изд. 2-е. — М.: Вопросы труда, 1927. — 428 с.; Фишман С. Довідна книжка застрахованого. Що повинен знати кожен застрахований робітник та службовець про порядок одержання допомоги, пенсії, меддопомоги? — Черкаси, 1927. — 134 с.

¹² Биховський Н.І. Пам'ятка робітника і службовця про страхову касу. — Харків: Питання праці. 1926. — 32 с.

¹³ Вигдорчик Н.А. Врачебная экспертиза при неработоспособности: Руководство для экспертов. — М.: НКСО, 1922. — 105 с.; Вигдорчик Н.А. Методика врачебно-страховой экспертизы. — М.: Вопросы труда, 1928. — 180 с.

¹⁴ Штейнберг А.П. Медицинская помощь застрахованным: Краткое руководство для работников профсоюзов и страховых организаций. — М.: Вопросы страхования, 1923. — 138 с.; Штейнберг А.П. Страхкасси и медпомощь. — М.: Вопросы страхования, 1926. — 127 с.

¹⁵ Файнгольд Б.М. Как строятся органы социального страхования. — М.: Вопросы труда. — 48 с.; Файнгольд Б.М. Задачи завкомов и месткомов в области социального страхования. Изд. 2-е. — М.: Вопросы труда, 1926. — 47 с.

¹⁶ Торговицкий И.Г. Руководство по инструктированию страховых касс. — М.: Вопросы труда, 1926. — 138 с.

¹⁷ Вигдорчик Н.А. Постановка статистики в кассах социального страхования. — М.: Вопросы труда, 1924. — 75 с.

¹⁸ Граве Д.А. Математика социального страхования. Общедоступное изложение для неспециалистов. — Л.: Государственное издательство, 1924. — 140 с.

- ¹⁹ Наумов Н.М., Либерман А.М. Советское социальное страхование. Как получать обеспечение. — М.: Издательство Ленинградского губпрофсовета, 1928. — 116 с.
- ²⁰ Каплан Е.И. Назначение и выдача пособий по временной нетрудоспособности и дополнительным видам. — М.: Гострудиздат, 1929. — 77 с.
- ²¹ Кузятин В.Д. Пособие по безработице и как его получить. Изд.2-е. — М.: Вопросы труда, 1926. — 30 с.
- ²² Караваев В.В. Уплата взносов в кассу социального страхования. — М.: Вопросы труда, 1926. — 40 с.
- ²³ Немченко Л.П. Опыт построения бюджета по социальному страхованию. — М.: Вопросы труда, 1925. — 31 с.
- ²⁴ Вайнштейн А.И. Основы построения бюджета медицинской помощи застрахованным. — М.: Вопросы страхования, 1925. — 45 с.
- ²⁵ Громов Н.А. Судебная практика по делам социального страхования. — М.: Вопросы труда, 1927. — 64 с.
- ²⁶ Гутцайт В., Лирцман М. Бесспорно-принудительный порядок взыскания платежей на социальное страхование. Практическое руководство с приложением действующего законодательства и форм делопроизводства. — М.: Вопросы труда, 1926. — 176 с.
- ²⁷ Быховский Н.И. Что дает рабочему социальное страхование. — М.: НКСО, 1922. — 34 с.; Быховский Н.И. Что такое страховые кассы. — М.: Вопросы страхования, 1923. — 36 с.; Быховский Н.И. Работница и социальное страхование. Изд. 3-е. — М.: Гострудиздат, 1926. — 28 с.
- ²⁸ Вигдорчик Н.А. Что должен знать каждый рабочий и служащий, застрахованный в кассе социального страхования. — М.,Л., 1924. — 30 с.; Вигдорчик Н.А. Социальное страхование в общедоступном изложении. — М.: Вопросы труда, 1927. — 190 с.
- ²⁹ Вишневецкий А. К вопросу о круге лиц подлежащих социальному страхованию. — М.: Вопросы труда, 1925. — 95 с.
- ³⁰ Гутцайт В. На что живут страховые органы (популярное изложение финансовой системы советского социального страхования). Изд. 2-е. — М.: Вопросы труда, 1926. — 64 с.
- ³¹ Штейнберг А.П. Зачем нужно рабочему социальное страхование? — М.: Труд и книга, 1923. — 55 с.; Штейнберг А.П. Что дает рабочему социальное страхование. Изд. 3-е. — М.: «Труд и книга», 1924. — 80 с.; Штейнберг А. Октябрь и социальное страхование. (Популярный очерк.). — М.: Труд и книга, 1925. — 48 с.
- ³² Іткін М. Про грошеву та трудову допомогу безробітним. — Харків: Юридичне видавництво НКЮ УСРР, 1929. — 40 с.
- ³³ Лившиц А. Трудовые коллективы безработных на Украине.(популярный очерк) — Харьков: Вопросы труда, 1929. — 45 с.
- ³⁴ Юрин Н. Как получить из страховой кассы пособие по безработице. — М.: Вопросы труда, 1929. — 16 с.
- ³⁵ Баевский И.Л. Врачебно-контрольные комиссии: Популярный очерк для страховых уполномоченных. — М.: Вопросы труда, 1924. — 120 с.; Баевский И.Л. Дома отдыха, санатории, курорты и здоровье застрахованных. Изд. 3-е. — М.: Вопросы труда, 1928. — 69 с.
- ³⁶ Вайнштейн А.И. Организация медицинской помощи застрахованным: Популярный очерк. — М.: Вопросы страхования, 1923. — 52 с.

³⁷ Патлажан М. Что должен знать каждый застрахованный о рабмеде. — Одесса. — 1927. — 48 с.

³⁸ Вигдорчик Н.А. Обеспечение инвалидности при несчастных случаях и профессиональных заболеваниях. (Общедоступный очерк). — М.: Вопросы труда, 1926. — 31 с.; Вигдорчик Н.А. Что такое инвалидность и в чем заключается экспертиза инвалидности (Общедоступный очерк). — М.: Вопросы труда, 1921. — 31 с.

³⁹ Вишневецкий А. Обеспечение инвалидов труда. Популярное изложение действующих в СССР законов об обеспечении инвалидов труда и семейств трудящихся, потерявших кормильца. — М.: Вопросы труда, 1926. — 123 с.

⁴⁰ Гордон Л. Як дістати з страхової каси допомогу з причин недуги. — Харків: Питання праці, 1926. — 28 с.

⁴¹ Караваев В.В. Учительские пенсии. Что такое учительская пенсия и как ее можно получить. — М.: «Труд и книга», 1926. — 23 с.

⁴² Койре Е. Как инвалиду труда получить пенсию. — Х.: Украинский рабочий, 1928. — 33 с.

⁴³ Фриц Л.С. Как инвалиду труда получить пенсию. — М.: «Труд и книга», 1926. — 27 с.

⁴⁴ Юрин Н. Как получить из страховой кассы пособие по временной нетрудоспособности (по болезни, беременности, карантину, уходу за членами семьи). — М.: Вопросы труда, 1929. — 15 с.

⁴⁵ Вишневецкий А.И. Обзор социального страхования за 1923 год. — М.: Вопросы труда, 1925. — 190 с.

⁴⁶ Данский Б.Г. Первый год советского социального страхования. — М.: Вопросы страхования, 1923. — 15 с.; Данский Б.Г. Второй год советского социального страхования. — М.: Вопросы страхования, 1923. — 14 с.

⁴⁷ Милютин Б.Т. Санатории и дома отдыха страховых организаций (1924–1925). — М.: Вопросы труда, 1925. — 76 с.

⁴⁸ Немченко Л.П. Социальное страхование в Союзе ССР. 1924–1926. — М.: Вопросы труда, 1927. — 103 с.; Немченко Л.П. Социальное страхование в 1923–1924 гг. — М.: Вопросы труда, 1925. — 84 с.; Немченко Л.П. Финансовые вопросы социального страхования в 1923 г. — М., 1923. — 36 с.

⁴⁹ Краткий обзор социального страхования за 1924–1926 гг.: Сборник материалов. / Под общей ред. Л.П. Немченко. — М., 1927. — 26 с.; Краткий обзор социального страхования за 1926–1928 гг.: Сборник статей Вл. Гутцайта и др. / Под общей ред. Л.П. Немченко. — М.: Вопросы труда, 1928. — 56 с.

⁵⁰ Вишневецкий А. Развитие законодательства о социальном страховании в России. Изд. 2-е. — М.: Вопросы труда, 1926. — 238 с.

⁵¹ Милютин Б. Три года советского социального страхования. — М.: Вопросы труда, 1926. — 72 с.

⁵² Пукке В. Сжатый очерк социального страхования в России и СССР. Пособие для докладчиков отчетной компании страхкасс и членов кружков профессионального движения и социального страхования на Дальнем Востоке. — Хабаровск: «Амурская правда», 1927. — 92 с.

⁵³ Штейнберг А.П. Социальное страхование (Краткие итоги, задачи и перспективы). — М.: «Труд и книга», 1924. — 33 с.

⁵⁴ Чорний Б. Соціальне страхування. — Х.: Український робітник, 1927. — 113 с.

⁵⁵ Лукомский М.Я. Строительство рабочей медицины. — М.: Вопросы страхования, 1924. — 171 с.

⁵⁶ Марьянский В. Безработица, КВП и соцстрах на селе. — Одесса: «Полиграф», 1928. — 54 с.

⁵⁷ Милютин Б.Т. Санаторно-курортная работа страховых касс. — М.: Вопросы труда, 1928. — 31 с.

⁵⁸ Теттенборн З. Пенсионное обеспечение инвалидов труда и членов семейств застрахованных. — М.: Вопросы труда, 1927. — 76 с.; Теттенборн З. Страхование на случай безработицы, болезни и материнства. — М.: Юриздат, 1928. — 139 с.

⁵⁹ Вейцблит И. Безработица на Украине в 1923–1925 гг. — Х.: Вопросы труда, 1926. — 51 с.

⁶⁰ Забелин Л.В. Пути и судьбы социального страхования. Краткий очерк экономических основ социального страхования. Изд. 2-е. — М.: Гострудиздат, 1929. — 112 с.; Забелин Л.В. и Эмдин Я.Р. Промышленность и социальное страхование. — М.: Вопросы труда, 1928. — 128 с.

⁶¹ Минц Л.Е. Труд и безработица в России (1921–1924 гг.) / Под ред. С.Г. Струмилина. — М.: Вопросы труда, 1924. — 72 с.

⁶² Шатан Е.О. Проблема безработицы на Украине. Материалы к построению пятилетнего и генерального плана. — Вып. X. — Х.: Изд. Госплана УССР, 1929. — 143 с.

⁶³ Данский Б.Г. Социальное страхование раньше и теперь. Изд. 2-е. — М.: Вопросы труда, 1928. — 251 с.; Данский Б.Г. Советское социальное страхование: Царские, меньшевистские и советские законы. — М.: НКСО, 1922. — 24 с.; Данский Б.Г. Соцстрах за границей. — М.: Вопросы труда, 1927. — 46 с.

⁶⁴ Любимов Б. Социальное страхование в прошлом и настоящем. Изд. 3-е. — М.: Вопросы труда, 1925. — 128 с.

⁶⁵ Теттенборн З. Страхование рабочих как результат классовой борьбы. Изд. 2-е. М.: Изд-во НКСО, 1923. — 16 с.

⁶⁶ Фабрикант М.Л. Социальное страхование по советским законам. — М.: Вопросы труда, 1924. — 32 с.

⁶⁷ Материалы по истории социального страхования. Сборник первый. — М.: Вопросы труда, 1928. — 384 с.

⁶⁸ Барит А., Милютин Б. Основы социального страхования. — М.: Профиздат, 1938. — 200 с.; Барит А.В., Милютин Б.Т. Основные принципы социального страхования: Лекции. — М.-Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1933. — 88 с.; Барит А.В., Милютин Б.Т. Социальное страхование при диктатуре пролетариата. — М.: Профиздат, 1932. — 61 с.

⁶⁹ Блюмин М.Ф. Реорганизованный соцстрах. — М.-Л.: Красный пролетарий, 1932. — 32 с.

⁷⁰ Либстер А.Н. Соцстрах и производительность труда. — М.-Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1932. — 47 с.

⁷¹ Любимов Б.А. Очерки по истории социального страхования в России и СССР. — М.: Гострудиздат, 1930. — 64 с.; Любимов Б. Против извращения основ советского соцстраха. — М.: Профиздат, 1934. — 133 с.

⁷² Борисов Й. Що дає соцстрах робітників. — Харків: Український робітник, 1935. — 35 с.

⁷³ Быховский Н.И. Как получить пенсию по старости. — М.: Гострудиздат, 1930. — 40 с.

⁷⁴ Гейфман Л. Як забезпечують інвалідів праці та членів родини померлих робітників і службовців. — Х.: Юридичне видавництво НКЮ УСРР. — 1930. — 30 с.

⁷⁵ Гецов Г.Б. Как работнице получить отпуск и пособие по беременности. Изд. 4-е. — М.: Гострудиздат, 1930. — 32 с.

⁷⁶ Койре С. Кому й як страхові каси видають додаткові види допомоги. / На народжену дитину та похорон. — К.: Держтрудвидав, 1930. — 32 с.; Койре С. Пенсія старим робітникам. — Харків: Держтрудвидав, 1930. — 48 с.; Койре С. Яку допомогу дає безробітному страхова каса? — Харків: Держтрудвидав, 1930. — 30 с.

⁷⁷ Быховский Н.И. Какую помощь оказывает страховая касса батракам и пастухам. Изд. 2-е. — М.: Гострудиздат, 1930. — 31 с.; Койре С. Як страхові каси забезпечують наймитів. — Харків: Держтрудвидав, 1930. — 32 с.; Гейфман Л. Як наймитові одержувати допомогу за безробіттям і тимчасовою непрацевдатністю та пенсією?. — Харків: Юридичне видавництво НКЮ УСРР, 1931. — 32 с.

⁷⁸ Кравченко И.Ф. В помощь профработнику в работе по социальному страхованию: Сборник основных инструкций, правил и постановлений по социальному страхованию. — Харьков: «Украинский работник», 1935. — 195 с.; Моисеенко Н.Н. В помощь выплатному пункту социального страхования при организации работы. — М.-Л.: Соцэкономиздат, 1932. — 53 с.

⁷⁹ Голощапов В.А. Расчеты по социальному страхованию: Страховые взносы и пособия по социальному страхованию. — Л.: «Советский печатник», 1938. — 49 с.; Горбунов А.И. Как составить смету по социальному страхованию. — М.: Профиздат, 1935. — 70 с.; Лирцман М.И. Уплата взносов на социальное страхование: Практическое руководство. — М.; Профиздат, 1935. — 135 с.

⁸⁰ Фриц Л. С. Как установить трудовой стаж для получения пенсии. Изд. 3-е. — М.: Гострудиздат, 1930. — 29 с.

⁸¹ Караваев В., Трефилов И. Назначение и выдача пособий по временной нетрудоспособности, на рождение ребёнка и погребение. — М.: Профиздат, 1934. — 120 с.; Полещук Д.А. Практическое руководство по временной и стойкой нетрудоспособности. — Горький: Полиграф, 1933. — 78 с.; Бобков И. Как проверить правильность назначения и выплаты пенсий. — М.: Профиздат, 1939. — 86 с.

⁸² Горбунов А.И., Гутерман Б.Н., Усиков А.Я. Действующее законодательство по социальному страхованию СССР и РСФСР. Под ред. проф. Е.Н. Даниловой. — М.: Гострудиздат, 1930. — 774 с.; Догадов В.М. Социальное страхование. Основы советского законодательства о социальном страховании. — М.: Гострудиздат, 1930. — 114 с.; Туровский Ф.Я. Основные законы по труду и социальному страхованию. В вопросах и ответах. Под ред. В.Ф.Сикорского, Н.Р. Вейсгант. — М.: Профиздат, 1938. — 208 с.

⁸³ Бухаров И. и Кац Р. Действующее законодательство по обеспечению при временной нетрудоспособности. (Комментарий). — М.: Вопросы труда, 1930. — 111 с.; Быховский Н.И., Гутерман Б.Н., Любимов Б.А. Законы о пенсиях в порядке социального страхования по старости. — М.: Гострудиздат, 1930. — 116 с.; Гутерман Б. и Эмдин Я. Действующие законы об обеспечении по временной нетрудоспособности. Практический комментарий. Изд. 3-е. — М.-Л.: Госсосоэкономиздат, 1931. — 128 с.; Кац Р.Р. Практический комментарий к действующим правилам по обеспечению дополнительными видами пособий в порядке социального страхования. — М.: Гострудиздат, 1930. — 64 с.

⁸⁴ Бухаров И.В. и др. Сборник важнейших постановлений и директивных материалов по труду и социальному страхованию в лесной промышленности. — М.: ЦК Союза леса и сплава Центра и Юга, 1939. — 562 с.; Инютин Г. Соцстрах на новом этапе. Систематический сборник директивных и законодательных материалов. — М.: «Советское законодательство», 1931. — 85 с.; Кац Р. и Сорокин Н. Социальное страхование. Сборник законодательных и директивных материалов. Изд. 2-е. — М.: Профиздат, 1936. — 498 с.

⁸⁵ Каплан Е.И. Обеспечение по временной нетрудоспособности и дополнительным видам. Изд. 2-е. — М.: Гострудиздат, 1930. — 92 с.; Каплан Е.И. Пенсионное обеспечение в порядке соцстрахования. — М.: Гострудиздат, 1930. — 100 с.; Караваев В., Трефилов И. Пособия по социальному страхованию. Изд. 3-е. — М.: Профиздат, 1937. — 182 с.; Караваев В.В. Пособия по болезни. Изд. 4-е. — М.: Гострудиздат, 1930. — 64 с.; Кац Р. и Сорокин И. Пенсии по социальному страхованию. Сб. законодательных и директивных материалов. — М.: Профиздат, 1935. — 152 с.

⁸⁶ Громов Н.А. Справочник по социальному страхованию — тарификации предприятий и учреждений, взиманию страховых взносов и выплате пособий и пенсий. — Л.: Издательство Леноблисполкома и Ленсовета, 1934. — 211 с.; Печников Г.И. Справочник для предприятий и учреждений по выплате пособий и пенсий по социальному страхованию. — Л.: Издательство Леноблисполкома и Ленсовета, 1933. — 116 с.; Справочник по вопросам труда и социального страхования. Составили: Фурман М., Данилевич В. — М.: Вопросы труда, 1939. — 128 с.

⁸⁷ Быховский Н.И. Социальное страхование в СССР / Под. ред. Д.И. Ефимова. — М.: Власть советов, 1930. — 40 с.

⁸⁸ Горбунов А., Фридьев М. Государственное социальное страхование в СССР. — М.: Профиздат, 1938. — 40 с.

⁸⁹ Вардунас П. Профессиональные союзы и социальное страхование. Изд. 3-е, доп. и переработ. — М.: Гострудиздат, 1930. — 64 с.

⁹⁰ Караваев В.В., Тидеман Я.Г. Организационная система социального страхования. — М.-Л.: Государственное издательство экономической литературы, 1932. — 24 с.

⁹¹ Карибский В. Основы организации медицинской помощи застрахованным. — М.: Советское издательство, 1931. — 108 с.

⁹² Лукомский М.Я. Медицинская помощь застрахованным. — М.: Гострудиздат, 1930. — 16 с.

⁹³ Забелин Л.В. Социальное страхование в жизни рабочего СССР. — М.: Гострудиздат, 1930. — 90 с.

⁹⁴ Кац Р. и Сорокин Н. Справочник по социальному страхованию для фабзавместкомов. Изд. 4-е. — М.: Профиздат, — 1940. — 371 с.; Кац Р.Р. Пенсии по государственному социальному страхованию. Сб. постановлений и распоряжений. — М.: Профиздат, 1948. — 232 с.; Крашенинников А. В помощь страховому агенту. — М.: Гострудиздат, 1943. — 120 с.; Лирцман М., Моргулев О. Взносы на социальное страхование. Инструктивно-справочное пособие. Изд. 4-е. — М.: Профиздат, 1940. — 112 с.; Трефилов И. Краткий справочник по государственному социальному страхованию для советов и цеховых комиссий по социальному страхованию. — М.: Профиздат, 1950. — 143 с.

⁹⁵ Краснопольский А.С. Основные принципы советского государственного социального страхования. — М.: Изд-во АН СССР, 1951. — 142 с.

⁹⁶ Караваев В.В. Социальное страхование в СССР. — М.: Юридическая литература, 1955. — 174 с.; Караваев В. В. Социальное страхование в СССР. Изд. 2-е. — М.: Госюриздат, 1959. — 239 с.

⁹⁷ Государственное социальное страхование. Учебное пособие для слушателей школ профдвижения. Под ред. Г.К. Москаленка. — М.: Профиздат, 1953. — 224 с.

⁹⁸ Волуйский Н. и Маслова Е. Пенсионное обеспечение в СССР. — М.: Госфиниздат, 1958. — 112 с.

⁹⁹ Аралов В.А., Левшин А.В. Социальное обеспечение в СССР. — М.: Госполитиздат, 1959. — 95 с.

¹⁰⁰ История Украинской ССР. В 10 тт. Т. 7. Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921–1941). За ред. С.В. Кульчицкого. — К.: Наукова думка, 1984. — 719 с.

¹⁰¹ Історія робітничого класу Української РСР. У 2 тт. Т. 2. — К.: Наукова думка, 1967. — 508 с.

¹⁰² Родионова Е.И. История социального страхования в СССР. Учебное пособие для врачей под ред. Н.А. Виноградова. Вып. 1. — М.: Профиздат, 1966. — 34 с.; Родионова Е.И. Социальное страхование в капиталистических странах. Учебное пособие для врачей под ред. Н.А. Виноградова. Вып. 4. — М.: Профиздат, 1966. — 46 с.

¹⁰³ Рогачевская Л.С. Ликвидация безработицы в СССР 1917–1930 гг. — М.: Наука, 1973. — 382 с.

¹⁰⁴ Изменение социальной структуры советского общества 1921 — середина 30-х годов / Авт. кол.: В.М. Селунская, Ю.С. Кукушкин, А.М. Панфилова и др. — М.: Мысль, 1979. — 342 с.

¹⁰⁵ Грищинський А.О. Ленінська програма соціального страхування в дії. — К.: Держполітвиддав, 1967. — 47 с.; Грищинський А.О. Соціальне страхування в Радянському Союзі. — К.: Держполітвиддав, 1965. — 23 с.

¹⁰⁶ Попов В.Д. Социальная политика Советского государства и право. — М.: Издательство Московского университета, 1979. — 342 с.

¹⁰⁷ Андреев В.С. Правоотношения по государственному социальному страхованию в СССР. — М.: Издательство Московского университета, 1962. — 64 с.; Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. — М.: Юридическая литература, 1987. — 350 с.

¹⁰⁸ Иванова Р.Н., Тарасова В.А. Предмет и метод советского права социального обеспечения. — М., 1983. — 168 с.

¹⁰⁹ Козлов А.Е. Социальное обеспечение в СССР. — М.: Наука, 1981. — 184 с.

¹¹⁰ Тулисов М.П. Социальное обеспечение в СССР и буржуазных государствах. — М.: Юридическая литература, 1984. — 127 с.

¹¹¹ Батыгин К.С. Возникновение и развитие социального страхования в СССР // Советское государство и право. — 1977. — № 9. — С. 38–45.

¹¹² Бойко Н.К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства. (Анализ массовых статистических источников 20–30-х гг.) — К.: Вища школа, 1990. — 153 с.; Даниленко В.М. Рабочий класс и культурная революция на Украине. — К.: Наукова думка, 1986. — 213 с.; Диденко Г.Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925). — К.: Издание академии наук УССР. — 1962. — 375 с.; Слуцкий А.Б. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926–1932 гг.). — К.: Издание академии наук УССР. —

1963. — 503 с.; Шиян К.К. Борьба рабочего класса Украины за восстановление промышленности (1921–1925 гг.). — К.: Держполитвидав, 1959. — 302 с.; Довгопол В.М. Рабочий класс Украины в годы социалистической индустриализации (1926–1929 гг.). — Харьков: Издательство Харьковского университета, 1971. — 143 с.; Ейнштейн А.И. Рабочие Украины в борьбе за создание материально-технической базы социализма (1928–1932 гг.). — Харьков: Издательство держуниверситета им. О.М. Горького, 1968. — 194 с.; Сырцова С.М. Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации. — К.: Вища школа, 1979. — 192 с.

¹¹³ Безина А.К., Целыванова Ж.В. Советское трудовое право. Указатель литературы 1917–1969. — Казань: Издательство Казанского университета, 1971. — 391 с.

¹¹⁴ Библиографический указатель по праву социального обеспечения, 191–1975 гг. / Сост. М.Л. Захаров и др. — М.: Профиздат, 1977. — 327 с.

Смольніков Юрій (Київ)

**[РЕЦ. НА КН.]: СВЯТОСЛАВ ЮСОВ.
ІСТОРИК ВОЛОДИМИР ГОЛОБУЦЬКИЙ (1903–1993):
ЖИТТЯ, НАУКОВА І ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ. —
Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. — 336 с.**

Монографія С. Юсова присвячена реконструкції біографії видатного українського історика, професора Володимира Олексійовича Голобуцького. Фокус дослідницької уваги автора сконцентровано на науковій і педагогічній діяльності вченого. Вважаємо, що висвітлення біографій вчених-істориків, які одночасно були педагогами — викладачами вищої школи, має особливу актуальність, оскільки вони є і продуцентами, і поширювачами історичних знань, формувачами світогляду тощо.

Фундаментом монографії є текст кандидатської дисертації автора. Однак він зазнав відчутних якісних змін по всіх розділах. В цілому базовий текст дослідження набагато зріс у обсязі. В структурному плані до монографії додано авторську передмову, хронологічний показчик праць історика та іменний показчик. Утім, в книзі залишилося три розділи замість чотирьох (так званий «історіографічний» розділ увійшов до Вступу). Два перших розділи присвячені біографії вченого, а третій — огляду наукової спадщини історика.

На відміну від дисертації, в рецензованому дослідженні подано занадто короткий історіографічний огляд праць попередників (с. 17–18). Утім, вивчаючи стан наукової розробки теми, С. Юсов залучив до аналізу значний пласт літератури, де спеціально чи принагідно розглядається біографія і творчість В. Голобуцького. Автор вірно виділяє спільний недолік біографічних праць — обмеженість джерельної бази. Дійсно, наявні праці про В. Голобуцького базуються, в цілому, на опублікованих спогадах самого історика. С. Юсов віднайшов практично всі роботи, присвячені творчості вченого. Більшість з них є рецензіями на окремі монографії історика, які опубліковані в найбільш творчо плідний період його життя (1954–1971 рр.). Зауважимо, що вони переважно, якщо не рахувати критичних відгуків українських істориків з-за кордону (Л. Біласа, Б. Вінара, Б. Кравціва, О. Оглобина), є майже суцільно позитивними і такими, що оперують офіційними ідеологічними кліше.

Автор також виявив досить обмежене коло спеціальних історіографічних студій, присвячених працям В. Голобуцького. Всі вони розкривають лише тематику Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. у творчості історика. Для висвітлення впливу соціокультурних

реалій на життя і діяльність вченого автором також залучено широке коло праць, в котрих характеризуються ті чи інші суспільно-політичні процеси та явища, розкривається історія певних ВНЗ і академічних установ, в яких навчався і/або працював В. Голобуцький. Серед цих праць, слід, передусім, назвати монографії С. Єкельчика, Т. Марусик, О. Рожкова, В. Яремчука.

С. Юсов слушно констатував «абсолютну недостатність історіографічного комплексу для скільки-небудь задовільного відтворення наукової і педагогічної діяльності В. Голобуцького» (с. 18). Тому автор створював наратив основного тексту монографії за допомогою джерельного комплексу. До безперечних здобутків слід насамперед віднести значну кількість використаних архівних матеріалів, абсолютна більшість яких вводиться автором до наукового обігу вперше. Ускладнювала роботу автора відсутність особового фонду історика та розпорошеність біографічних матеріалів в архівах різних регіонів України і Російської Федерації. Проте, ним (і його покійною дружиною, Н. Юсовою, що автор відмічає в передмові) було опрацьовано фонди 18 державних архівних установ і рукописних відділів наукових бібліотек, музеїв, а також 4 приватних архівів. Географія архівного евристичного пошуку (Київ, Чернігів, Чернівці, Санкт-Петербург, Краснодар, Ростов-на-Дону, Казань) детермінована місцями проживання В. Голобуцького. В московських архівах знайдено листи вченого до російських колег.

Важливе значення, особливо, для висвітлення реалій повсякденності, мають матеріали усної інформації, отримані автором за допомогою методу інтерв'ювання родичів, учнів і колег В. Голобуцького.

Адекватними для розв'язання поставлених дослідницьких завдань є обрані автором сучасні методологічні площини, а саме поєднання підходів нової біографічної історії з підходами інтелектуальної історії, мікроісторії та історії повсякденності.

В руслі нової біографічної історії автор відтворює всі типи наукової біографії: біографію особи (тобто — В. Голобуцького), його професійну, бібліографічну та ситуаційну біографію. Їх висвітлення тісно поєднано між собою в книзі. Так, наприклад, найбільш яскравий приклад з поєднання в монографії біографії особи і ситуаційної біографії є виявлення автором принаймні трьох біографічних стратегій, до яких вдавалася особа з «класово-ворожим» соціальним походженням, аби вижити в умовах тоталітарних реалій та здобути відносно високе соціальне становище. Це такі стратегії, як: часта зміна місць проживання; втаємничення свого соціального походження; творення віх і рис радянської ідентичності.

В біографічних розділах С. Юсовим розкрито віхи інтелектуальної біографії вченого, впливи на останню соціокультурних і повсякденних чинників (тут спостерігається висвітлення біографії особи в поєднанні з професійною і ситуаційною біографією). В останньому ж розділі, зокрема,

йдеться про історію створення основних монографій В. Голобуцького (що належить до типу бібліографічної біографії). Всі ці аспекти розкриваються автором в площині інтелектуальної історії.

Хоча автор наголошує, що застосування ним мікроісторичного підходу, «розкриває індивідуальне в історіописанні» (с. 27), фактично мікроісторична проблематика в рецензованому дослідженні цим не вичерпується. Насправді, С. Юсов також торкається питань минулого російських і українських ВНЗ, зокрема, Казанського, Краснодарського, Ростовського, Чернівецького університетів, іноді роблячи свій джерельний внесок у їхнє історіописання. Найбільшою новизною відрізняється висвітлення ним мікроісторії відповідного періоду Інституту історії АН УРСР і Київського інституту народного господарства. Всі ці та інші (наприклад, ще історія відповідних наукових і педагогічних співтовариств) мікроісторії пов'язані, зрозуміло, з науковою і педагогічною діяльністю В. Голобуцького, а зв'язок з новою біографічною історією тут такий: біографія особи в поєднанні з професійною біографією.

Використана в монографії методологія історії повсякденності тісно пов'язана з трьома вищеназваними методологічними площинами. Так, її методи вжито при вивченні впливу і ролі екстремальних (війна, голод, хвороби, холод тощо) і нормативних чинників повсякденного життя як на біографію В. Голобуцького загалом, так і на його інтелектуальну біографію зокрема (тут знову ж таки досліджуються в поєднанні всі типи біографій: особи, професійної, ситуаційної і бібліографічної). Розкриття впливу названих чинників дозволило, зокрема, унаочнити потенційні інтелектуальні можливості історика.

До методичного інструментарію належить і розроблена С. Юсовим періодизація життя і діяльності В. Голобуцького. В ній враховано елементи всіх типів наукової біографії. Періодизація також послужила орієнтиром для структурування біографічних розділів роботи. Часті зміни в проживанні і навчанні/роботі В. Голобуцького (особливо у перший період життя) цілком виправдовують обраний і аргументований автором підхід при розробці періодизації згідно хронологічно-подієвого принципу з урахуванням виробничо/навчального критерію в поєднанні з його географічною складовою (с. 28–31).

I-й розділ — «Становлення В. Голобуцького як педагога і вченого. Робота у вищих навчальних закладах РРФСР» — складається з трьох підрозділів. В них висвітлено соціальне походження і формування особистості історика, перший досвід роботи в радянських органах влади, праця у хатах-читальнях на Чернігівщині і в Адигеї, навчання і робота в російських ВНЗ та аспірантурі, оформлення наукових зацікавлень в галузі історії козацтва, захист кандидатської і докторської дисертації, родинні сюжети та повсякденне

життя, впливи соціокультурного оточення на діяльність історика тощо. В першому підрозділі цього розділу найбільш цінним є розкриття авторської тези про те, що «класово-вороже» (священницько-дворянське), соціальне походження історика в умовах радянського тоталітаризму визначило одну з основних його життєвих стратегій — застосування механізмів вимушеної соціальної мімікрії за для виживання і реалізації кар'єрного росту як радянського спеціаліста, науковця і педагога. На конкретному прикладі показуються перипетії боротьби молодого людини за так звану «путівку» чи «відрядження», яка надавала можливість бути зарахованим до ВНЗ, що врешті відкривало шлях до вертикальної соціальної мобільності. Доказовим є в цьому підрозділі й розкриття причин формування антицерковного світогляду майбутнього історика.

Історіографічно значущим є доведення С. Юсовим у другому підрозділі цього розділу того, що в кандидатській дисертації В. Голобуцький одним із перших долучився до створення нової історичної парадигми стосовно українсько-російських взаємин середини XVII ст. — він, зокрема, дав оцінку союзу 1654 р. в дусі формули «найменшого зла», випередивши у часі появу цієї партійної конструкції (с. 61–63). Дещо стислого, але змістовного наповнення отримала в цьому підрозділі тема ролі ростовських і лєнінградських викладачів В. Голобуцького у ВНЗ і аспірантурі на становлення його як науковця і лектора. Цінним в аспекті показу наукової спадкоємності є встановлення автором того факту, що наставники історика в Північно-Кавказькому університеті, професори — І. Козловський і М. Любович були випускниками Київського університету Св. Володимира.

Автор докладно охарактеризував у третьому підрозділі роботу В. Голобуцького в Краснодарському педінституті і Казанському університеті. Змістовним, зокрема, є виклад автора щодо співпраці вченого з краснодарським колегою М. Покровським, який (як доводить С. Юсов) справив вагомий вплив на наукове і лекторське становлення українського історика. В цьому ж підрозділі найбільш вдалим є окреслення впливу екстремальних і нормативних чинників на наукову і педагогічну діяльність В. Голобуцького під час німецько-радянської війни. Важливим є встановлення фактів стосовно ролі історика як розповсюджувача історичних знань про Україну серед студентського і науково-педагогічного співтовариства в Казані.

II-й розділ — «Наукова і педагогічна діяльність В. Голобуцького в Україні» — найбільший, і складається з чотирьох підрозділів. У них характеризується робота історика у ВНЗ та академічних інститутах УРСР, а також останній період життя. В першому з підрозділів заслуговує на увагу характеристика колег В. Голобуцького по Чернівецькому університету, висвітлення питання про початки складання наукової школи вченого на українському ґрунті, його взаємини з колегами під час роботи в Київському

педінституті ім. М. Горького тощо. Найбільший з підрозділів даного розділу присвячено роботі В. Голобуцького в Інституті історії АН УРСР (1949–1961 рр.), що є зрозумілим, оскільки історик працював тут у свій найбільш творчо-плідний період. При тому його діяльність в цьому закладі майже не висвітлена в науковій літературі, зокрема і в його власних опублікованих спогадах. С. Юсов, зокрема, детально охарактеризував внесок вченого до наукової діяльності інституту. Серед сюжетів привертає увагу аналіз перебігу «баталій» В. Голобуцького з вищими партійними органами навколо запровадження до історичної науки терміну «воз'єднання» стосовно наслідків Переяславської угоди 1654 р., противником якого був вчений (с. 146–147). Цілковитою новизною відрізняється висвітлення теми про участь В. Голобуцького в роботі Міжнародного конгресу істориків у Стокгольмі (с. 164–168). В ній найбільш цікавою є характеристика вченого учасником конгресу українським закордонним істориком Я. Пеленським, подана автором на основі інтерв'ю з названим академіком. В цьому підрозділі також змістовне продовження отримала тема про формування наукової школи В. Голобуцького.

В третьому підрозділі II-го розділу докладно висвітлюється робота В. Голобуцького в Київському інституті народного господарства на посаді завідуючого кафедрою історії народного господарства (1961–1971 рр.). С. Юсов цілком слушно доводить, що дане десятиліття, що припало на зрілі роки історика, стало вищим етапом його педагогічної діяльності і «характеризується надзвичайною ефективністю і результативністю практично у всіх напрямках» (с. 213). Справедливим є і висновок автора про те, що наукова й науково-організаційна робота В. Голобуцького в цей період в цілому стала суттєвим внеском ученого у розвиток науки в названому інституті, а також і до вітчизняної історії економіки. В даному підрозділі своє завершення отримала тема про наукову (і педагогічну) школу В. Голобуцького. В четвертому підрозділі стисло характеризуються два останні етапи життя вченого.

У III-му розділі «Наукова спадщина: історія створення основних праць та їх характеристика», що складається з чотирьох підрозділів (в дисертації було три), — автор досліджує історію створення основних індивідуальних монографій В. Голобуцького та робить їх огляд і подає на основі висновків інших дослідників історіографічну оцінку. Зауважимо, що автор допустився помилки у Змісті, не вказавши перший підрозділ цього розділу — «Тематичні напрями та періодизація наукової творчості вченого» (с. 249–253), котрого не було в дисертації.

Найбільш докладним і цікавим в III-му розділі є сюжет про історію створення однієї з головних монографій історика — «Чорноморське козацтво» (с. 254–261). Також привертає увагу залучення автором до аналізу

неопублікованої рецензії М. Брайчевського на друге видання «Запорізького козацтва» (с. 264–265).

Детальні «Висновки» (с. 290–300), які завершують основний текст дослідження, адекватно підсумовують його зміст.

В цілому високо оцінюючи монографію С.Л. Юсова як взірцеве біоісторіографічне дослідження, слід відзначити і деякі недоліки. Інколи простежується нерівномірність у розкритті етапів біографії В.Голобуцького. Так, висвітленню двохрічного чернівецького етапу автором приділено більше місця (с. 113–125), ніж двом останнім етапам разом узятим (с. 205–209), які охоплюють двадцятирічний період і заслуговують більшої уваги.

Бажано було б ширше розкрити тему взаємин вченого з колегами, особливо в Інституті історії АН УРСР. При висвітленні другого академічного етапу (1972–1984 рр.) недостатньо приділено увагу окресленню політичного фону, впливу соціокультурних реалій і чинників повсякденності. На нашу думку, ефективніше було б охарактеризувати творчість історика, згрупувавши її для аналізу по напрямам головних проблем, а не по основним монографіям. Характеристика основних монографій вченого інколи нагадує анотацію, а не огляд (не кажучи вже про аналіз; напр.: с. 254–270).

На жаль, автор, як він сам зазначає, у зв'язку з поліграфічними обмеженнями відмовився від додатків у вигляді світлин, епістолярію, різних документів і матеріалів, котрі мали б ілюструвати різні періоди і сфери життя вченого, його наукову і педагогічну діяльність. Маємо надію, що С. Юсов заповнить цю прогалину в другому виданні своєї цікавої монографії.

ЗМІСТ

<i>Коляструк Ольга (Вінниця)</i> . Історія повсякденності в сучасній українській історіографії	5
<i>Лаас Наталія (Київ)</i> . Характеристика етапів та особливостей вивчення радянознавчої та українознавчої проблематики гуманітарними науками англо-американських країн у другій половині ХХ ст.	10
<i>Рабенчук Олег (Київ)</i> . До питання про візуальне як джерело історичних досліджень	29
<i>Білокінь Сергій (Київ)</i> . Сексоти як елемент механізму державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)	40
<i>Подкур Роман (Київ)</i> . Деякі типи поведінки низових партійно-радянських працівників після звільнення окупованих територій України (на прикладі Чернігівської області)	49
<i>Пронь Тетяна (Миколаїв)</i> . Масове переселення українців з Польщі в УРСР в 1944–1946 рр.: ключові концепти удокументованого та історіографічного наративу	59
<i>Даниленко Віктор (Київ)</i> . Динаміка змін етнічної структури українського суспільства в 1950–1960-х рр.	73
<i>Смольницька Мирослава (Київ)</i> . Гендерна політика в УРСР: правове закріплення та напрями реалізації (середина 1940-х — перша половина 1960-х рр.)	85
<i>Бондарчук Петро (Київ)</i> . Релігійні обряди життєвого циклу в житті населення України (середина 1940-х — середина 1980-х років)	95
<i>Янковська Оксана (Київ)</i> . Реформи УРСР в соціальній сфері в середині ХХ ст.: пенсійне забезпечення. (До 55 річчя пенсійної реформи)	123
<i>Киридон Петро (Київ)</i> . Відновлення функціональних параметрів партійно-державної номенклатури Української РСР у перші повоєнні роки	141
<i>Крупина Віктор (Київ)</i> . Хрущовський стиль управління в оцінках сучасників	157

Швидкий Василь (Київ). Подія як фактор впливу на поведінку та свідомість громадян в Україні (1953 р.). (<i>Закінчення</i>)	167
Бажан Олег (Київ). Про «економічне місництво» у політичній діяльності Петра Шелеста	186
Юсов Святослав (Київ). В. Голобуцький як професор Київського педагогічного інституту ім. М. Горького	193
Кононенко Валерій (Вінниця). Динаміка змін та структура єврейського населення Поділля в 1940–1980-х роках ХХ століття	204
Агапов Володимир (Донецьк). Шахтарські колективи України і вищі органи державної влади СРСР: взаємовідносини напередодні та під час весняного страйку 1991 р.	217
* * *	
Шарпаний Віктор, Хитрич Анна (Київ). Виставкова діяльність Петра Івановича Холодного (1874–1930 рр.)	239
Ямпольць Павло (Чернігів). Бюджети міського населення України в період НЕПу	251
Сушко Оксана (Київ). Становлення національно-культурних об'єднань і організацій українців Російської Федерації у контексті політики коренізації середини 20-х рр. ХХ ст.	264
Мельничук Олег (Вінниця). Соціальне страхування 1920–1930-х рр. в радянській історіографії	276

РЕЦЕНЗІЇ, ДОКУМЕНТИ, ЕССЕ

Смольніков Юрій (Київ). [Рец на кн.]: Святослав Юсов. Історик Володимир Голобуцький (1903–1993): Життя, наукова і педагогічна діяльність. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. — 336 с.	293
---	-----

Наукове видання

УКРАЇНА ХХ ст.:
КУЛЬТУРА, ІДЕОЛОГІЯ, ПОЛІТИКА

Випуск 17

Комп'ютерний набір — *Васильєва Н.Ф.*

Оригінал-макет — *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 26.04.2012. Формат 70x108/16

Ум. друк. арк. 24,46. Обл. вид. арк. 22,6.

Тираж 300. Зам. 1. 2012 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.